ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

Bul dúnyanıń kórki adam balası
Ájiniyaz

Ájiniyaz atındaǵı
NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ
NMPI
1934

FAN VA JAMIYAT

2020 (№2)

ISSN 2010-720X
2004-jıldıń mart ayınan baslap shıǵa basladı

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAǴÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikalıq jurnal

Seriya: Pedagogika ilimleri. Psixologiya ilimleri

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Pedagogika fanlari, Psixologiya fanlari

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Педагогические науки, Психологические науки

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Pedagogy scienes, Psixology scienes

№2

2020

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámááti
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektorı
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktorı, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
t.i.d. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Allamuratov B.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Alewov U.** (Nókis)
f.i.d. **Ayımbetov M.** (Nókis)
akademik **Ayımbetov N.** (Nókis)
akademik **Bazarbaev J.** (Nókis)
f.-m.i.d. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
f..i.d., prof. **Raqımjan Turısbek** (Nur-Sultan)
p.i.d., prof. **Erkebaeva G.** (Turkistan)
f.i.d., prof. **Eskieva M.** (Nur-Sultan)
p.i.d., prof. **Xalilov F.** (Tashkent)
f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis)
g.i.d., prof. **Jollibekov B.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
a/x.i.d. **Jumamuratov A.** (Nókis)
f.-m.i.f.d. (PhD) **Kalxanov P.** (Nókis)
f.-m.i.d. **Kamalov A.** (Nókis)
p.i.k., doc. **Qadirov Q.** (Nókis)
tex.i.d.**Qayıpbergenov B.** (Nókis)
tex.i.d. **Qayıpbergenov A.** (Nókis)
t.i.d. **Qochanov B.** (Nókis)
f.i.k., prof. **Qochanov Q.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Qudaybergenov K.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Qulbek Ergobek** (Turkistan)
f.i.d., prof. **Quramboev K.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Mamedov A.** (Ashxabad)
f.i.d., prof. **Mamedov N.** (Baku)
t.i.d. **Mambetullaev M.** (Nókis)
b.i.d. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
f.-m.i.k., doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
p.i.k., doc. **Pazılov A.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Raximov B.** (Gulistan)
tex.i.d. **Reymov A.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Ruziev E.** (Urgench)
t.i.d. **Sarıbaev M.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S.Peterburg)
tex.i.d. **Tagaev M.** (Nókis)
g.i.d. **Turdımambetov I.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Utewliev N.** (Nókis)
p.i.d., doc. **Utebaev T.** (Nókis)
f.-m.i.d. **Yavidov B.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Yuldashev Q.** (Gulistan)

Juwaplı redaktorlar:
f.i.k., docent. E.Xojaniyazov – ózbek tili boyınsha
docent R.Rzaeva – rus hám inglis tilleri boyınsha
PhD. Q.Mambetov – qaraqalpaq tili boyınsha

D.Dogarova - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallimi» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.
2007-jılı 14-fevralda Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 01-043-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen filologiya, pedagogika, psixologiya pánleri boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen edi.
2019-jıl yanvar ayınan baslap JAK ekspert qararı tiykarında bul dizim tómende atı atalǵan pánler menen tolıqtırıldı:
- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00. – biologiya ilimleri;
- 05.00.00. – texnika ilimleri;
- 07.00.00. – tariyx ilimleri;
- 11.00.00. – geografiya ilimleri.

BAS MAQALA

УЛЫЎМА ОРТА БИЛИМЛЕНДИРИЎ СИСТЕМАСЫНДА РУЎХЫЙ ТӘРБИЯНЫ ШӨЛКЕМЛЕСТИРИЎ ҲӘМ ӘМЕЛГЕ АСЫРЫЎ МӘСЕЛЕЛЕРИ

А.К.Пазылов - *педагогика илимлериниң кандидаты, доцент*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Өзбекстан Республикасы Президентиниң "Руўхый - ағартыўшылық жумысларының нәтийжелилигин арттырыўдың қосымша илажлары ҳаққында" 2019-жыл 3-майдағы ПҚ-4307-санлы карарының орынланыўын тәмийинлеў, сондай-ақ, жасларды өзбетинше турмысқа дүньяға көзқарасы кең, актив пуқаралар етип тәрбиялаў мақсетинде 2019-жылдың 31-декабрь күни Өзбекстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң №1059 санлы арнаўлы карары менен "Үзликсиз руўхый тәрбия концепциясы қабылланды. Концепция 8 бап ҳәм 70 бәнттен ибарат.

Концепцияның "Улыўма орта билимлендириў системасында руўхый тәрбияны" әмелге асырыў деп аталған 6-бабы 16 бәнттен ибарат. Биз өз мақаламызда усы 6-бап ҳаққында өз пикирлеримизди билдиремиз.

Усынылып атырған концепцияда улыўма орта билимлендириў системасындағы руўхый тәрбия процеси өз ишине еки дәўирди, анығырағы, 7(6)-10 жаслы дәўирлердеги баслаўыш класста оқыў дәўирин ҳәм 11-17 жасар дәўириндеги - орта ҳәм жоқары классларда оқыў дәўирлерин өз ишине алады.

Жоқарыда көрсетилген жас дәўирлерине муўапық концепция мазмунында улыўма орта билимлендириў стандарты ҳәм оқыў бағдарламалары оқыўшылардың жас өзгешеликлерине сәйкес түрде таяныш руўхый әдеп-икрамлылық пазыйлетлерден - Ўатанға садықлық, исбилерменлик, ерклилик, сиясий иммунитет, меҳир-ақыбетлилик, жуўапкершилик, толерантлық, ҳуқықый мәдений, инновациялық пикирлеў, мийнетсүйиўшилик пазыйлетлери қәлиплестириледи деп көрсетиледи. Бизиң пикиримизше, ўатанға садықлық деген ибарадан кейин исбилерменликти емес, ал, меҳир-ақыбетлилик, мийнетсүйиўшилик, жуўапкер-шилик, ҳуқықый мәдений сыяқлы тәртипте, оннан соң исбилерменлик деп алынғанда макул болар еди.

Бизиң бул пикиримизге тийкар болғандай тәреплер де концепцияда орын алған. Анығырағы, концепцияда баслаўыш ҳәм жоқары классларда инабатқа алыныўы зәрүр болған сыпатлар өз сәўлелениўлерин табады. Мәселен, баслаўыш класс- ларда енди енгизилетуғын 'Тәрбия" пәни арқалы оқыўшыларда руўхый тәрбия индикаторлары ҳәм компетенцияларын қәлиплестириўге хызмет қылыўшы билим, укыплылық ҳәм көнликпелерди билимлендириў процеси мазмунына кеңнен сиңдириў, оқыў бағдарламалары шеңбериндеги руўхый тәрбия индикаторларын әмелиятқа енгизиў ҳәм басқа да усыған уқсас сыпатлар өз көринисине ийе болады. Анығырақ етип айтқанда, баслаўыш класс оқыўшылары ушын 17, жоқары класс оқыўшыларында қәлиплестирилиўи лазым болған 15 түрли сыпатлар сәўлелендириледи. Бирақ, олардың ишинде "исбилерменликке байланыслы" ҳеш нәрсе айтылмайды.

Деген менен исбилерменлик сыпатларды концепция мазмунына қосыўда мақсетке муўапықтай түйиледи. Себеби, бала шаңарақта көбирек тәрбия алғанлығы ушын, ол сол шаңарақтың оты менен киреди, суўы менен шығады. Сабақтан бос ўақытларында ата-аналарына жәрдем береди. Егер де еслериңизде болса буннан үш-төрт жыл илгериректе Қарақалпақстан телевидениеси арқалы, қала күни базарда анаў-мынаў аўыл хожалық өнимлерин сатыўда анасына жәрдемши сыпатында келген оқыўшы қызды ҳәм оның анасын критикалады. Көрсетиў мазмуны бойынша оқыўшы үйде болыўы, сабақ таярлаўы керек еди. Мине, усындай тәрбия ислерине бир тәреплеме қатнас жасаўлардың алдын алыў мәселесинде концепцияда көрсетилген исбилерменлик сыпатлары оғада үлкен әхмийетке ийе болады. Бул сыпатты қәлиплестириў ушын ата-ана енди телехабаршылардан қаймықпастан, өз балаларының сабақтан бос ўақытларында, үйдеги сабақ таярлаўларына зыян тийгизбестен, өзине жәрдемши сыпатында қала күнлери базарға алып шығыўына мүмкиншилик туўылады. Мине, усындай унамлы қубылыслар арқалы балада исберменлик сыпатлары кишкенелигинен баслап қәлиплесе баслайды.

Және де айрықша атап өтилетуғын бир нәрсе бар. Концепция мазмунында енди енгизилетуғын 'Тәрбия" пәни арқалы оқыўшыларда руўхый тәрбия индикаторлары ҳәм компетенцияларын қәлиплестириўге хызмет қылыўшы билим, укыплылық ҳәм көнликпелерди билимлендириў процеси мазмунына кеңнен сиңдириў зәрүрлиги айтылады. Ал, Өзбекстан Республикасы Министрлер Кеңеси тәрепинен тастыйықланған "Үзликсиз руўхый тәрбия концепциясын әмелге асырыў илажлары" деп аталған 2-қосымшасының 25-бәнтинде "Улыўма билим бериў мектеплерине...тәрбия пәнин енгизиў" мәселеси нәзерде тутылады. Бул исти әмелге асырыў механизминде 1-11-класслар ушын "Тәрбия" пәнинен сабақлықлар ҳәм оқыў-методикалық комплекслерди жаратыў бойынша дүзиўшилер, яғный, авторлар топарын усы жылдың 15-январына шекем қәлиплестириў,

март айында усы пәнди енгизиў менен байланыслы болған шөлкемлестириў, финанслық, илимий-методикалық жумыслар комплексин әмелге асырыў ҳәм июль айында “Тәрбия” пәни сабақлығына буйыртпалар бериў ислери режеге киритилгени менен сабақлықтың жазылыўы ҳәм питкерилиў мүддетлери корсетилмеген.

Және де, оқыў өзбек тилинде алып барылатуғын мектеплердеги сабақлыққа болған зәрүрлик июль айында берилетуғын болса, онда өзбек тилинде жазылған сабақлықты қарақалпақ тилине аўдарма жасаў ислери қайсы ўақытларда әмелге асырылады? Мине, бул көринислер “Тәрбия” пәни сабақлығы бойынша оқыўшыларға берилетуғын билим, уқыплылық ҳәм көнликпелерди қәлиплестириў ислерине өзиниң унамсыз тәсирлерин жасаўы мүмкин.

Концепцияның мазмунында улыўма орта билимлендириў мәкемелеринде шөлкемлестирилетуғын дөгереклер жумысларын үзликсиз раўажландырып барыў, енди таярланатуғын **"Тәрбия"** пәни муғаллимлерин таярлаў ҳәм қайта таярлаў, олардың қәнигелигин арттырыўдың ҳуқықый тийкарларын жаратыў ҳәм әмелге асырыў, муғаллимлер, ата-аналар, мәҳәлле қәнигелери ушын руўхый тәрбия индикаторлары ҳәм тәрбиялаў усыллары менен байытылған **"Пазыйлетли әўлад"** ҳәм басқа да методикалық қолланбаларды ислеп шығыў, улыўма орта билимлендириў мектеплеринде өткендеги уллы ағартыўшыларымыздың мийрасларын үгит-нәсиятлаў ислерине қаратылған **"Он еки ай - он еки** аллама" китапханлық айлықларын шөлкемлестириў сыяқлы уллы ислер өз сәўлелениўлерин тапқан.

Деген менен оқыўшы жаслардың күнделикли баспасөз материалларына болған қызығыўшылықларын арттырыў мәселеси итибардан шетте қалыңқырап қойған. Ал, үзликсиз тәрбия мәселесинде күнделикли баспа сөз материалларының да әҳмийети оғада уллы. Себеби, жергиликли газета-журналларда тәлим ҳәм тәрбияға байланыслы мақалалар жәрияланып турады. Мине, усы басылымларға итибардың төменлиги нәтийжесинде тек ғана мектеп оқыўшылары емес, ал, жоқары оқыў орынларының көпшилик студентлери де, ҳәттеки айырым профессор-оқытыўшыларда газета-журналларды оқыўдан узақласқан. Буның айқын мысалы ретинде педагогикалық институтта өзим сабақ беретуғын факультет студентлеринен, олар қысқы дем алыстан келгеннен кейин 2019-жыл 26-декабрьдеги “Қарақалпақстан жаслары” газетасында “Педагогикалық қарым-қатнас мәденияты” деген мақала шығыпты, оқыдыңыз ба?- деп сорағанымда, бирде-бир студент “оқыдық” деп айта алмады. Усы ўақыядан соң еки ҳәпте даўамында олардың оқыған-оқымағанлықларын сорап барыўға мәжбүр болдым. Нәтийже шықпады. Ақыр соңында семинар сабағымызға байланыслы тема болғанлықтан сабақ ўақтында тийисли жерлерин оқытыўға мәжбүр болдым. Қараң, келешекте мектеплерге барып концепцияны әмелге асырыўшы муғаллимлердиң өзлери студентлик ўақытларынан баслап газета-журналларға, ондағы жәрияланған материалларға қызықсынбаса, мектеплерде олардың оқыўшылары қызықсыныўы мүмкин бе?

Концепцияда халық, педагоглар, жәмийетшилик, балалар арасында үзликсиз руўхый тәрбия системасының нәтийжелилигин үйрениў, баҳалаў ҳәм беккемлеў мақсетинде бир жылда еки мәртебе социологиялық сораўлар өткериў, мектепке шекемги ҳәм улыўма орта билимлендириў системасында үзликсиз руўхый тәрбия нәтийжелилигин есапқа алыў ҳәм баҳалаўдың илимий-методикалық технологиясын жаратыў ҳәм усы технология бойынша бир жылда еки рет нәтийжеликти анықлаў ҳәм **"руўхый тәрбия"** республикалық жәмийетшилик кеңесинде турақлы түрде додалап барыў, оқыў орынларында оқыўшыларды ана Ўатанға мухаббат ҳәм садықлық, мәмлекетлик белгилерге ҳүрмет рухында тәрбиялаўға қаратылған салтанатлы мәресимлердиң жаңа, тәсиршең формаларын ислеп шығыў ҳәм жәриялаў, ул ҳәм қыз балалардағы уқыплылықларды қәлиплестириўге қаратылған тренинглердиң бағдарламаларын ислеп шығыў ҳәм әмелге асырыў сыяқлы оғада әҳмийетли мәселелер орын алған.

Усының менен бирге концепцияда ҳәр жылы бир мәртебе "Миллий тәрбия ҳәм заман" атамасындағы педагогикалық симпозиумлар өткерип барыў, телерадиоканалларда тәрбия темаларына бағышланған ток-шоулар, көрсетиў ҳәм еситтириўлер, социаллық тармақларда "Тәрбия мектеби", "Сораң! Жуўап беремиз, үйретемиз" темасындағы педагогикалық челленжлерди де шөлкемлестириў ислери нәзерде тутылған.

Жуўмақлап айтқанда, жоқарыда көрсетилген әмелий жумысларды иске асырыў Үзликсиз руўхый тәрбия концепциясының әмелий жақтан орынланыўына унамлы тәсир жасайды. Ал, биз тәрепинен атап өтилген гейпара пикирлер болса жергиликли билимлендириў мәкемесиниң басшылары тәрепинен, “Үзликсиз руўхый тәрбия концепциясын әмелге асырыў илажларын” өзбетинше ислеп шыққан ўақытлары инабатқа алынса “Үзликсиз руўхый тәрбия концепциясы”ның әмелде ис жүзине асыўына сөзсиз өзиниң унамлы тәсирин тийгизеди.

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

КАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ ТИЙКАРЫНДА КИШИ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ПИКИРЛЕЎИН РАЎАЖЛАНДЫРЫЎ

П.И.Абдалиева - *ассистент оқытыўшы*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сузлар: урф, фольклор, терма, алла, тўлғов, термишлар.
Ключевые слова: традиция, детский фольклор, песни-прибаутки, колыбельные песни.
Key words: tradition, childrens' folkore, termes, lullaby songs.

«Қарақалпақ халқы әййемги ҳәм бай тарийхқа ийе. Ол өзиниң миллий мәденияты, өзине тән көркем өнери, классикалық әдебияты, руўхый байлықлары, үрп-әдетлери ҳәм дәстүрлери менен пүткил дүньяға мәлим», - деген еди мәмлекетимиздиң Биринши Президенти И.Кәримов [4]. Әлбетте, бул қарақалпақ халқының миллий қәдириятларына берилген жоқары баҳа ҳәм оны мақтаныш етиўден туўылған шын сүйиспеншилик нышаны болып табылады. Мәмлекет басшысы тәрепинен айтылған бул руўхландырыўшы пикирлер усындай бийбаҳа мийрасларды еле де кең түрде үйрениў зәрүрлигин ўазыйпа етип қояды.

Ҳәр кандай халық өзиниң тәкирарланбас тарийхына, үрп-әдет ҳәм салт-дәстүрлерине ийе. Дәстүр – бул, атадан балаға өтип, өз өзгешелигин өзгертпей келген халықлық үрдислер ҳәм қағыйдалар жыйынтығы. Ҳәр қандай халықтың ғалабаласқан ҳәм турақласқан қәдириятлары «дәстүрий мәденият» деп аталады. Фольклор да дәстүрий мәдениаттың бир бөлеги болып есапланады. Усы тийкарда «дәстүрий фольклор» түсиниги жүзеге келген. Дәстүрий фольклордың өзи де тутас бир қубылыс болып, оның үлкен бир буўынын балаларға арналған халық аўызеки дөретпелери менен балалар ойынлары қурайды. Қарақалпақ халқының дәстүрий балалар фольклоры да - усындай тутаслыққа ийе өз алдына бир тараў.

Қарақалпақ халық фольклорының изертлениў тарийхы бурынғы аўқам дәўиринен басланды деп айтсақ қәтелеспеймиз. ХХ әсирдиң орталарында қарақалпақ фольклоры белгили илимпазлар Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов ҳәм О.Кожуровлардың илимий мийнетлеринде сөз етилген болса, кейин ала бул тараўда көплеген илимпазларымыз фольклордың ҳәр түрли жанрларында илимий-изертлеў жумысларын алып барды.

Қарақалпақ фольклортаныў илиминде дәстүрий балалар фольклоры тутас ҳалында изертленбеген мәселе. Солай да болса, балаларға арналған фольклорлық дөретпелер бойынша дәслепки пикирлер Қ.Айымбетов ҳәм О.Кожуровлардың, Н.Дәўқараевтың мийнетлеринде сөз етилип баслады. Ал ХХ әсирдиң 60-жылларынан баслап дәстүрий бала тәрбиясы, балаларға арналған аўызеки әдебий дөретпелер, балалық дәўирге тән ойынлар ҳәм басқа да этнофольклорлық мийраслар бойынша бирқатар изертлеў жумыслары жүзеге келди. Ә.Тәжимуратов қарақалпақ халық поэзиясы менен миллий педагогика тийкарларын изертлеген болса, И.Қурбанбаев қарақалпақ балалар әдебияты бойынша илимий изелениўлер алып барды ҳәм олар бул темаларда кандидатлық диссертациялар жақлады. Сондай-ақ, бүгинги күнде қарақалпақ балалар фольклорын Бухара қарақалпақлары мысалында ҳәр тәреплеме өзиниң мазмунлы мақалалары менен баспасөзде жас алым Сейдин Амирлан изертлеў ислерин алып бармақта.

Биз сөз етпекши болып атырған қарақалпақ фольклоры үлгилери тийкарында киши мектеп жасындағы балалардың еркин пикирлеўин раўажландырыў мәселеси әйне балалар фольклоры үлгилери есапланған бесик жыры, терме ҳәм термишлерде өз сәўлелениўин тапқан.

Қарақалпақ балалар фольклоры үлгилеринен саналған бесик жыры, балалар ойынлары, жаңылтпашлар, термелер ҳәм термишлер киши жастағы балаларды тәрбиялаўда әҳмийетли қурал ўазыйпасын атқарады.

Қарақалпақ балалар фольклорында бала тәрбиясы мәселелери баланың дуньяға келиўинен басланады. Себеби, ата-бабаларымыз нәрестениң дүньяға келиўинен баслап ҳәйиў айтып оны жубатқан. Аналар баласына деген тилегин намаға салып поэтикалық қатарлар арқалы келешекте баласының бахытлы азамат болып ер жетиўине тилеклер билдириў арқалы оған деген мухаббатын баян етсе, екинши тәрептен баланы әлпешлеп, еркелетип аялаған. Мәселен:

Қарағым мениң қайда екен,
Кызлар менен тойда екен.
Тойда болса тойласын,
Орамалын жоймасын.

Белгили илимпаз алым Н.Дәўқараев бесик жырын салт әдебияты жанрының түрине киргизеди ҳәм былайынша түсиник берип өтеди:"Салт әдебиятының көпшилиги адамның дүньяға келиўи, балалық дәўири, ер жетиўи, үйлениўи, дүньядан қайтыўы ҳәм адамның өмир өткеллеринде гезлесетуғын түрли ҳәдийселерге байланыслы шыққан. Сонлыктан да, салт әдебиятының мазмуны терең, түрлери көп" деп жазады ҳәм "салт әдебиятының ескиден киятырған түрлериниң биреўи-бесик жыры ямаса ҳәйя жас балаларды жубатыў ушын айтылады" [3] деген пикирлерди билдиреди. Ҳәзирги ўақытта жас алымларымыздан Сейдин Әмирлан буны аялаў поэзиясы қатарына киретуғын айдырмашлар, сүймишлер деп киритеди ҳәм оған былайынша түсиник берип өтеди: "ҳәйиў намасына салып жырланатуғын дәстүрий өзгешелиги бойынша бөбек сөзди түсине баслағаннан кейин айтылатуғын айдырмашлар тәбиятына жақын" деп көрсетип өткен [1]. Баланы аялап-әлпешлеў мақсетинде айтылатуғын бундай бесик жырлары бүгинги күнде де өз әҳмийетин жойтпастан әўладтан-әўладқа жетип келмекте.

Балалар фольклорының және бир түри болған термелер балаларды ҳәр тәреплеме жетик озық ойлы билимли инсанлар етип тәрбиялаўда гиреўли орынға ийе. Термелер нақыл-мақаллардан арнаў қосықлардан терип алынып ақыл-нәсият формасында саз әспабы тийкарында жыраў-бақсылар тәрепинен атқарылатуғын фольклорлық жанрдың бир түри саналып, ата-бабаларымыз оны балалар тәрбиясында кең қолланып келген. Әдетте, термелерди жыраўлар дәстанды баслаў алдында кирис сөз ретинде нақыл-мақаллардан нәсият сөзлерден баслаған. Термелер көлемине қарай еки түрге бөлинген халыққа үгит-нәсият тәлим-тәрбия беретуғын, көлеми жағынан қысқа түри терме деп аталса, белгили бир ўақыяны жырлайтуғын узақ түри толғаў деп аталған. Жыраў термесиниң толғаў түрин, яғный тарийхта аты бар адамлар туўралы болған сөзлерди тарийхый толғаўлар деп те атаған.

Термелерде ақыл-нәсият формасында адамлардың жәмийетлик турмысында не пайдалы, не пайдасыз, жаман менен жақсы салыстырылады, ҳақыйқый дос қандай болыў кереклиги уқтырылады. Мәселен:

Жақсы менен дус болса
Басына күнлер туўғанда,
Достым деп жылап барғанда,
Жақсы сөзин бир айтып,
Капа кеўлин шадлайды
Жаман менен дус болсаң,
Басыңа саўда түскенде,
Достым деп жылап барғанда,
Зәлели тийер маған деп,
Өзиниң басын қорғайды,
Қуры тил менен алдайды.

Буннан тысқары, термелерде балалар тәрбиясында жәмийетлик өлшемлерге туўры келмейтуғын жат нәрселерди қаралаў, оның зыянлы тәреплерин ашып бериў менен бирге оларды туўрылыққа, ҳадаллыққа тәрбиялайды. Айырым термелерде балалардың ойлаў қәбилетлилигин раўажландырыў мақсетинде есап-санақ арқалы тәжирийбеде сыналған адам турмысында көп ушырасатугын нәрселер ҳаққында айта келип, не нәрсениң жаман екенлигин ашып береди.

Мысалы: Бир дегенде не жаман,
Билимсиз өскен ул жаман,
Еки дегенде не жаман,
Елеўсиз келген жаў жаман,
Үш дегенде не жаман,
Үшкилсиз пишкен тон жаман ҳәм т.б.

Термелерде ата-ананың баласына деген меҳир-мухаббаты, қыйын жағдайларда бирин-бири қуўатлаўлары тымсаллар арқалы бериледи. Мәселен:

Қаршыға қустың баласы,
Қайында болар уясы,
Қайыңның басын жел қақса,
Қайғыда болар анасы

Әдетте, термелер жыраўлардың қайта ислеўи арқалы жетилистирилип барылады ҳәм өз алдына жанр сыпатында қәлиплесип барған.

Сондай-ақ, қарақалпақ балалар фольклорында аталар тилинен айтылатуғын жанрлардың бири термишлер есапланады. Термишлер термелер сыяқлы жүйели сөзлерден алынып бесик жасындағы балаларға арнап айтылады. Термишлерде ақыл-нәсият формасында балаларды келешекте жақсы инсанлар болып жетилисиўинде ата-ана менен балалары арасындағы меҳир-мухаббат туйғыларының баян етилиўи арқалы жас әўлад тәрбиясындағы көплеген унамлы мәселелер сөз етиледи ҳәм усылар арқалы оларды ҳәр тәреплеме жетик инсанлар етип тәрбиялаўға ҳәрекет етеди.

Термелер ҳәм термишлер өз тыңлаўшыларына тереӊ тәсир етеди, оны ықлас пенен тыңлайды, ондағы айтылған ақыл сөзлер адамлардың бай тәжирийбесинен дөреген, оның ең жақсы үлгилери ҳәзирги күнде де балалар тәрбиясында үлкен тәрбиялық әҳмийетке ийе.

Әдебиятлар

1.Әмирлан С.Е. Дәстүрий балалар фольклоры мәселеси Нәжим Дәўқараев нәзеринде. Вестник №1. –Нөкис: 2016.
2. Балалар сөз өнери ҳәм ойынлары. Қарақалпақ фольклоры. 100-том. -Нөкис: 2015.
3. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. –Нөкис: 1977.
4. Кәримов И. Жаңаша ойлаў – дәўир талабы. –Нөкис: 1997, 3-б.
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. –Нөкис: 1996.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қорақалпоқ халқ болалар фольклори намуналаридан фойдаланиб кичик мактаб ёши болаларининг мустақил фикрлашини ривожлантириш масалалари ёритилиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются материалы детского народного фольклора и показана их роль в развитии свободного мышления у детей младшего возраста.

SUMMARY

Tne author of the studies the materials of childrens` national Karakalpak folklore and shows their role in the development of the critical thinking of school children.

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ МАТННИ ЎҚИШ ВА ТУШУНИШ СИФАТИНИ PIRLS АСОСИДА БАҲОЛАШ УСУЛЛАРИ

Н.Абдувалитов - *катта ўқитувчи*
Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: бола шахси, ахборот алмашиш компетенцияси, ўқиш саводхонлиги, матн, PIRLS баҳолаш дастури, PIRLS баҳолаш дастури асосидаги тест топшириқлари.

Ключевые слова: личность ребёнка, компетенция обмена информацией, культура чтения, текст, программа оценки PIRLS, тестовые задания основанные на программе оценки PIRLS.

Key words: child’s personality, information sharing competence, reading culture, text, PIRLS assessment program, test tasks based on the PIRLS assessment program.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича “Ҳаракатлар стартегияси”да умумий ўрта таълим муассасаларида таълим-тарбия сифатини тубдан такомиллаштириш борасидаги вазифалардан бири сифатида халқаро талабларга мос равишда ўқувчи шахсини ривожлантиришга йўналтирилган таълим методологиясини амалиётга жорий этишмасаласи кун тартибига қўйилиши бошланғич таълим тизимига ҳам янгича ёндашувни тақоза этади.

Бола шахсини ҳар томонлама ривожлантиришга мактабгача таълим ташкилотида пойдевор қўйилса, ундан кейин бошланғич таълим тизимида шакллантиришга йўналтирилади. Шунинг учун ҳам бошланғич таълим – ўқувчи ҳаётида муҳим ўрин тутади. Бошланғич синфларда – ахборот алмашиш компетенциясининг шакллантирилиши таълим сифатига жиддий таъсир кўрсатади. Бошланғич синф ўқувчиларининг ахборот алмашиши компетенцияси асосан “Ўқиш” дарсларида амалга оширилади. Шунга кўра, ўқувчиларнинг ўқиш саводхонлигини ривожлантириш ўқитувчидан замонавий ўқитиш шакллари, метод ва усулларини ўринли қўллашни талаб этади. Ўқитувчи шу жараёнда ўқувчиларни матн билан ишлаш, ахборотни ўзлаштириш, уни қайта ишлаб узатиш ҳамда ўзларини қизиқтирган саволларга жавоб топишга ўргатади. Шу аснода ўқувчилар ўзлаштирган билимлар баҳоланади.

Бугунги кунда жаҳон таълим тизимида ўқувчиларнинг билим сифатини баҳолашда миллий дастурлардан ташқари халқаро баҳолаш дастурлари ҳам кенг қўлланилмоқда. Жаҳон миқёсида бошланғич синф ўқувчиларининг матнни ўқиш ва тушуниш даражасини аниқлаш бўйича ҳар беш йилда бир марта ўтказиладиган **PIRLS** дастури ишлаб чиқилган бўлиб, ушбу дастур 2001 йилдан фаолият кўрсатиб келмоқда.

PIRLS дастури бўйича кўзда тутилган мақсад дунё мамлакатларининг бошланғич синфларида ўқувчиларнинг матнни ўқиш ва тушуниш даражасини тенглаштириш ҳамда миллий таълим тизимида ўқиш саводхонли-

гини ривожлантиришдан иборатдир. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, “ўқиш саводхонлиги” бола шахсининг комил инсон бўлиб шаклланиши ваўз мақсадига эриши йўлида имкониятлар эшиги очилишининг асосий шаклидир.

Дастурдан кўзда тутилган мақсад бошланғич синф битирувчиларининг матнни ўқиш ва тушуниш саводхонлигини қуйидаги мезонлар асосида аниқлашдан иборат.

* тест топшириқлари;
* ўқувчилар учун саволнома;
* ўқитувчилар учун саволнома;
* мактаб маъмурияти учун саволнома;
* ота-оналар учун саволнома.

Тест топшириқларида ҳар бир ўқувчи учун алоҳида буклет ясалади ва асосан иккита матн берилади. Биринчи матн – бадиий адабиёт намуналаридан (эртак, ҳикоя, шеър), иккинчи матн ахборот алмашишга доир (асосан ҳайвон ва қушлар ҳақидаги) матнлардан ташкил топади. Ҳар бир матн юзасидан 14-16та топшириқ тузилади. Ўқувчиларга топшириқни бажариш учун 80 дақиқа вақт ажратилади. Топшириқлар икки хил кўринишда: очиқ ва ёпиқ шаклда берилади. Ушбу топшириқлар ўқувчининг матнни тушуниш даражаси ва сифатини баҳолашга ёрдам беради.

Ўқувчилар учун саволномада асосан ўқувчиларнинг оиласида ва мактабда яратилган шароит ҳақида маълумотга эга бўлиш учун саволлар тарқатилади. Унга кўра, оилада китоб жавони бор ёки йўқлиги, ундаги китобларнинг сони, мактаб ҳаёти ҳақида ўқувчи ва ота-она ўртасида суҳбат, ўқувчи ҳаётида мактаб билан боғлиқ маълумотлар ёритилади.

Ўқитувчилар учун саволномада бошланғич синф ўқитувчиларининг ўзлари фаолият кўрсатадиган мактабнинг ўзига хослиги, умумий фаолияти ва ўз фаолиятидан қониқиши ёки қониқмаслиги ҳақидаги маълумотлар ўз аксини топади.

Мактаб маъмурияти учун саволномада мактабнинг моддий-техник базаси, мактабда яратилган шароитларга ота-оналарнинг муносабати, мактаб педагог жамоси билан мактаб маъмурияти ўртасидаги муносабат ва таълим жараёнининг ўзга хос жиҳатларини билиш имкониятини беради.

Ота-оналар учун саволномада асосан ота-оналарнинг мактаб шароитидан қониқиши ёки қониқмаслиги, ўқитиш сифати ва ўқувчиларнинг таълим-тарбия олишида мактабгача таълим ҳамда бошланғич таълимнинг ўрни ҳақидаги саволларни ўз ичига қамраб олади.

Бугунги кунда бошланғич синфлардан бошлаб миллий адабиётимизнинг дурдоналари билан бир қаторда жаҳон адабиёти намуналари ҳам ўқитилади. Умуман умумий ўрта таълим мактабларида жаҳон адабиёти намуналарини ўқитиш масаласи кеча ва бугун ўртага қўйилаётган масала эмас. У илгари ҳам жаҳон адабиёти намуналари ёки қардош халқлар адабиёти намуналари тарзида ўқитиб келинар эди.

Шу нуқтаи назардан 4-синф“Ўқиш китоби”даги жаҳон болалар адабиёти намуналарининг **PIRLS дастури** асосида ўқитилиш ҳолати билан қизиқиб кўрдик. Мазкур дарсликда жаҳон болалар адабиёти намуналаридан Ҳ.К.Андерсининг “Болалар гурунги”, Ака-ука Гриммлар “Бир хурмача шавла”, Ф.Эрдинчнинг “Рустам” ҳикояси, Ж.Свитнинг “Гуливернинг саёҳатлари” (қиссадан парча), Ч.Айтматовнинг “Жимжилоқ” эртаги каби асарлар ўрин олган. Улардан Ч.Айтматовнинг “Жимжилоқ” эртаги мазмунини ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражасини аниқлаш мақсадида **PIRLS дастури** асосида тест топшириқлари намунасини ишлаб чиқдик.

Матн бўйича тест топшириқлари: 1. Чол билан кампирнинг туяни сўйишига нима сабаб бўлди?
А) ейишга гўшт қолмагани учун
Б) туя ўтга бўкиб қолгани учун
В) Жимжилоқни қутқариш учун
Д) туя касал бўлганлиги учун

2. Матн таҳлили орқали “Туя ютганини билмайди, кавшаганини билади” матннинг мазмунини тушунтиринг?

____

3.Бўри Жимжилоқни қайси гапи учун ямлаб ютади?
А) ўзинга қийин бўлади, ит қилиб қўяман сени
Б) чўпонларни огоҳлантираман
В) сендан зиғирчаям қўрқмайман
Д) сен билан дўст бўлганимга пушаймонман

4. “Эй, чўпон, ухлама. Мен ўғри бўриман, қўйларингини қийратгани келаяпман” жумласи нимани англатади ?Матн ёрдамида изоҳланг.

____

5. Матндан ҳолдан тойган бўрининг ҳолатини англатадиган жойини топинг?

____

6. Қочиб кетаётган бўрининг ҳадеб: “Мени қувиб етинглар” деб бақириши чўпонларни нима учун ҳайратга солди?
А) бўрининг чўпонлардан қочиб қутулгани учун
Б) бўрига чўпонларнинг ета олмаслиги учун
В) бўрининг чўпонлардан қўрқмаганлиги учун
Д) бўрининг итга ўхшагани учун

7. Жимжилоқ қандай бола деб ўйлайсиз. Эртакдан Жимжилоқнинг тавсифи берилган ўринларни топинг?

____

8. Бўрининг “Энди нима қилсам экан, ўз бошимга фалокатни сотиб олдим-ку, қайга бормай, энди менга тинчлик йўқ” деган гапини ўйлаб кўринг? Матндан фойдаланиб, бунинг билан бўрининг нима демоқчи бўлганини аниқланг?

____

9. Жимжилоқ бўрининг қорнидан туриб унга нима учун “Тошматнинг қўйларига бор, Бойматга бор, Эрматга бор” деб йўл кўрсатди?
А) бўрига ачингани учун
Б) бўрини жазолаш учун
В) бўрининг жаҳлини чиқариш учун
Д) бўрининг пушаймон бўлиши учун

10. Жимжилоқнинг:“Тошматнинг қўйларига бор, Бойматга бор, Эрматга бор” деган гапларига бўри қандай жавоб қайтаради?
А) гапларингга кириб бўпман, ундан кўра ўлганим яхши
Б) гапларингга кириб бўпман, ундан кўра очликда юрганим яхши
В) гапларингга кириб бўпман, ундан кўра ит бўлганим яхши
Д) гапларингга кириб бўпман, ундан кўра сендан қутулиш йўлини топганим яхши

Кўринадики, биргина асар матни юзасидан берилган тест топшириқлари бажариш жараёнида ўқувчилар матн мазмунини шунчаки ўзлаштириб қўя қолмайди, балки манга турли жиҳатдан ёндашиш орқали асар сюжети, композицияси, бадиий-эстетик хусусиятларини мукаммал ўрганади, мустақил фикрлаш, ўз фикр-мулоҳазалари юзасидан тегишли хулосалар чиқариш кўникма-малакаларини эгаллайди.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. Ўзбекистон республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. *(Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда).*

2. Матчонов С., Шожалилов А., Ғуломова Х., Сариев Ш., Долимов З. Ўқиш китоби. *(Умумий ўрта таълим мактабларининг 4-синф учун дарслик)*. –Тошкент: “Шарқ”, 2017.
3. Бошланғич синф ўқувчиларининг матнни ўқиш ва тушуниш сифатини баҳолаш. Услубий қўлланма. –Астана: 2015.
4. www.bilim.kz

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада матнни ўқиш ва тушуниш сифатини PIRLS халқаро баҳолаш дастури асосида бошланғич синф ўқиш дарсларида жаҳон адабиёти намуналарини ўқитиш ҳолати ёритиб берилган. Жумладан, 4-синф «Ўқиш китобида»ги Ч.Айтматовнинг «Жимжилок» эртаги мазмунини ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражасини аниқлаш мақсадида PIRLS дастури асосида тест топшириқлари намунаси келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается тематическое исследование образцов мировой литературы на уроках чтения в начальной школе, основанное на программе Международной оценки текстового чтения и понимания PIRLS. В частности, образец учебного задания по программе PIRLS был использован в учебнике четвертого класса для определения уровня понимания учениками сказки Ч.Айтматова «Жимжилок».

SUMMARY

This article describes a case study of samples of world literature in reading lessons in elementary school, based on the program for the International Assessment of Text Reading and Understanding PIRLS. In particular, a sample of the PIRLS study assignment was used in a fourth-grade textbook to determine the level of understanding by students of Ch.Aitmatov’s fairy tale “Zhimzhiloq”.

«ШӘРИЯР» ДӘСТАНЫНДА БИЛИМЛЕНДИРИЎ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Е.К.Алламбергенов – *еркин излениўши*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фольклор асари, били, мактаб, ўқиш, ўқув узлуксизлиги, компьютер технологияси, гавдалантириш, сирли, устоз, одобли, одобсиз, топишмоқ, билимдон.
Ключевые слова: фольклорное произведение, знание, школа, учёба, продолжительность учёбы, компьютерная технология, воображение, талисман, наставник, нравственный, безнравственный, загадка, знаток.
Key words: folklore work, knowledge, school, study, continuation of study, computer technology, imagination, talisman, tutor, voral, immoral, riddle, cognoscenti.

2019-жылдың 31-декабрь күни Өзбекстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң №1059 санлы арнаўлы карары менен “Үзликсиз руўхый тәрбия концепциясы” [2] қабылланды. Атап өтилген концепция Өзбекстан Республикасы Президентиниң "Руўхый-ағартыўшылық жумысларының нәтийжелилигин арттырыўдың қосымша илажлары ҳаққында" 2019-жыл 3-майдағы ПК-4307 санлы қарары [1] ның орынланыўын тәмийинлеў, сондай-ақ, жасларды өзбетинше турмысқа дүньяға көзқарасы кең, актив пуқаралар етип тәрбиялаў жумысларын буннан былай да жетилистириў мақсетинде қабылланған еди.

Усынылып атырған концепция мазмунында баслаўыш классларда оқыў жылларынан баслап-ақ оқыўшылардағы “билимлердиң кеңейиўи, тереңлесиўи, руўхый-әдеп-икрамлылық көнликпе ҳәм уқыплылықлардың раўажланыўына” [2] сондай-ақ “өз халқының дәстүрлерине, қәдриятларына қызығыўшылықтың пайда болыўына”да айрықша кеўил бөлинеди.

Жоқарыда атап өтилген “Үзликсиз руўхый тәрбия концепциясы” менен бирге 1997-жылы қабыл етилген “Қәнигелер таярлаўдың миллий бағдарламасы”н избе-из әмелге асырыў ислери халқымыздың өтмишине, оның миллий қәдириятларын сәўлелендириўши фольклорлық шығармаларға илимий-педагогикалық көз қарастан кеўил бөлиўди талап етеди. Себеби, фольклорлық материаллардың ишинен орын алған қарақалпақ халық дәстанлары жасларды ҳәмме ўақыт илимли, билимли болыўға, Ана-Ўатанды сүйиўге, жоқары әдеп-икрамлылыққа, кәсип-өнер сырларын тереӊ өзлестириўге, шақырып турады. Усындай фольклорлық шығармалардың бири-қарақалпақ халық дәстаны “Шәрияр” болып есапланады.

«Шәрияр» [4] дәстанының басқа дәстанлардан өзгешелиги-бунда илим-билим, кәсип-өнер сырларын үйрениў ислерине болған ықлас, қызығыўшылық ең баслы орында турады. Дәстанның бас қаҳарманы Шәрияр менен Әнжим кишкенелигинен баслап билимди ийелеўге қызығады. Олар өзлери белгилеген мақсетлерди иске асырыў жолында ушырасқан ҳәр қандай қәўип-қәтерлерди жеңип шығады, қыйыншылықларға шыдам береди.

“Педагогика фанидан изоҳли луғат”та “Билим объектив дүньяны билиў процесиниң әмелиятта тастыйықланған нәтийжеси. Объектив ўақыялықтың инсан санасында адекват түринде сәўлелениўи. Ол күнделик, илимий, эмпирик, теориялық билимлерге ажратылады” [3:71] деп көрсетиледи.

Дәстан материалларында көрсетилиўи бойынша Шаҳидарап патшаның ҳаялы Гүлшарадан туўылған, бирақ, душпанлардың араласыўы себебинен туўылған ўақтынан баслап-ақ ата-анасынан айрылған Шәрияр менен Әнжим көп қыйыншылықларды басынан кеширип, Шаҳидараптың елиндеги бийперзент Сасыўар байдың улы-қызы болып тәрбияланады. Балалар жети жасына шекем үйде тәрбияланады. Жети жасына шыққанда, Сасуар балаларды апарып мектепке береди.

Дәстанда баян етилген ўақыялар дәстан дөрелген ўақытлардағы мектеплерде мәжбүрий тәлим алыўдың жети жыл етип белгиленгенлигинен дерек береди. Себеби, дәстан мазмунында көрсетилиўинше, Шәрияр менен Әнжим мектепте жети жыл оқыйды. Бул аралықта Шәрияр Әнжимнен, Әнжим Шәриярдан бетер жақсырақ оқып билим алады.

Ҳақыйқатында да, педагогикалық-психологиялық жақтан ойлап қарасаңыз, ҳеш бир адам туўылған ўақтынан баслап сөйлемейди, күлмейди. Ҳеш бир адам туўылғанда, әдеплилик ямаса әдепсизлик, жақсы ямаса жаман нышанлары менен туўылмайды. Бирақ, баланы қоршаған дөгерегиндеги адамлар балаға қарап сөйлейди, балаға қарап күледи. Оларға әдепли-әдепли, жақсы сөзлердиң жәрдеминде тәлим ҳәм тәрбия береди. Нәтийжеде, балалар есейе келе сөйлейтуғын, күлетуғын, гәпке түсинетуғын, жақсы менен жаманның, әдепли менен әдепсиздиң парқын айыра алатуғын болады.

Бул процесс мектепке барған ўақытлары да даўам етеди. Мектепте тәлим бериўши устазлары, қандай бала әдепли, жақсы болатуғынлығын, қандай бала әдепсиз, жаман болатуғынлығын зинҳарлап түсиндиреди. Әдепли балалардың ата-ананың, устазларының сөзлерине қулақ асатуғынлығын, адам әдеплилердиң әдеплиси болыўы ушын мектепте берилетуғын билимлерди тереӊ өзлестириўи кереклигин, бәрқулла өз минезқулқы ҳәм оқыўы бойынша өз қатарынан алда болыўға умтылыў дәркарлығын балаларға ҳәр күни уқтырып барады. Мине, усы нәсиятларды өзлеринде тереӊ өзлестирген «Әнжим Шәриярдан бетер, Шәрияр Әнжимнен бетер, еккиси оқып илимдар молла болды» [4:56]. Нәтийжеде, тек ғана Шәриярдың өзи оқыўын «Әлҳакумитаққасур апарып қақтырып» [4:56] қояды. Енеси ба-

ласының бундай дәрежеде ойынға емес, бийҳўда жүриске емес, ал оқыўға ықласлы болғанлығы себебли «көпирдиң ығынан ҳәм шуңқыррақ» [4:56] болғанлығын сезеди.

Мектепте алынған билим әмелде пайдаланылмаса, ол ҳақыйқый билимге айланбайды. «Шәрияр» дәстанында тек ғана Шәрияр менен Әнжим билим алыўға қызықсынып қоймайды. Ал, алынған билимлерди әмелде де қолланып биледи. Сонлықтан да, Шәрияр дәстан қаҳарманларынан саналған Қундызхан перийдиң берген жумбақларын ҳеш екиленбестен табыў шарапатына миясар болады.

Дәстан мазмунында билимлендириў мәселесиниң тек ғана Шәрияр менен Әнжимге емес, ал, басқа да ул ҳәм қызларға кишкенелигинен баслап берилетуғынлығы ҳаққындағы мағлыўматлар орын алады. Мәселен, мектепте оқыў жылларында берилген билимлерди өзлестирген Қундызхан перий Шәриярға шалғытыўшы жумбақларды айтқан ўақытларында, мектептеги алған билимине сүйенген ҳалда ис тутады. Нәтийжеде, астарлы мәнисте бултты – көктен жерге доланған деп, дәрўишти – қолын жайып тиленген деп, шейитти – қызыл қанға боялған деп, қара жерди – сүўрети бар, жаны жоқ деп, ант ишкен адамды – ақ жүзиниң қаны жоқ деп, жәбирайылды – қанатының пәри жоқ деп, ийманды – ишбей-жемей тойдырған деп, ҳадал мийнетти – ишпей-жемей тойдырған деп, сүтқорды – табанынан сойылған деп жумбақлы түрде сорайды [4:76-77].

Қундызхан перий өзиниң тереӊ ийелеген билимине сүйенген ҳалда атасы Жулдызшаның кәраматлы жүзигиниң сырын әшкар етиў шарапатына да миясар болады. Жолда ақ мары болып қара мары менен урысып атырған Еменша жеӊилейин деп турғанда, Әнжимниң жәрдеми менен жеӊиске ериседи. Еркек кийимин кийген Әнжимге миннетдар болғанлығы соншелли, өз қызын Әнжимге береди. Еменшаның қызы да, Еменшаның өзи де жүдә билимли адамлар қатарынан орын алады. Мәселен, Еменша Әнжимди сынап көриў мақсетинде өз қызын тасқа айландырып Әнжимге береди ҳәм оны қайтадан өз қәддине келтириўди сорайды. Әнжим болса мектепте алған тереӊ билимлерине сүйенген ҳалда қызды үш мәртебе тасқа айландырып, және үш мәртебе оны өз ҳалына келтиреди.

Әнжимниң билимлилигине кеўли толған Еменша «Балам, өз ҳалыӊа жақсы екенсеӊ,… Әгар, сен надурыс болсаӊ, сени оқытып, кәмалға келтирип жиберейин деп едим» [4:93] деген сөзди айтып, Әнжимниң алған теориялық билимлерине өзиниң қанаатланыўшылығын билдиреди.

Усы орында айрықша айтып кететуғын бир нәрсе, дәстан мазмунындағы билимлендириў мәселесине байланыслы көринислер оны дөретиўши халқымыздың, дәстанның дөрелген ўақытларынан баслап-ақ қыялында ҳәзирги заман компьтер технологиясын жаратыўға қызыққанлығынан дерек береди. Соның ушын да, дәстан материалларын бир тәреплеме алып қараған ўақтымызда қыялыйдай болып көринеди. Мәселен, Еменшаның өз қызын тасқа айландырыўы, Әнжимниң ол қызды қайтадан қәддине келтириўи, өзиниң усы технологиядан хабардарлығын аӊлатыў ушын қызды және үш мәрте тасқа ҳәм үш мәрте адамға айландырып бериўи тиккелей ҳәзирги заман компьютер технологиясын ерксиз түрде көз алдымызға елеслетиўге тийкар болады.

Буннан басқа да Еменшаның Әнжимниң астына жолды өндириўи ушын дәўперини бериўи, жолда ушырасатуғын қыйиншылықларды ҳәм усы қыйыншылықлардан қалай қутылыўдың жолларын айтып бериўи, қызды тасқа айландырып кисесине салыўын ҳәм қайсы жерде қызды адам қәддине келтирип, оннан пайдаланыў имканиятларын түсиндириўи де, компьютер технологиясын жетик меӊгериўине мүмкиншилик бергендей түйиледи. Себеби, Әнжимниң жолға шыққаннан соң түрли-түрли тилсимлерге қулақ аспай, қырман-қырман қызылға кеўил аўдармай, оның қасындағы сақалының барлығы алтыннан болған адамның айтқан сөзлерин еситпегенге алып, өзиниң билген дуўасын оқып бара бериўи нәтийжесинде шөлистандағы бир бөлек дағның үстинде уйықлап атырған Әспижаҳангирге жетиўи де ҳәзирги заман компьютериндеги ойынларды көз алдымызға келтиреди.

Әспижаҳангирдиң Әнжимниң ҳақыйқый ата-анасының ким екенлигин еслетиўи, дәўдиң аўзындағы жүзикти алыў ушын дәслеп қырғый болып ушыўы, дәўдиң жанына барғаннан кейин сонаға айланыў, жүзикти алып болған соң және қырғыйға айланыўы, дәўдиң болса аўзындағы жүзиктиң алып кетилгенлигин аңлап қалыўы ҳәм өзин қаршығаға айландырып, Әспижәҳәнгирдиң изинен қуўып кетиўи, әспижаҳангирдиң қаршығаның қырғыйды қуўғанда қоймайтуғынлығын сезип, өзин де қаршығаға айландырыўы, ал, дәў болса ўақытты өткерместен өзин лашынға айландырыўы, бирақ, лашын қаршығаның изинен жетемен дегенше жүзикти Әнжимниң қолына табыс етиўи ҳәм «жүзиктиң бәнтин бас» [4:96] деп өтиниш етиўи, жүзиктиң бәнти басылған ўақтында дәўдиң өлип қалыўы сыяқлы ўақыялар дизбеги балалардың компьютер технологиясын меңгериўге болған қызығыўшылықларын сөзсиз арттырады.

Әнжимниң буннан соңғы сапары даўамында перилер елине келип қулпы, гилти жоқ дарўазаға бир қысым топырақты атыўы менен дәрўазаның ашылыўы ҳәм қаланың ишинде бүлбилгөя малакуш пенен айтысып, оның үстинен жеӊиске ерисиўи, ағасы Шәриярды ҳәм басқаларды «тас болып қалыў» ҳалатынан қутқарыўлары да компьютерлик билимлендириўди раўажландырыў сыяқлы тилсимли қубылысларды ашыўға халқымыздың айрықша дыққат аўдарғанлығынан, қызыққанлығынан, әрман еткенлигинен ҳәм ерте дәўирлерден-ақ илим-билимли, мәдениятлы ел болғанлығынан дерек береди.

Дәстанда перилер Шәриярдың берген тапсырмасына муўапық қаланың бир топырағын да түсирместен Шәриярдың елине көширип әкелиўи, Шәрьярдың анасын зинданнан қутқарылыўы, ўақтында бир дем салыў арқалы Әспижаҳангирдиң қуйрығының қырық гезге созылыўы ҳәм басқа да сүўретленген ўақыялар қыялый болса да билимлендириўдиң артықмашлығын, оның қудирети күшли екенлигин, әлем сырларын ийелеўге мүмкиншилик жарататуғынлығын сездиреди.

Жуўмақлап айтқанда, «Шәрияр» дәстанындағы билимлендириў мәселелери бир тәрептен «билеги күшли бирди жығады, билими күшли мыңды жығады» деген халық нақылының дурыслығын дәлиллейди. Соның ушын да, дәстанда балаларға кишкенелигинен баслап тыянақлы ҳәм тереӊ билим бериўге итибар қаратылады. Екинши тәрептен, дәстанда келтирилген барлық қыялый ўақыялардың сәўлелендириўи сол ўақытта билимлендириў системасында әрман болған компьютер технологиясының имканиятларын мүмкиншилиги болғаншелли ашып бериўге қаратылады ҳәм жасларды усы технологиядан бийхабар болмаўға шақырып турғандай сезиледи.

Әдебиятлар

1.Өзбекстан Республикасы Президентиниӊ "Руўхый-ағартыўшылық жумысларының нәтийжелилигин арттырыўдың қосымша иләжлары ҳаққында" 2019 жыл 3 майдағы ПК-4307-санлы карары.

2.Өзбекстан Республикасы Министрлер Кеңесиниӊ 2019-жылдың 31-декабрь күни №1059 санлы арнаўлы карары менен қабылланған "Үзликсиз руўхый тәрбия концепциясы."

3.Хасанбоев Ж., Тўрақулов Х., Ҳайдаров М., Хасанбоева О., Усманов Н. Педагогика фанидан изоҳли луғат. - Т.: “Fan va texnologiya”, 2009, 672-б.
4.Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XIII том. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984, 236-б.

РЕЗЮМЕ
Мақолада «Шәрияр» достонида таълим болаларни неча ёшда мактабга бериш инсон ва жамият ҳаётида илм ва билимнинг тутган урни, уқиш жараёнида компьютер технологиясидан фойдаланиш масалалари ёритилган.

РЕЗЮМЕ
В статье рассматриваются вопросы образования в эпосе “Шарияр” в каком возрасте лучше отвести детей в школу, место науки и знаний в жизни человека и общества, использование компьютерных технологий в учебном процессе.

SUMMARY
The article deals with issues of education in the epos «Shariyar» suitable age of giving children to school, duration of study, importance of science and knowledge in the life of a percon and society, using computer technologies in the study process.

«ШӘРИЯР» ДӘСТАНЫНДА ҲУҚЫҚЫЙ ТӘЛИМ ҲӘМ ТӘРБИЯ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Е.К.Алламбергенов – *еркин излениўши*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ҳуқуқ, ҳуқуқий талаблар, ҳуқуқий меъёр, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий муносабатлар ҳуқуқий тарбия, никоҳ, ёлгон гувоҳнома, жазоголари, оқ илон, қора илон, шариат қоидалари.
Ключевые слова: право, правовые требования, правовая норма, правовое сознание, правовая культура, правовые отношения, правовое воспитание, брак, лжесвидетельство, меры наказания, змея с белой кожей, змея с чёрной кожей, законы шариата.
Key words: law, legal demands, law norm, law conscienceness, law culture, legal relations, legal education, marriage, false testimony, punishment measures, a white-skin snake, a black-skin snake, laws of sharyat.

Ҳәзирги заман педагогикасында да, жәмийет турмысында да ҳуқықый тәрбия ең актуаль мәселелердиң бирине айланған. Себеби, ҳуқықый-демократиялық пуқаралық жәмийетти қурыў ислери ҳуқық ҳәм оның тийкарларын билиў, барлық тараўларда нызам талапларын басшылыққа алыў мәселелерин өз ишине алады. Келешегимиз болған жаслардың ҳуқықый санасының қәлиплескенлиги, олардың ҳуқықый жақтан тәрбияланғанлығы ҳәм ҳуқықый мәдениятлылық дәрежеси мәмлекетимиздиң раўажланыўына унамлы тәсир көрсетеди.

Педагогикалық әдебиятларда ҳуқықый мәмлекет, ҳуқықый мәдeният, ҳуқықый нормалар, ҳуқықый сана, ҳуқықый сананың дәрежеси ҳәм басқа да терминлер көплеп ушырасады. “Педагогика теориясы” сабақлығында көрсетилиўинше, “ҳуқық – бул мәмлекетлик басқарыў органларының нызам ҳәм қарарларында өзиниң сәўлелениўин табатуғын, инсанлардың ис-ҳәрекетлериниң норма ҳәм қағыйдаларының жыйнағы болып, белгили бир жәмийеттеги социаллық қатнасықларды басқарады ҳәм юридикалық күшке ийе болады, сондай-ақ мәмлекет тәрепинен орынланыўы да тәмийинленеди” [2:348**]**. Ал, “Педагогика фанидан изоҳли луғат”та көрсетилиўинше ҳуқықый тәрбия дегенимизде “...муғаллимниң ҳәр бир билим алыўшының ҳуқықый нормаларға (талапларға) болған жеке қатнасықларын, ҳуқықтың түрли тармақларын өзлестире алыў өзгешеликлерин есапқа алған ҳалда дослары, устазлары, ата-аналары ҳәм өспиримлер ҳуқықын қорғаў органлары ортасындағы ҳуқықый қатнасықларды саналы түрде қәлиплестириў хызмети” [3:616] түсиниледи.

Ҳуқық дегенимиздиң өзи болса, жәмийетлик сананың ески тарийхый формаларынан бири болып, ол инсаният жәмийетиниң пайда болыўы менен тиккелей байланыслы. Ал, ең ески дәўирлерди, сол ўақытлардағы адамлардың исенимин, пухталығын, бир сөзлилиги, ең баслысы - олардың өз ҳуқықларын жетик түсине билиўлерин қарақалпақ халық дәстаны “Шәрияр” да өзинде кеңнен сәўлелендиреди.

“Шәрияр” [1] дәстаны текстлериниң дәслепки бетлеринен баслап-ақ, оның ҳуқық тәрбиясына айрықша итибар бергенлигиниң гүўасы боламыз. Мәселен, Шаҳидарап патша жасының қырық беске келгенлигин, тоққыз ҳаял алғанлығын, бирақ я ул перзент, я қыз перзент көрмегенлигине налынып, “елдиң алды жатқан соң, от қызылы семген соң, алтын тахтан түседи, етек-жеңин кеседи” ҳәм қәлендер сыпатқа енип, көше аралап кетеди. Көше аралап баратырып бир отаўдың ишинен жылт-жылт етип жанып турған отты көреди. Отаўдың жанына барып қулақ түргенинде, отаўдағы үш қыздың да “егерде патша өзин алақойса, қандай өнерлер көрсете алыў уқыплылығына ийе екендигин” еситип сарайына қайтып келеди [1:13].

Патшаның өзи мәмлекеттеги ҳуқық нызамларын ҳәм тәмийинлеўши ҳәм орынлаўшы саналады. Сонлықтан да, патша сарайына келгеннен кейин усы үш қызға үйлениўдиң нызамға сәйкес келетуғын жолларын излестиреди. Халық раўиятларын, нақыл-мақаллардағы ҳуқықый нормаларды да басшылыққа алады. Бирақ, “үшеўи бир адамның қызы болса, апалы-сиңлиге неке түспейди” [1:15] деген нақылды басшылыққа алғанды мақул көреди. Себеби, усы нақылдағы халықлық ҳуқықый көзқарасқа тийкарланып, өз патшалығында қабылланған, өзи тастыйықлаған Нызам сол ўақытта өз күшинде турады. Сонлықтан, Томан ўәзир арқалы сорастырып көргенинде, қызлардың үшеўиниң үш адамның қызы екенлигин билип алыў шарапатына миясар болады. Нәтийжеде, нызамға қарсы ис тутылмайтуғынлығын сезгенликтен Томан ўәзирди қызлардың аталарына “елшиликке” жибереди.

Томан ўәзир де нызам талапларын ҳәм рәўиятларды жетик билген адам. Сонлықтан да, ол қызлардың аталары менен сөйлескен ўақытларында, нызамға муўапық “Арада жүрген елшиге” [1:17] өлимниң жоқ екенлигин еслетеди.

Дәстанда адамға жаза шараларын қолланыў ўақытларында да гүўалардың сөзлериниң, берген көрсетпелериниң инабатқа алынатуғынлығы, егер де, жалған гүўалық берсе оның жуўабының ол дүньяда берилетуғыны, “айыплы” деп табылған адамның “ҳақ қаны” [1:33] жалған көрсетпе берген гүўанын мойнына жүкленетуғынлығы еслетип өтиледи. Бирақ, “алтын көрсе периште жолдан шығады” [1:33] дегендей, гүўалар бир бийшараның ҳақ қанын мойнына алыўдан қорықпайды. Жалған гүўалық береди.

Биз оқыўшыларды Шәрияр дәстанындағы ҳуқық тәрбиясы мәселелери менен таныстырған ўақытларымызда, дәстандағы унамлы ҳәм унамсыз образларды салыстырмалы түрде түсиндирип, нызамға қарсы ис тутыўдың ақыбетиниң жаман болатуғынлығын еслетип қойыўымыз ҳәм оқыўшыларда дәстандағы жалған гүўалық берген адамларға болған жек көриўшилик сезимлерин оята билиўимиз керек болады. Бундай ис-ҳәрекетлеримиз арқалы биз оқыўшылардағы нызам талапларына дурыс қатнас жасаў ҳаққындағы пикирлерин раўажландырыўға себепши боламыз.

Дәстан мазмунында шәрият нызамларына тийкарла-

нып адамға жаза шаралары қолланылғанда, гейпара жалған гүўалардың көрсетпелери де билип-билмей есапқа алынып кете беретуғын жерлери де ушрасады. Усындай жаза шарасына дәслеп Шәрияр дың анасы Гүлшара, соңынан Томан ўәзир гирипдар болады. Деген менен, жаза шарасының надурыс колланылғанлығын түсинген адам, патшаның ҳүкимине қарсы барса да, өз ҳүжданына қарсы бара алмайтуғын жағдайлар да болып турады. Соның ушын да, дәстан қаҳарманларының бири Томан ўәзир надурыс шығарылған ҳүкимнен өз ҳүжданын артығырақ көреди. Нәтийжеде, есигине аш-әптадалықта жылап келген Гүлшараны көрип: "Хан жаманлық еткенде, басгенемди алады, егер, мен буған жаманлық ете ғойсам, қыяметте оның ҳақ қаны мойныма қалады" [1:38-39] деген ой менен Гүлшараны өлген қарындасының орнына қарындас сыпатында қабыл алып, үйинде сақлай береди. Бул көринислер арқалы Томан ўәзир өзиндеги адамгершиликли сезимлердиң басымлығын көрсетеди.

Шәрияр менен Әнжим мектепте оқыған ўақытларда бир-бири менен жарысып оқыўы арқалы көп жетискенликлерге ериседи. Ҳуқықый мағлыўматларға да жетерли дәрежеде ийе болады. Усындай ҳуқықый мағлыўматларды жетик билгенлиги себепли Шәрияр өзине Қундызхан перийдиң берген "Ол немерсе табанынан сойылған" [1:76] деген сораўына ҳеш екиленбестен "Сүтқор болур табанынан сойылған" [1:76] деген дурыс жуўапты береди.

Әнжим де ҳуқықый билимлерди жетик ийелеген қыз. Ол да ағасы Шәриярды излеп баратырғанында, еки таўдың бәндиргисинде урысып атырған ақ ҳәм қара түстеги еки жыланды көреди. Оның қыялында "не қылсам екен" сораўлар орын алады. Мектепте оқыўшылық дәўиринде алған тәлим ҳәм тәрбияларын көз алдына келтиреди. Мектепте устазларының үйреткен "Бурынғының нақылы "өзиң жолаўшы болсаң, жол үстинде еки адам урыса қойса, сол әззи келгенине көмек бер" деген нақыл" [1:89] есине түседи. Усы нақыл шәрият нызамларына да енгизилгенлигин қыялынан өткереди. Нәтийжеде, әззи келип турған ақ мары жыланға көмек бериў, оның тәрепин алыўды ойлап қара марыға қанжар урады.

Дәстан мазмунларында нызамның үстинлигиниң әдалатлық нышаны екенлиги ҳаққында да эпизодлар орын алған. Ең әййемги ўақытларда елге патша болатуғын адамның басына дәўлет қусы қонады деген рәўиятлардың орын алғанлығы белгили. "Шәрияр" дәстанында болса бул раўиятлар ҳуқықый нормаларға теңлестирилген ҳалында өз көринисин табады. Сонлықтан да, Әнжим Бүлбилгөя малакуштиң үстинен жеңиске ерискеннен кейин, қусқа талабанлардың саны көбейип кетеди ҳәм усы мәўритлерде сырттан қәлендер сыпатындағы бир адам келип, қусты өзиниң ушырып көретуғынлығын, ол кимниң басына қонса, сол адамның патша болатуғынлығын жыйналған аламанға түсиндиреди. Қусты үш мәртебе ушырғанында да ол Шәриярдың басына қонып, Шәрияр патша болыў шарапатына миясар болады [1:105]. Әдиллик ҳүким сүреди.

Дәстанда ата-ана ҳәм перзент ортасындағы қатнасықлар да нызам талапларына сәйкеслестирилип, көрсетиледи. Бул талаплар бойынша перзент барлық ўақытта өз ата-анасына ҳүрмет көрсете билиўиниң дәркарлығы еслетиледи. Ал, Шәриярдың минез-қулқында болса патша болғанынан кейин менменлик белгилери көрине баслайды. Ол асырап алған атасы Сасуар менен анасы Ақдәўлетти "мениң қандай дәрежеге жеткенлигимди көрсин" деген мақсетте сарайына шақыртқанында, олар "жүрегин қолына" алып келеди. Бирақ, Аспижаҳангирдиң "...атаңды үстиңе шақыртып, атаңнан уллымедиң, Шәрияр?" деген орынлы саўалынан кейин өз қәтесин дүзетиў ҳәм нызамға муўапық ис тутыўға ериседи. Мине, бундай ҳалатлар Шәриярдың өз атасы Шахидарап пенен ушырасыў ўақтында да жүз береди.

Шәрият нызамларында бир сөзлилик қәдирленеди. "Шәрияр" дәстанында болса Шәриярдың анасы өзиниң зинданда жатқан ўақытларында бир шопан жигиттиң қарасып турғанлығын, сол шопан жигитке, егер де, қызым Әнжимди тапсам, саған беремен, деп ўәде қылғанлығын, соның ушын қызы Әнжимди шопанға бермесе, еки сөйлеген болып қалатуғынлығын ескерткеннен кейин Гүлшараның бул талабы да нызамға сәйкес түрде орынланады.

Дәстан сюжетлик мотивлеринде нызамға қылаплық ислеген, оның талапларын орынламаған, жалған гүўалықлар берген, оның есесине пара алыўға миясар болған, адамларға көп жаманлықларды ислеген 62 әмелдарды Шаҳидарап патша турған жеринде шаптырады. "9 ханымды отқа өртеп өлтиреди" [1:131]. Мәстан маманы "қырық қысырақтың қуйрығына бәнт етип, ҳәр қысыраққа бир тәнзире қамшы" [1:131] урып жибереди.

Жуўмақлап айтқанда, оқыўшылар "Шәрияр" дәстаны мазмуны менен танысыўы нәтийжесинде барқулла нызамның үстин болатуғынлығын, жаманлардың, нызамды бурмалаўшылардың келешегиниң жоқ екенлигин, барлық ўақытта жақсылардың, нызамға бойсынатуғынлардың, нызам үстинлигин мойынлайтуғынлардың ислериниң жүрисе беретуғынлығын билип алыўы ушын өзине имканият жаратады. Ал, дәстан текстлерин оқыў арқалы оқыўшыларымызда пайда болып, қәлиплесип баслаған ҳуқық тәрбиясы бала минез-қулқында және де раўажланып, оның келешек бәркамал әўлад болыўына өзиниң сөзсиз унамлы тәсирин тийгизеди.

Әдебиятлар

1. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. ХШ том. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984, 236-б.
2. Пазылов А., Сейтмуратов Қ., Қурбаниязова З. Педагогика териясы. - Т.: "Noshir", 2018, 450-б.
3. Хасанбоев Ж., Тўрақулов Х., Ҳайдаров М., Хасанбоева О., Усманов Н. Педагогика фанидан изоҳли луғат. - Т.: "Фан ва технология", 2009, 672-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада «Шарьяр» достониндаги ҳуқуқ, қонунлар талабаларига буйсиниш қоидаларни амалда қўллаш, ушбу қоидаларни бузувчиларга нафрат ҳиссини шакллантириш, ушбу қоидаларни бузувчиларга нафрат ҳиссини шакллантириш, достон материаллари асосида ўқувчиларга ҳуқуқ тарбиясини бериш масалалари ўз аксини топган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается какое место занимают вопросы права, соблюдения правовых требований, применения правовых требований на практике, негативного отношения к правонарушителям в дастане "Шарьяр", вопросы правового воспитания учащихся на основе материалов дастана.

SUMMARY

The author of the article studies the issues of law, kuping law demands using law in practice, negative relation to words breakers of law in the epos «Shariyar», the issues of legal education on the materials of the epos.

УДК:37.013
(372.851)

КИШИ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫ САНАЎҒА ҮЙРЕТИЎ МАШҚАЛАЛАРЫ

Ө.Әлеўов - *педагогика илимлериниң докторы, профессор*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
Т.Пахратдинова – *ассистент оқытыўшы*
Ташкент мәмлекетлик аграр университети Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: ўйин, тарбия, тартиб, қобилият, чаққонлиқ, қизиқиш, мантиқий фикр, адоб-аҳлоқ.
Ключевые слова: игра, воспитание, способность, увлечения, интересы, кругозор, поведение.
Key words: game, education, ability, hobbies, interests, horizons, behavior.

Адамшылықтың ерте дәўириндеги раўажланыў басқышында ойлаў операцияларын, анализ, синтез түсиниклерин жетилистириўде элементар санаў системасы көп жәрдемин тийгизди. Санаў қубылысы адамнан биргеликли затлардың бир қаншасын избе-из қабыл етиўин талап қылады. Затлардың сапасы хәм оның санына қатнасы хаққындағы түсиник, затлардың кеңисликтеги қатнасы, хәрекети түсинигин пайда етип, есаплаўдағы избе-излилик қубылыслары жаслардағы абстрактлық хәм логикалық ойлаўды жетилистириўге себепши болып келген. Санаў күнделикли турмыс талабынан пайда болып, дәслепки адамлардың тиришилигинде элементар дәрежеде қолланылған [1].

Әййемги дәўирде «сан» түсиниги болмаған «түўеллеў» түсиниги келип шыққан. Себеби, адамлар бирден санларды ойлап таппаған, алдын нәрселерин ямаса затларын түўеллеген. Әпиўайы мысал менен қарасақ, оларды ажыратыўшы қәсийетлерине қарап, адамларды түўеллеген. Мысал ушын ер-ҳаял, бала-қыз яки болмаса денесиниң реңине қарап ақ-қара – деп түўеллеў жумысларын алып барған. Сондай-ақ таўық өз шөжелерин түўеллейди, себеби ол санап билмейди. Егер оның шөжелериниң биреўин алмастырып койсақ, ол жатырқайды хәм ол шөжени шетлетеди ямаса шоқыйды. Себеби, оның санасезиминде «сан» деген түсиник жоқ. Адамлардың сана-сезиминиң раўажланыўы менен соңынан сан, санаў деген түсиниклер пайда болып баслаған. Бул олардағы инстинкт жәрдеминде санды анықлаўшылық еди. Адамлардың еле саналылық дәрежесине ериспеген, алғашқы қәўимлик турмысында да санаў усындай инстинкт жәрдеминде әмелге асырылған. Қишкене нәрестелерге де биз сан түсинигинен алдын санаў системасын үйретемиз: мәселен ойынды баслаўшы ямаса керисинше ойынның ақырында калған баланы белгилеўимиз ушын биз санаў қосықларын келтиремиз. Мысалы:

Санамалар

Әўелемен Дүўелемен, Салқан ийттиң, Саны менен, Қара қойдың Қаны менен, Әўез бала, Қайда кетти Дузға кетти,	Қашан келер, Жаз келер, Жаз келмесе, Гүз келер, Пәллемпиш, Суўға түс, Сен тур, Сен шық. ❖	Бир, еки, үш, Үштен калған, Қара пуш. ❖ Бирлен, Екилен, Үшлен, Төртлен, Беслен, Алтылан, Ал, сен атлан [2].

Мине, усындай қосық қатарлар менен санақтың зәрүр екенлигин балалардың санасына сиңдиремиз. Бул, демек қосықларды ядлаў нәтийжесинде балалардың санасында санақ санаў өз-өзинен кәлиплесе баслайды. Бул дегенимиз, ядланған қосық қатарларын хәр бир тәкирар айтылғанында сол ойын қатнасыўшыларының саны биреўге кемейип барады. Қарақалпақ халқында буннан басқа да нәресте қолдың бармақлары менен санап баслағанда, биз бала санларды хәм оған сәйкес келетуғын бармақларды еслеп қалыў ушын оған «Бармақтартпай» қосығын үйретемиз хәм оннан пайдаланамыз.

Сан түсиниги конкрет затлар тийкарында баянланғанлықтан адамлар алды менен нени санайтуғынлығын билиўи керек болды. Адамлар дәслеп табиятта гезлесетуғун затларды санаўда натурал санлардан пайдаланған. Алды менен бир хәм екини билген бир санының бурынғы уғымы хәзир биз түсинетуғын бирди емес, ал бир қол, көбинесе оң қол , еки санының бурынғы мәниси еки қол еки санының ертедеги еки қол еки көз хәм т.б болған екиден артық санларды үш, төрт, бес деп жетилистире алмай дәслебинде көп деп атаған. Кейнинен барып үшке, беске, жетиге, онға, жигирмаға шекем санаўды өзлестирген. Үштен жигирмаға шекемги санларды өзлестириў санаўдың екинши басқышы болды. Бул дәўирде адамлардың бармақлары тарийхый хызмет атқарды. Ол жигирмаға дейинги санлар аяқтың бармағы жәрдеминде саналды [3]. Ерте дәўирде усындай қолдың хәм аяқтың бармақлары арқалы санаў системасы қарақалпақ халқында балаларды санаўға үйретиўди айырымларында елеге шекем қолланылады. Буның фольклорлық характерге ийе “Бармақтартпай” деп аталатуғын балалар ойынында да белгилери гезлескен.

Бармақтартпай

Бир-бас бармақ, Еки- балан үйрек, Үш-ортан терек, Төрт-шүлдир шүмек. Бес-кишкене бөбек.	Бас бармақ-мал жаяр, Балан үйрек-аңға шығар, Ортан терек-отынға барар, Шүлдир шүмек-қазанға қарар. Кишкене бөбек бала бағар [2].

Соңынан сана-сезими раўажланып, бармақтың буўынлары да пайдаланылған. Булар кейин ала жетпей қалған жағдайда майда тасларды бөлеклерди сызық яки, ағашқа гертилген таңбаларды пайдаланыў арқалы саналған. Орта Азия халықларының, соның ишинде, қарақалпақ халқының фольклорында белине белбеў, хәр күни бир қатарын жаздырып, босатыў арқалы белгили күнди көбинесе 40 күнди есаплап анықлаў тәжирийбелери болғанлығы ушрасады.

Дәслепки адамлар турмысында әпиўайы мазмунда болса да табысларды бөлиўге байланыслы арифметикалық төрт әмел бөлиў, қосыў, алыў хәм көбейтиў жүзеге келген. Булардың ишинде де алды менен бөлиў, алыў операциялары пайда болғанлығы сезиледи.

Турмыс қоспаланып, адамлардың ақыл санасы раўажланған дәўирде сан атамаларының дәслепки мәнислеры сийрек қолланылып, аты ретиндеги толғаўлары ғана қалған. Сан атамаларының көбейиўи келбетлик, атлық сөзлериниң жетилисиўи тийкарында раўажланған. Тәжирийбе түсиниклердиң артыўы менен қырыққа, жүзге шекем санаў өзлестирилген. Сан түсинигиниң раўажланыўы, оның шегарасы адамлардың ақыл-ойына байланыслы кеңейип барған. Турмыста гезлесетуғын хәр түрли тәлим-тәрбиялық характерге ийе хәм сан менен байланыслы болған нақыл-мақаллар көп гезлеседи. Олардан көплеп мысаллар келтириўимиз мүмкин.

Сан менен келтирилген нақыл-мақаллар:

Атадан алтаў туўсаң да Ўатаныңда жалғызсаң.	Бир салмадан мын киси суў ишер.
Атадан алтаў туўғанның	Жети атасы бий болған,

Атқан оғы жоғалмас. Атадан жалғыз туўған-ның Атқан оғы табылмас. Жетпис мың жулдыз туўса да Айдай жақты бола ал-мас. Елиў жылда ел жаңа. Қырқ жалда қазан жаңа. Бир күн дузын ишкенге, Қырқ күн сәлем бер.	Жети журттың ғамын жер. Бир атасы бий болған, Бир басының ғамын жер. Бир көрген билис, Еки көрген таныс. Үшиншиде аттан түсип қол алыс. Калада мың киси бар, Ким менен кимниң иси бар? Жети баслы жыланнан қорқпа, Еки жүзли адамнан қорк [4].

Таллаў жасап отырсақ, халық педагогикасында ерте дәўирлерден-ақ жаслардың логикалық ойлаўшылығын, ақыл түсинигин, тапқырлығын арттырыў мақсетинде жумбақ-есаплардың көплеп дөретилгенлигин, әсиресе тәбият қубылысларын, ҳайўанатлар тиришилигин, адамлар турмысын, өсимликлер дүньясын, күнделикли услап тутылыўшы буйымлар жөнинде шексиз жумбақ-есаплар бар екенлигин байқаймыз [5].

Булардың барлығы ҳәзирги дәўирдеги ойын усылларындағы балалардың ойлаў операцияларын жетилистириў илажларының түп төркини, келип шығыўы халық педагогикасында ерте дәўирлерден-ақ қәлиплескенлигин көрсетеди. Тәрбияның қайсы түри болмасын, халық педагогикасы дәстүрлерине байланыслылығын, ҳәзирги ойынлар бурынғы жумбақ-есаплар усылының раўажланған түри екенлигине жуўмақ жасағымыз келеди. Балалардың логикалық ойлаўшылығын жетилистириўде олардың хызмети әҳмийетли-деп ойлаймыз.

Әдебиятлар

1. Алеўов Ў., Бекимбетова А. Халқ педагогикасида ёшларга ақлий тарбия бериш анъаналари. –Нукус: «Қарақалпақстан», 2018, 104-б.
2. Қарақалпақ фольклоры. № 100 том. Балалар сөз өнери ҳәм ойынлары. 480-481, 510-511 бетлер. –Нөкис: «Илим», 2015.
3. Алеўов Ў. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы. –Нөкис: «Билим», 1993, 503-б.
4. Қарақалпақ фольклоры. № 88 том. Нақыл-мақаллар. -Нөкис: «Илим» 2015, 480-481-б.
5. Алеўов Ө., Абдижалилова З. Халық педагогикасындағы балалардың ойлаўшылығын жетилистириў усыллары. ҚМУ-2005, 91-92-б.
6. Алеўов Ў., Абдуллаева Б. Ақыл тәрбиясын бериўде балалар ойынының әҳмийети. // "Қарақалпақ халқының этнопедагогикасы". - Нөкис: "Билим" 1995, 48-б.
7. Бекимбетова А. Халқнинг ёшларга ақлий тарбия бериш анъаналари узликсиз таълим тизимида. -Т.: "Истиқлол", 2009, 40-б.
8. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебиятының тарийхый очерки.-Н.: "Қарақалпақстан", 1974, 232-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қорақалпоқ халқининг қадам даврлардан буён бизгача етиб келган болалар ўйинлари ҳақида гап боради, ушбу ўйинлар орқали уларга ҳаёт дарслари берилган. Шунингдек ушбу уйинлар туфайли уйин иштирокчиларининг ақлий фаолияти мукаммаллашиб онги шаклланиб, санашни ўрганиши билан ҳисоб-китоб қилишни ҳам ўрганиши асослаб берилган. Мақолада ушбу уйинларнинг кичик ёшдаги болалар билимларини такомиллаштиришдаги аҳамияти ҳақида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению детских игр каракалпаков, которые дошли до наших дней и служат для обучения и накопления опыта и навыков, необходимых в повседневной жизни. Ценность игр заключается в том, что они способствуют воспитанию и развитию учащихся. Игра является одним из средств формирования психологических образований - мышления, внимания, памяти. В статье подчёркивается важность национальных игр как фактора, который помогает развитию способностей, обогащает знания, расширяет кругозор и способствует активным действиям детей.

SUMMARY

The article is devoted to the study of children's games of the Karakalpaks that have reached to this day and serve to educate and accumulate the experience and skills necessary in everyday life. The value of games is that they contribute to the education and development of students. The game is one of the means of forming psychological formations - thinking, attention, memory. The article emphasizes the importance of national games as a factor that helps to the development of abilities, enriches knowledge, broadens the horizon and promotes children's activities.

АБУ РАЙХАН БЕРУНИЙДИҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСЛАРЫНДА БИЛИЎДИҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛЕЛЕРИ ҲАҚҚЫНДА

З.Есназарова *–үлкен оқытыўшы*
З.Тилеўмуратова *–ассисстент оқытыўшы*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
Ж.К.Рзаева - *ассистент оқытыўшы*
Мухаммад-аль-Хорезмий атындағы ТИТУ Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: билиш, сезги воситасида билиш, дедукция, тарих, география, филология, астрономия, математика, геодезия, минералогия, фармокология, геология.
Ключевые слова: знать, познание через чувства и эмоции, дедукция, история, география, филология, астрономия, математика, геодезия, минералогия, фармакология, геология.
Key words: to know, learning through feelings and emotions, deduction, history, geography, philology, astronomy, mathematics, geodesy, mineralogy, pharmacology, geology.

Әсирлер даўамында Өзбекстан аймағы адамзаттың мәдений ҳәм илимий байлығын бирлестирген дүнья *цивилизация бесиги болған . Бул өнимдар жерлер жәҳән илиминиң мәдениятының раўажланыўына үлес қосқан аль-Хорезмий, аль-Беруний, Абу Али Ибн Сино, Мирзо Улуғбек ҳәм басқа алымлардың туўылған жери.* Абу Райхан Мухаммад Ибн Ахмад Беруний (973-1048), уллы алым-энциклопедист, ойшыл ҳәм гуманист Қыятта Хорезмниң ески пайтахтында туўылған ҳәм жасаған. Ол 16 жасларында-ақ экваторға эклиптика ийилиўиниң тегислигин үлкен дәлиллеўлер менен анықлады. Беруний Орайлық Азияда биришнилерден болып жер глобусын жасады. 1000-жылы Беруний «Өткен әўладлардың естеликлери» атлы үлкен шығарма жазады. Бул оны пүткил Орта әсирлик Шығысқа танытады. 1010- жылы Абу-аль- Аббас Мамун Ибнның сарайында үлкен лаўазымды ийелейди [3:58].

Берунийди Орта әсир Шығыста илимниң раўажланыўының ҳақыйқый жетискенлиги деп атаўға болады. Себеби, пүткил дүньядағы тәбийий илимлер тарийхшылар «XI әсирди Беруний әсири» деп атаған. Хорезмнен уллы алым тарийх, география, филология, астрономия, математика, геодезия, минералогия, фармакология, геология ҳәм басқа илимлер бойынша 150

ден артық фундаменталлық шығармалардың авторы. Ол алым тәбияттаныўшы болып, сан түсиниклери, куб теңлемелер теориясы, сфералық тригонометрия, қурастырылған тригонометриялық таблицаларды кеңейтиўге өзиниң үлесин қосқан. Беруний илим тарийхында жердиң жер бетин хәм жер бетиндеги геодезияны өлшеў бойынша жаңа илимий бағдардың тийкарын салыўшы сыпатында белгили болды [2].

Минералогия саласында биринши рет өз қурылмасы жәрдеминде қатты затлар менен суйықлықлардың аўырлық дәрежесин өлшеди хәм усы тийкарда минераллардың классификациясын усынды, олардың келип шығыўы теориясы менен парагенетикалық мағлыўматларды ислеп шықты.

Берунийдиң философиялық жақтан пикирлери бойынша алып қарайтуғын болсақ биз төмендеги пикирлерге итибар беремиз. Беруний логикаға байланыслы шығармалар жазбаған, бирақ ол нызам қағыйдалардан, сыпатлаў усылларынан илимий әмелий искерлигинде кең қолланған. Берунийдиң уллы хызметлеринен бири - тәбият хәм жәмийетти билиўдиң илимий методын ислеп шыққанлығы үлкен әхмийетке ийе.

Беруний илимий методтың тийкарғы принциплерин «Өткен әўладлардың естеликлери» шығармасында көрсетип өткен. Бул төмендегилерден ибарат:

- ақылды бийкаршы пикирлерден тазалаў;
- тәжирийбеге тийкарланыў;
- билиўди, дәслеп, предметти шөлкемлестириўши элементлерден баслаў;
-сезиўлик билиўге тийкарланған дедукциядан пайдаланыў;
-логикалық пикирлеў, анализлеў хәм улыўмаластырыў;
- бақлаў, салыстырыў, бөлистириў арқалы шынлықты анықлаў;
- белгили нәрседен белгисиз болғанына, жақынлығынан узақланыўына қарап пикир жүргизиў;
- узақ өтмишти билиў ушын предметтиң, қубылыстын тарийхын хәм ол хаққында басқалардың берген мағлыўматларын үйрениўди алып қараған.

Анализлеп қарағанымызда, Беруний бабамыз, Р. Декарт хәм Ф. Бэконлардан бурын илимий билиўдиң методының зәрур екенлигин атап көрсеткен хәм оның тийкарғы қағыйдаларын ислеп шыққан. Берунийдиң усы пикирлери батыс философларының пикирине қарағанда кеңлиги менен ажыралып турады [4].

Жер бетинде ғалаба өзгерис идеясын Беруний «Минералогия» мийнетинде қойды. «Турақлы түрде қалатуғын хеш нәрсе жоқ. Буннан тысқары, пүткил дүнья бул процесске бойсынады»- деп жазған ол өз мийнетинде [1:73].

Билиўдиң әхмийети, қәлиплесиў хәм раўажланыў нызамлылықлары, өзгешеликлерин үйрениў философия тарийхында әхмийетли орын ийелеп келмекте. Инсан өз билими себепли болмыс, тәбият, жәмийетти өзгерттиреди. Сол себепли билиў мәселесине уллы ойшыллар, философлар үлкен дыққат аўдарып келген.

Берунийдиң илимий мийрасларын үйрениў соны көрсетеди, Беруний уллы ойшыл ретинде инсан билиўи машқаласына үлкен дыққат қаратады. Ол өзиниң тәбийий-илимий изертлеўлери менен бир қатарда билиў усыллары хәм жоллары мәселелери, хақыйқатлыққа ерисиў, илимий метод машқалаларына үлкен дыққат аўдарады.

Берунийдиң пикири бойынша билиўдиң тийкары, дүнья хаққында бизиң билимлеримиздиң дереги бизге сезиў органларымыз арқалы берилген сезимлик билиўлер болып есапланады. Егер де сезиў органларымыз болмағанында, бизиң дүнья хаққында билимлеримиз болмаған болар еди. Мысалы, егер көз болмағанда, адам рең хаққында көзқарасқа ийе болмас еди. «Егер туўма соқыр адам, басқалардан көриў хаққында еситпегенде, өзи реңлерди айырып билетуғын бесинши сезим бар екенлигин билмеген болар еди» [5:95].

Беруний адамның сезиў органлары хайўанлардыкине уқсайтуғынлығын айтады. Беруний хәр бир сезиўдиң түрин сүўретлейди, олар бойынша хайўанлар сыртқы орталықта бағдарлана алады. Беруний ең ақырында сондай жуўмаққа келеди: «Бул сезимлер арқалы хайўанлар өмиринде тәртип хәм турақлы қайта тиклениў белгиленеди».

Адамның сезиў органлары усы мақсетлерге, яғный ең алды менен адамнан тысқарыда жайласқан информацияны бериўге хызмет етиўи керек. «Хәр бир сезим белгили бир «титиркендириўши»ге жуўап бериўи керек». Беруний бул титиркендириўшилер материаллық екенлигине гүман етпейди, себеби булар сезимлерди пайда етеди.

«Көриўдиң титиркендириўшиси нур болып есапланады, ол хаўа арқалы денелердиң реңлерин, сондай-ақ формалары хәм сыртқы көринислерин алып өтеди, олардың жәрдеминде (предметлердиң) саны билинеди. Еситиўдиң титиркендириўшиси сеслер болады, ал оған ол хаўа арқалы жетип келеди.

Ийис сезиўдиң титиркендириўшиси ийислер, оны хаўа мурынға алып келеди, ийислер ийис шығарып турған предметтен суўдан пуўдың ажралып шыққаны хәм оның бөлекшелери хаўа менен араласқаны сыяқлы ажралып шығады.

Дәм билиў сезиминиң титиркендириўшиси аўқаттың хәр қыйлы дәми болып есапланады. Оны аўқат жеўшиге сезиў органлары болған тил, таңлайға суйықлық алып келеди.

Бесинши сезим, барлық денени қамтыўшы терилик сезиў, ол дениниң хәмме ағзаларына тән хәм айырым органға ийе емес.

Дениниң сыртқы қатламы ең биринши болып сыпатлы өзгешеликлерди қабыл етеди, олар терилик сезимниң титиркендириўшиси болып есапланады хәм сонлықтан бул сезим хәммесинен бурын тек териге тән…» [1:8-9].

Солай етип, сезимлер өзлериниң тийкарында денелик, материаллық дүньяға ийе хәм олардың хәр қайсысы материаллық хақыйқатлықтың қандай да бир тәрепин қамтыйды. «Сезимлер өзиниң титиркендириўшилери тәрепинен оятылады.» Бул жерде Беруний материалистлик көзқарасларын айтады.

Адамның хайўаннан парқы сонда, адам санаға ийе. Беруний сана адамға қудай тәрепинен берилген илахий саўға деп есаплайды. Егер еситиў хәм көриў ойлаў процессинде ең әхмийетлиси болса, ал қалған сезимлерде санаға байланыслы басқа сезимлерде өзгериске ушырайды. «Басқа сезимлер хаққында айтатуғын болсақ, олар сезимге қарағанда денеге сай келеди хәм олар адамзатлық тәбиятқа қарағанда, хайўанлық тәбиятқа ийе. Бирақ, егер адам олардан пикирлеў хәм ой жуўмағы жәрдеминде пайдаланса, онда ол бул сезимлер арқалы қабыл етилген затларды изертлеўде шыңларға жетиседи.» [1:10].

Солай етип, сезимлик билимлер сана ушын материал болып хызмет қылады, ал ол өз гезегинде, билиўдиң күшли қуралы ретинде хызмет қылады, себеби ол бизди қоршаған сезимлик дүньяның ўақыя хәм қубылысларының мәнисин билиўге жәрдем береди.

Адам тәжирийбе хәм ақыл арқалы хақыйқый билимлерди жалған билимлерден ажыратып көрсетеди. Беруний айырым илимлерде тәжирийбе, экспериментттиң әхмийетин жоқары көтерип қоймастан, оны өз изертлеўлеринде кең қолланды. Тәжирийбели илимлерде эксперимент техникасының өзин жетилистириўге үлкен үлес қосты.

Берунийдиң тәбийий-илимий көзқараслары анализи соны көрсетеди, оның илимий мийнетлеринде тәбият үстинен әпиўайы бақлаўлар үлкен әхмийетке ийе болып

қалмастан, эксперименталлық изертлеўлер, соның ишинде минералогия, фармакология ҳәм басқа да илимлерде қолланылған эксперимент изертлеўлер үлкен әҳийетке ийе.

Әдебиятлар

1. Абу Райхон Беруний. Минералогия. 1963.
2. Материалы по прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. –Ташкент: 1992.
3. Расулов Э., Игошин В., Абдуллаева Г. Основы философии. Учебное пособие. –Ташкент: «Iqtisod-Moliya», 2012.
4. Философия. Учебник под ред. В.Д. Губина, Т. Ю. Сидориной. -Москва: 2009.
5. Шарипов А. Великий мыслитель Абу Райхан Беруни. -Ташкент: 1972.

РЕЗЮМЕ

Билишнинг аҳамияти, шаклланиш ва ривожланиш қонуниятлари, хусусиятларини ўрганиш фалсафа тарихида муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Мақолада Абу Оайҳон Берунийнинг фалсафий қарашларида билиш назариясининг асосий йўналишлари акс этган. Улуғ мутафаккир ва олим ўз асарларида билиш усуллари ва йўллари, илмий метод масалаларига алоҳида диққат қилади.

РЕЗЮМЕ

Изучение вопросов значения, законов и особенностей формирования и развития познания занимает важное место в истории философии. В статье рассматриваются философские взгляды Абу Райхана Беруни по основным положениям теории познания. Великий мыслитель и учёный в своих трудах уделял большое внимание вопросам методов и способов познания и научным методам.

SUMMARY

The study of issues of importance, laws and peculiarities of formation and development of cognition has taken an important place in the history of philosophy. The article deals with the philosophical views of Abu Rayhan Beruni on the main points of cognition theory. The great thinker and scientist paid much attention in his works to the issues of cognition methods and ways and scientific methods.

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ФАНИНИ ЎҚИТИШ АСОСИДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРГА ҚИЗИҚИШЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ТАЛАБЛАРИ

Б.Хакимжонов - *тадқиқотчи*

Гулистон давлат университети

Таянч сўзлар: миллий қадриятлар,тарихий мерос, технологик харита, педагогик жараён, блиц саволлар, педагогик дастурий восита, кўргазмалилик методи.

Ключевые слова: национальные ценности, историческое наследие, технологическая карта, педагогический процесс, блиц-вопросы, педагогические программные средства,метод демонстрации.

Key words: national values, historical heritage, routing, pedagogical process, blitz questions, pedagogical software, demonstration method.

Кун сайин илдамлаб бораётган Ўзбекистонда маънан соғлом, баркамол авлодга даврга мос равишда таълим бериш, уларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ва миллий қадриятларга қизиқишларини ривожлантириш бугунги куннинг долзарб вазифасидир. Ўзбекистон халқи улкан моддий ва маънавий меросга эга. Ушбу тарихий меросдан таълим-тарбия жараёнида фойдаланиш, ўқувчиларнинг миллий қадриятлар, аждодлар анъаналарига содиқлик ва уларга муносиб бўлиш ҳиссини шакллантириш педагоглар олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Марказий Осиёда IX–XI асрлар яшаб ижод қилган Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Исмоил ал-Бухорий, Ат-Термизий, Абу Наср Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Абу Али ибн Сино, Аз-Замахшарий, Кайковус каби буюк алломаларнинг асарлари маънавий қадриятларимиз асосини ташкил этиб, уларнинг ижодлари ва асарлари Марказий Осиё халқлари шуҳратини дунёга танитди десак муболаға бўлмайди. Шунингдек, қомусий олимлар, буюк аждодларимиз, XIX аср ва XX аср мутафаккирлари ва педагогларининг таълим-тарбия хусусида айтган назарий фикрлари, педагогик назариялари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ[1:10].

Аждодларимизнинг тарбиявий аҳамиятга эга бўлган улкан маънавий мероси, даврлар оша баркамол авлодни ватанпарварлик, бағрикенглик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, мардлик, каби умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялашда муносиб ўрин эгалаб келмоқда.

Тарихга назар ташласак, қадимги даврдан то ҳозирги кунга қадар педагог-ўқитувчилар баркамол шахсни тарбиялаш, маърифат, маънавият ва маданиятни ёшларга ўргатишнинг мақбул йўллари ва самарали усулларини тадқиқ қилганлар. Инсоннинг маънавий комилликка эришиши тарбия орқали амалга оширилган. Жамият ривожланган сари баркамол шахсларни тарбиялаш эҳтиёжи ортиб боради. Мустақиллик йилларида таълим-тарбия соҳасида, миллий одоб-аҳлоқ, миллий урф-одатлар, миллий қадриятларни ривожлантириш соҳасида туб бурилишлар содир бўлгани ҳаммамизга маълум. Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз нутқларида: “Буюк тарихда ҳеч нарса изсиз кетмайди. У халқларнинг қонида, тарихий хотирасида сақланади ва амалий ишларида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у қудратлидир. Тарихий меросни асраб-авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан авлодларга қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан биридир. Янги таҳдидлар, жумладан, “оммавий маданият” хавфи ва боқимандалик кайфияти пайдо бўлаётган, одоб-аҳлоқ, қадриятларнинг йўқолиш хавфи юзага келаётган ҳозирги глобаллашув шароитида бу ғоят муҳим аҳамият касб этмоқда” деб таъкидлайди [2].

Тарих фанини ўқитишда ижодий методлар билан куролланмаган ўқитувчи таълим жараёнида ўқувчиларга тўғри билим бераолмайди. Ўқитувчининг фанга ижодий ёндашуви ва ўқувчиларда мавзуга оид тасаввурларни ҳосил қилдириш қобилияти бўлмаса, дарснинг самараси ҳам бўлмайди. Ўқувчилар томонидан билимларни ўзлаштириш, ўқитувчининг тушунтиришини фаол қабул қилиш ва пухта ўйлаш эвазига амалга оширилади. Билимларни узатиш воситаси сифатида ўқитувчи нутқи муҳим аҳамиятга эга. Бу ўринда ўқитувчи фаолиятида раҳбарлик қилиш, мавзу ва режани эълон қилиш, ўқувчилар фаолиятини бошқаришдан иборат бўлади. Дарс жараёнида ўқувчиларнинг фаоллигини ошириш, уларнинг миллий қадриятларга қизиқишларини шакллантириш мақсадида дарс жараёнига педагогик дастурий воситаларни қўллаб ўтказиладиган Ўзбекистон тарихи (7-синф) фанидан “Амир Темур салтанатида давлат бошқаруви ва ҳарбий тизим” (33-параграф) мавзусидаги бир соатлик дарснинг технологик харитасини (1-расм) ҳамда дарс давомида ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги педагогик жараён моделини (2-расм) методик жиҳатдан таҳлил қиламиз.

(1-расм) Дарс жараёнида педагогик дастурий воситаларни қўллаш асосида ташкил этилган дарснинг технологик харитаси

№	Дарснинг ташкилий қисмлари	Ажратилган вақт	Ўқитувчининг дарс давомидаги ҳаракати	Ўқувчининг дарс давомидаги ҳаракати
1.	Кириш	5	Давоматни аниқлайди. Бугунги кунда Ўзбекистонда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий ва маънавий соҳага оид янгиликлар тўғрисида ўқувчилардан маълумот олади.	Бугунги кунда Ўзбекистонда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий ва маънавий соҳага оид янгиликлар тўғрисида ахборот берадилар.
2.	Асосий қисм	20	Янги мавзуни оғзаки суҳбат методи ва кўргазмали куроллар ёрдамида тушунтириб беради.	Ўқитувчининг берган ахборот ва маълумотларини тинглайди.
3.	Мустаҳкам-лаш	10	Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятига оид видеоролик намойиши ва мавзуга оид тест саволларини ўқувчиларга беради.	Тест саволларини кўздан кечирган ҳолда, видеороликни кўради, тест саволларига жавоб беради.
4.	Хулоса, таҳлил	5	Ўқувчилар томонидан бажарилган тест саволлари ўрганилади. Ҳар бир тест саволнинг тўғри жавобини видеоролик орқали жавобига изоҳ беради ва таҳлил қилади.	Ўқувчилар ўзлари бажарган тест саволларининг жавобини таҳлил қиладилар.
5.	Якуний қисм	5	Биринчи гуруҳ-Амир Темур давлати сарҳадларини харитада акс эттириш; Иккинчи гуруҳ-Амир Темур шажарасини плакатга чизиш; Учинчи гуруҳга-Амир Темурнинг ҳарбий юришлари ҳақида хорижий манбалардан маълумот тўплаш топшириғи уй вазифаси сифатида берилади. Дарс давомида фаол иштирок этган ўқувчиларнинг билими ва компетентлигини баҳолайди.	Топшириқ бажарилиши шартлари бўйича ўзлари қизиқтирган саволлар билан ўқитувчига мурожаат этадилар.

(2-расм) Ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги педагогик жараён модели

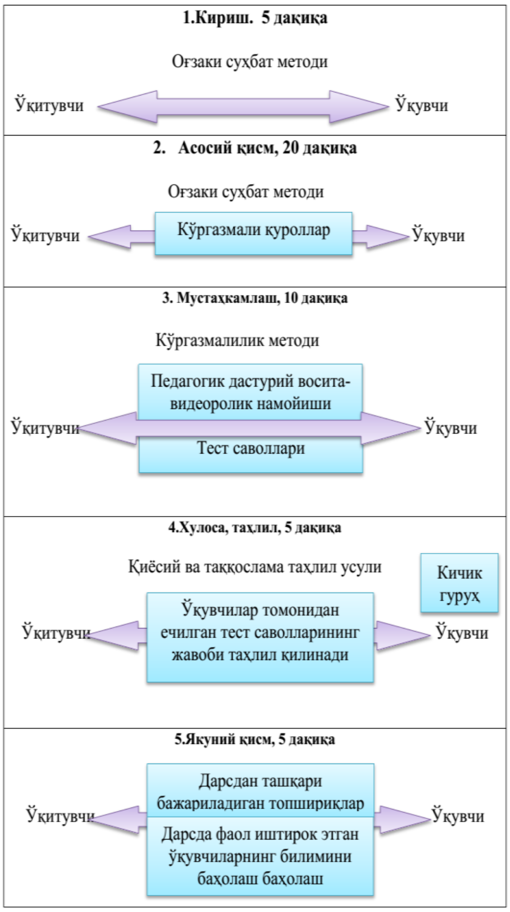

Ўқитувчи дарснинг кириш қисмида давоматни аниқлайди ва бугунги кунда Ўзбекистонда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий ва маънавий соҳага оид янгиликлар тўғрисида ўқувчилардан маълумот олади.

Дарснинг асосий қисмида олдинги дарсда ўтилган мавзуга оид таянч сўзлар, мавзунинг мазмун ва моҳиятини ўзида акс эттирган саволлар тўпламини ўқувчиларга тақдим этади.Ўқитувчининг аудиторияга берадиган саволи аниқ, бир мақсадга йўналтирилган, ўқувчиларнинг ўйлаб, ўз устида ишлаб, жавоб бераоладиган мазмунга эга бўлиши керак. Берилган савол ўқувчиларни мантиқий ўйлашга жалб этиши керак. “Ҳа” ёки “Йўқ” деб жавоб қайтариладиган саёз саволларни ўқувчиларга бериш мақсадга мувофиқ эмас. Бундай мазмундаги саволлар ўқувчиларни изланишга йўналтирмайди. Бу билан муқобил жавобли саволлардан фойдаланмаслик керак деган фикр нотўғри. Ўқитувчи ўқувчилар билимини мустаҳкамлаш мақсадида блиц саволлардан ҳам фойдаланиши мумкин. Чалғитувчи саволлардан имкон қадар фойдаланмаслик тавсия этилади.Дарс жараёнида ўқувчиларнинг оғзаки нутқини ривожлантириш мақсадида мустақил равишда тайёрланишга берилган мавзуни баён этишда ўқувчиларнинг нутқини аудио файл сифатида ёзиб олиб, ўқувчиларга аудио ёзувни эшитиш учун қўйиб бериш орқали уларнинг мавзуга оид билимларини мантиқий таққослаш ва қиёслаш имконияти яратилади. Ўқувчилар ўзларининг жавобларини аудио форматдаги ёзувини тинглаб, ўзларининг маърузаларига қўшимча қилиш имкониятига эга бўладилар. Бу усул орқали ўқувчиларнинг сўз эркинлиги, нутқ, фикрлаш қобилияти ва дунёқарашини ривожлантириш мумкин. Янги мавзунинг мазмун ва моҳиятини оғзаки услубда, кўргазмали қуроллар ёрдамида (харита, плакат, техник схема, инфографикалар, тарихий воқеаларнинг хронологик жадвали ва бошқалар) тушунтириб беради.

Дарснинг мустаҳкамлаш қисмида мавзуга оид 10 та тест саволини ечиш топшириғи берилади. 7 дақиқалик видеоролик (тест саволлари видеороликда келтирилган маълумотлар асосида иқтидорли ўқувчилар томонидан тузилади)намойиш этилади. Мавзуга оид бир нечта усулда тест саволлари тузиш мумкин:

- Битта жавобли тест. Тест саволининг жавобларидан фақат биттаси тўғри бўлади. Ушбу усул ўқувчилар билимини баҳолашнинг энг содда усули бўлиб, ўқувчиларнинг мавзу юзасидан эгаллаган билим ва кўникмаларини қисман баҳолаш имкониятини беради.
- Кўп жавобли тест. Тест саволининг жавобларидан бир нечта вариантлари тўғри бўлади.Ўқувчиларнинг билими,фикрлаш доираси ўрганилади.
- Блиц савол шаклидаги тест,“Ҳа” ёки “Йўқ” деган жавобга эга.Тест саволи ўқувчиларнинг мавзу доирасидаги билимларини қисқа муддатда аниқлаш имконини беради. Саволларнинг жавоблари мантиқий ўйлашга жалб этиб, ўқувчиларнинг билимларини мустаҳкамлайди, ҳар қандай вазиятда тез ва тўғри қарор қабул қилиш, креатив фикрлаш қобилиятини шаклланишига ёрдам беради.

-Ёпиқ тест.Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш қобилиятлари ўрганилади.Тест саволига аниқ жавоб ёзилади.

- Экспресс тест. Ўқувчилар берилган саволнинг жавобларининг ўзаро мосини излаб топишлари лозим.
- Сонни киритиш тести.Ўқувчиларниг рақамлар, сонлар билан ишлаш қобилиятлари оширилади. Берилган фикрларга мос сон жадвалга киритилади.
- Технологик диктант. Мавзуга оид матн ўқувчиларга берилади. Матн ичида таянч сўзлар тушириб қолдирилади. Ўқувчилар тушириб қолдирилган таянч сўзларни топишлари талаб этилади.

Дарснинг хулоса қисмида ўқувчилар тест саволларини ўқитувчи томонидан тақдим этилган

жавоблар калити орқали ўзлари текширадилар (Тест саволлари калити видепроектор орқали экранда акс эттирилади). Дарснинг якунловчи қисмида ўқитувчи пауза режимида видеоролик қайта намойиш қилиб, ҳар бир тест саволининг жавобига изоҳ беради.Ўқувчиларга уйда мустақил бажариш учун вазифа беради ҳамда топшириқларни тўғри бажарган,дарс давомида фаол иштирок этган ўқувчиларнинг компетентлиги ва билимини қуйида келтирилган баҳолаш мезонларига амал қилган ҳолда баҳолайди (3-расм).

(3-расм). Дарс давомида ўқувчиларнинг компетентлиги ва билимини баҳолаш мезонлари

Баҳолаш мезонлари	Рейтинг бали	Баҳолаш кўрсаткичи
Янги мавзуга оид назарий ва амалий билимга эга. Саволларга тўлиқ жавоб беради. Мавзунинг моҳиятини тўлиқ тушунади. Хатоларга йўл қўймайди. Назарий саволларга ҳаётий мисоллар орқали изоҳлар келтиради. Креатив фикрлаш қобилиятига эга.	5	Аъло, 86-100%
Янги мавзуга оид назарий билимга эга. Саволларга жавоб беради. Мавзунинг моҳиятини тушунади.	4	Яхши, 71-85%
Мавзуга оид топшириқларни бажаришга ҳаракат қилади. Саволларга жавоб беришга ҳаракат қилади. Мавзунинг моҳиятини тўлақонли тушунмайди.	3	Қониқарли, 55-70%
Мавзуга оид топшириқларни хато бажаради. Мавзунинг моҳиятини тушунмайди.	2	Қониқарсиз 0-54%

Дарс давомида ўқувчилар ҳаракатини фаоллаштириш ва уларнинг билимини, компетентлигини рағбатлантириш мақсадида, экранда (проектор ёрдамида), кичик гуруҳлардаги ўқувчилар жамғарган баллар экранда эълон қилиниб бориши, яъни қайси гуруҳ илгарилаб кетаётганлигининг намойиш этилиши, ўқувчиларда ғурур, муваффақият нашидасини ҳис этиш туйғусини шакллантиради.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон тарихи дарсларида ўқувчиларнинг миллий қадриятларга бўлган қизиқишларини шакллантиришда аждодларимиздан бизгача сақланиб қолган улкан илмий мерос, уларнинг ўгитлари, пурмаъно сўзлари дастуриламал бўлиб хизмат қилади десак муболаға бўлмайди.Бу борада улуғ испан адиби Сервантеснинг "Тарих-фаолиятимизнинг хазинаси, ўтмиш гувоҳи, бугунги кун учун ибрат ва ўгит, келажак учун эса огоҳлантиришдир" деган сўзларини такрорлаш ўринлидир. Дарҳақиқат, тарихни билмаган киши ҳар қадамда хатога йўл қўяди, ўз тарихи билан фахрланмайдиган халқ эса ўз келажагини тасаввур қилолмайди [3:23].

Инсоният онги учун курашлар майдонига айланган жамиятда, глобаллашув даврида, ўқувчиларни турли бузғунчи кучларнинг ахборот хуружларидан огоҳ этиш ва муносиб ҳимоя қилишда қуйидаги устувор педагогик мажбуриятларни бажариш масъулияти ижтимоий фан ўқитувчилари зиммасига юклатилади:

-ўқувчиларда халқимизнинг маънавий-маърифий қадриятларига, унинг маданияти ва урф-одатларига чуқур ҳурматни, уларда ҳалоллик, виждонийлик, ватанпарварлик, садоқат, фидокорлик сингари шахсий фазилатларни, шунингдек, миллий ғурур туйғуларини шакллантириш;

-ватанимиз тарихи ва бой маданияти, буюк аждодларимизнинг бебаҳо мероси, Ватан озодлиги йўлида ғанимларга қарши мардонавор курашган қаҳрамонларимиз, юрт мустақиллиги учун ўзини қурбон қилган ватандошларимизнинг жасорати асосида, Ўзбекистон халқига содиқ бўлган ўқувчиларни тарбиялаш;

- ижтимоий-сиёсий дунёқараш, интеллектуал салоҳият, ижодий, таҳлилий ва креатив фикрлаш қобилиятига эга бўлган, энг ривожланган давлатларда таълим олаётган тенгдошлари билан рақобатлаша оладиган замонавий ўқувчи шахсини шакллантириш.

Бугунги кун тарих фани ўқитувчилари юқоридаги устувор педагогик мажбуриятларни бажаришлари билан бир қаторда ўқувчиларни ватан тарихини мукаммал ўрганишга, ўз тарихи билан фахрланишга, айниқса, миллий қадриятларга бўлган қизиқишларини ривожлантиришнинг инновацион усулларини таълим жараёнига жорий этишнинг самарали механизмини татбиқ этишлари муҳимлиги ривожланган мамлакатлар тажрибасида яққол кўриниб турибди.

Адабиётлар

1. Мамараджабов Б.Б. Миллий қадриятларимиз тарбия жараёнида самарадорлик омили сифатида. //Замонавий таълим.-Т.: 2014, №12. 3-10-б.

2. Мирзиёев Ш.М. Ислом ҳамкорлик ташкилоти Ташқи ишлар вазирлари кенгаши 43-сессиясидаги нутқи.2016 йил 18 октябр. Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги расмий сайти.uza.uz.

3. Каримов И.А. Ўрта асрлар шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожидаги роли ва аҳамияти. Халқаро конференция материаллари. 2014-йил 15-16 май. -Самарқанд: -Т.: 2014, 87-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Ўзбекистон тарихи дарсларида ўқувчиларнинг фаоллигини ошириш, уларнинг миллий қадриятларга қизиқишларини шакллантириш ҳамда дарс жараёнига педагогик дастурий воситаларни қўллаш методлари ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о том, как улучшить активность учащихся на уроках истории Узбекистана, развивать у них интерес к национальным ценностям и использовать педагогическое програмное средство в учебном процессе.

SUMMARY

The article talks about how to increase students' activity at the lessons in History of Uzbekistan, develop their interst to national values and use pedagogical software in the educational process.

ЎҚУВЧИЛАР ИНТЕЛЛЕКТУАЛ-МАЪНАВИЙ САВИЯСИНИНГ ЎСИШИДА КИТОБХОНЛИК МАДАНИЯТИНИНГ РЕАЛ ИМКОНИЯТЛАРИ ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ

С.Холматова - *мустақил тадқиқотчи*

Қори Ниёзий номидаги Ўзбекистон Республикаси Педагогика фанлари илмий тадкикот институти

Таянч сўзлар: интеллектуал-маънавий, ўзлаштириш даражалари, китобхонлик маданияти, таълим амалиёти,маънавий иммунитет, глобаллашув жараёни.

Ключевые слова: интеллектуально-духовный, уровень читательской культуры, учебная практика, духовный иммунитет, процесс глобализации.

Key words: intellectually-spiritual, level of reading culture, training practice, spiritual immunity, the process of globalization.

Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан тараққиёт талабларига мос равишда ривожланиб бориши, ахборот муҳитининг глобаллашуви мамлакатимизнинг таълим тизимига бўлган талабни мураккаблаштириб бораверади. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида «умумий ўрта таълим сифатини тубдан ошириш; таълим ва ўқитиш сифатини баҳолашнинг халқаро стандартларини жорий этиш» устувор вазифа этиб белгиланган, шунингдек

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017.06.04 қабул қилинган 187-сон “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қарори ҳамда бошланғич таълим учун ўқув дастурлари ва замонавий ўқув-методик мажмуалардан кенг кўламда фойдаланишни тақозо этади.

Шундан хулоса қиладиган бўлсак, замонавий ахборот-коммуникация технологиялари жадал ривожланаётган глобаллашув жараёнида ўқувчи-ёшларда китобга бўлган қизиқишни ошириш, ўқувчиларнинг маънавий-интеллектуал савиясининг ўсишида китобнинг ўрни ва аҳамияти ниҳоятда зарур эканлигини барчамиз жуда яхши тушунамиз. Маълумки, Мухтарам Президентимизнинг 2017 йил 12 январдаги “Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида”ги фармойиши китобхонлик маданияти тарғиботини янги босқичга кўтарди. Ушбу ўринда давлатимиз раҳбари белгилаб берган мазкур устувор вазифани изчил ва тизимли равишда амалга ошириш механизмларини таълим амалиётига жорий этиш вазифаси турибди. Ўқув-тарбия жараёнидан кутилаётган пировард натижа таълим тараққиётини, таълим тараққиёти эса ўз навбатида жамиятнинг тараққиётини белгилайди десак хато қилмаган бўламиз,чунки таълим натижаси ҳар доим ўқувчиларнинг ўқув материалини ўзлаштирганлик даражаси билан боғлиқдир,ушбу ўринда ўқитувчи ва ўқувчи Давлат Таълим Стандартларини бажариш баробарида ўз олдиларига муайян мақсадларни қўяди ва шу мақсадга эришиш учун ҳаракат қилади. Қачонки ўқитувчи ва ўқувчилар мақсадлари кесишган нуқтада таълим натижаси самарали бўлади, лекин масаланинг бошқа томони бор, яъни таълим натижаси ҳар доим субъектив ва индивидуал характерга эга бўлган. Чунки, ўқув материалини ўзлаштириш қийинчиликлари ва қувончларини фақатгина ўқувчи ҳис қилади, айнан шу жараёнда ўқитувчи ўқувчининг мотивлари, ҳис-туйғулари, интилиш ва қизиқишларига таъсир қила оладиган шахс сифатида намоён бўлади. Ўқитувчи таълим натижасини тез-тез текшириб , ўқувчиларни ўқув материалларини ўзлаштирганлик даражаларидан огоҳ қилиб туради. Ўқувчилар эса ўз ютуқ ва камчиликларини англаб, ютуқларини кўпайтиришга, камчиликларини бартараф этишга интилади,бу эса ўз навбатида таълимнинг субъектив қимматини, бинобарин, ўқувчи учун таълимнинг шахсий аҳамияти ошади, ўқувчилар ўқиш-ўрганишнинг зарурийлигини таълим жараёнининг ҳақиқий субъектига айланган пайтда англайди, демак, шундай экан ўқувчиларнинг интеллектуал-маънавий даражасининг ўсишида, ўқув материалларининг ўзлаштиришларида асосан тафаккур жараёни муҳим роль ўйнайди, ўқувчининг тафаккур жараёнини кенгайтиришнинг энг муҳим воситаси эса китоб ўқиш билан белгиланади. Ўқувчиларнинг китобга ўқишга бўлган интилиш ва қизиқишларини қўйидагича амалга оширсак мақсадга мувофиқ бўлади.

Жумладан:

- Китоб ўқишга бўлган қизиқиш ўқувчининг ўз ақлий меҳнати натижасидан қаноатланиш ҳисси билан узвий боғлиқдир,ушбу ҳис-туйғу ўқитувчининг рағбатлантирилиши билан намоён бўлади ва ўқувчида китоб ўқишга бўлган истагни ва иштиёқни шакллантиради;
- Китоб ўқишга бўлган истаг ва иштиёқнинг шаклланиши натижасида ўқувчининг маънавий ва маданий эхтиёжалари қондирилади ва жамиятдаги маънавий қадриятлар, маданий меъёрлар, шахслараро муносабатларни эгаллаш жараёни тезлашади;
- Китоб ўқишга бўлган эхтиёж ўқувчининг интеллектуал- маънавий даражасининг ўсишига олиб келади ва натижада ўқувчи ўқув материалларини ўзлаштиришда ўз ҳаракат дастурини тузиш имкониятига эга бўлади;
- Таълим жараёнида амалдаги ўқув режага мувофиқ ҳафтада (1 соат) тарбиявий дарс учун ажратилган, айнан ушбу тарбиявий соат жараёнида ўқувчиларнинг ҳар бир ўқиган бадиий асари учун 100 баллик рейтинг тизимига асосан (5 балл) ҳисобида баҳолаш тизимини таълим амалиётига жорий этишни ҳаётий заруриятнинг ўзи тақоза этмоқда. 1-чизма.

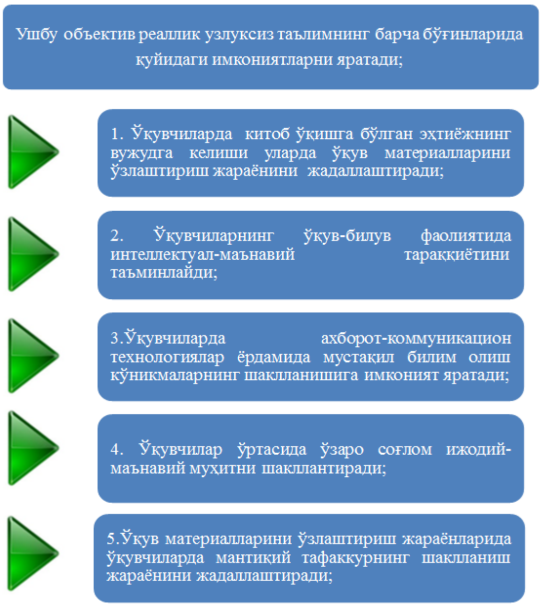

-

Шу нуқтаи назардан китобхонлик маданияти ва китоб ўқиш эҳтиёжи ўқувчининг ўқув фаолияти мазмунига айланар экан, ўз-ўзидан таълим мазмунини ўзлаштириш жараёни мантиқан фаоллашиши натижасида ўқув жараёнида таълимнинг сифати таъминланади. Демак китобхонлик маданияти таълим сифатини таъминлар экан, таълим сифатини қуйидагича изоҳлаймиз. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида сифатга шундай таъриф берилади**.**

Сифат – маҳсулот ёки ишнинг яроқлилик даражаси, қўйилган талабларга қанчалик жавоб бера олишини белгиловчи хусусиятдир. Шундан келиб чиқиб **таълим сифати** – Давлат Таълим Стандартлари доирасида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт талаблари асосида ўқувчиларда билим, кўникма ва малакалар билан бирга уларда ҳаётий компетенцияларни шакллантириш учун ўқитувчининг ўқув жараёнини замонавий ахборот технологиялари асосида ва ўқитишнинг замонавий усулларини қуллаган ҳолда ташкил этиши, ўқув жараёнини шахсга йўналтирилган таълим параметрлари негизида доимий равишда ривожлантириб, такомиллаштириб бориши заруриятидир.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, китобхонлик маданияти таълим жараёнида ўқувчиларнинг ақлий фаолликларини таъминлаб, билиш фаолиятларини жадаллаштириш имконини беради. Шу нуктаи назардан китобхонлик маданияти таълим жараёнида таълимнинг анъанавий моделидан шахсга йўналтирилган янги таълим моделига ўтиш ва бунда ўқитувчи-ўқувчи ҳамда замонавий ахборот технологиялари фаолияти алоқадорлигини таъминлаш ва таълимнинг замонавий ўқитиш усулларини қўллаш талаби билан бевосита боғлиқ бўлиб алоҳида дидактик аҳамият касб этади.

Адабиётлар

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш

бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги ПФ-4947-сон Фармони.
2.Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида" 2019 йил 29 апрелдаги ПФ–5712-сон Фармони.
3.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида"ги 187-сонли Қарор.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 январдаги "Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида"ги фармойиши.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада китобхонлик маданиятини ривожлантириш истиқболлари, ўқувчиларнинг интеллектуал-маънавий даражасининг ўсишида китобхонлик маданиятининг дидактик имкониятлари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы перспективы развития читательской культуры учащихся, раскрыты возможности и значение повышения уровня читательской культуры в интеллектуально-духовном развитии молодёжи.

SUMMARY

In the article the author analysed the development of reading culture of learners and the hidden abilities of students and the importance of increasing the level of reading culture in the intellectual-spiritual development of the youth..

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O'QUVCHILARDA VATANPARVARLIK TUYG'USINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

A.I.Ismatov- *katta o'qituvchi*
F.Isroilova- *katta o'qituvchi*
Jizzax davlat pedagogika instituti

Таянч сўзлар: vatanparvarlik, axloq, vatan tuyg'usi, sodiqlik, insonparvarlik, el-yurt, milliy ana'ana, ota-bobolarimiz, xalq, millatlar, vatan.
Ключевые слова: патриотизм, нравственный, чувство родины, искренность, гуманитарный, страна, национальная традиция, предки, народ, нации, родина.
Key words: patriotism, moral, feeling of home land, sincerity, humanitarian, national tradition, ancestors, folk, nations, homeland.

Ma'lumki, xalqning vatanparvarlik tarbiyasi uzoq asrlar davomida shakllangan ajdod-avlodlarning axloqiy, ma'rifiy shakllanishi va kamolotida muhim o'rin egallab kelgan. Vatanparvarlik tuyg'usining inson taqdiridagi ahamiyati shundaki, u doimo o'zining hayotiyligi, ta'sirchanligi, mehr-muruvvatligi bilan Vatanni mustahkamlashga, xalqni birlashtirishga xizmat qiladi.Vatanparvarlik tuyg'usi doimo hayot va inson muammolarini moddiy va ma'naviy jihatdan hal etishda o'z ta'sirchanligini namoyish etadi. Tarbiyaning dolzarb masalalarini yechishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Vatanparvarlik tuyg'usi millatning barqarorligini ko'rsatuvchi va o'zbek xalqining qalbidan chiquvchi, mehr va muruvvat madaniyatini ifodalovchi fikrdir.

"Vatan tuyg'usi" kitobida yozilishicha, "vatanparvarlik, umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, ularni asrab-avaylash bilan birga yangi zamon talablariga mos ravishda takomillashtirib boorish-taraqqiyot mezoni, milliy ravnaq asosi. Bunday ruhiyatdagi odam hech qachon birovga tazyiq qilmaydi, shafqatsizlik va zo'ravonlik kab g'ayriinsoniy illatlarga hamisha nafrat bilan qaraydi. O'z tabiatiga mos ravishda bag'ri keng va muruvvatli bo'ladi".

Darhaqiqat, vatanparvarlik tuyg'usi – insonlarning insonlarga nisbatan mehr-oqibatliligi, saxovatliligi, muruvvatliligi, boshiga og'ir kun tushganda hamdardlik demakdir. Oynisa Musurmonovaning ta'kidlashicha "vatanparvarlik insonning ezgu fikri, ezgu amaliy birligidir. Insonparvarlik – ona zaminda yashayotgan millatidan, dinidan, ijtimoiy ahvolidan qat'i nazar barcha insonlarga nisbatan g'amxo'rlikdir".

Pedagogik olimlarimiz to'g'ri ta'kidlashganidek, vatanparvarlik kasbi "Vatanni sevish, u bilan g'ururlanish, ona yurt erishgan muvaffaqiyatlardan quvonish, uning istiqboli uchun qayg'urish kabi his-tuyg'ularda yorqin namoyon bo'ladi".

"Vatanparvarlik vatanga nisbatan sadoqat bilan xizmat qilish, uni dushmanlardan himoya etish, yurt tinchligini asrash, uning ozozdligi, mustaqilligi, ravnaqi va farovonligi uchun kurash, milliy manfaatlarni himoya qilishda ko'rinadi.

Vatanparvarlik - ona zaminga muhabbat, uni sevish, e'zozlash, vatan ravnaqiga har bir fuqaroning o'z hissasini qo'shishga erishishi. Vatanparvarllik-o'zbek xalqining madaniy meroslari, san'at, me'morchilik yodgorliklariini asrab-avaylash, uning tarixi va bugungi kundagi ahamiyatini bilish.

Vatanparvarlik - kishining tug'ilib o'shan, kamol topgan joy, zamin, o'lkaga bo'lgan muhabbbatini, munosabatlarini ifoda etadigan ijtimoiy va ma'naviy-axloqiy xislatlari, fazilatlaridir.

Vatanparvarlik insonning o'z Vataniga muhabbatini va uni asrashga bo'lgan intilishini anglatadi. Ota-bobolarimiz, ulug' ajdodlarimiz va allomalarimiz Vatanga muhabbat va sadoqatini ifoda etish borasida ajoyib namunalar ko'rsatganlar. Jumladan, yurtimiz dovrug'ini dunyoga taratgan buyuk ajdodimiz Najmiddin Kubroning jasorati Vatanga fidoyilikning yorqin misoli bo'la oladi. Bu yurtdoshimiz Vataniga mo'g'ullar bosqinidan xabar topib, birinchilardan uning himoyasiga otlanadi.

Najmiddin Kubroning xalq orasidagi obro'-e'tiborini nazarda tutib, mo'g'ullar hukmdori unga shaharni tashlab, o'zi ihtiyor qilgan tarafga ketishini taklif etadi. O'z jonini saqlab qolish yo'lida Vatanini dushmanga topshirishni or deb bilgan alloma bsqinchilarga qarshi jangga kiradi va mardlarcha tug' ko'tarib, lashkarni olg'a chorlab borayyotgan holatda halok bo'ladi. U tug'ni shunchalar jon-jahdi bilan ushlagan ediki, bayroqni allomaning qo'lini kesib ajratib olganlar.

"Vatanni sevmoq iymondandir", degan hikmat bejiz aytilmagan. Demak, insonning o'zi tug'ilib o'sgan joyi, yurti, yor-do'stlari va yaqinlarini bog'lovchi Vatanini sevishi, ardoqlashi iymon ifodasidir. Shunday ekan, Vatanga muhabbat qo'yish, uni ardoqlash, asrash, uning ravnaqi yo'lida kuch-g'ayrat sarflash barchaning farzandlik burchidir.

Shunday ekan, boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish ta'lim mazmunini takomillashtirishda muhim o'rin tutadi. Bu jarayonda kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning vatanparvarlik, insonparvarlik va axloqiy ko'nikmalari malakalari ma'lum darajada shakllangan bo'ladi.

Sanab o'tilgan bu sifatlarni kichik maktab yoshidagi o'quvchilar ongiga singdirish uchun quyidagi shart-sharoitlarga amal qilish zarur:

-o'quvchilarda vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirishni ijtimoiy hayot sharoitlari blan bog'lab olib borishh;

-o'quvchilarni ijtimoiy yo'naltirish, ijtimoiy faolligini oshirishga qaratilgan amaliy faoliyatini tashkil etish;

-ijtimoiy onglilik ijtimoiy hayot vaziyatlaridan to'g'ri yo'l topib chiqa olish ma'naviyatlilik, komillik belgisi ekanligini tushuntirish;

-o'quvchilarda vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish, ijtimoiy faol etib tarbiyalashda boshlang'ich ta'limdagi fanlarning imkoniyatlaridan foydalanish;

-dars va darsdan tashqari jarayonidagi ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar, tarbiyaviy ishlar uzviyligini ta'minlash;

-aniq faktlar va dalillarga ega bo'lgan misollar asosida vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish va h.k.

Ushbu fikrlarning xulosasi o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, demokratik jamiyat qurayotgan bir sharoitda boshlang'ich ta'limda kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Shu munosabat bilan boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirishda ularda ijtimoiy munosabatlarga faol kirishish, o'z-o'zini anglash, milliy qadriyatlarni bilish kabi ko'nikma va malakalarini rivojlantirish muhim sanaladi.

Chunki, rivojlannish boshlang'ich ta'limda o'qitiladigan barcha fanlarning integratsiyalashayotgan, huquqiy demokratik davlat qurishga intilayotgan O'zbekiston Respublikasida ushbujarayonda faol ishtrok eta oladigan, o'z mustaqil fikriga ega, g'oyaviy jihatdan yetuk o'quvchilarni tarbiyalash ta'lim tizimidagi dolzarb muammolardan sanaladi. Bugungi kunda boshlang'ich ta'limda o'quvchilarni "ommaviy madaniyat", diniy ekstrimizm,giyohvand singari salbiy illatlarga nisbatan immunitetni tarkib toptirish, ta'lim sohasida muhim ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni va tarbiyaviy ishlarni tashkil etish, shu asosda kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni vatanparvarlik, vatanparvarlik tuyg'ulariga ega bo'lgan,salbiy illatlarga qarshi faol kurasha oladigan etib tarbiyalash davr talabidir.

Demak, vatanparvarlik tuyg'usi kishilardagi ijobiy xislat bo'lib, Ozod va Obod Vatan, Erkin va farovon hayot qurishdek jarayonning faol ishtirokchisi bo'lishni talab etadi. Shuning bilan birga vatanparvarlik tuyg'usi nafaqat vatanni asrash,uni sevish,balki ijobiy ta'sir etuvchi faoliyati va qahramonlikmnamunasi hamdir.

Shuni aytish kerakki, boshlang'ich ta'lim o'quvchilarda hayotidagi dastlabki tizimli ravishda ta'lim va tarbiya berish bosqichidir. Chunki, boshlang'ich ta'limda o'quvchilarga ta'lim berish bilan birga ularning ongi, vatanparvarlik tuyg'ularining shakllanishida ham muhim davr hisoblanadi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning vatanparvar, sofdil va adolatli, rahmdil, o'z vatanning jonkuyari, axloqiy fazilatlarishakllanishi boshlang'ich ta'limdagi egallagan bilimi va tarbiyalanishiga bog'liq. Shunga ko'ra boshlang'ich ta'lim oldida turgan vazifa o'quvchilarga bilim berish bilan birag murakkab tarbiyaviy ishlarni amalga oshirishlari lozim. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni vavtanparvar shaxs bo'lib shakllanishidaboshlang'; ich ta'llimmuhim rol o'ynashi ajralib turadi.

Vatanparvarlikni shakllantirishda o'quvchining faoliyati muhim o'rin tutadi. Ya'ni, o'quvchi o'z faoliyatida tahlil va tafakkur qilishi bilan katta ahamiyatga ega. Demak, vatanparvarlikni shakllantirishda unga mos sharoit yaratuvchi muhit va tarbiyaning roli nihoyatda yuksak.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi kunda, boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari oldida muhim vazifalardan biri vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish uchun qulay muhit yaratish, o'zini-o'zi tarbiyalash, iroda va ishonch tuyg'ularini ular ongida shakllantirish bo'lib hisoblanadi. Shundagina bugungi ta'lim tizimi oldida turgan kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash kabi muhim masalalar o'z yechimini topadi. Bunday faoliyatga tayyorlash avvalo boshlang'ich ta'lim o'qituuvchilarining zimmasiga katta mas'uliyatlar yuklaydi.

Adabiyotlar

1. Ochilova B.Milliy-manaviy yuksalishda meros, qadriyatlar va vorislik. - Toshkent: «Istiqlol», 2009.
2. Bobomirzayev H. Xalq og'zaki ijodi va ta'lim-tarbiyaning samaradorligi.ЙИЛИ КЎРСАТИЛМАГАН?
3. Mahkamov U.I. O'quvchilarning axloqiy madaniyatini shakllantirish muammolari. –T.: "Fan" 1995.
4. Mahkamov U.I. Axloq odob saboqlari. –T.: "Fan" 1994.
5. Mavlonova R.A. O'quvchilarning milliy ma'naviyatini shakllantirishda boshlang'ich ta'limning o'rni.
6. O'rta Osiyoda pedagogik fikr taraqqiyotidan lavhalar. –T.: "Fan" 1996.

REZYUME

Maqolada hozirgi kunda, boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari oldida muhim vazifalardan biri vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish uchun qulay muhityaratish, o'zini-o'zi tarbiyalash, iroda va ishonch tuyg'ularini ular ongida shakllantirish haqida soz boradi. Shuningdek, bugungi ta'lim tizimi oldida turgan kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash kabi muhim masalalar talqin qilingan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается одна из главных задач, стоящих сегодня перед учителями начального образования, как создать благоприятные условия для развития патриотических чувств, самообразования, формирования силы воли и уверенности в себе. Обсуждается также важность патриотического воспитания младших школьников, являющимся актуальным в современной системе образования.

SUMMARY

One of the main tasks facing primary education teachers today is how to create comfortable conditions for the development of patriotic feelings, self-education, the formation of willpower and self-confidence. The author also discuss the importance of patriotic education for younger students that is considered to be actual in the modern education system.

ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ЖАРАЁНИДА ПЕДАГОГИК МОНИТОРИНГНИНГ АҲАМИЯТИ

Г.Қ.Каримова – *педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори*

Тошкент шахар халк таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларни малакасини ошириш худудий маркази

Таянч сўзлар: педагогик мониторинг, шахсга йўналтирилган таълим, мониторинг, таълим-тарбия, кузатиш, назорат, таҳлил, инновация.

Ключевые слова: педагогический мониторинг, личностно-ориентированное обучение, мониторинг, воспитательный, наблюдение, анализ, контроль, инновация.

Key words: pedagogical monitoring, person-oriented education, monitoring, educational, observation, analysis, control, innovation

Ўзбекистонда умумий ўрта таълим муассасалари таълимини ривожлантиришнинг асосий мақсади таълимнинг ички тузилишини мазмунан такомиллаштиришдан иборат. Бу йўналишни татбиқ этишнинг зарурий шартларидан бири таълим соҳасида олиб борилаётган ислоҳотлар яъни, таълим жараёнининг шахсга йўналганлиги ва индивидуаллаштирилиши, таълим муассасаларининг хилма-хиллиги ва таълим дастурларининг янгилиги, инновацион жараёнларни фаол қўллаб-қувватлаш ва жамиятнинг таълим фаолияти, таълимни ривожлантиришда фаол иштироки саналади.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, "Таълим соҳасини ривожлантириш, хозирги давр талабига мослаштириш, эҳтиёжлар асосидаги таълим жараёнини ташкиллаштириш асосий мақсадимиздир.

Биз таълим ва тарбия тизимининг барча бўғинлари фаолиятини бугунги замон талаблари асосида такомиллаштиришни ўзимизнинг биринчи даражали вазифамиз деб биламиз” [1].

Таълимни ривожланиши ва таълим-тарбия мақсадларига эришишда, шахсга йўналтирилган ўқувчини таълим ва тарбия объектидан унинг субъектига айлантириш орқали янада муваффақиятли бўлади, бу эса, педагогик технологияларни тўғри танлаш билан белгиланади.

Шахсга йуналтирилган таълим ўз моҳиятига кўра таълим жараёнининг барча иштирокчиларининг тўлақонли ривожланишларини кўзда тутади. Бу эса, таълимни лойиҳалаштирилаётганда, албатта, маълум бир таълим олувчининг шахсини эмас, аввало, келгусидаги мутахассислик фаолияти билан боғлиқ ўқиш мақсадларидан келиб чиққан ҳолда ёндошилишни назарда тутади [2].

Ватанимиз таълимида шахсга йўналтирилган парадигманинг юзага келиши педагогика фанининг ривожланишига туртки бўлади. Педагогика фанининг тили тушунчалар ва атамалар билан бойиди. Улардан кўпчилиги таълим амалиётида оммавий қўлланилиши натижасида ўзининг мавжуд бўлиши ҳуқуқига эга эканлигини исботлади.

XVIII асрнинг охири-XX асрнинг бошларида «мониторинг (лотинча monitor-айнан: эслатувчи, кузатувчи) фақатгина педагогика соҳасида ишлатилган. Буюк Британия, АҚШ, Франция, Бельгия ва Россияда ўзаро ҳамкорлик тарбия мактабларида (Белл-Ланкастер тизими), ўқитувчининг ёрдамчиси бўлмиш катта ўқувчини, ушбу ном билан атаганлар. Техникани тараққиёт қилиши билан “монитор” (лотинча monitor – олдини олувчи сифатида талқин қилина бошлаган).

Мамлакатимиз олимларининг олиб борган илмий тадқиқот ишларида қуйидагича фикрлар келтирилган. Масалан, Р.Қ.Каримовнинг “Умумий ўрта таълим давлат таълим стандарти мониторингини таъминлашнинг педагогик асослари” номли илмий тадқиқот ишида “Мониторинг – инглизча атама бўлиб, “узлуксиз кузатиш” деган маънони англатиб, педагогик фаолият мазмунини узлуксиз таҳлил этиб бориш, унинг янада такомиллашувини олдиндан билишни таъминловчи тизим ҳақида ахборот тўплаш, умумлаштириш, қайта ишлаш, уларни сақлаш, оммалаштириш ва ўқувчилар билимидаги мавжуд бўшлиқларни аниқлашга қаратилган фаолият ҳамда мақсад ва режаларни рўёбга чиқаришда холис баҳо берувчи мезондир” деб таъриф берилган [3].

“Умумий ўрта таълим тизимида ўқитиш сифати мониторинги моделини такомиллаштириш” номли М.М.Вахобовнинг илмий тадқиқот ишида “Ўқитиш сифати мониторинги” – таълим мақсадлари ва эришилган натижаларнинг ўзаро мувофиқлигини ҳамда уларга таъсир этган омилларни аниқлаш, ўқув-тарбиявий жараёнини коррекциялаш ва кейинги ҳолатини башоратлаш имконини берувчи педагогик жараён, яъни ўқитиш сифати мониторинги таълим жараёнини барча иштирокчиларини таълим хизматлари сифати, ўқув-тарбия тизимининг моддий-методик таъминоти, бошқарувнинг ҳуқуқий-меъёрий, стратегик, технологик ташкилий жиҳатлари, уларни такомиллаштириш бўйича, изчил, мақбул маълумотлар билан таъминлайдиган педагогик ҳодиса”-деб ҳисоблайди [4].

М.М.Вахобовнинг фикрича, ўқитиш сифати мониторинги педагогик тизим фаолияти, ҳолати ва унинг ривожланишини башорат қилиш тўғрисидаги маълумотларни йиғиш, қайта ишлаш, таҳлил қилиш ҳамда қарор қабул қилиш имконини берувчи фаолият туридир.

Юқоридаги келтирилган фикрлардан келиб чиқиб, мониторингни амалга оширишда қуйидаги функциялар ва босқичларни бажарилиши кўзда тутилади:

Мониторинг қуйидаги функцияларни бажаради:

– ахборот, яъни мониторинг объекти ҳолатини назорат нуқталари ва якуний натижалари билан белгиланган муддатларда (мониторинг жадвали ва дастури асосида) диагностик - истиқболли кузатув;

– ташкилий - фаолиятли, яъни таълим мақсадлари ва уларни амалга ошириш воситалари, ёки бажараётган вазифаларни коррекция қилиш ёки педагогик тизимларни кейинчалик ривожланиши истиқболларини белгилашнинг оптимал йўлини танлаш бўйича бир қарорга келиш учун ахборотларни даврий равишда мақсадли йиғиш, умумлмштириш, тизимлаштириш ва таҳлил қилиш;

– истиқболли - педагогик тизимларда содир бўлаётган ўзгаришларни ўз вақтида аниқлаш, уларнинг кейинчалик ривожланишини қисқа муддатли истиқболини белгилаш;

– назоратловчи – баҳоловчи - амалга оширилган педагогик ҳаракат самарадорлигини ва педагогик тизимнинг якуний мақсадларига тўлиқ эришишни назорат қилиш ҳамда баҳолаш[5].

Мониторингни технология сифатида кўриб чиқишнинг моҳияти – уни кузатиш мақсадига (кузатиш, назорат, ўрганиш, тадқиқот қилиш, баҳолаш) эришишни кафолатлайдиган технологик жараён сифатида конструкция қилишдан иборат.

Мониторинг, технологик жараён сифатида, бир неч-та босқичлардан иборат.

Тайёргарлик босқичи.

Мониторингнинг бошланғич босқичида, аввалам-бор, қуйидагиларни бажариш лозим:

-унинг объектини аниқлаш;

-мониторинг объектини кузатишдан (назорат қилиш, ўрганиш, тадқиқот қилишдан) мақсад ва кутиладиган якуний натижаларни аниқ белгилаб олиш, чунки кейинги ҳаракатларнинг мазмуни айнан шунга боғлиқ;

-мониторинг объектининг параметрлари, кўрсаткичлари ва мезонларини аниқлаш;

-инстументларни, яъни ахборотларни йиғиш ҳамда қайта ишлаш усуллари ва воситаларини танлаш.

Мониторинг ўз-ўзидан муҳим эмаслиги билан характерли бўлиб, у, маълум бир педагогик вазифани ечишни таъминлайди ва айнан, шундан келиб чиққан ҳолда, инструментарий танланади.

Шундан сўнг, қуйидагилар аниқланади

-ўлчовларнинг хронологик чегаралари, ўлчаш муддатлари ва даврийлиги;

-бажарувчилар, яъни ахборотни йиғувчилар.

Бажариш босқичи.

Бу, мониторинг жараёни ҳисобланиб, қуйидаги кетма-кет амалларни ўз ичига олади:

- фактларни рўйхатга олишни;

- танланган усул ва воситалар ёрдамида маълумотларни йиғишни;

- олинган натижаларни тезкор ва сифатли қилиб қайта ишлашни.

Умумлаштирувчи босқич.

Бу, мониторингнинг якунловчи босқичи. Унинг операцияларини бажариш тартиби қуйидагича:

-ахборотни умумлаштириш ва тизимлаштириш;

-барча ўлчовлар натижасида маълумотлар базасини яратиш;

-мониторинг объектлари ҳолати динамикасини ва анъаналарини топиш;

-тизим (жараён) ҳолатини аниқловчи сабабли - оқибатли боғлиқлини белгилаш ва таҳлил қилиш;

-педагогик тизимларни яхлитлигича ва бажарилган (жумладан педагогик) хусусиятларни баҳолаш;

-аниқ эришилган ютуқларни аниқлаш.

Олинган маълумотлар оптимал стратегик ёки тактик қарорга келиш имкониятини беради. Ушбу қарор

қуйидагилар билан боғлиқ бўлиши мумкин:

-бажарилаётган вазифаларни аниқлаш ва зарурат бўлса, уни тузатиш, педагогик тизимларни яхлитлигича ва педагогик ҳаракатларни, хусусан коррекция қилиш;

-педагогик тизимларни кейинчалик ривожланишини истиқболини белгилаш;

-таълим мақсадларини ва уларни амалга оширишни оптимал воситаларини танлаш.

Маълумки, педагогик фаолиятнинг мақсади "устозлик қилиш", яъни бир томондан билим ва кўникмаларни ривожлантириш, бошқа томондан кимгадир бир яхши нарсани "ўргатиш". Шу мақсадда, ўрганиш жараёнини бошқариш учун кузатиш ташкил қилинади ва назорат амалга оширилади. Масалан, таълим жараёнининг мантиқи бизга тадқиқ қилинаётган тушунчанинг ажратиб кўрсатилган лексик маъноларига таяниб мониторингни ҳосил қилувчи хатти-ҳаракатларнинг бирор кетма-кетлигини кўриш имконини беради.

Хулоса қилиб айтганда, таълим мониторинги, жамиятдаги объектив ижтимоий-педагогик вазият ва педагогик жамоаларнинг таълим тизимларини ислоҳ қилишга тайёрлиги, таълим-тарбия жараёнининг мақсади, мазмуни, технологияларини ўзгартиришга қаратилган инновация жараёнларининг педагогик ёрдамчисига айланмоқда.

Педагогик мониторинг тизимини таълим муассасаси структураси ичига киритишни бошқариш ҳам да ўқув муассасаларининг инновацион иш режимига ўтиши ҳисобланади. Инновацион жараён орқали умумий ўрта таълим муассаса ривожланиши амалга ошади. Бунда инновацион жараён комплекс фаолият ҳисобланади ва у ўзлаштириш, қўллаш, янгиликни тарқатиш фаолиятини бажаради ва шу билан мактабнинг ривожланишини шартлайди.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: "Ўзбекистон" НМИУ, 2017, 48-б.
2. Кульневич С.В. Менеджмент профессионального самоопределения: ценностно-смысловой аспект: Учебно-методическое пособие. - Воронеж: 1998. -С. 196.
3. Каримов Р.Қ., Умумий ўрта таълим давлат таълим стандарти мониторингини таъминлашнинг педагогик асослари. Пед. фан. ном. Диссер. – Тошкент: 2006, 17-б.
4. Вахобов М.М. Умумий ўрта таълим тизимида ўқитиш сифати мониторинги моделини такомиллаштириш. Пед.фан.докт. диссер. -Т.: 2016, 45-б.
5. Каримова Г.К. Шахсга йўналтирилган таълим жараёнида педагогик мониторингнинг муҳим жиҳатлари. // Халқ таълими. – Тошкент: 2017, №4. 52-55-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада таълим муассасаларида шахсга йўналтирилган таълим жараёнида педагогик мониторинг мазмуни ва моҳияти, мониторингни амалга ошириш босқичлари ҳақида маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлена информация о содержании педагогического мониторинга и этапах мониторинга в процессе личностно-ориентированного обучения в образовательных учреждениях.

SUMMARY

The article provides information on the content of pedagogical monitoring and the stages of monitoring in the process of person-centered teaching in educational institutions.

ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНДА ЖАСЛАРҒА АДАМДЫ ЕМЛЕЎ ТӘЖИРИЙБЕЛЕРИН ҮЙРЕТИЎ ДӘСТҮРЛЕРИ

А.Ж.Курбанбаева - *ассистент оқытыўшы*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлилик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: даво хусусияти, халқ медицинаси, илон, типратикон, табиат сирлари, оқсил, фермент.

Ключевые слова: целебные свойства, народная медицина,змея, ежи, загадки природы, белок, фермент.

Key words: healing properties, traditional medicine, snakes, hedgehogs, riddles of nature, protein, enzyme.

Халық педагогикасында жасларға беккем денсаўлық, руўхый тетиклик қәлиплестириў ушын көпғана изленислер алып барылған. Халық тәбиятқа жақын жасағанлықтан тәбият ҳәм адам машқаласын белгили дәрежеде тәбият пенен уйғынлықта түсиниўге ерискен. Халық педагогикасында сыйқыр менен тилсимге сүйенген халық емшилиги әйемги жәмийетлик раўажланыў дәўирлериндеги адамзаттың өзин қоршаған орталық, тәбият, өзи, өмир сыры ҳаққында әйемги болжаўлар менен дереклери.

Адам өз өмири менен әтрапындағы ҳәр түрли қубылысларды өз билимлерине сүйенип түсинбекши болады. Усындай әжайып қурамалы қубылыслардың бирине адамның аўрыўға шатылыўы оннан емленип тәўир болыўы ямаса қайтыс болыўы. Дени саў саламат жүрген адамның күтилмегенде аўрыўға шалынып жатып қалыў ямаса дүньядан көз жумыўы ҳәр дайым адамларды ойландырған. Усылай етип адамның аўрыў себебин сырын ашыўға адамзат ҳәр қашанда тырысты, оған жуўап изледи, тәбияттың сырлы ҳәдийселерин изертледи. Усы пикирлер тийкарында тәбияттың әлўан түрли тилсимли ҳәм сыйқырлы әлеми көз алдында турады [1].

Халық педагогикасына нәзер салып изертлеўлер тийкарында айтып өтетуғын болсақ адамзат тарийхында оның ой пикириниң раўажланып ен жайыўында тарийхый дереклер нәтийжесинде сыйқырлылық пенен тилсимлилик ҳаққындағы пикирлер кеңнен орын алған, әсирлер бойлап тамырын тереңге жайған. Философлар менен психологлар оның себебин изертлеп анықлады деген менен бизиң ой пикиримизше ол еледе жеткиликли тереӊ изертлеп анықлана қойылмаған сыяқлы. Халықымыз арасынан келип жеткен дереклерге тийкарланғанымызда сыйқыр менен тилсим әлеминде адамзатқа жәрдемши, болатуғын оған пайдасын тийгизетуғын оны қорғайтуғын ямаса оған зыянын тийгизетуғын, аўрыўға шалындыратуғын, зыянлық ислейтуғын күшлер бар деп есапланады. Булардың базылары жаман, руўхлар деп исенсе, жин, шайтанлар ислейди деп исенген. Халқымыздың бундай үрп-әдетлик аңызларды түсиниўин демонология деп атаған. Халық педагогикасы демонологиясында гезлесетуғын дереклерге жин, шайтан, жезтырнақ, албаслы, перилер киреди.

Халық педагогикасына тийкарланған дереклерде олар ҳәр түрли диний исенимлерден туўған. Айрымлары ески турпайы диний уғымлар менен байланыслы болса, айрымлары дүнья жүзине кеңенен тарқалған динлер менен байланыслы болады. Сонлықтан жин урып ямаса пери қақса адам аяқ астынан күтилмегенде ақылдан азып аўрыўға шалынатуғын болған. Халқымыз ерте гезде тиккелей медициналық илимниң тийкарын түсинбеген болсада сыйқыр ҳәм тилсимли емшилик

усыллары арқалы көплеген аўрыўларға қарсы тура алған, бундай кеселликлерди болдырмаў ушын сыйқыр ҳәм тилсимлер арқалы қарсы ис ҳәрекетлер ислеген. Халқымыздың ой пикир ҳәм ис ҳәрекети тийкарында келип шыққан бундай дереклер усы күнимизге шекем сақланып келинген [1]. Адамлар арасында ен жайған халық емшилигинде буның алатуғын орны бар. Буны биз халық педагогикасында сақланып киятырған батырлық жырларынан табамыз.

Халық педагогикасы тийкарында инсаннан-инсанға өтип киятырған қыссалардың, аңызлардың биринде егерде жүкли ҳаял жолбарыстың ямаса оғада қуўатлы басқада ҳайўанлардың жүрегине жерик болып оны жесе батыр болатуғын ул бала туўылады деп түсинилгенлиги ҳаққында мағлыўматлар келтирилген. Және де усындай дереклер тийкарында келип жеткен аңызлардың тағы бир түри адам жыланның тилин жутып алса ол теңи тайы жоқ тәўип болады деп түсинилген.

Халық педагогикасында жасларға медициналық тәлим-тәрбия бериўде жылан ҳаққында көплеген мағлыўматлар келтирилген. Халық медицинасы емшилигинде жыланның ең зәҳәрли ҳайўан болыўына қарамастан басы, тили, териси кеселликлерди емлеўде айрықша орынды тутады. Халқымыз ҳәр қашанда зәҳәрли зат белгили бир муғдардағы араласпасы инсан саламатлылығында тийкарғы орын тутатуғынын таллаў жасай алмасада түсине алған. Бул изленислер тийкарында ҳәзирги заман медицинасында жылан зәҳәри тийкарғы медициналық препарат есапланатуғынлығын яғный оғада баҳалы екенлигин жасларға үйретип өтиўимиз керек [3].

Жылан зәҳәриниң химиялық қурамы тийкарынан белок ҳәм ферментлер қурамынан турады. Усы химиялық қурам тийкарында жыланның зәҳәри булшық ет, сүйек системасы, жүрек қан тамыр системасы кеселликлеринде ҳәм организимдеги лейкоцитлердиң ис ҳәрекетинде жақсылаўда ем сыпатында ҳәзирги заман медицинасында пайдаланылады.

Бул дереклерди әййемги халқымыз билмеседе жыланның кебин, басын сыйқыр ҳәм тилсимли емшилик усылында пайдалана алған. Яғный, бул дереклердеги мағлыўматларға тийкарлансақ ерте заманлардан халқымыз жыланды дана санаған, жыланды әўлийе санап инсанларды жин-шайтанлардан қорғайды деп түсинип ески халық медицинасының емшилигинде пайдаланып келген. Тәбият емшилигине сүйенген халқымыз усылардың ишинде әсиресе жыланның кептирилген бас сүйегине айрықша кеўил аўдарған. Ол аппақ жылтыр көлеми шағым мойынға илип жүриўге қолайлы. Тәбият затларындағы емшилик қәсийетлерге исеним менен қараған халқымыз тәбияттағы ҳәр түрли көринислер менен келешектиде болжай алған. Бундай қубылыслардың бири ретинде қойдың жаўырын сүйегин мысал етип алсақ болады. Толық кеўип кеткен қойдың жаўырын сүйегин қуяшқа карата тутып қараса ҳәр түрли сызықлар көринеди усы сызықлар менен келешекти болжай алған, себеби жақты қуяшқа тутқан ҳалда одан қандайда бир белгилердиң сырын тапқандай болған. Усы көринислерден ҳәр түрли затлардың белгисин аңлап келешекти жүзеге асырған [2].

Сонлықтанда халық арасында жаўырын сүйекти қәсийетли кароматлы деп жаманлық ислерден қорғаныў ушын пайдаланған.

Халық педагогикасынан келип жеткен мағлыўматларға қарағанымызда халқымыз арасында кириптикенгеде айрықша кеўил бөлген. Кириптикенниң тикенек териси, бүркиттиң туяғы, үкиниң туяғы менен қабырғасы, ит-кустың тислери, қылыш пенен қанжар мине усы затлардың барлығын халқымыз жиншайтанлардан, зыянлы тилсим күшлерден, пәлекетлерден сақлайды деп есаплаған. Халқымыздың ески түсиниги бойынша әўлийелер менен арўақлар адамды жин шайтанның, албаслылардың, жез тырнақлардың жаманлығынан сақлайды, қорғаўшы болады, - деп есаплаған. Халқымыз арасында бундай түсиниклер ҳәзирги ўақытларда да айрым жағдайларда гезлеседи.

Жасларға медициналық тәлим тәрбия бериўде халықтың аўрыўды емлеў тәсирлери бойынша бизге жеткен, аўыз еки жазып алынған түсиниклерди қарастырғанымызда, емниң айрым түрлери ақылға сыймайтуғын бос қыял ҳәрекет сыяқлы көринеди. Бирақ, соның өзинде емлеў ҳәрекети ҳәр қаншанда булжытпай, ески дереклердеги ҳалатта орынланады. Себеби, сол ис ҳәрекетти усы күнге шекемгилер менен салыстырғанда түсиниксиз, орынсыз көрингени менен оның өз гезегинде мәниси бар. Бирақ, оның мәниси халықтың есинен шығып емлеўдиң тек ис ҳәрекети ғана сақланған. Сонлықтан, халық тәўиплери биреўди емлегенде өзиниң аўрыўы туўралы билгенине сәйкес бағдарлап жүргизеди, басқаның тәўиплик ис ҳәрекетин бақлайды соны есинде сақлайды.

Халық педагогикасында әййемнен баслап өз саламатлылығын қорғап жасаўға үйретиў айрықша орын ийелеген. Халқымыз тәбиятқа жақын жасағанлылықтан тәбият затлары жәрдеминде оларды емлеўдиң ҳәр түрли усыл дереклерин ойлап тапқан. Адамзат емлеў сырларын өз тәжирийбелерине сүйенген ҳалда ҳәм ҳәр түрли тәбияттағы қурамалы затлар менен қубылысларды тилисимли ем сыпатында пайдаланып инсанның емленип тәўир болыўын излестирген.

Халық педагогикасы дереклерине сүйенсең әййемги заманлардан-ақ, халық емшилиги философиялық ҳәм психологиялық дереклер менен байланыслығы нәзерге түседи. Халық педагогикасында жасларға ҳәр тәреплеме тәрбия бериўди әмелге асыра отырып, олардың кеселиликлерге шатылғанда булардан қутылыў жолларын билип жасаўынада дыққат қаратқан. Халық өз жасларының саў-саламат өсиўине түрли изленислер жүргизген. Ҳәзирги раўажланған медицина илиминиң тийкары, усы халық педагогикасындағы жасларды емлеў тәжирийбелеринен келип шыққан.

Әдебиятлар

1. Алдашев А., Әлимханов Ж. Қазақтың халық медицинасының қупиясы. -Алмата: «Қазақстан», 1992.
2. Шулембаев К.Ш. Народная медицина и ислам. –Алмата: «Қазақстан», 1998.
3. Курмуков А.Г., Белолипов И.В. Дикорастущие лекарственные растения Узбекистана. -Ташкент: "EXTREMUM PRESS", 2012.
4. Холматов Х.Х., Қосимов А.И. Русча-латинча-ўзбекча доривор ўсимликлар луғати. -Т.: Ибн Сино, 1992.

РЕЗЮМЕ

Мақолада халқнинг ёшларини эмлаш тажрибалари, айниқса, табиатдаги даво хусусиятига эга нарсалар билан даволаш масалалари сўз қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о практике экспериментов у народов которые лечатся в основном естественными веществами, обладающими целебными свойствами в медицине.

SUMMARY

The article is devoted to the issues problems of treament experience of the who are treated mainly people, with the natural things that have medical properties.

ЗАМОНАВИЙ АХБОРОТ-КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ АСОСИДА МАСОФАВИЙ ТАЪЛИМ ДАСТУРЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Д.Н.Маматов - *педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент*
Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети
Ж.О.Балтабаев - *катта ўқитувчи*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: олий таълим муассасаси, масофавий таълим, SMART-технология, вебинар, онлайн, «blended learning», «flipped classroom» технологиялари, «E-MINBAR» платформаси, электрон кутубхона.

Ключевые слова: высшее учебное заведение, дистанционное обучение, SMART-технологии, вебинар, онлайн, «blended learning», технологии «flipped classroom», платформа «E-MINBAR», электронная библиотека.

Key words: higher educational establishment distance learning, SMART-technology, webinar, online, «blended learning», «flipped classroom» technologies, «E-MINBAR» platform, electronic library.

Замонавий жамият ривожланиши ҳар қандай фаолият соҳаси субъектига нисбатан янги талабларнинг юзага келиши таълимнинг глобаллашув шароитида содир бўлади, улар орасида ахборот кўламида йўналишни тўғри аниқлай олиш қобилияти, зарурий маълумотларнинг етишмаслигида қарор қила олиш кўникмаси, таҳлили қилинган ахборотга асосланган янги ғояларни ярата олиш қобилияти муҳим ҳисобланади. Замонавий мутахассисга олинган билим ва кўникмаларни мунтазам равишда янгилаб бориш талаби қўйилади, бу “бутун умрга таълим” концепциясидан “бутун умр таълим” концепциясига ўтиш ҳақида таълим оқими шаклланди. Шунга кўра, олий таълим тизими нафақат ижтимойи-маданий жамият ривожланишининг қудратли омилига, балки ҳар йили давлат иқтисодий ривожланишига таъсир қилувчи иқтисодиёт соҳасига айлана бормоқда.

Олий таълим даражасининг вақт тенденцияларига мос келиши муаммосининг ҳал этилиши муҳимлиги, мазкур институтнинг шахс, ижтимоий гуруҳларнинг шаклланиши, глобаллашиб бораётган жаҳонда интелектуал инсон ресурсларига бўлган эҳтиёж билан таъкидланади. Бу олий таълим муассасаларини замонавийлаштириш, касбий ва шахсий ўсиш учун керакли ахборотни олишда талабалар эҳтиёжини қондира оладиган замонавий ахборот технологияларига таянадиган таҳсил олувчилар учун ўзгарувчанлик, кенг кўламлилик, билимларни олиш қулайлиги, тушунарлиликни ўз ичига олган инновацион ўқитиш йўналишларини ривожлантириш заруриятини туғдиради, бу, охир оқибатда, олий таълимни жаҳон таълим кўламига интеграциялашувининг объектив зарурий шартига айланади. Ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар аҳолисини электрон ахборот таълим муҳитида талабаларга асосий олий таълим муассасасидан масофада туриб таҳсил олишга имкон берувчи янги, ўзига хос таълим технологияларининг юзага келди, натижада бу масофавий таълимни шакллантиришга олиб келди. Масофавий таълим ўзига хос феномен бўлиб ҳисобланишига қарамай, у бутун жаҳонда фаол ривожланмоқда. Масофавий таълим тарафдорлари, унинг асосий афзалликларига талабанинг турган жойидан қатъий назар таълимни ҳар ерда олиш имкониятини киритади. Бундан ташқари, масофавий таълимни талаба учун қулай бўлган ҳар қандай шароитда олиш мумкин. Шахсий истагига кўра ўқув юкламасини тақсимлаб туриб, машғулотларнинг тўғри ташкил қилинишида янги дастурий аппарат платформалари ва электрон курслар туфайли юқори масофавий таълим самарадорлигига эришиш мумкин. Бошқа тарафдан, масофавий таълим танқидчилари шуни таъкидлайдики, унинг сифати хатто сиртқи таълимга ҳам қиёслана олмаслиги мумкин, ўхшаш таълим технологиялари эса далилий билимларга эга бўлмай, фақат минимал куч ва воситаларни сарфлаган ҳолда диплом олишга имкон беради. Олинган билимларнинг қуйи сифатидан ташқари масофавий таълим оппонентлари ўқитиш жараёнида талабалар томонидан доимий ўз-ўзини назорат қилиш ва ўзини интизомга бўйсундириш заруриятини ҳам белгилайди. Бундан ташқари, ўқитувчи ва талаба ўртасидаги бевосита мулоқотнинг етишмаслиги талаба шахсини тарбиялаш имкониятини инкор қилади, масофавий узатилаётган билимлар эса эмоционал бўёқни йўқотади, бу талабанинг ўқишдаги қизиқиши даражасини пасайтиради. Республикамизда масофавий олий таълимни ривожлантиришга бўлган назарий қарашларни таҳлил қилиш, олий таълимга глобаллашув жараёнларининг таъсири, таълим ва ахборот жамиятни замонавийлаштиришни ҳисобга олиб, мазкур муаммонинг етарлича ўрганилмаганлигини кўрсатади. Масофавий таълим ривожлантиришдаги аниқланган тўсиқларни ҳисобга олган ҳолда илғор хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганиб, масофавий таълим инновацион моделларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш муаммолари ҳозиргача чуқур назарий таҳлил олиб боришни тақозо этади [2].

Масофавий таълим электрон коммуникациялар соҳасидаги энг янги ютуқлардан фойдаланувчи янги таълим моделларини ва парадигмалари шаклланишига хизмат қилади. Ахборот оқимлари тезлигининг кучайиши, бутун жаҳонни бир нуқтага ўзига хос сиқиб бориш, инсонларнинг тез коммуникацияга киришиши имконияти, М. Маклюэннинг ҳисоблашича, жаҳонни “глобал маконга” айлантиради [4]. Олий таълим глобаллашуви анъанавий университетларни ўзида ўқитиш функциялари, илмий-тадқиқот функциялари ҳамда замонавий тижорат корхоналари функцияларини бирлаштирган инновацион тузилмаларга ўзгартиради.

Кадрлар тайёрлашдаги рақобат шароитида олий таълим муассасаларининг замонавий иқтисодга бирлаштирилиши, шунингдек уларнинг юқори ижтимоий мақомининг йўқолиб кетишига олиб келади, бундан ташқари, фундаментал тадқиқотларнинг устуворлиги ҳам йўқолади, сабаби барча илмий кучлар юқори ҳақ тўланадиган амалий тадқиқотларнинг қўлланилишига қаратилган. Олиб борилган таҳлиллар шуни кўрсатдики, анъанавий таълим тизимлари детерминацияси ва уларнинг умумжаҳон таълим тизимига бирлашувидан иборат бўлган иқтисодий, ижтимоий-маданий, сиёсий ва техноген-экологик соҳалардаги ўзгаришлар таъсири таълимдаги ўзгаришлар жараёнлари деб тушунишга имкон беради. Олий таълимни глобаллаштириш ва замонавийлаштириш заруриятининг чамбарчас боғлиқлиги, бир тарафдан, замонавий меҳнат бозори шароитида меҳнат фаолиятини амалга оширишга қодир малакали кадрларни тайёрлаш муҳимлиги, бошқа тарафдан эса, олий таълими замонавийлашуви долзарб хаётий зарурият ҳисобланади. Замонавий ёшдашмаган таълим институтларининг фаолият юритиши замонавий бозор муҳитига жавоб бермайди.

Олий таълдим тизими олдига “...халқаро тажрибалардан келиб чиқиб, олий таълимнинг илғор стандартларини жорий этиш, жумладан ўқув дастурларида назарий билим олишга йўналтирилган таълимдан амалий кўникмаларни шакллантиришга йўналтирилган таълим тизимига босқичма-босқич ўтиш; олий таълим мазмунини сифат жиҳатидан янги

босқичга кўтариш, ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларининг барқарор ривожланишига муносиб ҳисса қўшадиган, меҳнат бозорида ўз ўрнини топа оладиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш тизимини йўлга қўйиш...” каби муҳим вазифаларни қўймоқда [1].

Замонавий SMART-технологияларни қўллаш, талабаларни масофадан ўқитиш таълим жараёнларини рақамли технологиялар асосида индивидуаллаштириш, масофавий таълим хизматларини ривожлантириш, вебинар, онлайн, «blended learning», «flipped classroom» технологияларини амалиётга кенг жорий этиш, замонавий ахборот-коммуникация технологиялари асосида масофавий таълим дастурларини ташкил этиш, маъруза ва амалий машғулотлар, семинарларни онлайн кузатиш ва ўзлаштириш имконини берувчи, шунингдек уларни электрон ахборот сақловчиларга юкловчи «E-MINBAR» платформасини амалиётга жорий этиш, таълим жараёнларида «булутли технологиялар»дан фойдаланиш, масофадан туриб фойдаланиш имконини берувчи электрон кутубхона тизимини кенг жорий этиш, талабаларнинг олий таълим муассасасида ўқишни тамомлаганларидан сўнг кутубхона фонди, ахборот базаларидан фойдаланишини йўлга қўйиш орқали уларнинг касбий малакасини узлуксиз ошириб бориш имкониятларини кенгайтириш каби вазифаларни ҳал этиш лозим бўлади.

Ўқув жараёнини бу технологиялардан фойдаланган ҳолда ташкил этиш ўтказилаётган ўқув машғулотларига таълим олувчиларнинг қизиқишини орттиради ва уларга қисқа муддатда кўпроқ маълумот бериш имконини яратади. Ахборот, тасвир ва видеони ҳам қўшганда, исталган шаклда кўрсатишнинг бундай қулай усули суҳбатдошни кўриш ва эшитиш имкониятини беради. Шу муносабат билан бундай технологияни доим энг муҳим бўлган юзма-юз мулоқотнинг тўлақонли муқобил варианти ҳисобланади. Он-лайн режимда аудиторияни тўлиқ қамраб олиш ва масофавий таълимнинг имкониятларидан самарали фойдаланиш имконини беради.

Масофавий таълим ва масофавий ўқитиш бўйича хорижий адабиётларда улкан миқдорда атамалар мавжуд: elearning, электрон ўқитиш, виртуал ўқитиш, аралаш ўқитиш, тармоқли ўқитиш, TEL (technology enhanced learning—техник воситалар орқали ўқитиш), CBT (computer-based training—компьютер ёрдамида ўқитиш), WBT (web-based training—Интернет тармоғи асосида ўқитиш), WSCL (web-supported collaborative learning—биргаликда ўқитишни тармоқ орқали қўллаб-қувватланиши), мобил ўқитиш ва ҳ.к. Масофавий таълим ва масофавий ўқитиш билан боғлиқ бўлган атамаларнинг кўплиги бир қатор хорижий давлатлар университетларида масофавий таълимнинг юқори даражада ривожланганлиги ҳақида далолат беради [3].

Ривожланган мамлакатлар (АҚШ, Канада, Ғарбий Европа мамлакатлари), бошқа мамлакатларга ўз масофавий таълимини экспорт қилишга интилиб, уни нуфузли ва талабгор деб ҳисоблайди, чунки унинг экспорти катта фойда келтиради, бу илғор жаҳон олий таълим муассасаларини жаҳон таълим қўламида ўз рақобатбардошлиги даражасини ошириш учун қўлланиладиган масофавий ўқитиш технологияларини такомиллаштиришга ундайди. Бошқа вазиятда масофавий таълимни энди ривожлантиришни бошлаган мамлакатларда кузатилади. Масалан, Осиё мамлакатлари, деярли маофавий таълимнинг бошланғич технологик ривожланиши босқичини тугаллаб, ҳозирги вақтда унда биринчи навбатда ўз фуқаролари таълими учун фойдаланишмоқда. Шу мамлакатлардаги (Хитой, Ҳиндистон, Туркия, Покистон, Индонезия, Тайланд ва б.) миллий масофавий олий таълим тизимлари америка ёки европа масофавий таълимига қараганда ўз фуқаролари учун иқтисодий жиҳатдан арзон ҳисобланади. Шунга қарамай, масалан, ҳозирги вақтда Хитой ва Ҳиндистон талабалар сонига кўра илғор, демак, улар билан танланган ўқитиш моделлари яқин келажакда олий таълим тизимидаги иқтисодий ва технологик ўзгаришларга олиб келади.

Шундай қилиб, жаҳонда масофавий олий таълимнинг ривожланиши жорий даражасига қуйидаги жиҳатлар хос:

1. Масофавий таълим ривожланаётган давлатлар иқтисодининг қудратли ва истиқболли соҳаси ҳисобланади, бу ўз фаолиятини фақат масофавий таълим моделлари бўйича олиб борадиган университетлар миқдорининг ортиши билан боғлиқ бўлади.

2. Ахборот технологияларидан фойдаланиш туфайли таълим очиқ бўлади, билимларни нафақат олий маълумот ҳақидаги диплом учун олишга эмас, балки “бутун умр давомида ўқиш” тамойилини қўллашга имкон беради, бу биринчи навбатда Глобал Интернет тармоғи ва электрон таълим муҳитидан фойдаланишга асосланган масофавий таълим технологиялари миқдорини ошириш ҳисобига содир бўлади.

3. Ривожланган мамлакатларнинг масофавий таълим хизматлари бозорини кенгайтириш, уларни бошқа ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларга экспорт қилиш орқали ҳамда ички бозорда масофавий таълимнинг талабгорлиги туфайли содир бўлади. Масофавий таълим технологияларининг ўзи эса талабалар, уларнинг эҳтиёжи ва ривожланиши янада йўналтирилиб борилади.

Шубҳасиз, хорижий тажрибадан масофавий таълимининг ривожланишида фойдаланиш мумкин, лекин унинг ўзига хос хусусиятлари ва муаммоларини ҳисобга олиш зарур, бу олий таълим муассасаларимизнинг жаҳондаги олий таълим муассасалари ўртасидаги рейтингини ошириш, ахборот коммуникацион технологиялар инфратузилма даражасини ошириш, масофавий олий таълим соҳасидаги меъёрий-ҳуқуқий базанинг янада ривожлантириш каби объектив заруриятлар.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги фармони.
2. Бегимкулов У.Ш. ва бошқалар. Педагогик таълимни ахборотлаштириш: назария ва амалиёт. Монография. -Тошкент: «Фан», 2011, 232-б.
3. Маматов Д.Н. Электрон ахборот таълим муҳитида касбий таълим жараёнларини педагогик лойиҳалаштириш. Монография. -Т.: “Наврўз”, 2017, 160-б.
4. McLuhan, Marshall. Understanding Media: the extensions of man. - Berkeley: Gingko Press, 2003. –P. 106.

РЕЗЮМЕ

Мақолада олий таълим муассасаларида масофавий таълимни жорий этишнинг моҳияти, афзалликлари, уни ташкил этишда қўлланиладиган замонавий технологиялар ва хорижий тажрибаларнинг ўзига хослиги ва муаммолари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются сущность, преимущества внедрения дистанционного обучения в высших учебных заведениях, специфика и проблемы современных технологий и зарубежного опыта, используемых при его организации.

SUMMARY

The article analyzes the essence, benefits of the introduction of distance learning in higher education institutions, the specifics and problems of modern technologies and foreign experience used in its organization.

WEB TEXNOLOGIYALARDÍŃ RAWAJLANÍW BASQÍSHLARÍ HÁM TÚRLERI

M.T.Mambetniyazov – *úlken oqıtıwshı*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: Web 1.0, Web 2.0, Web 3.0 texnologiyalari, internet, rivojlanish bosqichlari, didaktik imkoniyatlar, ta'limdagi ahamiyati.

Ключевые слова: Web 1.0, Web 2.0, технологии Web 3.0, интернет, этапы развития, дидактические возможности, значение в образовании.

Key words: Web 1.0, Web 2.0, Web 3.0 technologies, internet, stages of development, didactic opportunities, importance in education.

Házirgi waqıtta bilimlendiriw sisteması jámiyette bolıp atırǵan processlerge hár qashanǵıdan da kóbirek itibar beriwge mútájlik sezilmekte. Internet rawajlanıwınıń zamanagóy tendenciyaları kompyuter tarmaqları jámiyetlik qarım-qatnasıqlardıń eń tiykarǵı universal qurallarına aylanıp baratırǵan jańa social-ekonomikalıq sharayatta insan qanday ilim alıp atırǵanlıǵı hám bilimlerin qanday asırıp atırǵanlıqların kórip shıǵıwdı talap etpekte. Bilimlendiriw sisteması aldında internet texnologiyalarına baylanıslı arnawlı kónlikpe hám qánigeliklerge iye bolǵan, básekege shıdamlı kadrlardı tárbiyalaw wazıypaları turadı.

Internet hám internet texnologiyalar zamanagóy jámiyet turmısında jedel pátlerde kirip keldi hám onnan bekkem orın iyeledi. Olardan tálim sistemasında paydalanıw barısında úlken tájiriybelerge erisildi. Biraq tálim paradigmalarıdaǵı ózgerisler tiykarında internet texnologiyalarında júzege kelip atırǵan evolyuciyalıq ózgerisler internettiń didaktikalıq imkániyatların anıqlawda qıyınshılıqlardı júzege keltirmekte [1:4].

Web 1.0, Web 2.0, Web 3.0 – Pútkil dúńya júzlik torı (Internet) tiń rawajlanıwındaǵı ajratılǵan shártli tariyxıy basqıshlar dep esaplaw múmkin. Olar arasındaǵı ótiw waqıtların belgili bir sánege, hátteki jılǵa baylanıstırıwdıń imkaniyatı joq, sebebi olar júdá tómen bolǵan tezlik penen ótedi hám dáslepki ótken basqıshlardan kóp nárselerdi qaldıradı.

Bul 1990- hám 2000-jıllar baslanıwına tán saytlardı jaratıw texnologiyaları hám qásiyetleri hám pútkil dúnya júzlik torı (WWW) paydalanıwshılarınıń háreketlerinde Veb 1.0, (Web 1.0) dep ataw qabıl etilgen. Bul dáwirde WWW de statistikalıq saytlar júdá kóp edi. Bunday saytlar tiykarınan oqıw, maǵlıwmatlar alıwǵa mólsherlengen edi; olarda giperssılkalardı esapqa almaǵanda, interaktiv elementler, multimedia derlik joq edi, paydalanıwshılarǵa dialog alıp barıw, fayllar almasıw hám usıǵan uqsas imkániyatlar berilmegen edi. Saytlardı jaratıw ushın rejelestirilgen belgiler qoyıw tili – HTML diń bir qatar teglerinen paydalanılar edi, olar bolsa talaplarǵa tolıq juwap bere almas, tek bezetiw funkciyaların ǵana orınlaytuǵın edi. Kópshilik sayttıń reje-belgilerin qoyıw HTML tilinde tablicalar jaratıw esabına orınlanar edi.

Web 1.0.	Web 2.0.
Arnawlı dástúriy támiyinleniwdiń kompyuterge ornatılıwı talap etiledi. (application based)	Servislerge internet arqalı baylanısadı (Web-based)
Islesiw tek ǵana jeke halatta múmkin	Birgelikte isleydi
Onlayn rejiminde	Onlayn rejiminde
Licenziyalanǵan dástúriy támiyinleniw	Biypul dástúrler
Jeke avtor	Kóp avtor, birgeliktegi dóretiwshilik ónimi
Patentlengen dástúriy támiyinleniw (proprietary code)	Ashıq dástúriy támiyinleniw(open source)
Avtorlıq huqıqı menen qorǵalǵan material (copyrighted content)	Jámáát bolıp paydalanatuǵın material (shared content)

Web 1.0 dáwirinde internet tarmaǵına jalǵanıwdıń (tezlik) tómen islewshi túrleri kóp edi, sonıń ushın bul faktten kóplep sheklewler kelip shıǵar edi.

Máselen, pútkil dúńya júzlik torında video fayllarınıń bolıwı júdá kem ushırasatuǵın bolǵan. Paydalanıwshılardıń baylanıs etiwi ushın forumlar hám chatlar shólkemlestiriler edi. Shama menen 2000-jıllardıń ortalarında saytlardı jaratıw metodları hám maqsetleri ózgere basladı. Mazmundı dinamikalıq ańlatıwǵa qarata baǵdarlaw payda boldı, bunda resurslar menen paydalanıwshılardıń ózi toltıratuǵın, óz ara baylanıs etetuǵın hám sayttıń ózinde pikir almasatuǵın boldı. Bloglar, sociallıq tarmaqlar, wiki-proektler payda boldı. Házirgi kúnde kontentti shólkemlestiriw hám jaratıwdıń bunday kórinisi WWW diń kóp bólimin iyeleydi, bunday saytlardan bolsa, internet paydalanıwshılarınıń kópshiligi paydalanadı. Internet tarmaǵına kiriwdiń joqarı tezligi payda bolıwı menen pútkil dúńya júzlik torında multimedialı xabarlar (video, muzıka, grafika) ǵalabalastı.

Web 2.0 jańa veb-xızmetler payda bolıwı, web-dástúrlestiriwdiń rawajlanıwı, saytlardıń dizaynı hám qollanılıwınıń jaqsılanıwı, paydalanıwshılardıń anonim bolıp qalıw imkaniyatınıń kemeyiwi menen belgilenedi. Web 2.0 ataması paydalanıwshılarınıń dóretiwshilik imkaniyatların keńeyttiriwge, olar arasında maǵlıwmat almasıw hám óz ara qatnasıqlardıń qáwipsizirek bolıwına baǵdarlanǵan WWW texnologiyalarınan paydalanıwdaǵı jańa tendenciyalardı belgilew ushın qollanıladı. Bunda kóbirek veb-birlespeler hám sociallıq baǵdardaǵı saytlar, máselen, bloglar hám videobloglar, folksonomiyalar, vikipediyalar hám basqalarǵa kóbirek itibar qaratılǵan. Bul atama 2004 jılda Web 2.0 Media boyınsha konferenciyadan keyin Tim ÓReylidiń dástúriy támiyinleniwin islep shıǵarıwshılar menen juwmaqlawshı paydalanıwshılardıń Veb arqalı ózara qatnasıqlardıń jańa usılın ańlatıw ushın qollanılǵannan baslap tarqaldı. Web 2.0 ideyasınıń tiykarǵı principi «İnternet – platforması sıpatında», dep ańlatılǵan edi. Web 2.0 di tarmaqtaǵı ózara múnásibetler processinde qanshalıq kóp adamlar paydalansa, sonsha jaqsılanıp baratuǵın sistemalardı jaratıwǵa qatnasıw sıpatında da qaraw múmkin. Haqıyqatında da Web 2.0 paydalanıwshılar tárepinen olardıń kompyuterde lokal orınlanıp atır dep hám basqalardan ajıralǵan haldaǵı maǵlıwmat toplaǵıshlar sıpatında oylap tabılǵan veb-saytlardan óz ara baylanısqan dástúriy platformalarǵa ótiwin bildirdi [2:114].

Web 2.0 saytları paydalanıwshılar ushın tómendegi imkániyatlardı beredi:

- tek maǵlıwmatlardı alıw ushın ǵana emes, dástúrlerdi tiykarınan brauzer járdeminde orınlaw;
- óz maǵlıwmatların jaylastırıw hám olardı basqarıw.

Web 2.0 diń jáne bir áhmiyetli koncepciyası – «Tiyisli orın arxitekturası» bolıp, paydalanıwshılardı dástúriy támiyinleniwden paydalanıw arqalı onıń bahasın asırıwǵa baǵdarlaydı.

Web 2.0 diń kemshiliklerine tómendegilerdi kiritiw múmkin:

- jalǵanıwdıń turaqlılıǵına baylanıslılıǵı;
- saytlardıń jumısqa jaramlılıǵı hám basqa kompaniyalardıń qararlarına baylanıslılıǵı;
- xızmet kórsetiw jumısınıń sıpatı basqa kóplegen basqa kompaniyalar jumısınıń sıpatına baylanıslılıǵı;
- bar veb-infrastrukturanıń brauzerde quramalı esaplaw wazıypalardı orınlaw ushın imkániyatları jeterli emesligi;
- basqa serverlerde saqlanıp atırǵan maǵlıwmatlarǵa ruxsatsız kirilgende jasırın qorǵalıwınıń isenimliliginiń tómenligi.

Veb 2.0 diń anıq isenimli abzallıqlarına qaramay, pútkil dúńya torında úlken kólemdegi sıpatsız xabarlardıń, jalǵan xabarlardıń payda bolǵanlıǵın atap ótiw lazim. Sonıń ushın,

sayttı jaratıwǵa tiykar bolǵan texnologiyalarǵa baylanıslı bolmaǵan halda, birinshi náwbette, onıń xabarlar menen toltırılıwı qádirlenedi. Házirgi waqıtta tarmaqta onıń ishindegi úlken kólemdegi xabarlar arasınan sıpatlısın tabıw onshelli ańsat is emes.

Veb 3.0 ideyasın Veb 2.0 diń kemshiliklerinen qutılıw sıpatında ańlatıw múmkin. Onda xızmetler hám kontentler sıpatında ayrıqsha itibar qaratıladı, Biraq bul koncepciyanıń basqa da kemshilikleri bar bolıp, olar paydalanıwshınıń anonim bolıp qalıw imkaniyatı barǵan sayın kemeyip baratırǵanlıǵı, ol veb-xızmetiniń belgili bir anıq qaǵıydalarına boysınıwı hám basqalar menen baylanıslı. Veb 3.0 ke ideyalıq tárepten jaqın sayttı mákeme shólkemler tárepinen usınıs qılınatuǵın internet- xızmeti sıpatında qaraw múmkin. Bunday xızmetlerge bultlar texnologiyaları, orınnıń kartası boylap navigaciya mısal bolıwı múmkin.

Internet rawajlanıwınıń zamanagóy basqıshı Web 2.0 texnologiyalarınıń rawajlanıwı menen belgilenedi. Atap aytqanda, YouTube, Vikipidiya, bloglar, sociallıq tarmaqlar hám basqalar Web 2.0 ge tán bolǵan biraz belgili texnologiyalardan esaplanadı.

Web 1.0 diń birinshi áwladı 1990-jıllardıń basında, WWW islep shıǵarılǵan payıtlarda, 2005- jılda pútkil jáhán órmekshi torınıń ekinshi áwladı – Web 2.0 yaki Cloud Computing payda bola baslaǵan. 2005- jıl 30-sentyabrde “O'Reilly Media” kompaniyasınıń prezidenti Tim O'Reylli qatnasqa Web 2.0 terminin kiritken halda, “Web 2.0 ne?: dástúriy támiyinleniwdiń keyingi áwladı ushın sxemalar, dizaynler hám biznes modeller” atamasında maqalası járiyalanǵan. 2005-jıl oktyabrde bolsa “Kompyuterra” jurnalında usı maqala rus tilinde baspadan shıqqan.

Tim O'Reylli Web 1.0 hám Web 2.0 niń salıstırmalı parqın hám tereń analizin ótkeriwge miyasar boldı. Sonday-aq, ol tómendegi esletpeni keltiredi: "Web 2.0 – sistemalardı proektlew metodikası bolıp, tarmaqlar aralıq baylanıslardı esapqa alıw jolı menen anıqlanıwınsha qansha kóp adam onnan paydalansa, ol sonsha jetilisip, barǵan sayın jaqsılanıp baradı” [3:12].

Jańa tarmaq dáslepki dáwirlerdegi gigant esaplaw mashinalarınikine uqsas dúziliske iye bolıp, barlıq dástúrler Web 2.0 portalı saytlarınıń serverlerine jaylastırıladı, olarǵa kiriw ushın paydalanıwshılarǵa tek ǵana web interfeys (brauzer) kerek boladı.

Web 2.0 aldıńǵı áwlad internetiniń ajıralmas bir bólimi bolıp, onıń menen bir pútinlikti quraydı. Qalaberse, Web 2.0 internet rawajlanıwınıń logikalıq tiykarına aylandı. 1960-jıllarda fayllardıń arxivleri payda boldı. 1990-jıllardıń baslarında informaciyalıq órmekshi torı júzege keldi. 1990-jıllardıń aqırları bolsa ICQ, elektron pochta, forumlar, daǵazalar taxtası, jańalıqlar bazası sıyaqlı keńeyttirilgen baylanıs (kommunikaciya) servisleriniń payda bolıwı menen oǵada belgili boldı. 2005-jıldan baslap Web 2.0 túsinigine sáykes ráwishte kontent kórinisinde paydalanıwshılardıń aktiv qatnasıwına tiykarlanǵan servisler payda boldı. Web 1.0 diń ózine tánligi sonda, saytlardıń kontenti óz iyeleri tárepinen jaratılǵan, paydalanıwshılar bolsa hesh qanday tásir ótkizbegen halda saytlarǵa kirip, kerekli kontentlerdi kóshirip alǵan. Web 1.0 paydalanıwshısı – kontent paydalanıwshısı, sayt bolsa – xabar deregi. Sol waqıtları da, xabar tasıwshılarda yaki saytlardan maǵlıwmat kóshiriwde dástúriy támiyinleniw ústinlikke iye boldı. Web 2.0 niń jaratılıwı nátiyjesinde paydalanıwshılardıń ózleri kontent jaratadı yaki ózgerislerdi kirite aladı. Kóplep dástúrlerge kiriw, iyelik etiw imkániyatı paydalanıwshılar tárepinen jeke kompyuterge ornatıw yaki kóshirip alıw zárúrligisiz, tikkeley Web 2.0 saytınıń ózinde payda bola basladı. Web 2.0 saytı sonday bir maydan, keńislik, onda paydalanıwshılar óz iskerliklerin biymálel kórsete aladı. Onı kontentler kollekciyası dep atap bolmaydı, sebebi kontent barqulla ózgerip, jańalanıp turadı.

Web 2.0 saytlarınıń tiykarǵı tárepi, kórinisi funkcionallıqlardan ibarat bolǵan dizaynǵa iye. Sebebi, qaǵıydaǵa muwapıq, sayt dizaynı óz dóretiwshileri, islep shıǵarıwshılarınıń kózqarsın ańlatadı, sáwlelendiredi. Web 2.0 saytları xabarlardı paydalanıwshılarǵa tez hám nátiyjeli jetkeriwge mólsherlep bezetilgen. Sayt jaratıwshıları berilgen metodtı minimalizm sıpatında bahalaydı. Minimalizm reńli bezewlerde de kózge taslanadı.

Web 2.0 saytlarınıń kópshiligi ápiwayı reńler gamması, kóbinese aq-qara bolıwı menen xarakterlenedi. Ádette, artıqsha buramalarsız, dumalaq shriftler jetekshilik qıladı. Tekst tegislenedi, onıń átirapında bolsa aq yaki fon reńinde jeterli úlkenlikte bos jay qaldırıladı. Zárúrli hallarda jińishke sızıqlar kiritiledi, dizayn anıq, temalar iri, fon aq yaki ashıq reńde boladı. Solay etip, dizayn paydalanıwshılar ushın qolaylı bolǵan ápiwayı web jaratıw imkanın beredi.

Web 2.0 interfeysi. Bulardıń barlıǵı olardıń yuzabiliti (xalqaralıq standartlarǵa kóre ISO 9241-11, yuzabiliti (inglizcha-usability) – ónimniń belgili bir kontekst sharayatında belgili bir paydalanıwshı tárepinen belgili bir maqsetke erisiw ushın joqarı nátiyjelilik sıpat hám isenim penen isletiw bosqıshın asıradı.

Texnologicalıq tárepinen Web 2.0 jańalıqlar sindikaciyası (RSS), web- servislar (API) hám olar tiykarı aralas servisler, sonday aq asinxron JavaScript hám XML den paydalanıw menen xarakterlenedi [4].

Sanap ótilgen texnologiyalar Web 2.0 saytlarınıń funkcionallıǵın, qollanıwdaǵı ápiwayılıǵın hám paydalanıwshıǵa salıstırǵanda zıyansızlıǵın támiyinleydi; web-betler paydalanıwshınıń hár bir háreketinen keyin tolıq qayta júklenbeydi; dástúrlerden parallel ráwishte paydalanıw múmkin; bir derektiń ózinen sheksiz kóp saytlarda paydalanıw, onı kóriw múmkinshiligine iye.

Web 2.0 niń barlıq formatlarındaǵı hámme materiallar jaratıwshılar tárepinen belgilep qoyılatuǵın arnawlı belgiler – “teg”lerge iye. Birinshiden, belgiler jańa xarakterli folksonomiyanı payda etedi. Ekinshiden, jańa belgi bastan aqırına shekem ierarxiyalıq emes resurslardan ibarat bolıp, izlewdiń jańa imkaniyatları, yaǵnıy hár túrli xabarlar aǵımınan kereklisin, dáslep uqsası ushramaǵanın tabıwdı ańsatlastıradı.

Jańa áwlad internettiń barlıq texnikalıq qolaylıqlarına qaramastan, Web 2.0 degi barlıq saytlarınıń tolıq túrde qayta baǵdarlanıwına tosqınlıq qılıwshı bir qatar kemshilikler bar. Bular Web 2.0 saytlarınıń barqulla baylanısqa joqarı dárejede, tikkeley baylanıslılıǵı hám zamanagóy infrastrukturanıń tikkeley brauzerdiń ózinde úlken kólemdegi esaplawlardı orınlawǵa bolǵan tómen maslasıwshańlıǵı. Paydalanıwshı ushın bolsa bunday saytlar jeke xabar hám maǵlıwmatlardıń áshkaralıq qáwipin júzege keltiredi.

Web 2.0 servisleri qásiyetleriniń ózara uqsas hám ulıwmalıǵına qaramastan óz aldına alǵanda olardıń hár birinen bilimlendiriwde anıq bir maqsetlerde paydalanıladı. Eń dáslep, bular – zakladkalar jámiyetlik xızmeti, polimediya fayllarınıń birgelikte saqlanıwı (máselen YouTube), viki-viki texnologiyaları, baylanıs hám óz ara qarım-qatnasıqlar diagrammaları, proektlik iskerlik ushın dástúriy támiyinleniwdi usınıs etiwshi saytlar, podkastlar hám basqalar.

Bizge belgili, internet bir qatar didaktikalıq funkciyalarǵa iye:

1. Xabar beriw funkciyası (ǵalaba xabar quralları; elektron kitapaxana; xabarlı maǵlıwmat deregi);

2. Kommunikativ (baylanıs) funkciya (kúndelikli baylanıs; kásiplik baylanıs);

3. Ekonomikalıq funkciya (ónim hám xızmetlerdiń, anıqraǵı, internet xızmetleriniń sawdası; qarjı-bank esap-kitapları hám operaciyaları);

4. Tálim beriw hám úyretiw funkciyası (aralıqtan oqıtıw; ózbetinshe tálim hám ózbetinshe iskerlik; qánigeligin asırıw);

5. Sociallıq funkciya (baylanıs-sociallasıw procesiniń bir bólegi sıpatında; sociallıq tarmaqlar hám proektler);

6. Basqarıw funkciyası (elektron hákimiyat; kompaniya hám shólkemler basqarıwı; tálim sistemasındaǵı basqarıw);

7. Psixologiyalıq funkciyası (shaxs rawajlanıwı ushın tájiriybe maydanı; internet penen baylanıslı iskerlik nátiyjesinde shaxs ózlik kórsetkishleriniń ózgeriwi (motivaciyalar, "men" koncepciyası dúzilisinde, qádiriyatlardı ańlawdaǵı ózgerisler); internet addikcilar – minez-qulıq fenomenologiyası specifikaciyası (tarmaǵı); internet – baylanıs (kommunikaciya) ádettegidey jámiyetlik ámeliyattıń jańa quralı sıpatında);

8. Kewilkóteriwshi funkciya (oyınlar; video, audio, multimedia; internet-toparlar baylanısı).

Qızıǵı sonda, sanap ótilgen funkciyalar bir-biriniń logikalıq dawamı bolıp, olar bir-birin tákirarlaydı. Máselen, jámiyetlik funkciya mazmunında baylanıs, xabar, basqarıw, tálim hám úyretiw, kewilkóteriwshi funkciyalarınıń elementleri bar. Tálim beriw, úyretiw funkciyası xabar funkciyası, atap aytqanda, onıń xabar, maǵlıwmat deregi funkciyası menen sáykes keledi. Sonday-aq, mazmunı boyınsha kewilkóteriwshi hám sociallıq funkciyalardıń elementlerin de ańlatadı. Aralıqtan oqıtıwda tálim-tárbiya proceslerin ámelge asırıw ushın onı shólkemlestiriwde internettiń kásiplik baylanıs quralı sıpatında ózine tartıwın talap etedi [5].

Bilimlendiriwde Web 2.0 saytlarınan paydalanıwdıń innovaciyalıq qásiyetleri resurslardıń birgelikte jaratıw hám olardan paydalanıw. Bul ózine tánlik bilimlendiriw sistemasında Internetten, anıǵıraǵı, Web 2.0 texnologiyalarınan paydalanıwdıń didaktikalıq principlerin ózgertiredi.

Web 2.0 texnologiyasınıń payda bolǵanǵa shekem internet hám internet texnologiyalarınan tálim sistemasında, tiykarınan, tálimniń individual kórinislerde paydalanılǵan. Baylanıstıń jámáátlik kórinisleri bar bolsa da, usı texnologiya menen baylanıslı iskerlik jeke tártipte kalǵan.

Web 2.0 – tarmaqtan paydalanıwshılar sanı qansha kóp bolsa, tarmaqtıń jumısı sonsha jaqsılanadı hám bul tarmaqta óz ara qatnasıqlardı esapqa alıw arqalı anıqlawshı sistemalardı proektlestiriw metodikası. Web 2.0 diń qásiyeti – kontentti toltırıw ushın paydalanıwshılardı ózine tartıw principi.

Web 2.0 –internet tiykarında saytlar emes, insanlar, olardıń bilimleri hám óz ara qatnasıqları dáwiri esaplanadı. Demek, bul insanlar ushın veb hám onıń tiykarǵı ideyası óz ara qatnasıqlardı ápiwayılastırıw usılları.

Ádebiyatlar

1. Aripov M., Dottoev S., Fayzieva M. Web texnologiyalari. - T.: "Noshir", 2013, 280-b.

2. Aripov M., Fayzieva M. Web texnologiyalarga qaratilgan kurslarni o'qitishning hozirgi kundagi ahamiyati // O'qituvchilarning zamonaviy texnologiyalar bwyicha kompetentligi: muammo va echimlar. Vazirliv tizimidagi oliy tálim va ilmiy-amaliy anjuman materiallari. –Toshkent: TDPU, 2012, 152-154 -b.

3. Xaytullaeva N.S. Bo'lajak informatika o'qituvchilarini metodik tayyorlash tizimida Web-texnologiyalardan foydalanish: Avtoreferat: 13.00.02.-T. 2019. 45b.

4. http://www.intuit.ru/department/internet/webtechno/ - Web-texnologii. Uchebnıy kurs., A.V.Sıchev – Internet universitet informatsionnıx texnologiy İNTUİT.RU., 04.02.2009.

5. http://ru.wikipedia.org/wiki/Veb 2.0. - Veb 2.0., Vikipediya – svobodnaya entsiklopediya., 08.04.2009.

REZYUME

Maqolada İnternet texnologiyalarining rivojlanish bosqichlari husilsan Web-texnologiyalar haqida, ularnig tálim jarayoniga roli va ahamiyati va Web 1.0, Web 2.0, Web 3.0 texnologiyalarining biri-biradan farqi haqida keltirib wtilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются этапы развития интернет-технологий, в частности, веб-технологий, их роль и значение в образовательном процессе, а также различия между технологиями Web 1.0, Web 2.0, Web 3.0.

SUMMARY

The article discusses the stages of development of Internet technologies, in particular, Web-technologies, their role and importance in the educational process, and the differences between Web 1.0, Web 2.0, Web 3.0 technologies.

ТАЛАБАЛАРДА КОГНИТИВ КОМПЕТЕНТЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ЧИЗМА-ТАСВИРИЙ МОДЕЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ САМАРАДОРЛИГИ

Ж.С.Отепбергенов – *катта ўқитувчи*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: компетенция, когнитив компетентлик, когнитив стратегия, чизма-тасвирий моделлар, метарежа, граф мантиғи, фрейм.

Ключевые слова: компетенция, когнитивная компетентность, когнитивная стратегия, графические модели, метарежа, граф-логика, фрейм.

Key words: competence, cognitive competence, cognitive strategy, graphic models, metaregas, graph-logic, frame.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясида [1] олий таълим муассасаларида ўқув жараёнини босқичма-босқич кредит-модуль тизимига ўтказиш; халқаро тажрибалардан келиб чиқиб, олий таълимнинг илғор стандартларини жорий этиш, жумладан ўқув дастурларида назарий билим олишга йўналтирилган таълимдан амалий кўникмаларни шакллантиришга йўналтирилган таълим тизимига босқичма-босқич ўтиш муҳим вазифалар сифатида белгилаб берилди. Ўқитишнинг кредит-модуль тизими компетенциявий ёндашув билан бевосита уйғун амалга оширилиб, модулли ўқитиш технологияларининг натижаси сифатида бўлажак мутахассисларда таркиб топтириладиган компетенциялар акс этади. Шундай компетенцияларнинг бири-бу бўлажак мутахассисларда когнитив компетентликни ривожлантириш ҳисобланади. Бугунги кунда дунё миқёсида компетенциявий ёндашувга асосланган таълим муаммолари педагогика фанида кенг тадқиқ этилмоқда. Компетенция (лотинча competencia) асосан инсон яхши хабардор, билим ва тажрибага эга бўладиган масалалар доирасини ифода этади ва "компетенция" атамаси 1965 йилда илк бор Н.Хомскийнинг "Синтаксис назарияси аспектлари" деб номланган асарида қўлланилган. Компетентлик деганда эса инсоннинг маълум бир соҳада самарали фаолиятни амалга оширишга тайёрлиги ва қобилиятини ифода этувчи унинг интегратив шахсий динамик тавсифи тушунилади. "Когнитив" тушунчаси эса "билиш", "билиш фаолияти" билан бирга қўлланилади. Илмий адабиётлар таҳлили ҳозирга вақтда тадқиқотчилар томонидан когнитив компетентликнинг 20га яқин компонентини ажратиб кўрсатганлигини кўрсатди. Назарий қоидаларга асосланган ҳолда бўлажак

ўқитувчиларда когнитив компетентликни ривожлантириш тузилмасиини қуйидаги кўринишда тасвирлаш мумкин (**1-расмга қаранг**).

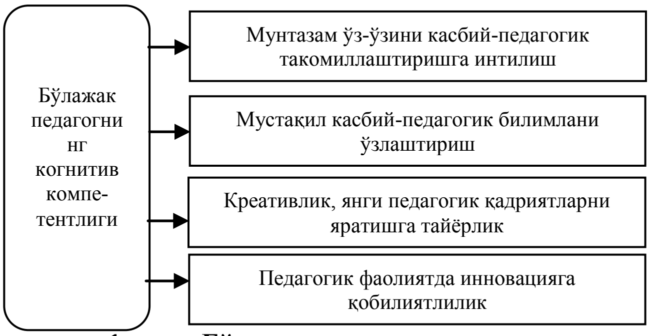

1-расм. Бўлажак педагогнинг когнитив компетентлиги тузилмаси

Ўзбекистон узлуксиз таълимининг 110000 – Педагогика таълим соҳасининг Давлат таълим стандартида битирувчиларнинг касбий фаолиятининг асосий турлари ва уларга қўйиладиган умумий малака талаблари қуйидагича белгилаб берилган: [2:12-13].

- педагогик фаолиятида,
- илмий-тадқиқот фаолиятида,
- маънавий-маърифий фаолиятида,
- ташкилий-бошқарув фаолиятида.

Когнитив компетентликнинг етакчи фаолият тури сифатида ахборотларни самарали излаб топиш, таҳлил қилиш, қайта ишлаш, тизимлаштириш, эсда сақлашга доир ўқув вазифаларини ишлаб чиқишга алоҳида зарурат борлиги аниқланди.агар когнитив фаолиятнинг хилма-хил метод ва усулларидан мақсадли фойдаланилса, мазкур фаолият самарали амалга ошиши мумкин. Бизнинг тадқиқотимиз доирасида таълим мазмуни шахсий когнитив фаолият стратегияларини ўзлаштириш ҳисобига чуқурлаштириб борилди. Когнитив стратегия – бу оламни икки йўл билан англаш усули: алоҳида фан йўналишларининг когнитив стратегиялари (тадқиқот қонун ва методлари) ҳамда когнитив жараён амалга ошадиган билиш механизмлари ва воситалари нуқтаи назаридан [4:20].

Таълимни ахборотлаштириш шароитида когнитив компетентликни ривожлантиришга йўналтирилган ўқитиш жараёни доирасида ҳал этиш лозим бўлган вазифалардан бири талабаларнинг ахборот-коммуникация технологиялари воситасида моделлар, семантик когнитив карт, чизма, граф, жадвал, диаграмма кабиларни яратишнигг турли усулларини ўзлаштиришдан иборат. Ахборотларни тақдим этишнинг чизма-тасвирий модели– бу “ихчамлаштирилган” методик ва технологик усуллар йиғиндиси ва ўқув материалларини визуллаштириш демакдир [3:160].

Ўқув жараёнида талабаларнинг когнитив компетентлигини ривожлантиришда чизма-тасвирий моделларнинг қуйидаги турларидан фойдаланиш самарали бўлишини тажриба-синов ишлари исботлади. Булар:

- ўқув элементларининг граф мантиғи,
- метарежалар,
- Н.Эрганованинг таянч конспекти,
- М.Минскийнинг фрейм модели,
- продукцион модел,
- мантиқий модел,
- семантик тармоқлар модели,
- чизма-конспект,
- ментал(интеллект) карт ва ҳ.к.

Талабаларнинг когнитив компетентлигини ривожлантиришда масалан матережалар муҳим аҳамтият касб этади. Н.Эрганова томонидан таклиф этилган метарежа талабаларнинг ўқув ахборотларини психологик ва психофизиологик идрок этиш талабларига жавоб берувчи геометрик шаклларда ифодаланган ахборот элементларидан фойдаланиш асосида идрок этиш жараёнларини фаоллаштиради.

Метарежа ўзида маълум бир маъно ифодаловчи инвариант кўплаб тасвирий шаклларни (чизиқ, булутсимон, тўртбурчак, учбурчак, доира) акс эттиради [5].

Метарежанинг ўқув жараёнидаги афзаллиги шундаки, эмоционал-ҳиссий шакллардан фойдалаш орқали ўқув материалини ўзлаштириш жараёни тезлашади ва осонлашади. Масалан, мотивлар назариясига доир қуйидаги метарежани намуна сифатида келтириб ўтиш мумкин (**2-расмга қаранг**).

2-расм. “Мотивацион назариялар мазмуни” мавзуси бўйича метарежа намунаси

Инсоннинг когнитив оламини тушуниш учун сунъий интеллект соҳаси билан боғлиқ когнитив чизмаларни тадқиқ этишнинг яна бир йўналишини қисқача баён этиш лозим. Бу йўналишларнинг бири фреймлар ҳисобланади. 1974 йилда америкалик олим Марвин Минский воқеий чизгиларни фрейм деб номлашни таклиф этди. Инглизчадан таржима қилинганда *frame* қолип (рамка), калка (каркас), тана маъноларини билдиради. Янги назарияга тааллуқли асосий атаманинг бундай номланишига сабаб фрейм ўзида инсон қачондир тўқнаш келган, кўп маротаба дуч келган одатий вазиятнинг барча қисмлари рўйхатини эмас, фақат мазкур вазият учун жуда муҳим бўлганларини акс эттиришидадир. Аниқ бир вазиятда мазкур зарур таркибий қисмларнинг бирортасини мавжуд бўлмаслиги инсонни уни бошқа турдаги одатдаги вазиятга олиб ўтишга мажбур қилади ҳамда унга мос келувчи бошқа фреймни фаоллаштиради. Фақат мажбурий белгилар (атрибутлар) реал вазиятларда аниқ моҳият касб этадиган мавҳум элементлардан ташкил топадиган воқеликка умумий қобиқ вазифасини бажарадиган умумлашган шакл кўринишига эга бўлади. Фрейм ўзида одатий вазиятларни тасаввур қилиш учун маълумотлар тизимини акс эттиради” [6].

Минский назариясида “вазият” атамаси остида инсон онгида акс этувчи ташқи оламнинг хилма-хил воқеликларининг умумий мазмуни тушунилади: ҳаракат, жараёнлар, ҳодиса, табиий объектлар ва артфактлар, бошқа одамларнинг хулқ-атвори, оғзаки ва ёзма матнлар ва ҳ.к. Фрейм ўзида қандайдир аниқ вазиятни ифода этади, унда маълум бир тоифага тегишли ўхшаш вазиятларнинг асосий белгилари сақланиб қолади. Фреймни тугунлар ва тугунлар орасидаги алоқадорликни ифода этувчи чизиқлардан ташкил топадиган чизмалар кўринишида график тасвирлаш мумкин. Фреймнинг умумлашган тузилмаси 2 -расмда келтириб ўтилган. Фреймнинг юқори тугунида одатда фреймни (тушунча, воқеа, роль ва ҳ.к.) тавсия этувчи маълум бир объектни аниқлаб берувчи унинг номи берилади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, билимларни тақдим этишнинг фрейм модели “ихчамлаштирилган” ва тизимлаштирилган ахборотларни жадвал ёки матрица кўринишида акс эттиради.

3-расм. Фреймнинг график тузилмаси

Демак, бугунги ахборотлар оқими шиддат билан ривожланаётган бир вақтда ушбу ахборот мухитида катта хажмдаги маълумотларни ўзлаштириш ва талабаларнинг когнитив компетентликни ривожлантиришда юқоридаги каби чизма-тасвирий моделлардан фойдаланиш таълимнинг сифатини ошириш имконини яратади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон Фармони. // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 09.10.2019 й., 06/19/5847/3887-сон.
2. Олий таълимнинг Давлат стандарти: 110000 – Педагогика таълим соҳасининг Давлат таълим стандарти. Расмий нашр. – Тошкент: 2015, 58-б.
3. Лаврентьев Г.В. Инновационные обучающие технологии в профессиональной подготовке специалистов. Часть 2. / Г.В. Лаврентьев, Н.Б. Лаврентьева, Н.А. Неудахина–Барнаул: АлтГУ, 2004. –С. 232.
4. Пилигин А.А. Познавательные стратегии школьников: от индивидуализации – к личностно-ориентированному образованию: Монография / А.А. Пилигин. – М.: Твои книги, 2012. –С. 416.)
5. Эрганова Н.Е. Методика профессионального обучения: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. -М.: Издательский центр «Академия», 2007, -С. 160.
6. Из интервью М.Минского журналу «Discover» в январе 2007 года. URL:http://www.raai.org/library/papers/Minsky/minsky.htm (Дата обращения3.04.2016

РЕЗЮМЕ

Жаҳон миқёсида таълим тизимига компетенциявий ёндашувни амалга ошириш талаб этилмоқда. Катта хажмдаги ўқув материалларини ўзлаштиришда ва талабаларнинг когнитив компетентлигини ривожлантиришда чизма-тасвирий моделлардан фойдаланиш тавсия этилади.

РЕЗЮМЕ

Во всем мире требуется компетентностный подход к системе образования. Рекомендуется использовать графические модели в усвоении больших количеств учебных материалов и развитии когнитивной компетентности студентов.

SUMMARI

There is a need for a competent touch to the worldwide educational system. It is recommended to use graphic models in the development of large-scale learning materials and the development of students' cognitive competence.

ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ СОҲАСИДА ПЕДАГОГИК ТАЪЛИМ МАЗМУНИ

А.О.Очилов – *катта ўқитувчи*

Қарши давлат университети

У.У.Сададдинов – *ассистент ўқитувчи*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: касбий касалликлар,таркибий босқичлар, гипотеза қуриш, манзилли таълим олувчилар, ўқув палигонлари.

Ключевые слова:профессиональные заболевания, структурные этапы, построение гипотезы, целевые получатели образования, учебные полигоны.

Key words:professional disorders, structural stages, building hypothesis, targeted education recipients, training grounds.

Маълумки, мамлакатимизда таълим тизимида олиб борилаётган ислоҳотлар барча соҳаларда бўлаётгани сингари талабаларга ўқитилаётган касб таълими ва махсус техник фанларнинг, айниқса, бугунги кунда долзарблиги ортиб бораётган ҳаёт фаолияти хавфсизлиги сингари қўшимча фанларнинг мазмунан илгор ўқитишнинг замонавий шакл ва технологияларини жорий этишни талаб этади. Бунда талабаларни таълим муассасасини тамомлагандан сўнг ишлаб чиқариш шароитида хавфсиз меҳнат шароитини яратиш, касбий касалликлар ва ишлаб чиқаришда шикастланишнинг олдини олиш, иш қобилияти сақланишини таъминлашга қаратилган ижтимоий-иқтисодий, ташкилий, техникавий, санитария-гигиена ва даволаш-профилактика тадбирлари тизимини ўқитишдан иборат.

Олий ва ўрта махсус ўқув юртларида касбий таълим жараёнида талабаларга ҳаёт фаолияти хавфсизлиги фани инсоннинг кундалик яшаш турмуш тарзи, унинг меҳнат фаолияти,меҳнат ҳақидаги қонунларга тўғри риоя этиш шароитини, меҳнатнинг давлат ва тармоқ стандартлари тизими хавфсизлиги, меҳнатни муҳофаза қилиш қоида ва меъёрларини таълим бериш орқали амалга оширади.

Касбий таълим жараёнида талабаларда ҳаёт фаолияти хавфсизлиги соҳасида педагогик таълим тизимининг мазмунини:

- ҳаёт фаолияти хавфсизлигининг умумэътироф этилган илмий-назарий асосларини ўқитишни таъминлаш;
- мазкур йўналишдаги узлуксиз анъанавий ва ноанъанавий таълим тизимининг методик таъминотини такомиллаштириш;
- муносиб ҳаёт фаолиятини таъминлашга қодир маънавиятли шахсни тарбиялаш;
- ҳаёт фаолияти хавфсизлиги таълим тизимини ривожлантириш, илғор ғоялар ва стратегияларга асосланган янги техник воситалар ва технологияларни жорий этиш бўйича ишларни такомиллаштириш;
- барча соҳаларда ҳаёт фаолияти хавфсизлиги йўналишида ўқитишни модеринизациялаш;
- маҳаллий, миллий ва халқаро миқёсда ҳаёт фаолияти хавфсизлигини ўқитишнинг ҳуқуқий меъёрларини ва ишлаш механизмини методик таъминотини такомиллаштириш;
- бу соҳада илмий дунёқарашни шакллантириш, ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ҳаётда ўз шахсий тақдирини белгилашни ўрганишни ташкил этади.

Юқорида қайд этганимиздек касбий фаолият жараёнида ҳаёт фаолияти хавфсизлиги фани қўшимча фанлар сирасига кириб, уни ўқитиш методикасига доир илмий изланишлар ўтказишдан мақсад, ўқитиш ва ўрганиш хусусиятларини, самарали методларини ишлаб чиқиш ва амалда қўллашдан, техник воситалардан фойдаланишда хавфсизлик таъминотига доир масалаларни ечишдан иборат. Илмий изланишлар олиб бориш учун ўқитувчидан фаннинг мазмунини чуқур билиш талаб этилади.

“Кўпчилик талабалар ўзларининг касбий фаолият-

ларига доир илмий изланишларни ўқиш давридаёқ турли кўринишларда асос солиб борадилар (фанлардан ташкил этилган тўгаракларда, фан олимпиадаларида, илмий анжуманларда иштирок этиш, семинарларда қатнашиш, инновацион ярмаркаларда иштирок этиш ва ҳ.к.)”[1].

Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги соҳасида илмий педагогик изланишлар жараёни шартли равишда қуйидаги таркибий босқичларга бўлиниши мумкин:

1.Ўқитувчининг адабиётларни ўрганиш ва амалий ишлар асосида муаммони аниқлаши.

- ўрганилаётган муаммонинг ўрганилганлик даражаси ва шу мавзуда муаллифининг фикр мулоҳазаси;
- ўрганилаётган муаммо тўғрисида ананавий методлардан фарқ қилувчи янги ноананавий методлар ва киритилган таклифлари;
- ўрганилаётган муаммолар ва шу соҳада қанақа асосий масалалар адабиётларда ёритилмаганлиги;
- ўрганилаётган муаммони ечишда бундан кейин олиб бориладиган изланишлар;

2.Гипотеза қуриш, яъни ўқитишни босқичма-босқич ташкил этиш.

- ўрганилаётган муаммоларни аниқдалиллар орқали ифодалаш;
- олинган натижаларни бир-бири билан таққослаш орқали;
- олинган натижаларни бўйича аниқ таклифларни киритиш;
- изланишлар натижасида олинган маълумотларни расмийлаштириш ва ўқув жараёнида қўллаш орқали амалга оширилади.

“Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги соҳасида педагогик таълим назарий маълумотлар, амалий машғулотлар, лабаратория ишлари, мустақил ишлар, ва ўқув палигонларида (фавқулотда вазиятлар вазирлиги ўқув лаборатория ва ўқув полигонлари, ёнғин хавфсизлиги бошқармалари лаборатория ва ўқув палигонларида, ишлаб чиқариш корхоналари меҳнат муҳофазаси бўлимлари хоналарида ва ҳ.к) жойлашган реал воситалардан фойдаланилган ҳолда тузилади”[2].

Машғулотларни олиб бориш жараёнида талабаларга берилаётган маълумотларни қуйидаги босқичлар орқали кўрсатиб ўтамиз:

Биринчи босқич-фанни ўқитиш жараёнида юзага келадиган мавжуд вазиятни ва дастлабки шарт-шароитларни ҳисобга олиб уч хил таҳлил, яъни манзилли (адресатли таълим олувчилар) таҳлили, шарт-шароитлар таҳлили ва махсус соҳа (мазмун) таҳлили амалга оширилиши лозим. Бу таҳлиллар одатда таълимнинг бошланишида, натижалари эса кейинроқ керак бўлади.

Иккинчи босқич-ўқув дастури асосида фанннинг ўқув мақсадларини белгилаш ёки машғулотларни олиб бориш учун махсус ўқув мақсадлари белгилаб олиш керак бўлади.

Учинчи босқич-ўтиладиган мавзулар бўйича машғулотлар режасини тузиш, режада фаннинг барча мазмунлари, мавзулар, режалаштирилаётган ўқув методлари, танлаб олинган ўқув материалларига асосланган ҳолда ўқув воситалари ва умумий вақт тақсимотини ифода эттирамиз. Бу режада нафақат таълим берувчининг фаолияти ва ҳатти-ҳаракатлари, балки таълим олувчиларнинг мавзулар бўйича тайёргарлиги, ҳатти-ҳаракатлари ҳам кўрсатиб ўтилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Тўртинчи босқич-ўқитиладиган курснинг ўқув материалларини тайёрлаш, бу фанни ўқитишда амалга оширилиши зарур бўлган биринчи босқичнинг асосий шартларидан бири. Бунда тайёр материаллар бор бўлса, уларнинг орасидан дастурларда белгиланганлари танлаб олинади. Агар ўқув материаллари мавжуд бўлмаса улар ишлаб чиқилади (маъруза матни, тарқатма материаллар, плакатлар ва слайтлар, топшириқ варақалари ва бошқалар) керакли ўқув адабиётлари тавсия этилади.

Бешинчи босқич -Режалаштириш ва ташкиллаштириш асосида олиб бориладиган машғулотларни амалга ошириш (ўтказиш). Бу дегани, барча ўқув воситалари билан жихозланган синфхона ҳамда, керак бўлса, устахонада, махсус жиҳозланган лаборатория хоналарида ва ўқув полиганларида жойлашган ўқув бурчаги ва вақт етарлича бўлиши керак.

Олтинчи босқич-касб таълим жараёнида талабаларга ҳаёт фаолияти хавфсизлигидан машғулотлар давомида ўзлаштирилганбилимларни баҳолаш.Бир томондан бу – таълим олувчилар керакли билимларни ўзлаштириб олганликларининг назорати.Яъни “Таълим олувчилар мақсадга эришишдими?” деган саволга жавоб берилиши керак. Бошқа томондан эса, таълим берувчи учун ўз-ўзини ҳамда ишнинг сифати қандай бўлганлиги текшириш. Яъни “Мен олдимга қўйган мақсадларимга эришдимми?”деган саволга жавоб берилиши керак. Иккала ҳолда ҳам ўлчанадиган натижалар бўлиши муҳимдир.

Хулосамиз шундан иборатки мазкур фанни ўқитиш бўйича изчил бир тизим ишлаб чиқилиши ва талабаларга бериладиган билимлар асосида ҳарбир бўлажак мутахассислар ҳар томонлама ривожланиб, камол топган, фаол ҳаётий мавқиени эгаллаган ва ҳар қандай ишлаб чиқариш жараёнида юзага келадиган фаолият хавфсизлигини бартараф этиши лозим бўлади.

Олий таълим муассаларида таълим олаётган талабаларни ҳаёт фаолияти хавфсизлигига тайёрлаш учун тайёрланган педагогик тизимнинг асослари қуйидаги концепцион қоидалар ҳисобланади:

- Атроф муҳитнинг ёмонлашиши муносабати билан ушбу фан ва бошқа умумий касб-ҳунар фанлари орқали ҳаёт фаолияти хавфсизлигини сақлашга тайёргарлик жараёни соғлиқни сақлашни, атроф-муҳитни муҳофаза қилувчи таълим муҳитини шакллантиришда муҳим ва зарур омил ҳисобланади;
- Ҳаётнинг хавфсизлиги мазмуни ва таълим жараёни умумий маданият ва хавфсизлик маданиятини яратишга қаратилган соғлом турмуш тарзини, меҳнат хавфсизлигини, интеграл алоқаларга асосланган атроф-муҳит маданиятини, қиймат йўналишини, психологик ва педагогик тамойилларни яратиш нуктаи назаридан профессионал йўналишни бирлаштирилиши;
- “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги” фанидан талабаларни касбийтайёргарлик тизими таълим жараёнини ташкил қилишнинг турли шаклларидан фойдаланишга асосланган, динамик, ўқув, мослашувчан, ўзгарувчан бўлиши таъминлаш;
- “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги” фанидан талабаларни касбий тайёргарлик тизими таълим жараёнини ташкил қилишнинг турли шаклларидан фойдаланишга асосланган, динамик, ўқув, мослашувчан, ўзгарувчан бўлишини ва олинган кўникмалардан фойдалана олишлари лозим.

Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги фанидан педагогик таълимнинг мазмуни талабаларни мавзуларни ўзлаштириш ва билиш фаолиятини ташкил этиш, дарсларда фаоллаштириш уларни кўникмаларни бошқаришга эришиш.

Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги фанини ўқитишда талабалар таълим мазмуни, методлари ва воситаларидан уйғун равишда фойдаланиш кўникмаларини эгаллаши лозим.

Таълим тизимининг янги сифат босқичига ўтиш нафақат умумий таълимнинг умумий стратегияси ва мақсадлари нуқтаи назаридан, балки касб таълими

илмнинг салоҳияти, ўзига хослиги, хусусиятлари ва педагогик аҳамияти ҳисобга олиниб, ҳаёт фаолияти хавфсизлиги фани соҳасида жиддий ислоҳотлар олиб борилиши керак.

Адабиётлар

1. Кузьмина Н.В. Методы системного педагогического исследования. Учеб. Пособие.1980.
2. Кукин П.Л., Лапин В.Л., Понамарев Н. Л. и др. Безопасность технологических процессов. Учебное пособие для ВУЗов. - М.:«Высшая школа», 2001.

РЕЗЮМЕ

Мақолада касбий таълим жараёнида «Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги» фанини ўқитиш методикаси тўғрисида фикр юритилган. Шунингдек, фанни ўқитиш жараёнида маълумотларни тақдим этиш босқичлари ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается методика преподавания обучения безопасности жизнедеятельности в профессиональной подготовке. Рассматриваются также этапы предоставления информации в процессе науки обучения.

SUMMARY

The article deals with methods of teaching life safety in vocational training. The author also investigates the stages of information presentation in teaching process.

АЎЫЗЕКИ ӘДЕБИЯТ ҲӘМ АДАМЗАТ ТӘРБИЯСЫ

Т.А.Пазылов – *таяныш докторант*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: одамзод, оғзаки адабиёт, ижод, урф-одат, фольклористик асар, маданий ёдгарлик, этнопедагогика, тарбия, миллийлик.

Ключевые слова: человечество, устное народное творчество, творчество, традиции, фольклорные произведения, памятник культуры, этнопедагогика, воспитание, национальность.

Key words: humanity, folklore, creation, traditions, folklore compositions, cultural monument, ethnopedagogy, education, nationality.

Халық аўызеки дөретпелериниң адамзат дүньяға келиўи менен-ақ пайда бола баслағанлығы ҳеш кимге де сыр емес. Оның пайда болыўында сол дәўирдеги адамлардың жасаў жағдайлары, мийнети, турмыс тәжирийбелери, түсиниклери ҳәм дүньякараслары шешиўши роль ўазыйпасын атқарған.

Дүньядағы ҳәр бир халық өзиниң географиялық жасаў орнына, ана тилине, динине, үрп-әдет, салт-дәстүрлерине, тарийхына, миллийлигине ийе. Халықлар арасындағы бир-бирине онша уқсай бермейтуғын өзгешеликлерди, үрп-әдет, дәстүрлерди келтирип жүзеге шығарыўшы тийкарғы фактор - бул әзелден жалғасып киятырған сол халықтың аўызеки дөретпелериниң жемиси болып есапланады. Халық аўызеки дөретпелери әййемги дәўирлерден баслап тәрбия куралы ўазыйпасын да атқарып келгенликтен, ол турмыста қолланыўы арқалы адамзатты ҳәр тәреплеме тәрбиялаў ислеринде кең көлемде пайдаланып келинген.

Халқымыздың өзине тән тарийхы, үрп-әдет дәстүрлери өзинен алдыңғы әўлад ўәкиллеринен кейинги әўлад ўәкиллерине халық аўызеки дөретпелери арқалы жетип келген.

Қарақалпақ халқының фольклорлық шығармалары бир әсирдиң ғана жемиси емес, ал оның пүткил тарийхы менен жасап, пайда болып киятырған дөретпелер саналады [2]. Қ.Айымбетовтың көрсетиўи бойынша «Қарақалпақ халқы түрли тарийхый себеплер менен өзиниң жайлаўы менен қыслаўын таслап көшип, ўатаннан, жерден, суўдан, күн көристен айрылса да олар өзиниң руўхый азығы болған, жылағанда жубанатуғын, тарыққанда толғанатуғын, қапаланса кеўил көterip қуўанатуғын аўыз еки әдебиятын айтып жырлап өзи менен бирге ала жүрген» [2].

Халық - адамларға тән болған ең жақсы қәсийетлерди озинен соңғы әўладлардың минез-қулқында қәлиплестириў ушын фольклор материаллары арқалы нәсиятлаўдан жалықпаған.

Дәслепки дөретпелер «аўызеки дөретпе», «халық аўызеки дөретпелери», «аўызеки әдебият», «халық әдебияты» көринислеринде жүзеге келе баслаған ҳәм турмыс, өмир сабақлығы ретинде жас әўладты тәрбиялаўда зәрүр ўазыйпаларды орынлап келген. Әдебиятшы алым А.Қожықбаевтың атап өткениндей: «…халықтың аўыз еки дөретпелериндеги бай материаллар халықтың тарийхын, мәдениятын, этнографиясы менен археологиясын үйрениўде үлкен әҳмийетке ийе» [4,8] болған.

Әййемги уллы ойшыл Гомер өзиниң «Одиссея» поэмасында ўақыяларды әпсаналық, мифлик көринисте, адамзат жаратылған дәўирлерде жүз берген ўақыялар деп жүдә шеберлик пенен сүўретлеп берген болса, Қарақалпақ халқы да аты аңызға айланған ең ески дәўирдеги ўақыяларды сүўретлеўши «Шәрьяр» дәстанын дөреткен.

Халық аўызеки дөретпелериниң белгили баслы авторлары жоқ. Ол алдыңғы әўладтан кейинги әўладқа, аўыздан-аўызға, атадан балаға, ҳәр қыйлы формада, жыраў, толғаў, қыссаханлық, ертек, дәстан, рәўият, аңыз, әпсаналар, нақыл -мақаллар, қосықлар, үрп-әдет дәстүрлери ҳәм т.б. арқалы жетип келген.

Илимпаз Қ.Айымбетов өзиниң «Халық даналығы» атлы мийнетинде халық дәстанларының келип шығыў тарийхын терең үйрениўи нәтийжесинде дәстанларымыздың дөрелиў тарийхын дәўирлестириўге ерискен. Оның көрсетиўи бойынша, «Шәрьяр» дәстаны ең ески дәўирлерди, «Қоблан» дәстаны печенег-қыпшақ дәўирлерин (XI-XII әсир), «Едиге», «Ер Шора», «Нураддин» дәстанлары Алтын Орда дәўирин (XIII-XV әсирлер), «Алпамыс», «Мәспатша» дәстанлары Қоңырат-Байсун дәўирлерин (XV-XVI әсирлер), «Қырық қыз», «Бозуғлан», «Шийрин Шекер», «Ер Зийўар» дәстанлары Бухара-Булуңғыр дәўирлерин (XVI-XVII әсирлер) ҳәм «Юсуп Ахмед», «Ғәрип ашық», «Горуғлы» дәстанлары болса Хорезм дәўирин (XVII-XX әсирлер) өз ишине алады [2:94-95] бөлиўге болады деп көрсетеди.

Деген менен, мәмлекетимиз өз миллий ғәрезсизлигине ерискенге шекемги тоталитар дүзим дәўиринде бул мәдений естеликлерге «өтмиштиң қалдығы» деген айдар тағылып, оларды халқымыздың сана-сезиминен, пүткиллей алып таслаў, миллий руўхый туйғыларымызды ҳәлсиретиў сол дәўирдеги идеологияның баслы мақсети болғанлықтан, мийрасларымыздың өз ўақтында толық топланыўына, жетерли дәрежеде үйрениліўине үлкен тосқынлықлар болғанлығы ҳәммеге мәлим. Усыған қарамастан, белгили филолог алымлардан Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, И.Т.Сағитов, Қ.Мақсетов ҳәм басқалар, бир қатар дәстанларды, аңыз-әңгимелерди, нақыл-мақалларды, халық аўзынан жыйнап алыўға ҳәм олардың гейпараларын жәриялаўға ерискен.

Өткен әсирдиң 70-80-жыллары аралығында барлық топланған фольклорлық материаллардың мақсетке муўапық деп табылғанлары «Қарақалпақ фольклорының көп томлығы» деген атама менен XX том көлеминде баспадан шығарылған.

2007-2015-жыллар аралығында жәрияланбаған бирқанша халық аўыз-еки дөретпелери қайта көрип

шығылып «Қарақалпақ фольклоры» деген атама менен 100 томнан ибарат китап ретинде баспадан шығарылып халқымыз нәзерине усынылды. Қазақ алымы Ш.Ўәлихановтың «Қарақалпақлар- сахра бүлбиллери» деген теңеўлери ҳақыйқатлыққа айланды.

Халқымыз, адамзаттың руўхый-әдеп-икрамлылық жақтан раўажланыўына унамлы тәсир жасаўшы, адамлардағы ең жақсы пазыйлетлерди өзинен соңғы әўладлардың минез-қулқында қәлиплестириўди мақсет еткен дәстан материаллары арқалы нәсиятлаўдан ҳеш-қашан жалықпаған. Н.Жапақов мийнетлериниң биринде Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалы архивинде 50 ден аслам жәриялан-баған халық дәстанлары болғанлығын айта келип бунның «…оғада үлкен мәдений байлық» [5:412] екенлигин тастыйықлайды. Және де, бул дәстанлардың «…халқымыздың тарийхын, мәдениятын ҳәм әдебият тарийхын толықтырыўда үлкен әҳмийетке ийе…» [5:412] екенлигине айрықша дыққат қаратқанды мақул көреди.

Фольклоршы илимпаз Ә.Тәжимуратов халық аўызеки дөретпелерин терең үйрениўи нәтийжесинде «Қарақалпақ халық педагогикасы» атлы мийнетин Республикамызда биринширлерден болып жәриялаўға еристи [6]. Бул мийнет халқымыз нәзерине түскен баҳалы мийнетлердиң қатарынан орын алды. Илимпаз өз мийнетинде халық аўызеки әдебияты үлгилериниң адамзатқа тәлим ҳәм тәрбия бериў ислеринде үлкен роль атқарып келгенлигин жоқары баҳалап, оларды халық педагогикасының әжайып дүрданаларының қатарынан орын алады деген жуўмаққа келеди ҳәм бул халық педагогикасының еле де болса өз изертлеўин күтип атыр»ғанлығын. [6,4] көрсетип өтеди. 2010-жыл академик Ж.Базарбаевтың илимий басшылығында А.Пазылов, Ә.Алымов О.Кназбаевлардың қатнасыўында «Қарақалпақ этнопедагогикасы» [3] атлы илимий жумыстың баспадан шығыўын, усы халық дөретпелерин изертлеўдиң және бир дәлили иретинде көриўимиз мүмкин.

Адамзат пайда болып ҳәр тәреплеме раўажланып, ҳәзирги аўҳалына келемен дегенше барқулла өзиниң тәрбияға мүтәжлигин сездирип келген. Алдағы ўақытларда да адамзат турмысындағы бул көринис өз сәўлелениўин таба береди. Себеби, ҳеш бир адам баласының «мен барлық билимлерди ийеледим», «мен тәрбияланып болдым», «мен тәлим ҳәм тәрбияның бийик шыңына жетип болдым» деген шешиўши пикирди айтыўының ҳеш бир иләжы жоқтай көринеди. Мине, усы көринислердиң өзи ҳақыйқаттан да «тәрбияның мәңгилик категория» екенлигинен дерек береди.

Педагогикалық әдебиятларда адам түсинигине тәлим ҳәм тәрбияның объекти сыпатында қаралады. Мәселен, белгили рус педагогы К.Д.Ушинский тәрбияға байланыслы дөретилген ҳәм сол мийнети арқалы дүньяға белгили болған мийнетиниң атамасын «Адам – тәрбия предмети сыпатында» [8] деп алғанды мақул көреди. Белгили илимпаз Қ.Назаровтың пикири бойынша, «Адам-ҳәр кандай философиялық тәлийматтың тийкарын қураўшы фундаментал философиялық категория. Адам түсинигин анық тәриплеп бериў ушын оны дүньядағы бар болған басқа да биологиялық жаратылыслардан ажыратып турыўшы ең айрықша өзгешеликлерин анықлаў зәрүр» [7] деп көрсетеди, Ҳақыйқатында да, философиялық, педагогикалық, психологиялық ҳәм физиологиялық көзқарас пенен қарағанымызда да адамның жаратылысы, келип шығыўы, басқа да биологиялық жаратылыслардан айырмашылығы - оның саналы түрде тәрбияға мүтәж жаратылыс екенлигинен дерек береди.

Тәрбия адам тәрепинен бериледи. Тәрбия бериўшиниң өзи де тәрбияланған болады ҳәм тәрбияланыўын даўам ете береди.

Адам тәрбия ислеринде өз мақсетине ерисиўи ушын бир қанша тәрбия қуралларынан: тәрбияшы, устаз, муғаллим тәрепинен сондай-ақ, халқымыздың аўызеки әдебиятынан, миллий үрп-әдет дәстүрлеринен, фольклорлық шығармалардан сөзсиз пайдаланады.

Жуўмақлап айтқанда, аўызеки әдебиятларда сәўлелендирилген қаҳарманлар жақсылықтың жеңиске ерисиўи ушын жаманлықлар менен гүреседи ҳәм жеңеди өзлериниң сол ўақыттағы мәдениятларын көрсетеди. Соның ушын да, аўызеки әдебият үлгилериниң қайсы бирин алып қарасаңыз да халқымыз қәстерлеген, этномәдениятымыздан орын алған әдиллик, инсаныйлық, ийманлылық, шүкирлик, аманатты аман сақлап өз ийесине қуўыстырыў, мәртлик, ҳадаллық, әдеплилик ҳәм өз орнында сөйлеў мәденияты сыяқлы көплеген унамлы қәсийетлер, сыпатлар бир-бирлери менен салыстырылып көрсетиледи. Бул көринислер өз нәўбетинде аўызеки әдебияттың адамзат қәлбине жол табыўда әҳмийетиниң уллылығын бәрқулла дәлиллеп турғандай сезиледи.

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық данальғы. - Нөкис: «Қарақалпақстан». 1988, 492-б.
2. Алеўов О. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы. - Нөкис: «Билим», 1993, 504-б.
3. Базарбаев Ж., Пазылов А., Алымов А., Кназбаев О. Қарақалпақ этнопедагогикасы. - Нөкис: «Билим», 2010, 128-б.
4. Жапақов Н. Еске түсириўлер, илимий мийнетлери (Дүзиўшилер Мәмбетниязов, Х.Сейитов, И.Курбанбаев, У.Жапақова. Худ. А.Әметов). -Нөкис: «Билим», 1990, 626-б.
5. Қожықбаев А. Тарийхый қосықлар. - Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1980.
6. Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ халық педагогикасы. - Нөкис: “Билим”. 1996.
7. Фалсафа: комусий луғат (Тузувчи ва масъул мухаррир К.Назаров). -Т.: «Шарқ», 2004, 496-б.
8. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. I-том. -Москва: «Директ-Медиа». 2012, -С. 245.

РЕЗЮМЕ

Мақолада одамзоднинг шаклланишида, ривожланишида, тарбияланишида, баркамолликка етишишида халқ ағзаки адабиётининг ўрни ва шу масалаларга боғлиқ бўлган айрим тадқиқотчиларнинг фикрларига тўхталиб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена роли фольклора в становлении, развитии, воспитании и развитии человечества, а также взглядам некоторых исследователей по этим вопросам.

SUMMARY

The article is devoted to the role of folklore in the formation, development, upbringing and development of mankind, as well as the views of some researchers on these issues.

ЛИНГВОМАДАНИЙ КОМПЕТЕНЦИЯ МАЗМУНИ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ АҲАМИЯТИ

З.Ж.Сарсенбаева - *ассистент ўқитувчи*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: маданият, стратегия, компетенция, коммуникатив кўникмалар, педагогик хусусиятлар, маданий алоқа, чет тилларини ўқитиш.

Ключевые слова: культура, стратегия, компетентность, коммуникативность, педагогические особенности, культурная коммуникация, преподавание иностранных языков.

Key words:culture, strategy, competence, communicativeness, pedagogic peculiarities, cultural communication, foreign language teaching.

Биз маданиятни кенг қамровли, маълум бир худудга хос бўлган ғоялар, урф-одатлар йиғиндиси, шунингдек, маълум бир гурух кишиларининг эътиқоди, анъаналари ва ҳаёт тарзи сифатида тушунамиз. Тилнинг аҳамиятига

келсак, у нафақат воқеликни акс эттиради, балки инсон ўзи яшайдиган алоҳида ҳақиқатни яратади ва шарҳлайди. Мана шунинг учун ҳам фалсафа минг йиллардан буён тилдан фойдаланиш асосида ривожланади. Бизнинг давримизнинг буюк мутафаккири А.М.Хайдеггер бу тилни "борлиқ уйи" деб атаган [6]. А.М.Ҳайдеггер бу мавзу бўйича қуйидагича ёзади: "... инсон фаолияти маданият сифатида тушунилади ва тартибга солинади. Маданият инсоний фазилатларни ривожлантириш орқали олий қадриятларни англашдир. Бу маданиятнинг моҳиятидан келиб чиқади, бу ўз навбатида, маданий ривожланишга айланиб, ўзини такомиллаштиради» [6].

Аммо маданият шунчаки артефактлар тўплами эмас, яъни инсон қўли билан яратилган моддий дунё – бу инсон ўз фаолияти маҳсулига ва фаолиятнинг ўзига нисбатан қўлланиладиган маънолар дунёси. Янги маъно яратилишининг ўзи маънавий маданиятда – санъатда, динда, фанда фаолиятнинг маъносига айланади [5].

Лингвокултурология тилшунослик ва маданиятшуносликнинг бирлашмасидан пайдо бўлган, тилда акс эттирилган ва мустаҳкамланган халқ маданиятининг намоёндаларини ўрганадиган тилшунослик бўлими. У этнолингвистика ва социолингвистика билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, В.Н.Телиа лингвокултурологияни этнолингвистиканинг бўлими деб ҳисоблайди. Шунга қарамай, улар, асосан, турли фанлардир [7].

В.А.Звегинцев эса этнолингвистикани тилнинг маданияти, халқнинг урф-одатлари, жамиятнинг ижтимоий тузилиши ёки, умуман, миллат билан алоқаларини ўрганишга қаратилган йўналиш сифатида тасвирлаган эди [8]. Этнос – бу маданият ва психиканинг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг келиб чиқиши ва тарихий тақдири, тилнинг умумийлиги, инсонларнинг ўз-ўзини англаши ҳақидаги ғояларнинг умумийлиги билан боғлиқ бўлган халқларнинг лисоний, анъанавий ва маданий жамоати ҳисобланади.

Лингвокултурология учун маданият цивилизацияга қараганда кўпроқ қизиқиш уйғотади, чунки цивилизация моддий, маданият эса рамзийдир. Лингвокултурология, асосан, афсоналар, урф-одатлар, маросимлар, маданият рамзлари ва бошқаларни ўрганади. Ушбу тушунчалар маданиятга тегишли бўлиб, улар кундалик ва маросим хатти-ҳаракатларида, тилда намоён бўлади. Лингвокултурология этнопсихолингвистика билан чамбарчас боғлиқ, нутқ фаолиятида маълум бир урф - одат билан боғлиқ хатти-ҳаракатларнинг элементлари қандай намоён бўлишини, турли тиллар ташувчиларининг лисоний ва нолисоний хатти-ҳаракатларидаги фарқларни таҳлил қилади, нутқ этикетини ва "дунёнинг рангли расми"ни тадқиқ этади, маданиятлараро мулоқот жараёнида ва матнлардаги лакунани, турли халқларнинг нотиқлик борасидаги хатти-ҳаракатининг ўзига хос хусусиятлари сифатида икки тиллик ва кўп тилликни ўрганади. Дунё ҳақидаги маълумотларнинг аксарияти лингвистик канал орқали инсонга келади, шунинг учун инсон интеллектуал, маънавий, ижтимоий эҳтиёжлар учун яратилган тушунчалар, шунингдек, объектлар ва нарсалар дунёсида кўпроқ яшайди: ахборотнинг катта қисми унга сўз орқали келади, яъни жамиятдаги инсоннинг муваффақияти, нутқ маданияти жиҳатига эмас, балки тил сирларини ўрганиш қобилиятига боғлиқдир. Файласуфлар, ҳатто, ҳар қандай объект маъносини англатадиган сўзни яхшилаб тушуниш орқали, ҳақиқий дунёни эгаллаш осонроқ бўлиши мумкинлигини айтишади.

Ушбу тадқиқот иши лингвокултурологиянинг асосий вазифаси яъни халқнинг руҳий онгини ва унинг маданиятини тил орқали кўрсатиб бериш, тил ва маданиятнинг ўзаро таъсирини фан сифатида шакллантириш, лингвомаданий компетенцияни ривожлантиришнинг педагогик ва дидактик имкониятларини очиб бериш мавзусига бағишланган.

Бизга маълумки, инсон болалигиданоқ тилни ўрганиши билан у инсонга айланади ва шу билан ўз халқининг маданиятини ўзига сингдиради. Халқ маданиятининг барча нозик ва ўзига хос бўлган жиҳатлари тилда кўринади, чунки у дунёни ва ундаги одамни турлича акс эттиради. Н.И.Жинкиннинг қайд этишича: "тил маданиятнинг ажралмас қисми ва унинг воситасидир, бу бизнинг руҳий ҳақиқатимиз, маданиятнинг юзи, ва миллий менталитетнинг ўзига хос хусусиятларини ифода этади. Тил - бу инсон олдидаги онг доирасини очувчи механизм" ҳисобланади [4].

Демак, тил ва маданият бир бирига чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланади ва ўзгариб боради. Киши бирон бир тилни ўрганар экан, албатта шу тилда сўзлашувчи миллат ва элатлар маданиятининг ўз маданиятига ўхшаш ҳамда фарқли томонларига ҳам этибор қаратади ва таҳлил қилади. Хорижий тилни ўқитишда маданиятлараро мулоқотни шакллантириш, айнан юқоридаги вазифаларни талабаларга ўргатиш, шунингдек, уларни касбий йўналиш доирасида тилнинг оғзаки ва ёзма шакллари билан батафсил таништириш, ижтимоий маданий мулоқот малакаларини ривожлантириш, ўрганилаётган чет тилининг функционал шакллари ва услубларини, тил тўғрисидаги амалий ва назарий билимларини такомиллаштиришга хизмат қилади. Талабаларнинг маданиятлараро мулоқотга кириш қобилиятини, лингвомаданий компетентлигини оширишда кўпгина педагогик механизмлардан, интерактив методлардан, фразеологизмлардан, халқ мақолларидан фойдаланилади.

Нима учун фразеологик бирликлар, метафора, рамзлар ва бошқалар ўрганилади, деган савол туғилиши мумкин. Бунинг сабаби, аслида улар халқнинг маданияти ва менталитети ҳақида энг қимматли маълумот манбаи бўлиб, уларда афсоналар, урф-одатлар сақланиб қолади.

Машҳур рус тилшуноси Б.А.Ларин шундай деб ёзган еди: фразеологик бирликлар ҳар доим билвосита халқнинг, ижтимоий тузумнинг ва ўз даври мафкурасининг қарашларини акс эттиради. Тафаккур - тонгнинг нури бир томчи шудрингда акс этгани каби инсон салоҳияти унинг ақлий заковатида акс этади [9]. Метафора, рамзлар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Энг муҳими, тил сири инсоният сирларининг энг муҳимидир, деган фикр илгари сурилади: агар у ошкор бўлса, кўп асрлар ичида яширинган ёки йўқолган билимлар ҳам очилади. Бизнинг мақсадимиз тил бирлиги ортида турган унсурларни, тилнинг ташқи структураларини, уларнинг чуқур моҳияти билан боғлашга имкон берувчи маданий фонни кўришга ёрдам беришдир.

Маданият, урф-одат, тарих ҳақидаги билимларни шакллантириш жараёнида талабалар нутқ фаолиятининг барча турларини ривожлантирадилар, ўқув машғулотлари олиб бориладиган тил тўлиқ очиб берилади. Тил маданиятининг кўриниши, лингвокултурологиянинг асосий лингвистик бирликлари ҳақида маълум бир ахборотни сақлаш ва ўрганиш жараёнида намоён бўлади. Бундай лингвомаданий бирликлар эса ўзлаштирилиши керак, чунки билимлар мустаҳкамланиши, тасдиқланиши, такрорланиши ва актуаллашиши керак.

«Компетенция» атамаси шахснинг касбий ва шахсий фазилатларини ифодалаш учун ишлатилади. Инглиз тилидаги "competence" сўзидан хорижий тилда коммуникатив компетенцияни шакллантириш билан тавсифланадиган, ўқишга компетентив ёндашув орқали бошқа тиллар ва академик фанларга киритилган тушунча англашилади.

Масалан, ўз она тилида сўзлашувчилар билан бирга чет тилида маданиятлараро алоқаларни амалга ошириш қобилияти чет тилини ҳақиқий амалий билишни англатади. «Компетенция» педагогика ва лингводидактика бўйича адабиётларда кенг тарқалган атама саналади, бу шахснинг ҳаётий тажриба ва олинган билим ва кўникмаларига асосланган ҳар қандай фаолиятни амалга ошириш қобилиятини англатади [2]. Замонавий шароитда ўқувчини ижодий фикрлашга ўргатиш учун она тили ва чет тили маданиятининг умумий маконини ўзлаштириши муҳим аҳамиятга эга. Шахс нафақат маданиятлараро мулоқот қобилиятига эга бўлиши, балки янги элементларни доимий ўрганиб бориши керак. Тематик адабиётларни назарий таҳлил қилиш натижасида лингвокултурологик ёндашувни, чет тилини маданий ҳодиса сифатида ўрганиш орқали маданиятлараро мулоқот борасида кўникма ва малакаларини такомиллаштиришга қаратилган энг самарали ёндашув сифатида изоҳланди. Бундай ёндашув остида тил билан бир қаторда маданият ҳам таълимнинг асосий мазмунини ташкил этади.

Ҳозирги ривожланаётган замонда ижтимоий-маданий ҳамкорлик ва маданиятлараро алоқаларнинг кучайиши таълим тизимида янги ўзгаришларга тез мослаша оладиган, интилувчан ва лингвомаданий компетентликка эга тажрибали кадрларга бўлган заруратни кучайтирди.

Маълумки, замонавий маданият умумий дунёда борлиқни, яшашни ўз ичига олади, бошқача айтганда, ушбу умумий дунё маконининг барча субъектлари билан ўзаро фойдали мулоқотни ўрнатиш, маданиятлар ва мамлакатлар вакиллари ўртасида маданиятлараро кўприкларни қуриш имкониятига эга бўлишни тақозо этади. Бунда восита бўлиб хизмат қиладиган тил муҳим рол ўйнайди, унинг ёрдамида турли жамият вакиллари ўртасидаги ўзаро англашув ва ўзаро таъсир кўприкларини қуриш имконияти ҳосил қилинади. Биз тил қоидаларини бузмаган ҳолда алоқага киришиш этикасининг барча қоидаларига риоя қиламиз, лекин бу орқали қониқарсиз матнларни яратишимиз мумкин.

Шунинг учун, нутқ маданиятида коммуникатив компонент мақсадга эришишда муҳим рол ўйнайди. Етарлича алоқа ўрнатиш учун инсон матнни идрок эта олиши ва уни тўғри талқин қилиши, шу билан бирга фикр алмашиши керак. Бунинг учун талабалар лингвистик ва экстралингвистик билимларни ҳам эгаллаши керак. Г.О.Винокур таъкидлаганидек: бирон бир тилни ўрганадиган ҳар қандай тилшунос, у шу маданиятнинг ва у танлаган тилига тегишли бўлган маҳсулотларининг тадқиқотчисига айланади [3].

Шу сабабли, чет тилини ўрганиш жараёнида талабалар нафақат янги тил кодларини, балки унинг сўзлашувчиларига хос бўлган турмуш тарзини, урф-одатлари ва маданий ютуқларини ҳам ўзлаштириши муҳим саналади. Бу ўз навбатида, Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида «сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мос юқори малакали кадрлар тайёрлаш сиёсатини давом эттириш» [1] бўйича устувор вазифа сифатида белгиланди.

Хулоса сифатида, олий таълим муассасалари талабаларининг лингвомаданий компетенциясини ривожлантиришнинг дидактив механизмларини такомиллаштириш, педагогик ва дидактик хусусиятларини аниқлаштириш лингвомаданий моделини ишлаб чиқиш долзарб аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Олий таълим муассасалари талабаларининг лингвомаданий компетенциясини ривожлантириш, дидактик асосларини такомиллаштириш, лингвомаданий компетенцияни ривожлантиришнинг аудиториядан ташқари машғулотлар тизимини ишлаб чиқишга доир илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Қорақалпоғистон шароитида олий таълим муассасалари талабаларининг лингвомаданий компетециясини ривожлантиришнинг креатив тизимини, технологияларини, педагогик механизмларини такомиллаштириш ва дидактик тизимини ишлаб чиқиш катта аҳамият касб этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, талабаларнинг лингвомаданий компетентлигини шакллантириш алоҳида тил фактларини ўрганишдан лисоний ва маданий ҳодисалар: тушунчалар, стереотиплар, образлар ва бошқаларни таҳлил қилишга ўтади. Натижада, лингвомаданий компетенция, лингвомаданий бирликларнинг белгиси ўзаро боғлиқ бўлган функционал модел сифатида тақдим этилиши, яъни белгилар тизими маданият ҳақидаги ҳақиқий билимлар тизимини очиб бериши, унда дунёнинг ҳақиқий тил сурати компетентлик сифатида дунёнинг лингвомаданий манзарасигача чуқурлаштирилган ҳолда тақдим етилиши керак.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси. ПФ-4947-сон, 2017 йил 7 февраль.
2. Азимов Э.Г., Шукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). - М.: 2009, -С. 447-448.
3. Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. -М.: 1959.
4. Жинкин Н.И. Язык. Речь. Творчество. - М.: 1998.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учеб.пособие для студ. высш.учеб.заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001, -С. 200-208.
6. Хайдеггер М. Время картины мира. Новая технократическая волна на Западе. - М.: 1986, -С. 90-93.
7. Телия В.Н. О методологических основаниях лингвокультурологии. XI Международная конференция «Логика, методология, философия науки». - М.: «Обнинск» 1995.
8. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. - М.: МГУ, 1976, –С.308.
9. Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание (Избранные работы). - М.: 1977, -С.175-190.

РЕЗЮМЕ

Мақолада лингвомаданий компетенциясининг аҳамияти ва ўзига хос хусусиятлари, «компетенция» тушунчаси тавсифланган. Шунингдек, маданият ва тилнинг ўзаро зич боғлиқлиги назарий жиҳатдан таҳлил қилинади. Маколада автор олимларнинг лингвокултурология ҳақидаги назарияларини таҳлил қилган ҳолда, унинг педагогик аҳамияти ва имкониятлари ҳақида тўхталиб ўтади. Замонавий ривожланаётган жамиятда чет тилларини ўрганишнинг ҳолати, Ўзбекистондаги олий таълим муассасалари талабалари учун тил билимлари саводхонлигини ошириш, маданиятлар аро билимларга эга бўлишнинг аҳамияти баён қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрыты значимость и особенности лингвокультурной компетенции, описывается понятие «компетенция». Кроме того, теоретически проанализирована взаимосвязь между культурой и языком. В статье автор анализирует теории учёных о лингвокультурологии, а также рассматривает её педагогическое значение и педагогические возможности.Описывается состояние изучения иностранных языков в современном развивающемся обществе, значимость повышения лингвокультурной компетенции, приобретения межкультурных знаний для студентов высших учебных заведений Узбекистана.

SUMMARY
The article depicts an importance and peculiarities of linguocultural competence, the notion of the concept «competence». Also, the interconnection between culture and language has been theoretically analyzed. In the article the author analyzes theories of scientists about linguoculturology and as well as discusses its pedagogical significance and pedagogic possibilities. The status of foreign language learning in modern developing society, significance of improving linguocultural competence, acquiring intercultural knowledge for students in higher educational institutions in Uzbekistan have been described.

ИНТЕЛЛЕКТ – КРЕАТИВЛИК ҚӘБИЛЕТТИҢ РАЎАЖЛАНЫЎЫНЫҢ ӘҲМИЙЕТЛИ ТИЙКАРЫ СЫПАТЫНДА

Қ.Д.Тлеумбетова – *психология илимлериниң кандидаты*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: мактабгача ёш, интеллект, ривожланиш, психик ривожланиш, машғулот, мантиқий фикрлаш.
Ключевые слова: дошкольный возраст, интеллект, развитие, психическое развитие, занятие, логическое мышление.
Key words: pre-school age, intellect, development, psychiatric development, lesson, logical thinking.

Бүгинги күнде мектепке шекемги билимлендириў процесинде балаға инсаныйлық принциплер тийкарында тәлим-тәрбия бериў - әҳмийетли ўазыйпалардың бири есапланады. Оның тийкарын балаларды ҳәр тәреплеме раўажландырыў, олардың өзине тән өзгешелиги, жеке сыпатларын ҳәм интеллектуал имканиятларын жүзеге шығарыў, тәрбияшы менен тәрбияланыўшылар арасында тығыз қарым-қатнасларды қәлиплестириў дәўир талабы болып табылады.

Сол себепли Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.Мирзиёевтың 2016-жылы 29-декабрьдеги «2017-2021 жылларда Мектепке шекемги билимлендириўди және де жетилистириў ис-илажлары ҳаққында»ғы ПҚ-2707-санлы қарары Мектепке шекемги тәлим системасын дәўир талабына сай жаңа басқышқа көтерди. Себеби, бизиң жарқын келешегимизди даўам еттириўши жас нәрестелеримиздиң тәрбиясы ҳәм оларды мектепке таярлаў бүгинги күнимиздиң ең баслы ўазыйпасы ҳәм келешегимиздиң тийкары екенлигин және де дәлили сыпатында үлкен жумысларға баслама салды.

2017-жыл 9-сентябрь ПҚ-3261-санлы “Мектепке шекемги тәлимди түптен жетилистириў ис-илажлары ҳаққында”ғы ҳәм 2017-жыл 30-сентябрь, ПК-3305-санлы “Өзбекстан Республикасы Мектепке шекемги тәлим министрлигин шөлкемлестириў ҳаққында”ғы қарары мектепке шекемги тәрбия ҳәм билимлендириў системасын тез пәт пенен заман талабына сай жетилистириў, жедел раўажландырыў мектепке шекемги билимлендириў мәкемелери санын ҳәм жаңа түрлерин көбейтиў, олардың материаллық-техникалық базасын беккемлеў ҳәм тәмийинлеўдиң тийкары болып табылады.

Бундай ўазыйпаларды орынлаў ушын, биринши нәўбетте, тәрбияшылардың қәнигелигин асырыў ҳәм педагогикалық процестиң сыпатын жақсылаў талап етиледи. Бүгинги күнге келип мектепке шекемги билимлендириў процессинде инновациялық усыллардың кең әмелге асырылыўы балаларды ҳәр тәреплеме қоллап-қуўатлаў арқалы, олардың интеллектуал пикирлеўин раўажландырыў ушын тийкар жаратпақта. Жаңаша қатнастың өзине тән педагогикалық өзгешелиги соннан ибарат, ол балаларда дәслепки көнликпе ҳәм түсиниклерди қәлиплестириў тийкарында олардың санасын, ойлаў процесиниң еле де раўажланыўына хызмет қылады.

Интеллектуал раўажланыў ҳаққында сөз етер екенбиз, биз алдын усы сөздиң мәнисине итибар беретуғын болсақ, өзбек тилиниң түсиндирме сөзлигинде «Интеллект» - (латынша intellectus - ақыл, қабыл етиў, ойлаў) Адамның пикирлеў қәбилети, ақылый раўажланғанлық дәрежеси- деп көрсетилген. «Интеллектуал» болса, (латынша intellectus – ақыл, қабыл етиў, билиў; түсиниў). Руўхый зәрүрликлер менен жасаўшы ямаса ақылый искерликтиң ең жоқары ҳәм қурамалы түрлери менен шуғылланыўшы шахс [1]-деп келтириледи.

Өзбекстан Миллий энциклопедиясында бул түсиник және де кеңейттирилип берилген: Интеллект (латынша intellectus – билиў, түсиниў, қабыл етиў) – инсанның ақылый қәбилети; турмысы, дөгерек-әтирaптағы орталықты санасында сәўлелендириўи ямаса өзгерттириўи, пикирлеў, оқып-үйрениў, дүньяны билиў ҳәм социаллық тәжирийбени қабыл қылыў қәбилети; ўақыя ҳәм ҳәдийселерди алдыннан көре алыў уқыплылығы. Интеллект қурамына қабыл етиў, есте сақлаў, пикир жүритиў, сөйлеў ҳәм т.б. психикалық процесслер киреди. Интеллекттиң раўажланыўы туўма талант, мийдиң имканиятлары, актив искерлик, турмыс тәжирийбеси сыяқлы социаллық факторларға байланыслы. Интеллект дәрежеси инсан хызметиниң нәтийжелерине, сондай-ақ, психологиялық тестлерге қарап та белгиленеди, деп түсиник берилген [2].

Демек, мектепке қәдем қойып атырған бүгинги күнниң баласынан анық билим, пикирлеў көнликпеси, жаңа билимлерди ийелеўге таярлығы, объектив дүньяға бейимлесиў көнликпеси, ўақыя ҳәм ҳәдийселерди еркин түрде анализ қылыўы менен бир қатарда оның мектепте билим алыўға жеке ерки, руўхыяты, интеллектуал ҳәм социал-психологиялық тәрептен таярлығы талап етиледи.

Мектепте билим алыўда интеллектуал таярлық: пикирлеў, салыстырыў, улыўмаластырыў, оларды топарларға бөлиў, жуўмақ шығарыў процесслериниң раўажланыўы менен байланыслы. Баланың интеллектуал таярлық дәрежесин анықлаў ушын психикалық процесстиң ажыралмас бөлеги болған есте сақлаў процесин тексериўден баслаў мүмкин. Мысалға, механикалық есте сақлаўды тексериў ушын – эпиўайы 10 сөз (алма, китап, қәлем, терек, суў, айна, жаўын, машина, самолёт, топ) айтылады ҳәм баладан бул сөзлерди қайталаўы, белгили ўақыт өткеннен кейин бул сөзлерди және бир мәрте қайталаўын усыныс етиледи.

Көрип есте-сақлаўының раўажланғанлық дәрежесин үйрениў ушын, көргенлерин ядында сақлаўы ҳәм оны сөз арқалы ямаса әмелде қоллай алыўы, сүўретлер жәрдеминде сөзлерди еслеп қалыўы ўазыйпасы бериледи: бала ҳәр бир сөз ямаса ҳәрекетке өзи түсинетуғын сүўретти салыўы керек болады ҳәм 1-1,5 сааттан кейин сызған сүўретлерин қолына алып, ҳәр бир сүўрет қайсы сөз ушын сызылғанын еслейди.

Логикалық ойлаўдың раўажланыў дәрежесин анықлаў ушын кең тарқалған «Сүўретлер тийкарында гүрриңлер дузиў» методикасынан пайдаланыў мүмкин. Баланың алдына сюжетли (яғный бир ўақыяға арналған) бир неше бөлеклерден ибарат сүўретлер тәртипсиз жайып қойылады. Бала сүўретлерди дыққат пенен көрип, ўақыяның қандай раўажланатуғынлығын айтып бериўи керек. Демек, мектепке шекемги жастағы балалардың интеллекти ҳәм логикалық ойлаў процеси бул бир-бирине тығыз байланысқан процесс болып табылады.

Сонлықтан да, баланың интеллектуал раўажланыўы ушын раўажландырыўшы орталықты жүзеге келтириў тийкарында ҳәм руўхый, ҳәм физикалық жақтан жетилискен әўладты тәрбиялаў жәмийетлик турмыстағы барлық тараўлардың жоқары дәрежеде

раўажланыўына алып келеди. Мине усындай раўажландырыўшы орталықты жүзеге келтириў ушын ең дәслеп баланың руўхый жағдайы, интеллектуал дәрежеси ҳәм имканиятларын дурыс баҳалай алыў үлкен әҳмийетке ийе.

Мектепке шекемги билимлендириў процесин раўажландырыўға бағдарланған методикалық исленбелердиң түрлери көбейе баслады. Буның нәтийжесинде болса мектепке шекемги билимлендириў процесин раўажландырыўшы тәлим теориясы ен жайдырыла баслады. Усы теориялар ишинде төмендеги бағдарлар биринши дәрежели әҳмийетке ийе бола баслады:

- билимлендириўдиң креативлиги ҳәм көп функциялылыққа таянған ҳалда зейинли ҳәм уқыплы балаларды жүзеге шығарыў;

- балаларды тәрбиялаўға бағдарланған орталықты жүзеге шығарыў нәтийжесинде оны шахс сыпатында қәлиплесиўине имкан жаратыў;

- балалардың интеллектуал пикирлеўин асырыўға көмеклесетуғын педагогикалық ҳәм психологиялық орталықты жаратыў;

- мектепке шекемги билимлендириў мәкемелеринде балалардың интеллектуал уқыплылығын раўажландырыў имканиятларын асырыў ҳәм т.б.

Демек, баланың физикалық тәрептен раўажланыўы сыяқлы ақылый интеллектуал раўажланыўы да оның жас дәўирлери менен байланыслы болады. Буған мысал ретинде Швейцариялы психолог Ж.Пиаже баланың ақылына ҳәм қабыл етиўине тән болған өзгешеликлерине қарай [3]:

1) сенсомотор интеллекти (0-2 жасқа шекем);

2) операциялардан алдын ойлаў дәўири (2-7 жасқа шекем);

3) анық операциялар дәўири (7-12 жасқа шекем);

4) расмий операциялар дәўири деп ажыратады.

Ж.Пиаже балалардың интеллектуал раўажланыўын олардың биологиялық раўажланыў дәўирлерине қарай олардың психикалық процесслериниң раўажланыў өзгешеликлерин дәлиллеген болса, белгили рус психологи Л.С.Выготский өзиниң «Мәдений-тарийхый концепциясы»нда: «… Раўажланыўдың ең жақын зонасы — баланың раўажланыўының ҳәзирги ўақыттағы дәрежеси менен келешекте ерисиўи мүмкин болған салыстырмалы дәрежеси ортасындағы ўақтыншалық аралықтан ибарат. Бул зонаға жетилиспеген, бирақ жетилисиўи процесиндеги функциялар киреди. Баланың актуал раўажланыў дәрежеси оның бүгинги күндеги раўажланыў дәрежесин, баланың раўажланыўының ең жақын зонасы ертеңги күнде бала өзиниң раўажланыўына ерисиўи мүмкин болған раўажланыў дәрежесин көрсетеди. Раўажланыўдың ең жақын зонасын бала үлкенлер жәрдеми менен орынлай алатуғын тапсырмалар дәрежесин белгилейди. Егер бала өзи ушын қыйын болған жағдайды үлкен адам жәрдеминде орынлай алса, бул тапсырма баланың раўажланыўының ең жақын зонасына жайласқан болады» [4]- деп келтирип өтеди.

Л.С.Выготскийдиң пикиринше, психикалық процесслердиң раўажланыўын ҳәрекетке келтириўши күш – бул тәлим. Тәлим психикалық раўажланыўды өзиниң изинен тартады ҳәм оны тезлестиреди – деп келтиреди.

Демек, баланың психологиялық жақтан раўажланыўында тәлим ҳәм тәрбияның роли бирбири менен тығыз байланысқан. Л.С.Выготский «…тәлим-тәрбияны жетелейди!»-деген пикирди билдиреди.

Сонлықтан да, балалық дәўириниң ҳәр бир басқышында оның өзине тән нызамлылықларын билген ҳалда олардың ақылый, интеллектуал ҳәм логикалық пикирлеў қәбилетлерин раўажландырыўға бағдарланған тәлим-тәрбия бериў мақсетке муўапық болады.

Мысалы, ерте балалық дәўириниң дәслепки басқышларында, балада биринши ойлаў операциялары жүзеге келеди, олар интеллектуал тәрептен раўажлана баслайды. Бунда бала қандай да бир предметти алыўға ҳәрекет етип, соңынан оны изертлеп көриўи мүмкин. Бул дәўирде олардың ойлаў процеси, тийкарынан, көргизбели- образлы болып, ол әтирап-дөгеректеги түрли буйымлардың бир-бири менен байланысын үйрениўге хызмет қылады.

Мектепке шекемги жастағы балалардың зәрүрликлери ҳәм қызығыўлары тез артып барады. Бул болса өз гезегинде ,олардың кеңирек шеңберге шығыўға мүтәжлиги, қарым-қатнасқа кирисиўи, өзин аңлаўы, ойын арқалы өз зәрүрликлерин қандыра алыўы, яғный балалар сюжетли-ролли ойынларда адамлар арасындағы қарым-қатнасты сәўлелендирип, өзлериниң бар уқыплылықларын көрсетиўге ҳәрекет етеди. Бул зәрүрликлер болса, баланың интеллектуал раўажланыўына түртки болатуғын тийкарғы факторлардың бири болып есапланады.

Ҳәммемизге белгили, баланың жасы үлкейген сайын, еркин ҳәрекетленип, оның әтираптағы нәрсе ҳәм ҳәдийселерге де дүнья қарасы кеңейип барады.

Мектепке шекемги билимлендириў процесинде балалардың интеллектуал раўажланыўына сүўретлеў искерлиги де үлкен әҳмийетке ийе. Баланың сызған сүўретине қарай отырып, оның әтирап-дөгеректи қандай қабыл етиўи, есте сақлаўы, көз алдына келтириўи ҳәм ойлаў өзгешеликерине баҳа бериўге болады. Балалардың сызған сүўретлери олардың ишки сезимлерин, руўхый жағдайын, әрманын ҳәм зәрүрликлерин сәўлелендиреди.

Демек, мектепке шекемги жастағы балалар өзлери ушын әҳмийетли болған, оларда күшли тәсирлениўлер қалдырған ҳәм қызықтырған нәрселерин жақсы еслеринде сақлап қалады. Бул дәўирде түрли сораўлардың көбейиўи ҳәм қызығыўшлығының артыўы, олардың ойлаў процесиниң раўажланып атырғанлығынан дерек береди. Бала өзиниң берген сораўларына жуўап ала алмаса, ямаса үлкенлер олардың сораўларына итибар бермесе, олардың қызығыўшылықлары сөне баслайды.

Жуўмақластырып айтқанымызда, мектепке шекемги жастағы балалардың интеллектуал раўажланыўы төмендегише көриниске ийе болады:

- Интеллектуал раўажланыўдың дәслепки әҳмийетли дәўири – бул 3-4 жас аралығында әмелге асады, яғный бул дәўирде бала өз-өзин аңлап дөгерек әтирап пенен қарым-қатнасқа кирисе баслайды;

- Екинши баскыш 4-5 жас аралығында болып өтеди. Бул дәўирде бала әдеп-икрам нормаларын ийелей баслайды ҳәм өз-өзин басқарыў көнликпесине ийе болады;

- Интеллектуал раўажланыўдың үшинши басқышы болса, балаларда жеке дөретиўшилик өзгешеликлериниң қәлиплесиўи болып табылады.

Демек, интеллектуал раўажланыўдың әхмийетли белгилеринен бири – оның ақылый раўажланыў көрсеткишлери менен билим дәрежеси болып табылады. Көбинесе ақылый таярлық дегенимизде, баланың белгили дүнья қарасы, жанлы ҳәм жансыз тәбият ҳаққында түсиниги, инсанлар ҳәм олардың мийнетлери ҳаққындағы билимлери түсиниледи. Бул билимлер баланың мектепке билим алыўы ушын тийкар болады. Бирақ баланың көп сөйлегени, белгили ҳәрекетлерди орынлай алыў уқыбы оның мектепке ақылый таярлығы дәрежесиниң көрсеткиши бола алмайды. Мектепте билим алыў- баланың салыстырыўы, анализ-синтез қылыўы, улыўмаластыра алыўы, жуўмақ шығара алыўы, сондай-ақ билиў процесслериниң жетерли дәрежеде раўажланғанлығын талап етеди.

Сонлықтан да, балалардың интеллектуал раўажланыўы тәрбияшылар ҳәм ата-аналар тәрепинен дурыс баҳаланыўы ҳәм белгилениўи керек. Тәрбияшы ҳәр

дайым баланың интеллектуал раўажланыўы ушын зәрүр дәрежеде жәрдем көрсетиўи ҳәм шараятлар жаратыўы керек. Бунын ушын мектепке шекемги билимлендириў мәкемелери тәрбияланыўшыларын ҳәр тәреплеме педагогикалық қоллап-қуўатлаў арқалы оларды интеллектуал раўажландырыў процесиниң мазмуны, басқышлары, техникасы ҳәм методларын таңлаў - бул теориялық ҳәм әмелий тәрептен тийкарланған ҳалда раўажланыўдың нәтийжелилигин анықлаўдан ибарат болады.

Әдебиятлар

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати.
2. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси.
3. www. psihologu.ru. Учение Ж.Пиаже об интеллектуальном развитии ребенка.
4. www. psychologos.ru: Культурно-историческая теория Л.С.Выготского.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мактабгача ёшдаги болаларнинг интеллектуал ривожланиш хусусиятлари ва даражалари, мактабгача таълим муассасаларидаги машғулотларда болаларнинг ақлий, интеллектуал ва мантиқий фикрлаш қобилиятларини ривожлантириш натижалилиги ҳақида ёзилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности интеллектуального развития детей дошкольного возраста, а также развитие умственного, интеллектуального и логического мышления у детей на занятиях в детском саду.

SUMMARY

The article is about the peculiarities of intellectual development of pre-school children, the results of children’s development of mental, intellectual and logical thinking skills in pre-school classes.

ТАЛАБАЛАР МАТЕМАТИК ИҚТИДОРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИНИ ТАЪМИНЛОВЧИ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Г.С.Тлеубаева - *ассистент ўқитувчи*

Мухаммад ал-Хоразмий номидаги ТАТУ Нукус филиали

Таянч сўзлар: математика, қобилият, иқтидор, интеллект, креативлик, мотивация, ижодкорлик, педагогик ва ахборот технологиялар.

Ключевые слова: математика, умение, талант, интеллект, креативность, мотивация, педагогика и информационные технологии.

Key words: mathematics, ability, talent, intellect, creativity, motivation, pedagogy and information technologies.

Мамлакатимиз таълим тизимида рўй бераётган улкан ўзгаришлар иқтидорли ёшларга бўлган муносабатни ҳам тубдан ўзгартирди. Биринчи Президентимиз И.А.Каримов: «Истеъдодли ва иқтидорли ёшларни излаб топиш, уларни қўллаб-қувватлаш ҳамда уларнинг қобилиятларини ривожлантириш учун барча шарт-шароитлар яратишнинг Республика тизимини ишлаб чиқиш керак» - деб таъкидлаганлар [1].

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузасида – «тажрибали педагог ва мутахассисларни жалб этган ҳолда, ўқув режа ва дастурларни тубдан қайта кўриб чиқиш зарур. Олдимизда ёшларга тарбия бериш, психология ва бошқа турли соҳаларда кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш бўйича мураккаб вазифалар турибди»-деб таъкидлаб ўтдилар [2].

Шунинг учун ҳам умумий ўрта таълим мактаблари, ўрта махсус, касб-ҳунари таълимининг ва олий таълимда таълим олаётган иқтидорли таълим олувчиларни мақсадли тайёрлаш ва уларнинг ноёб истеъдодини руёбга чиқариш жараёнида замонавий педагогик ва ахборот-коммуникацион технологияларни жорий этиш зарурати пайдо бўлди.

Педагогика ва психология фанларининг долзарб вазифаларидан бири қобилият ва иқтидор табиятини аниқлаш, инсонларнинг интеллектуал ривожланишининг тамойилларини ва қонуниятларини очиб беришдан иборат.

Иқтидор мавзусига оид анчагина назарий ва амалий манбалар тўпланган, масалан А.Н.Колмогоров, В.А.Крутецкий, Т.У.Ўтапов, Э.Ғозиев, Ж.Икромов, Н.Р.Ғайбуллаев, Д.Гилфорд, Дж.Рензулли, С.Л.Рубенштейн ва бошқалар. Бу олимларнинг фикрича, иқтидорнинг махсус турларидан ташқари, юқори даражали қобиляитлар сифатида тушуниладиган умумий ақлий иқтидор ҳам мавжуд. Иқтидор тушунчаси ҳозирги вақтда ўзида юқори интеллект, креативлик, эмоционал ва эркли хусусиятлар, мотивация каби хусусиятларни акс эттирувчи мураккаб психологик ҳолат деб қаралади.

Ҳозирги кунда иқтидорни ривожлантириш хусусиятлари фаол ўрганилмоқда, иқтидор турлари ва структураси тадқиқ қилинмоқда.

Баъзи тадқиқотларда интеллектуал ривожининг юқори даражаси ва креативлик ақлий иқтидорнинг компонентаси сифатида ўз аксини топган. Лекин креативлик – бу юқори интеллект даражаси эмас. Креативлик – қуйидаги таркибий қисмлардан ташкил топган жараён: муаммони сезмоқ, ўз билимларининг қониқарсиз ва етарли эмаслигини ҳис этиш, етишмайдиган элементларни олдиндан сезиш, муаммони тушуниш, ечимларини қидириш, гипотезалар қуриш ва бу гипотезаларни текшириш ҳамда натижаларини маълум қилиш. Кўпчилик тадқиқотлар кўрсатадики, (IQ) интеллект баҳоси интеллектнинг ижодий қобилиятлари ҳақида ҳукм чиқаришга имкон бермайди. Ижодкорлик – ақл омбори, ақлий жараёнларнинг муҳим сифати, тасаввур ва интуиция. Яна шу фактни ҳам рад этиш мумкин эмаски, ижодкорлик ва интеллект бир-биридан ажралган ҳолда мавжуд бўла олмайди, негаки юқори интеллект даражаси креативликни вужудга келишини таъминлай олмайди.

Б.М.Теплов қобилиятлар ва иқтидорга аҳамият бериб, шуни таъкидлайдики, иқтидор ҳақидаги изланишларни айнан қобилиятлардан бошлаш лозим. Қобилият сифатида қуйидагиларни тушунишни таклиф этади:

а) бир инсонни бошқасидан ажратадиган индивидуал-психологик қобилиятлар;

б) фаолиятнинг самарасини белгилайдиган қобилиятлар;

в) орттирилган билим, кўникма ва малакаларга боғлиқ бўлмаган, лекин уларнинг тез ва осонлик билан эгалланишини ва орттирилишини белгиловчи хусусиятлар [5].

Доимо математиклар ўрганиладиган муаммоларни имкони борича геометрик нуқтаи-назардан аниқ тасаввур қилишга ҳаракат қиладилар. Фазовий геометрик масалаларни ечишда турли кесимларни чизмада аниқ кўрсатиш имкони бўлмайди, бундай ҳолларда ҳосил

бўладиган кесимини фикран тасаввур қила олиш зарур. Геометрик масаланинг чизмасини чизиб, тасаввур қилмасдан туриб, уни ечишга киришиш машаққатли кечади. Шунинг учун ҳам новербал тасаввурга бўлган қобилият математик иқтидорнинг жуда муҳим компонентаси ҳисобланади.

Дж.Рензулли ўқув дастури самарадорлигини ошириш, яъни бойитишнинг уч турини тавсия қилади. Биринчи икки тур барча тоифадаги, айниқса иқтидорли таълим олувчилар учун фойдалидир. Улар таълим олувчиларнинг қабул қилиш ва фикрлаш қобилиятларига асосланадилар. Ўқув дастурини бойитишнинг учинчи тури барча таълим олувчилар ва гуруҳларга мўлжалланган.

Унинг фикрича иқтидор «ўртачадан юқори бўлган қобилият», «креативлик» ва «масалани ечишга қаратилган тиришқоқлик – мотивация» каби учта тавсифлар уйғунлашувидир [7].

Кейинги йилларда таълим олувчилар иқтидорини ўрганиш муаммосига бўлган қизиқиш мамлакатимизда сезиларли даражада ўсди. Шу билан биргаликда ахборот-коммуникацион технологиялар муҳитида иқтидорни аниқлаш, иқтидорли таълим олувчиларни ўқитиш ва иқтидорни ривожлантиришла компьютерларнинг аҳамиятини ўрганиш ўта долзарб муаммо ҳисобланади.

Инновацион таълим технологиялари ва ахборот технологиялардан интегратив фойдаланиш:

- «фан – таълим – амалиёт» узвийлигини таъминлайди;
- инновацион таълим технологиясининг мақсади, мазмун-моҳияти, муҳим белгилари, уларнинг услубий ва ахборот дидактик таъминотлари ҳамда имкониятлари бўйича батафсил маълумот беришга асослар етарли бўлади;
- анъанавий таълим методларидан фойдаланишда инновацион ёндашув асосида ахборот технологиялардан фойдаланишнинг янги кўринишларини қўллаш таълим самарадорлигига эришишга асос бўлади;
- инновацион таълим технологиясидан фойдаланишда ахборот технологиялари орқали ўзгартиришлар киритиш, ўхшаш манбаларни ўрганиш ҳамда фойдаланиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев Олий Мажлисга Мурожаатномасида 2018 йилни «Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб қувватлаш йили» деб эълон қилиш муносабати билан шундай дейди: «Инновация – бу келажак дегани. Биз буюк келажагимизни барпо этишни бугундан бошлайдиган бўлсак, уни айнан инновацион ғоялар, инновацион ёндашув асосида бошлашимиз керак. Келгуси йилда илмий тадқиқот ва инновацион фаолиятни ривожлантириш, бунинг учун зарур молиявий ресурсларни сафарбар этиш ушбу жараёнда иқтидорли ёшлар иштирокини, ижодий ғоя ва ишланмаларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш вазифаси эътиборимиз марказида бўлади» [3].

Инсонлар ва компьютерларнинг ўзаро мулоқатига хос хусусиятини ўрганишга доир кўплаб изланишлар олиб борилган. Аммо иқтидорли талабаларни ахборот-коммуникация технологиялари муҳитида ўқитиш ва иқтидорини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари махсус ўрганилмаган. Масалан, дастурлашга бўлган қобилиятларни аниқлаш методикаси ҳам етарли даражада ишланмаган. Кўпчилик ҳолларда бундай мақсадлар учун анъанавий интеллект тестлари ёки математик қобилиятларни ташхис қилишга қаратилган методлардан фойдаланишмоқда. Кузатишлар шуни кўрсатадики, амалиётчилар фикри билан интеллект тестлари ва математик қобилиятларни ташхис қилиш методларининг натижалари кўпчилик ҳолларда бир хил бўлавермас экан. бу ҳолат эса юқоридаги методларнинг ахборот-коммуникацион технологиялар соҳасидаги дастурлаш иқтидорини аниқлаш учун ечиладиган масалалар билан валид эмаслигини кўрсатади. Иқтидор феноменини ўрганишда субъектнинг интеллектуал қобилиятларини ўрганиш билан чекланиш мумкин эмас. Биз олган маълумотлар талабаларнинг компьютерда ишлашга қанчалик киришганлиги ҳамда ахборот-коммуникацион технологиялардан фойдаланиш шароитида ижодий қобилиятларини намоён этиши каби махсус таҳлиллар зарурлигини кўрсатади.

Айтилган муаммоларнинг ечими, асосан мавзу бўйича тузиладиган махсус топшириқлар мазмунига боғлиқ. Топшириқлар мазмунан долзарб, талабаларнинг билим даражаси ва қизиқишига мос, янгиланиб турувчи, мустақил билишни ва уддалай олишни рағбатлантирувчи бўлмоғи зарур.

Mathcad математик тизими илмий-техникавий ҳисоблар учун дунёда энг сара математик тизим ҳисобланади. Бу тизим сонли ҳисоблаш усулларини амалга ошириш ва математик моделлаштиришнинг қудратли воситаси ҳисобланади. Тизимда бошланғич маълумотларни нафақат соф математик кўринишда, балки график кўринишда ҳам ифодалаш мумкин. Ушбу тизимдаги замонавий математика курсини ўқитишда фойдаланиш мумкин. Умумий ўрта таълим мактабларида, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ўқитувчилари алгебра ва геометрия дарсларида бу тизимни қўллашга етарлича эътибор бермаяпди, натижада ўқувчилар ҳам бу математик тизим ҳақида маълумотларга эга бўла олишмаяпди.

Л.С.Выготский таълимни ривожлантириш эмас, балки тўғри ташкиллаштирилган таълим ўқувчиларнинг ақлий ривожланишига олиб келадиган, таълимсиз ақлий ривожлантиришни амалга оширишнинг иложи бўлмас эди, деган гипотезани илгари суради [4].

Ўқув жараёнини ташкиллаштириш А.П.Тряпицина фикрича, қуйидагиларни ўз ичига олган ушбу фаолият механизмларини аниқ тасаввурларсиз амалга оширилмайди:

- синтез орқали анализ ёрдамида номаълумни қидириш;
- эвристик методлар ёрдамида номаълумни қидириш;
- ассоциатив механизмлар ёрдамида номаълумни қидириш;
- интуитивлик ва мантиқийликнинг ўзаро таъсири, боғлиқлиги асосида номаълумни қидириш [6].

Таълим олувчиларнинг математик иқтидорини ривожлантириш жараёни – математика ўқитишда таълим олувчилар ижодий фаолиятини ташкиллаштиришдаги ўқитувчиларнинг профессионал маҳоратига боғлиқ бўлиб, улардан предметини чуқур билиш ва юқори даражадаги методик санъатга эга бўлишлиги талаб этиладиган педагогик жараён ҳисобланади.

Мавзуга оид ўрганилган тадқиқотларда олий таълимда математика фанларини ўқитиш жараёнига муаммоли, модулли, ўйин ва бошқа технологиялар, интерфаол методлар, турли дидактик воситаларни жорий этиш асосида математика таълими самарадорлигини орттириш, талабалар билиш жараёнларини такомиллаштириш назарда тутилган. Таҳлилларга кўра, олий таълимда математикадан амалий машғулотларни ташкил этиш муаммосига бағишланган диссертация ишлари мавжуд бўлиб, уларда асосий эътибор математик мисол ва масалалар мазмунига қаратилган. Олий таълим муассасаларида математикадан амалий машғулотлар методик тизими компонентлари (мақсад, мазмун, метод, восита, натижа, профессор-ўқитувчи ва талабалар фаолияти) ва улар орасидаги мураккаб муносабатлар, ахборот-коммуникация ва педагогик технологиялар мутаносиблигида талабалар математик иқтидо-

рини яхлит педагоги тизим сифатида алоҳида илмий-тадқиқот иши доирасида ўрганилмаган.

Халқаро миқёсда кадрлар тайёргарлиги юқори сифатини таъминлашда назарий билимлар заҳирасини бойитиш эмас, аксинча, ўзлаштирилган билимларни ҳаётий амалий муаммоларни ҳал этишда қўллай олиш лаёқатини шакллантириш, фан ва техниканинг замонавий ютуқларини ўзида акс эттириб таълим олувчиларни билиш жараёнининг фаол субъекти даражасига олиб чиқувчи «blended learning», «flipped learning», фрейм технологияларидан фойдаланиш дунё педагогикасининг имкониятларини кенгайтирмоқда.

Тадқиқот давомида хорижий давлатларда кенг қўлланиладиган «Basket», «Shadowing» инновацион таълим методлари асосида дарсларни ташкил этиш методикаси ишлаб чиқилди.

«Basket» (инглизча – сават) методи бу амалий таълимда яхши самара берувчи, гуруҳларда ишлаш бўйича кўникмаларини ҳосил қилувчи, касбий компетентлик ва шахсий сифатларини (иқтидор, билим, кўникма, малака ва ҳ.) шакллантиришга, муаммоли вазиятларни жамоа бўлиб ҳал этишга ундовчи интерфаол таълим методлари.

«Shadowing» методи ғарбда, хусусан Буюк Британияда профессионал таълимда фаол қўлланилади. бу метод таълимда асосан битирувчиларнинг диплом олди амалиётларида, касбий билим, кўникма ва малакаларини такомиллаштиришда, шахсий сифатларни, жумладан ўз-ўзини ривожлантириш, ўз-ўзини баҳолаш, мустақил иш юритишга, танқидий таҳлил қилишга ўргатишда яхши самара беради.

Иқтидорли таълим олувчилар билан ишлайдиган ўқитувчилар эга бўлиши лозим бўлган ўзига хос сифатлар қуйидагилар: ўқитувчининг юқори интеллектуал ривожланиш даражаси, ўз предметини мукаммал билиши; таълим олувчиларни ташхислаш асосидаги натижаларга асосланиб ўқитишни ташкил этишни билиши; ўқув дастурларини модификациялаш ва махсус режа асосида ишлай билиш; ўқитишнинг самарали методларига эга бўлиш; ижодий ғояларни амалга ошириш учун қулай шароит ярата билиш; таълим олувчилар когнитив қобилиятларини рағбатлантиришни билиш; турғун характерга эга бўлиш, бағри кенглик, жонли фаол ҳаракат ва ҳаётни севиш.

Хулоса қилиб айтганда, иқтидорли талабалар билан шуғулланувчи ўқитувчилар шахсий ижодкорлигининг интегратив характеристикаси унинг ўз шахсий ижодий фаолияттини ривожлантиришига боғлиқ. Бу позиция агар педагог ўз ижодий ривожланишига тайёр бўлмаса, бу каби жараёнларни амалга оширишнинг аҳамиятини ҳис этмаса, ўзига нисбатан уни амалга оширишга қобилияти бўлмаса, равшанки у ўз талабаларида олдиндан табиятдан совға қилинган ижодий потенциал кучларини очиш механизмларини ишга туширишга қодир эмас.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. «Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шарти» мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқи. / «Халқ сўзи», 2012 йил 18 февраль.
2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш- нинг асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси, 2017 йил 14 январь. -Тошкент: «Ўзбекистон», 2017, -С. 104.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи, 2017 йил, 23 декабрь, 258-сон.
4. Выготский Л.С. Педагогическая психология. -М.: Педагогика-Пресс, 1999, -С.536.
5. Теплов Б.М. Психология индивидуальных различий. Способности и одаренность. Психология музыкальных способностей. Ум полководца. Заметки психолога при чтении художественной литературы]: Избранные труды : в 2 томах / Б.М.Теплов. - Москва: «Педагогика», 1985, -С. 328.
6. Тряпицина А.П. Ценностно-смысловые ориентиры построения содержания дисциплины «Педагогика» //Письма в Эмиссия.Оффлайн (The Emissia.Offline Letters): электронный научный журнал. –Июль 2009, ART 1339. -СПб., 2009г. - URL:http://www.emissia.org/offline/2009/1339.htm. – Гос.рег. 0420900031. -ISSN 1997-8588.
7. Renzulli, J.S. (1994). Schools for talent development: A practical plan for total school improvement. Mansfield Center, CT: Creative Learning Press.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»нинг асосий муаммоларидан бири бўлган иқтидорли талабаларни танлаб олиш ва уларни ўқитишни ташкил этиш масалаларига бағишланган бўлиб, талабалардаги математик иқтидорни ўрганишга доир илмий изланишлар, илғор педагогик тажрибалар таҳлил қилинган. Шу билан бирга, илғор педагогик ва замонавий ахборот-коммуникацион технологиялари билан боғлиқ бўлган изланишларнинг кенг кўламда амалга оширилаётганлигига қарамасдан, талабалар иқтидорини аниқлаш муаммосига кам эътибор қараётганлиги ҳақида айтилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается отбору талантливых студентов и организации их обучения, что является одной из основных задач «Национальной программы по подготовке кадров обучения», анализируют научные исследования, передовой педагогический опыт в изучении математических талантов у студентов. В то же время отмечается, что, несмотря на широкомасштабные исследования в области передовых педагогических и современных информационных и коммуникационных технологий, мало внимания уделяется проблеме определения таланта студентов.

SUMMARY

The article is devoted to the selection of gifted students and the organization of their teaching, which is one of the main problems of the "National Program of training staff", the author analyzes scientific researches, advanced pedagogical experience in the study of mathematical talent in students. At the same time, despite the fact that research related to advanced pedagogical and modern information and communication technologies is being carried out on a large scale, little attention is paid to the problem of determining the talent of students.

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ПОНИМАНИЯ ПРОЧИТАННОГО

А.О.Толеубаева – *ассистент преподаватель*

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: ўқиш, ўқилган матнни тушуниш, стратегиялар, танқидий фикирлаш, тушунишни ривожлантириш.

Ключевые слова: чтение, понимание прочитанного, стратегии, критическое мышление, развитие понимания.

Key words: reading, reading comprehension, strategy, critical thinking, development of comprehension.

Чтение – процесс познания и анализа какой либо инфомации. Для анализа и понимания прочитанного ученики должны освоить некоторые специфические стратегии для развития понимания. Зрелое и критическое чтение требует скоординированного и гибкого использования нескольких стратегий. Студентам нужно использовать репертуар активных стратегий понимания, таких как прогнозирование, связывание текстового

контента с их собственным опытом и знаниями, задавая и отвечая на вопросы, построение имиджа и обобщение.

Ниже мы просмотрим способы, с помощью которых учителя могут максимизировать понимание повествования или содержания материала через действия, предпринятые до чтения, во время чтения или после чтения. Некоторые стратегии могут быть эффективными на всех этапах чтения. Например, можно запустить графический органайзер, такой как диаграмма поиска перед чтением, частично использовать в процессе чтения и завершить в этапе после чтения. Стратегии, такие как «вопросы», настолько распространены и полезны во всех контекстах.

Подготовка студентов перед чтением

• Если вы читаете информационный текст, изучите, что дети уже знают об этой теме.

• Обсудите детский опыт, связанный с текстом.

• Чтобы получить базовые знания и мотивацию для чтения, попросите учащихся сделать прогнозы относительно текста на основе названия и иллюстраций.

• Обсудить любые другие тексты на ту же тему. Например, информационный текст о поездах может быть прочитанным в подготовке к рассказу о поезде. Это дает детям возможность использовать их новые знания и новый словарный запас.

• ввести новый словарный запас, особенно те слова, которые будут иметь решающее значение для понимания текста [3:65].

• Представьте организаторов понимания, которые могут быть использованы во время или после чтения.

Облегчить участие во время чтения вслух

• Читайте историю или значимые разделы текста без перерывов, чтобы ученики могли понять последовательность событий и настраиваться на более грамотный стиль письменности. Вопросы до и после чтения более эффективны и менее навязчивы, чем вопросы во время чтения [4:30-40].

• Подчеркните новые слова, которые были введены перед чтением.

• Несколько раз остановитесь, чтобы узнать реакцию детей, комментарии, вопросы и прогнозы.

• Укажите соответствующие детали на иллюстрациях.

• Использовать попытки детей читать вместе, добавлять звуковые эффекты и т.д.

Способствовать пониманию студентов во время самостоятельного чтения

• Научите детей использовать стратегии «исправления», когда они начинают терять смысл.

- перечитайте предложение внимательно
- подумай о том, что может иметь смысл
- перечитать предложение до и после
- искать префикс или суффикс, который может помочь идентифицировать неизвестное слово
- ищите меньшие известные слова внутри неизвестного слова.

• Помогать студентам устанавливать связи [9:75];

Когда студенты читают, они могут использовать заметки, флажки или стрелки (наклейки-стикеры) на тексте для мониторинга их понимания материала. Наклейки должны быть достаточно большими для кратких комментариев отметок, вопросов, восклицательные знаки и все, что указывает на некоторое взаимодействие с текстом. Стикеры могут:

- указать связь между тем, что они читают, и личным опытом, другой текст или мир в целом
- определить информацию или историю развития, которая удивила их
- указать на то, о чем они хотят спросить
- выделить новую информацию.

Продвигайте понимание после прочтения

• Научите студентов определять ключевые слова в отрывке (слова, которые объясняют, кто, что, где, когда, как или почему). Когда они в состоянии сделать это последовательно, научите их делать заметки и другие стратегии суммирования.

• Задавать вопросы, которые помогают детям определить последовательность событий и искать причинно-следственные связи.

• Помогите детям связать контент с их собственным опытом.

Рассказы дают различные способы, которыми учащиеся могут пересказать историю:

- Нарисуйте (или используйте фланелевую доску для детей младшего возраста), чтобы пересказать историю
- Пересказ с использованием марионеток или кукол
- Рассказать родителям
- Пересказать на диктофон
- Младшие ученики могут читать сверстникам или мягкой игрушке
- Разыграйте с помощью реквизита [7:323]

• Спросите детей, как они могут изменить концовку.

• Попросите студентов «Изменить форму», стратегию, которая требует, чтобы студент интегрировал информацию и изменил его в другую форму; например:

- текст из дневника может стать временной шкалой
- рецепт может стать блок-схемой
- описание персонажа может стать портретом
- событие в повествовании может стать газетным репортажем
- Описательный текст может стать помеченной картинкой.

• Научите студентов использовать такие ресурсы, как глоссарий, словарь и тезаурус.

• Научите студентов использовать графические органайзеры. Информация, представленная в графическе или графической форме, была продемонстрировано во многих исследованиях, чтобы улучшить способность детей вспомнить и понять информацию в текстах [1:120].

Графические илюстрации включают в себя:

- скелетные диаграммы
- пирамиды
- семантические карты
- поисковые карты
- карты историй
- сроки
- блок-схемы
- Сюжетные профили.

Примеры каждого из них и других легко доступны в Интернете. Важный момент для запоминания является то, что использование графических организаторов должны быть четко научены - студенты должны видеть их по образцу. Пошаговая демонстрация, возможность практиковать их под руководством, и получить обратную связь на их использование студентами. Существует также доказательство, что обучение студентов только одной или двум стратегиям имеет лучшие результаты, чем просить их использовать много разных видов [6:125].

Используйте опрос как стратегию понимания

Опрос, доступная стратегия с низким уровнем ресурсов, занимает центральное место в процессе преподавания и обучения и традиционно игретл большую роль в классах и учебных контекстах. Учителя задают в среднем один вопрос каждую минуту. Как и во многих таких стратегиях, однако, его эффективность зависит почти полностью от способности учителя использовать его для максимального воздействия. Учителя должны иметь четкую цель для своих вопросов [8:130].

Различные вопросы требуют разных уровней понимания и разных познавательных процессов. Есть место

для вопросов более низкого порядка. При обучении основному фактическому материалу, задавая простые вопросы может дать студентам возможность продемонстрировать знания, на которых они будут опираться позже при изучении этой темы. Эти вопросы могут также помочь предупредить учителя о любых учениках, которые не понимают основной материал.

Другие вопросы могут способствовать мышлению высшего порядка. Вопросы, которые начинаются с того, как или почему, как бы, могут, должны и могли бы способствовать более творческому и сложному мышлению, как и вопросы, которые включают такие слова, как воображать, решать, думать, верить и надеяться. Понимание того, какие вопросы будут развивать более высокую когнитивную обработку, и как сформулировать эти вопросы, являются важными частями роли учителя. Есть несколько способов, которыми исследователи выявили типы вопросов.

Уровни вопросов Бланка

Логопед Марион Бланк (n.d) разработала четырехуровневую систему опроса для устного языка. Развитие направлено на детей в самые ранние годы. Ее иерархия вопросов начинается с опросов, которые относятся к непосредственному окружению для детей в возрасте от двух лет («Что это?» Что такое _______ делать? ») в то время как вопросы самого высокого уровня включают решение проблем, предсказания, поиск решений и тестирование объяснений («Что будет, если…?» «Что нам теперь делать?»). Самый высокий уровень вопросов предназначен для детей от пяти лет, но эти вопросы подходят для многих детей более старшего возраста.[2]

Таксономия Блума

Таксономия Блума (1956, цитируется в Glasson, 2005) образовательных целей традиционно используется дифференцировать уровни допроса. Первоначально имея шесть уровней, таксономия Блума была пересмотрена Глассоном в 2005 году.[8, 125-130] Пересмотренные уровни в порядке возрастания сложности:

1. Помните
2. Понять
3. Применить
4. Оценить
5. Создать

Полезные глаголы для начала вопросов на каждом уровне, примеры вопросов и связанных с ними учебных мероприятий можно найти на http://www.teachers.ash.org/researchskills/dalton.htm Мероприятия, направленные на развитие понимания на разных уровнях предоставляют очень полезные ресурсы для дифференциации учебной программы в многоуровневой аудитории.

3 H (Здесь (Here), в моей голове(in my Head), скрыто(Hiden)) (Грэм и Вонг, 1993)

Эта стратегия перемещает студентов через этапы от буквальных вопросов к дедуктивным. “Здесь” (Here) вопросы это буквальные вопросы, ответы на которые очевидным в тексте. Примером может быть: Как звали подругу Локи Леонарда? «Скрытый»(Hiden) вопрос объединяет информацию, приведенную в разных частях текста, чтобы прийти к правильному ответу: как изменилась жизнь Локи, когда он стал парнем Вики? Вопросы, требующие учащихся использовать предшествующие знания, чтобы решить, предсказать или сделать вывод, являются (Head) главными вопросами: как вы думаете, Локи изменил свое мнение о том, что является важным в жизни? Почему вы так думаете? Эта стратегия опирается на способность учителя придумывать вопросы на разных уровнях и использовать их для развития мышления студентов. Учитель должен продемонстрировать процесс использования каждой стратегии, используя стратегии «мысли вслух», чтобы смоделировать подход к каждому вопросу.

Руководство по проведению опросов в классе

Основываясь на результатах исследования вопросов в классе [5:76] предлагаются следующие рекомендации:

• Четко сформулируйте вопросы.

• При обучении студентов основным фактическим материалам используйте вопросы более низкого уровня, чтобы проверить их понимание и не отставать от скорости

• С учениками старших и более высоких способностей задавайте вопросы как до, так и после прочтения и изучения материала.

• Опрашивайте младших и учеников с трудностями в обучении в основном после того, как материал будет прочитан и изучен

• Структурируйте вопросы для младших школьников и учащихся с трудностями в обучении, чтобы большинство из них выявили правильные ответы.

• Задавайте большинство вопросов с более высокой когнитивной способностью при обучении старших и учеников с более высокими способностями.

• При проведении обсуждений с участием большинства вопросы уровня.

• Увеличьте время ожидания при задании вопросов более высокого уровня.

• Увеличить время ожидания для студентов с трудностями в обучении.

• Поощряйте правильные ответы, но убедитесь, что похвала заслуживает доверия и напрямую связана с ответами студентов.

Понимание является конечной целью чтения, а также средством, с помощью которого происходит значительный когнитивный рост, обучение, и приводит к истинному наслаждению. Понимание повышает как качество нашего обучения, так и качество нашей жизни. Цель постигается в то время когда, навыки критического чтения развиты, и только если все способствующие элементы надежно укреплены. Многие дети с готовностью приобретают эти навыки и преимущественно продолжают развивать уровни грамотности.

Литература

1. Antonacci, P. A., & O’Callaghan, C. M. (2006). A handbook for literacy: Instructional and assessment strategies K–8. Boston, MA: Pearson Education, Inc.

2. Blank, M. (n.d.). Levels of questioning. Retrieved October 8, 2019 from http://planningwithkids.com/2010/03/18/ blanks-levels-of-questioning-stimulatingchildren%E2%80%99s-language-development/

3. Burns, M.S., Griffin, P., & Snow, C.E. (1999). Starting out right: A guide to promoting children’s reading success. Washington, DC: National academy press.

4. Beals, D.E., De Temple, J.M., & Dickinson, D. (1994). Talking and listening that support early literacy development of children from low-income families. In D. Dickinson (Ed.) Bridges to Literacy: Approaches to Supporting Child and Family Literacy(pp. 30–40). Cambridge, MA: Basil Blackwell.

5. Chuska, K. (1995). Improving classroom questions: A teacher’s guide to increasing student motivation, participation, and higher level thinking. Bloomington, IN: Phi Delta Kappa Educational Foundation

6. Deshler, D. (2005). Adolescents with learning disabilities: Unique challenges and reasons for hope. Learning Disability Quarterly, 28(2), 122–124

7. Dickinson, D. K., De Temple, J. M., Hirschler, J., and Smith, M. W. (1992). Book Reading with Preschoolers: Co-Construction of Text at Home and at School.” Early Childhood Research Quarterly, 7, 323–346.

8. Glasson, S. (2005). Hooked on questioning: How the teacher librarian can change questioning practices in their schools. International Association of Librarianship. Selected papers from the Annual Conference, Brantford

9. Harvey, S., & Goudvis, A. (2000). Strategies that work: Teaching comprehension to enhance understanding. Markham, Ontario: Stenhouse Publishers

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўқувчиларнинг ўқиган матнларни чуқур тушуниш, танқидий фикирлашини ривожлантирин учун баъзи аниқ ўқиш стратегиялари муҳокама қилинади. Ўқиш – бу маълумотларни били шва таҳлил қилиш жараёнидир. Ўқилган матнларни тушуниш стратегиясини ўрганиш ва ундан фойдаланиш ўқувчиларга хаётларининг барча сохаларида чуқур ва танқидий фикирлашга ёрдам беради.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые конкретные стратегии понимания прочитанного для развития критического мышления учащихся. Чтение - это процесс познания и анализа некоторой информации. Изучение и использование стратегий понимания прочитанного поможет студентам глубоко и критически мыслить во всех сферах их жизни.

SUMMARY

This article discusses some specific reading comprehension strategies for development students' critical thinking. Reading is the process of acquiring and analysis some kind of information. Learning and implementing reading comprehension strategies helps students to think deeply and critically in all spheres of their life.

ИННОВАЦИОН ҒОЯЛАРНИ ИШЛАБ ЧИҚИШДА ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

И.Р.Турдимамбетов – *география фанлари доктори, доцент*
Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети
Х.Б.Никадамбаева – *педагогика фанлари номзоди, доцент*
Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети

Таянч сўзлар: олий таълим, инновацион ғоя, илмий тадқиқот, танқидий тафаккур, лойиҳа, ижодий ёндашув, мустақил таълим, модернизация.

Ключевые слова: высшее образование, инновационная идея, научные исследования, критическое мышление, проект, творческий подход, самостоятельное образование, модернизация.

Key words: higher education, innovative idea, research, critical thinking, project, creative approach, independent education, modernization.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев томонидан 2020 йилни "Илм-маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш" йили деб эълон қилиниши, 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги ПФ-4947-сонли Фармони, шунингдек 2017 йил 20 апрелдаги "Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ–2909-сонли қарорида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда замонавий талаблар асосида ўқув жараёнининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда таълим муассасаларида ёш кадрларнинг касбий компетентлигини мунтазам ошириб бориш олий таълим тизимининг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади.

Давлатимиз раҳбари Олий Мажлисга Мурожаатномасида: "Ўзбекистонни ривожланган мамлакатга айлантиришни мақсад қилиб қўйган эканмиз, бунга фақат жадал ислоҳотлар, илм-маърифат ва инновация билан эриша оламиз. Бунинг учун, авваламбор, ташаббускор ислоҳотчи бўлиб майдонга чиқадиган, стратегик фикр юритадиган, билимли ва малакали янги авлод кадрларини тарбиялашимиз зарур. Шунинг учун ҳам боғчадан бошлаб олий ўқув юртигача – таълимнинг барча бўғинларини ислоҳ қилишни бошладик",–дея таъкидлади.

Дарҳақиқат, бугун нафақат ёшлар, балки бутун жамиятимиз аъзоларининг билими, савиясини ошириш учун, аввало, илм-маърифат, юксак маънавият керак. Юртбошимиз бу ҳақдаги сўзларини давом эттирар экан, "Энг катта бойлик – бу ақл-заковат ва илм, энг катта мерос – бу яхши тарбия, энг катта қашшоқлик – бу билимсизликдир!" дея, Шарқ донишмандларидан иқтибос келтирди ва шу сабабли ҳаммамиз учун замонавий билимларни ўзлаштириш, чинакам маърифат ва юксак маданият эгаси бўлиш узлуксиз ҳаётий эҳтиёжга айланиши кераклигини таъкидлаб ўтди [5].

Олиб борилаётган ислоҳотлар самарасини янада ошириш, давлат ва жамиятнинг ҳар томонлама ва жадал ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ҳамда ҳаётнинг барча соҳаларини либераллаштириш бўйича устувор йўналишларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир [1]. Дарҳақақат, гуманитар фанларни ўқитиш ҳамда таълим–тарбия жараёнида талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятининг энг юқори даражасини таъминловчи, уларнинг мустақил ижодий фикрлай олиш қобилиятларини ривожлантирувчи таълим воситалари, шакл ва услубларини тўғри танлаш муҳим аҳамиятга эга. Илм-фан, жамият тараққиётини, гуманитар фанларнинг ривожланишини ҳар томонлама етук, баркамол, инновацион ғоялар билан куролланган, касбий компетенция ҳамда халқаро стандарт талабларига тўлиқ жавоб берадиган мутахассисларсиз тасаввур этиш қийин.

Гуманитар фанларни ўқитиш методикасининг мақсади ҳам инновацион ғояларга, илмий тадқиқот методларга ҳамда замонавий педагогик, ахборот коммуникацион технологияларга асосланган ҳолда воқеа ва ҳодисаларни, жараёнларни, уларнинг сабаб ва оқибатларини, қонуниятларини, табиий ва иқтисодий-ижтимоий тушунчаларни билим олувчиларга етказа олишга қодир юксак малакали кадрларни тайёрлашга қаратилган.

Танқидий тафаккур – илмий изланиш, мустақил фикр, ўз позицияси ва ёндашуви, қарашлари, далиллаш ва исботлаш, ижодий ахборот алмашиш, ижодий мунозара, бағрикенглик, бошқалар фикрини эшитиш ўз илмий натижаларини танқидий баҳолаш, илмий муаммога шахсий ёндашув, муаммо ечимини яхши тушунишга олиб келади. Танқидий тафаккур, талабаларда илмий тадқиқот ишларини мустақил изланишлар олиб боришлари натижасида инновацион ғоялар шаклланишига асос бўлади. Илмий тадқиқотда – илмий муаммони тўғри қўйиш, тадқиқот мақсад ва вазифаларини аниқ қатъий белгилаш лозим.

Муаммоли вазият – илмий кашфиёт содир бўлган ва илмий тадқиқот жараёнида аввал эгалланган билим асосида тушуниб, талқин қилиб ва тушунтириб бўлмайдиган билим олинган ҳолларда фанда муаммоли вазият юзага келади: Ана шунда янги билимга эҳтиёж туғилади. Янги билимнинг ўзи эса фанда муаммолар ва муаммоли вазиятларни вужудга келтиради. Бундай ҳолларда танқидий фикрларнинг барча усуллари ва воситаларидан ижодий фойдаланиш, янгича тушунтириш, тавсифлаш ёки гипотеза таклиф қилиш, янги назария яратиш, мавжуд билимнинг чегараларини кенгайтириш ва чуқурлаштиришга ҳаракат қилиш мумкин.

Пирсон, Хансен, Гордон (1979)лар таъкидлашадики, ўз фикрларини ижод қилиш гўё аввалги ғоя, тасаввур, учрашувлар ва тажрибаларни археологик жиҳатдан тадқиқ қилишга олиб келади. Танқидий фикрлашда эркинлик бўлиши учун талабалар маъқул ва номаъқул нарсаларни айтиш, улар ҳақида фикрлаш, ижод қилиш учун рухсат олишлари лозим. Талабалар йўл қўйиладиган ҳолатларни англаб олишгач, танқидий таҳлил қилишга фаол киришадилар. Михали Чикжентмихалий (1975) таъкидлайдики, талабалар ўша мураккаб даражадаги ўқув жараёнида фаол иштирок этишса, билиш жараёнида қатнашганлигидан катта баҳра оладилар ва ўзларида чуқур қониқиш ҳиссини сезадилар.

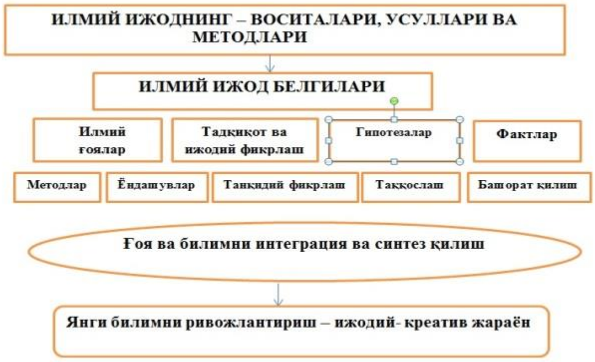

Олий мактабдаги ўқув жараёнида инновацион ғоялар ишлаб чиқишга, илмий тадқиқот методларга бўлган эҳтиёжни шакллантиришга йўналтирилган бўлиши ва талабаларнинг ўз-ўзини баҳолай олишини, яъни рефлексияни, уларнинг касбий тайёргарлигини, янги билимларни эгаллашга бўлган онгли муносабатини аниқлаб беришга имкон беради.

Олий таълим тизимига илмий тадқиқот методларини кенг тарғиб этиш, талабаларни илмий тадқиқот фаолиятларини ривожлантириш билан бирга, машғулотларга тайёрланиш, олдиндан эгалаган билим, малака ва кўникмаларни мустаҳкамлаш, индивидуал фаоллигини ошириш натижасида инновацион ғоялар туғилишига имкон беради. Инновацион ғоялар ишлаб чиқишни самарали ташкил этишнинг асосий шартлари қуйидагилардан иборат:

- *инновацион ғояларнинг илмийлиги, унинг тадқиқий характери;*
- *мустақил равишда ўз билимларини янада ошириб боришга бўлган эҳтиёжнинг шаклланиши;*
- *илмий тадқиқот ишида белгиланган вазифаларни индивидуаллаштириш ҳамда масъулият билан бажариш;*
- *илмий тадқиқот ишларни ташкил этишга методик раҳбарлик қилиш.*

Инновацион ғояларни ишлаб чиқишнинг асосий мақсади талабаларнинг шахсий ва касбий сифатларини ўстиришдир. Инновацион ғоялар ишлаб чиқишнинг асосий вазифалари: *шахснинг интеллектуал имкониятларини янгилаш, уларнинг ғоявий-назарий савиясини ошириш, касбий маҳорати ва маданиятини такомиллаштириш.*

Инновацион ғоялар ишлаб чиқиш бўйича машғулотларнинг изчиллигини ва мақсадга мувофиқлигини таъминлаш мақсадида унинг режаси тузиб олинади. Режага қуйидаги талаблар қўйилади:

- *режалаштирилаётган ишларнинг ҳажми ва кетма-кетлиги;*
- *уларнинг бажарилиш муддатлари;*
- *мустақил фаолиятнинг ҳар бир турига мақсадли кўрсатмалар бериш.*

Талабаларда янги билимни ривожлантиришга, инновацион ғоялар ишлаб чиқишга мойиллик яратишга, ижодий- креатив жараённи юзага келтиришга имкон берувчи илмий тадқиқот методлардан бири *“Ўқув лойиҳаси” стратегиясиди*р. Метод талабалар томонидан индивидуал, гуруҳ ёки жамоа тарзида аниқ белгиланган вақт оралиғида ўрганилаётган мавзу бўйича ахборотларни йиғиш ва тадқиқ қилинишини таъминлашга хизмат қилади. Машғулотларда методдан фойдаланиш талабаларда режалаштириш, қарор қабул қилиш, фаолиятни амалга ошириш, маълумотларни қайта текшириш, мавжуд маълумотларга таянган ҳолда хулоса чиқариш, натижаларни баҳолаш кўникмаларининг шаклланишига ёрдам беради. Методни қўллашда талабалар мавзу бўйича янги лойиҳаларни ярата олишлари лозим. Лойиҳаларни яратишда таклиф этилган жараённинг моҳияти қисқа, аниқ фикр, белги, тасвирлар ёрдамида ифодаланиши талаб этилади [4].

Лойиҳа (projekt) – тушунчаси кенгроқ ифодаланиб, маълум натижа (лойиҳанинг бекиёс маҳсули)га эга мақсадли фаолиятни ташкил этиш учун бирор-бир ташкилий шаклни белгилаш учун фойдаланилади [3].

Лойиҳавий таълим қуйидаги долзарб таълим муаммоларини ҳал этиш имконини беради ва давр талабига мос келади [2]:

- таълимни реал ҳаёт билан амалий боғлайди;
- назарий маълумотларни амалий фаолият билан боғлаб, талабаларни мустақил ишлашга жалб этади;
- касбий ва таянч лаёқатларини шакллантиради ва ривожлантиради.

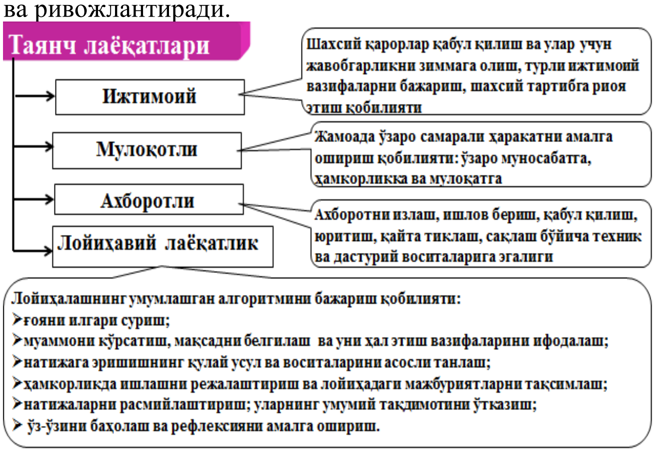

Ўқув лойиҳасини бажариш бўйича иш режаси наъмунасидан лавҳа

“Ўқув лойиҳаси” стратегияси илмий тадқиқот методини олий таълим тизимида ўқув жараёнига татбиқ этиш талабаларда:

- дарслик, ўқув қўлланмалар, хорижий адабиётлар билан индивидуал ишлаш;
- ахборотлар оқимида энг муҳим ахборотни топиш, унга тўғри баҳо бериш;
- ушбу ахборотдан ўзининг касбий фаолиятида самарали фойдаланиш;
- инновацион ғояларни ишлаб чиқиш кўникмасини ва малакасини ривожлантиради.

Адабиётлар

1.“Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони.

2.Азизходжаева Н.Н. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. – Т.: 2006, 159-б.

3. Ганиева М.А., Файзуллаева Д.М. Ўқитишнинг лойиҳавий технологияси тўпламиЯ. Методик қўлланма / Серия “Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизимида инновацион технологиялар”. – Т.: ТДИУ, 2013. 83-б.

4. Никадамбаева Х.Б., Рўзиева Д.И., Карабазов З.А. “Ўрта Осиё табиий фанлар”ни интерфаол методлардан фойдаланиб ўқитиш методикаси. Услубий қўлланма. Тошкент: ЎзМУ нашриёти, 2017. 224-б.

5. https://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat mirziyeevning-oliy-25-01-2020.

РЕЗЮМЕ

Мақолада олий таълимда табиий ва гуманитар фанларни ўқитишда инновацион ғоялар ишлаб чиқишда, лойиҳа илмий тадқиқот методини татбиқ этиш натижасида талабаларда ижодий ёндашув ва танқидий тафаккур кўникмаларини такомиллаштириш каби масалалар ўз аксини топган.

РЕЗЮМЕ

В статье отражены такие вопросы, как совершенствование творческого подхода и навыков критического мышления студентов в результате внедрения проектного научно-исследовательского метода при разработке инновационных идей в преподавании естественных и гуманитарных наук в вузе.

SUMMARY

The article reflects such issues as improving the creative approach and critical thinking skills of students as a result of the implementation of the project research method in the development of innovative ideas in the teaching of natural and humanitarian sciences at the University.

ЗАВИСИМОСТИ ИЗНОСОСТОЙКОСТИ ПРЯЖИ ИЗ СВМ ВОЛОКОН ОТ УГЛА САМОИСТИРАНИЯ ПО МЕТОДУ ПЕТЛИ

И.Турманов – *кандидат технических наук, доцент*

В.Утешбаева, У.Қаниярова, Э.Уснатдинова - *студенты*

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: ўз-ўзига ишқаланиш, ИПП асбоби, сиртмоқ услуби, ишқаланиш бурчаги, узилганча ишқаланиш сони.

Ключевые слова: самоистирание, прибор ИПП, метод петля, угол истирания, число истирания до разрыва.

Key words: self-imitation, IPP device, loop method, abrasion angle, the ability to rise to the break.

Изнашивание - процесс вызывающий, ухудшение свойств или постепенное разрушение материала под действием.

Истирание - это изнашивание волокон и нитей в результате внешнего трения. Оно возникает при их контакте с истирающими материалами (абразивами) или самоистиранием и сопровождается уменьшением массы изнашиваемого материала.

Устойчивость волокон к истиранию обычно оценивают числом циклов, вызывающих их разрушение. На основании экспериментов разных авторов [1,2] можно считать, что высокой устойчивостью к истиранию обладают волокна и нити, имеющие большую прочность на разрыв и долю обратимой деформации, но низкие модуль жестокости и коэффициент трения. Для натуральных и химических волокон и пряжи применяется прибор на самоистирание в петле. Изучается полного разрушения или до определенного числа циклов истирания с последующие изучение кинетики её изнашивания [3].

В работе использовалась промышленная ориентированная сверх высокомодульная (СВМ) волокна полученного одноосным деформированием. Изучения структуры волокна применялись рентгеноструктурный анализ, для установления разницы ориентации макромолекул с степени кристалличности волокон при нагревании (табл.1.)

Таблица 1. Величины структурных параметров синтетического СВМ волокна после отжига полученным методом рентген структурного анализа.

Температура отжига, ^{0}К	Степень Кристалличности, %	Степень ориентации, град	Прочность одиночных волокон *10^2 Н
293	84,1	17,2	39,9
373	84,1	17,2	39,9
423	84,1	17,3	39,7
473	84,1	17,4	38,9
523	84,3	17,7	38,0
623	84,7	18,9	36,8
723	85,2	20,7	34,9

Было испытано химическое сверх высокомодульное (СВМ) волокно самоистиранию при температуре окружающей среды t = 33°, влажность W =45% рабочая нагрузка на нить 60 г. при разных углах истирания.

Для изучения кинетики износа пользовалось прибор ИПП (для испытания нити на самоистирание) выпушенный Московским опытным заводом при ЦНИХБИ. Рис. 1. [3] .

На испытания нити на самоистирание брали нижеследующие параметры;

1) амплитуда истирания 30 мм.

2) частота истирания 80 цикл

3) угол истирания 60-120° (рис. 2)

4) рабочая нагрузка на нить до 5% от разрывной нагрузки.

Фактическая нагрузка на нить вычисляется по формуле

$$P_{факт} = \frac{13}{5} \cdot P'$$

где P'- груз предварительного натяжения $\frac{13}{5}$ – соотношение длин плечрычага предварительного натяжения.

В таблице 2 показано зависимости числа циклов до разрыва от угла самоистирания и на рис.3 показано график зависимости число циклов самоистирания до разрыва от углаистирания по методу петли.

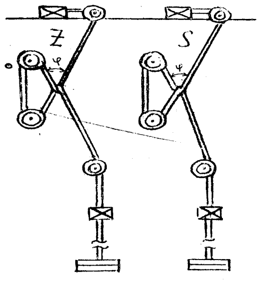

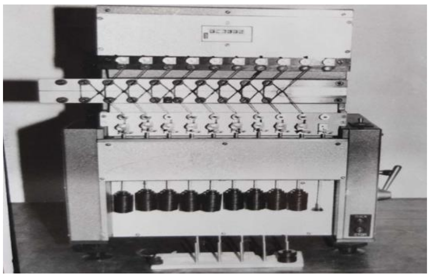

Рис.2. Заправка по схеме петля. Рис.1 Прибор ИПП.

Таблица 2. Зависимости числа циклов до разрыва от угла самоистирания

Вариантов	Угол истирания, φ	Число циклов до разрыва, n
1	60	265
2	70	400
3	80	479
4	90	611
5	100	702
6	110	879
7	120	1248

Напряжения в нити при самоистирании формируется действием как нормальных $F_н$ так и тангенциальных F_T сил, действующих в каждой точке контакта «нить-нить» [2]. При этом согласно схема заправки нити:

$$F_H = 2P\cos\frac{\varphi}{2} \qquad 0 \le \varphi \le \pi$$

При постоянном $P = P_0$ зависимости от величины угла φ когда меняется соотношение между F_H и F_T, в местах контакта нитей при самоистирании происходят сложные процессы, связанные как силами трения $F_{TP} = fF_H$ f-коэффициент трения , так и с деформацией нитей.

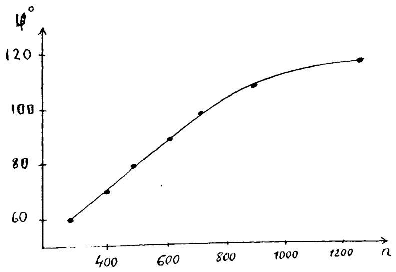

Рис.3. График зависимости число циклов самоистирания до разрыва от угла самоистирания

Из полученных результатов можно сделать следующие выводы:

1) с уменьшением угла истирания φ увеличивается F_H , в местах контакт увеличивается сжатие нитей, сопровождающееся нарушением фрикционных связей волокон в пряже или элементарных нитей в комплексной СВМ нити. При этом происходит усиленное внедрение одной нити в другую, увеличивается площадь фактического контакта нитей, поверхности истирания и, таким образом, возрастает F_{TP}.

2) Увеличение же за счёт F_{TP} тангенциальных сил F_T приводит в процессе самоистирания к смещению вдоль нити отдельных волокна и даже их выдергивание. Больше выдергивание происходит, когда нить с меньшей круткой характерно к данной СВМ нити.

3) С увеличением угла истирания увеличивается число циклов самоистирания до разрыва.

4) Наибольшая ориентация кристаллов и высокое значение степени кристалличности ($\varphi = 17°$, 84,1%) СВМ волокна определяет высокие показатели её механических свойств (39,9*10^2 Н) в исследуемой температуре. Эти показатели влияет на долговечность исследуемого волокна на самоистиранию.

Литература

1. Малкин А.Я., Аскадский А.А. Методы измерения механических свойств полимеров. -М.: Химия, 1978, -С. 238.
2. Кобляков А.И., Селиверстов В.В. Об износостойкости нитей при самоистирании по методу петли. Тезисы докладов X Всесоюзной конференции по текстильному материаловедению. Ч.1. –Львов: 1990, -С. 3-10.
3. Турманов И. и др. Отчёт по теме «Определение взаимосвязи между механическими и структурными характеристиками материалов ТЗП». –Нукус: 1983, -С. 128.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўта юқори модулли синтетик толанинг ўз-ўзига ишқаланишидан емирилиши сиртмоқ услубида ўрганилган. Ишқаланиш бурчагининг ортиши билан узилишгача ишқаланиш сонининг артиши аниқланган.

РЕЗЮМЕ

В статье приведены результаты исследования износа до разрыва свехвысокомодульного синтетического волокна по методу петли. Определено что с увеличением угла истирания, увеличиваются число циклов истирания до разрыва.

SUMMARY

The article presents the results of a study of the wear before breaking from a high-modulus synthetic fiber using the loop method. It is determined that by an increase of the abrasion angle, there is an increase in the number of abrasion cycles before rupture

XALÍQ PEDAGOGIKASÍNDA BALALALARDÍ TÁRBIYALAWDA DENE TÁRBIYASÍNÍŃ ÁHMIYETI

G.Zarımbetova - *assistent oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındagı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: pedagogika, xalq pedagogikasi, bola tarbiyasi, adob-axloq, jismoniy tarbiya, ota-ona.

Ключевые слова: педагогика, народная педагогика, детское воспитание, манера и поведение, физическое воспитание, родители.

Key words: pedagogics, folk pedagogics, education of a children, manners and behavior, physical education, parents.

Xalıq pedagogikası turmıstaǵı hár qıylı nárselerge uqıplı, ushırasqan qıyınshılıqlardı shıdamlılıq penen jeńip shıǵatuǵın quwatlı jaslardı jetilistirip tárbiyalaw kerekligine ayrıqsha dıqqat qaratadı. Bunda aldı menen balanıń deni saw bolıp ósiwin maqset etip adamnıń kúndelikli tirishilikte zárúrli bolatuǵın tiykarǵı dene sapalılıǵın, tez háreket etiwin, shaqqan qıymıldısı zárúr ekenligine tárbiyalawdı erkin, ıqtıyarın ózinde uslap tutıwın qáliplestiriwdi, miynetke uqıplılıqqa hám eldi dushpannan qorǵawǵa ǵayrat salatuǵın batırlarǵa tán kónlikpeler payda etiwdi názerde tutqan. Jaslardı dene jaǵınan quwatlı etip tárbiyalaw barısında tiykarǵı dıqqattı adamnıń ómir jasın uzaytıwǵa, sonday-aq kóp jasawshılıǵına qaratqan. Insan ushın eń qádirli nárse onıń ómiri, tiri jasawı ekenligin, awırmay, sırqalanbay uzaq jasaw bálent baxıt bolıp esaplanatuǵınlıǵın túsindiriw barısıhda geyde jaslayınan awırıwǵa shalınǵan biytap bolǵanlarǵa ayanısh penen qarap, «Awırıw azabın saw bilmeydi», «Densawlıq- tereń baylıq», «Awrıwdıń aldın al», dep naqıl keltirgen xalıq deni saw bolıp, uzaq ómir súriwdi insannıń birinshi maqseti dep esaplanǵan.

Úlken qáriyalar jaslarǵa jaqsılıq isleri ushın pátiya bergende «Ilayım jasıń uzaq bolǵay», «Ay júr, aman júr» dep duwa qılǵan. Insan dúńyanıń qızıǵın kórip kóp jasawı, miynet etip unamlı at qaldırıwı lazım. Deni saw ǵayratlı adamlardı xalıq ayrıqsha jaqsı kórip húrmetlegen, oǵan

háwes penen qarağan. Bazda birewlerdi qartaysa da «bir tisi túspegen qarıwlı adam eken» dep bahalağan. Geyde kózi jaqsı kóretuğın kempirlerdi «Ele iyneni ózi sabaqlap tigedi» yamasa «qartaysa da beli búgilmegen» dep ádewir jasına qaramastan densawlığı bekkem adamlardı úlgi etip kórsetip, óz ara maqtaytuğın bolğan. Kekselik kelgen bolsa da jas jigittey atqa shaqqan minetuğın ğarrılardı bolsa «Ele atqa ırğıp minedi»-dep súysinip qarağan. Al, erinshek, biraq fizikalıq jaqtan quwatlı, qáliplesken jaslardı xalıq «ğarrı quraqım joqsan, isheginde qartayğan yamasa ishten qartayıp tuwılğan» dep mazaqlaytuğın bolğan.

Xalıq pedagogikası adamdağı ruwx penen denege tiyisli quwatlılıqtı óz ara baylanıslı dep sanağan. Insan fizikalıq kúshti iyelegen menen qorqaq bolsa, onda kúshtiń paydası joq, adamğa kushke say keletuğın, hátteki onnan da artığıraq qáliplesken júrek, batırlıq ruwxı bolıwı lazım dep xalıq dene tárbiyasınıń nátiyjesin jaslarğa joqarğı morallıq hám erk kúshin tárbiyalaw menen de baylanıslı túsindiredi. Qara kush adamdağı bekkem ózin tuta biliw, ádep-ikramlılıq penen baylanıslı qáliplesiwi tiyis dep bayanlağan xalıq jaslardı fizikalıq morallıq jaqtan jaqsı qáliplestire otırıp, dene tárbiyasınıń xalıqlıq sistemasınan turmıstağı ádalatsızlıq, teńsizlik islerine qaray güresiwde keń paydalanıp kelgen. Xalıq dástúrinde tuwılatuğın balanıń densawlığınıń jaqsı bolıwı ushın kelińine ele úylenbesten burın ğamqorlıq islengen. Bul aldı menen jaqsı kelin hám kúyew tańlaw isinen baslanğan.

Xalıq qalıńlıq bolıp esaplanğan qızdıń da,uldıń da uzın boylı, keń qushaqlı, dene qurılısı sımbatlı, densawlığı mıqlı bolıwın jaqsı kórgen. Qalıńlıq tańlanğanda úy bolatuğın qız jigittiń tuwısqanlıq jaqtan jaqın bolıwına ulıwma jol qoyılmağan. Shınında da, qaraqalpaq xalqı balalarına óz urıwınan qız alıwğa ruxsat etpeydi. Morallıq jaqtan bul uyat is dep te esaplanılğan. Al, xalıq medicinası buniń aqıbetinde tuwılğan balalar nárenjan bolıp dúńyağa keletuğınıın dáliyllep bergen. Usı sebepli xalıq óz zúriyatlarınıń dene jağınan saw- salamat tuwılıwı ushın jaslarğa qalıńlıq tańlağanda basqa ruwlardan quda túsiwdi qatań talap etken. Usılay etkende bala ata- anadan saw hám salamat tuwıladı dep esaplağan. Tuwılğan náreste eń dáslep, dene tárbiyasın tiri jan sıpatında ózin háreketke keltire baslawı arqalı ala baslaydı. Ayaq- qolın qıymıldatıp, keńislikti sezedi. Usı háreketlerdi tákirarlaw arqalı bala qorshap turğan ortalığın ańlay baslaydı. Enbekleydi,sоń jatıp ayaqların sermeydi. Úzliksiz juwıradı, tórt- bes jaslarında birin-biri quwadı bir orında turıp sekiredi, qolındağı zattı ılaqtırıp izinen juwıradı.

Ásirese, bul dáwirde balalar ózin qorshağan keńisliktegi zatlardı tanıy baslaydı. Olardı baqlap, sınap kóredi ózine tanısların bilgisi keledi hám seziw ağzaları sınaladı, zatlar menen oyınshıqlardıń sırın, qásiyetin biliwge qumarlanadı. Belgili bir túsiniklerdi elesletiw júzege kele baslaydı. Zatlardıń ózine tán qásiyetlerin biledi. Balalardıń sezimi onıń túsinigine salıstırğanda zárre aldınıraq rawajlanıwğa erisken, ásirese esitiw sezimleri aqılınan ilgeri júzege kelgeni málim. Usı sebepli, balanıń bul dáwirde kórgenin qaytalawğa umtılıw háreketi kúshli boladı. Oyın waqtında bala kórgeniniń bárine ásirese úlkenlerge kóp elikleydi. Olardıń islegenine háwes etedi. Bul demek,ózin-ózi tárbiyalawdıń bir usılı ekenligin xalıq jaqsı bilgen.

Xalıq pedagogikasında balalardıń jas waqtınan otırıw háreketiniń de bir neshe úlgi alarlıq túri bar. Saqqa júginip otırıw, oń yaki shep dizerlep otırıw, maldas qurınıp otırıw hám t.b. bolğan. Saqqa júginip otırıw kóbinese mektepte, medresede sabaq oqıp otırğanda orınlanğan. Al, adamnıń sıpayı ádepliligine kórik qosatuğın bir dizerlep otırıw otırıspaqlarda sıylı qonaqlar bar jerde talap etilgen. Lekin, ákesi bar jas balalarğa maldas qurınıp otırıwğa ruxsat etilmegen. Bunday etip otırıw olardıń ákesine jamanlıq keledi degen ırımğa baylanıslı bolğan. Maldas qurınıp otırıw tek erkeklerge ğana ruxsat etilgen. Xalıq jaslardı otırıwğa úyretkende olardıń dene jağınan durıs qáliplesiwin hám islenip atırğan is túrine qaray qolaylı otırıwğa úyretiw kóp qırlı dene tárbiyasınıń bir túri esaplanğan. Sonday-aq, dene tárbiyasın beriwdiń bir usılı balalardıń waqtında uyqılap dem alıwın shólkemlestiriw bolğan. Besik jırı olardıń tınığıp uyqılawın ámelge asırıp dene tárbiyasın beriw xızmetin de atqarğan. Xalıqtıń milliylik belgileriniń tiykarğı mazmunı besik jırlarında sáwlelenip, ana óz perzentiniń batır , xalıqqa tanılğan qaharman bolıwın árman etip, dene jağına saw- salamat, quwatlı bolıp qáliplesiwine tilekler aytqan. Bala háyyiwden ózin tınıshlandırıp, pútkil denesin bosatıp dem aladı. Uyqılaw densawlıqtıń bekkemleniwi hám tınığıp qaytadan kúsh jıynawdıń deregi esaplanadı. Adam sharshasa oğan dárhal uyqıla, demińdi al,- dep másláhát berilgen. Bala uyıqlamasa ashıwshaq, jılawıq boladı dep balanıń uyqısına xalıq ayrıqsha kewil bólgen. Geyde awqat jeytuğın yaki emetuğın waqtı bolğanda bala uyqılap atırsa uyqısın buzbayıq, dem alsın,- dep onı oyatpağan.

Xalıq pedagogikasında ul balalar qanday dene shınıqtırıw tárbiyasın alsa, qızlar da sonday tárbiya alıwı olardıń da bul arqalı óz densawlığın, quwatlılığın bekkemlewi lazım dep qaralğan. Bunı «Qırıq qız» dástanındağı Gulayımnıń qırıq qızı menen dene shınığıwların islew barısınan ayqın bayqaymız. Bunda Gulayım hám onıń qırıq qızı qılıshlasıwdı, oq jay atıwdı, palwanlıq ónerin shınığıw jasaw arqalı sheber ózlestirilgenligi aytılğan. Usı maqsette, qaharmanlıq dástanlardı batırdıń jaslayınan dene tárbiyasın alıp dáwdiń kúshin iyelewi, bular izbe- iz berilgen dene tárbiyasınıń shınığıw mashqın qılıwdıń nátiyjesi ekenligin túsindirilgen. Shınında da, xalıq batırlıqtıń ózinen ózi shıqpaytuğının onı arnawlı túrde shınıqtırıw arqalı qáliplestiriw kerekligin jaqsı túsingen. «Qırq qız» dástanında jaslardı batır qaharman bolıwğa tárbiyalaw haqqında Sárbinazdıń tilinen Gulayımğa aytılğan. «Bedew minip, jawğa qalay barıwdı, jan anajan ush ay on kún úyrettiń» - degen sózleri bar. Usılay etip, erte zamandağı ásirese matriarxatlıq dáwir barısında jaslarğa dene shınıqtırıw tárbiyasın beriwdegi bir artıqmashılığı, dene shınıqtırıw oyınların qızlarğa da úyretiwinde boldı. Xalıq eldi dushpan shawıp búlginshilikke salğanda, tek erler ğana emes, al hayalqızlar da watandı qorğawğa at salısıwı tiyis, bul ushın jaslarğa ğalaba dene shınıqtırıw tárbiyası beriliwi lazım degen idealar bayanlağan. Xalıq jaslardı dene jağınan shınıqtırıwda balalar oyınların keń paydalanğan.

Oyın kópshilik jağdayda tayar mazmunğa iye. Háreket etiw qağıydaları hám izbe- izligi aldın ala belgilenip, tastıyıqlanğan bolıp, bundağı baslı maqset oyın tártibin saqlap alğa qoyılğan wazıypağa erisiw bolıp esaplanadı. Oyınlar xalıq pedagogikasında óziniń oynalıw hám tárbiyalıq tásir tiygiziw xarakteri boyınsha shártli túrde tortke bólinedi,

1. Dene shınıqtırıwshı háreketli oyınlar
2. Arqanlı shınıqtırıwshı háreketli oyınlar
3. Aqıl túsinikti rawajlandırıwshı didaktikalıq oyınlar
4. Ádep- ikramlılıqtı qáliplestiriwshi hám estetikalıq tárbiya beriwshi oyınlar bolıp bólingen.

Oyınlar bul taqılette taypalastırılğan menen olardıń elementleri geyde bir birine aralasıp júredi. Háreketli oyınlardıń mazmunı balalardı rawajlandırıwshılıq áhmiyetine iye. Al, bazı bir didaktikalıq oyınlar balalardağı ádep- ikramlılıq estetikalıq tamanlardı da mazmunlastırıw qásiyetlerin iyelegen. Shınında da, qaraqalpaq xalıq oyınlarınıń bir toparı jaslardağı intelektuallıq qubılıslardı mazmunlastırıwğa bağıshlanıp, olardağı oylanıw, pikir júritiw qábiletlerin shınıqtırıwğa beyimlesken. Mısalı, toğız qumalaq, bes tas, kóshpek, jumbaq, teppek, t.b oyın turleri jaslardı ózbetinshe izleniwsheńlikke májbúrleydi. Ondağı sheshiliwi lazım bolğan mazmundı abstraktlı serlep, hár bir etaptı salıstırıp kóriwge ayırmashılığın túsinip dóretiwshilik penen basqasha jolların tabıwğa juwmaq jasawğa iytermeleydi.

Ásirese, háreketli oyınlar olardaǵı hárekettiń sulıw orınlanıwın qıymıldınıń anıq dál iske túsiwin jıynaqlı jeńil háreket etiwin jetilistirip usınday gózzal háreketlerden jaslardıń estetikalıq lázzet alıwın insan denesindegi epli háreketlerden zawıqlanıwın payda etedi. Balalar oyını sanı jaǵınan qızlar oyınına salıstırǵanda ádewir kóp ushırasadı. Ásirese, bul jas óspirim hám úlken jastaǵı dáwirde ayrıqsha kózge túsedi. Bunıń sebebi ,qızlar jaslayınan analarına uy ishi jumıslarına aktiv járdemshi bolǵanlıqtan qızlar ushın arnawlı oyınlar oǵada kemeyip ketken. Bul jasta olar keste toqıw kishkene úkelerin jubatıw menen bánt bola baslaǵan. Kóbinese, anasına járdemlesip, uy xojalıǵı jumısların úyreniwge kirisken. Usıǵan qaramastan, xalıq pedagogikası jaslardıń jaqsı pazıyletlerge bay, shınıqqan, turmıstaǵı qıyınshılıqlarǵa uqıplı, aqıllı adamgershilikli, dúńya gózzallıǵın sezinip er jetiwine xalıq oyınlarınıń tárbiyalıq tásirinen keń paydalanıp kelgen. Xalıqtıń bul tájiriybeleri házirgi jaslardı qáliplestiriwde de úlken áhmiyetke iye.

Ádebiyatlar

1. Bazarbaev J., Dáwletova Q. Ádeptanıw. - Nókis: 1992.
2. Qaraqalpaq folklorı. V tom, -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1980.
3. Shılmanov P. Milliy oyınlarımızdı umıtpayıq. /«Erkin Qaraqalpaqstan». –Nókis: 1991, 10-avgust, 53-sanı.

REZYUME

Maqolada qoraqalpoq xalqining tarixiy tarbiya uslublari haqida aytilgan. Xalq pedagogikasida bolalarga jismoniy tarbiya berishning o'ziga xos turlari tahlil qilingan.Tarbiya turlarining bir-biriga boǵliqligi aks etgan.

РЕЗЮМЕ

В статье описываются исторические методы воспитания каракалпакского народа. Анализируются свойственные виды физического воспитания детей в народной педагогике. Рассматривается взаимосвязь между видами воспитания.

SUMMARY

The article describes the historical methods of Karakalpak folk education. There are analyzed specific types of physical education of children in national Pedagogics. The author also shows the relationship between types of education.

Tálim - tárbiya teoriyası hám metodikası

UDK: 7A8. A-15

BO'LAJAK JISMONIY MADANIYAT VA SPORT O'QITUVCHILARINING MA'NAVIY-AXLOQIY TARBIYASINI SHAKLLANTIRISH

N.A.Abdukarimov– *katta o'qituvchi*
S.S.Tuychiyev – *katta o'qituvchi*
Jizzax davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: auditoriya, ma'naviyat, axloq, sport, gimnastika, sport to'garaklari, axloqiy madaniyat.
Ключевые слова: аудитория, духовность, этика, спорт, гимнастика, спортивные кружки, нравственная культура.
Key words:audience, spirituality, ethics, sports, gymnastics, sports clubs, moral culture.

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda barcha sohalar singari, ta'lim sohasiga ham e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, ta'limning barcha bo'ginlari zamonga mos tarzda tubdan qayta qurilmoqda. Zero, Prezidentimiz SH.Mirziyoev Oliy Majlisga Murojaatnomada belgilab bergan vazifalar bu sohaga yanada e'tibor qaratilayotganligidan dalolat beradi. Xususan, O'zbekiston Oliy pedagogik ta'lim jarayonining hozirgi bosqichida muhim vazifalaridan biri boshlangich ta'limning sifat va samaradorligini oshirishdir [1].

Ushbu ta'kidni amalga oshirishda barcha OTMlarida bo'lajak jismoniy tarbiya va sport yo'nalishida tahsil olayotgan bo'lajak o'qituvchilarni yuksak darajada tayyorlashni taqozo etmoqda [2:20].

Ayniqsa, darsdan tashqari mashgulotlarda talabalarning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish va ularni ma'naviy-axloqiyjihatdan tarbiyalash bugungi kunning dolzarb vazifalaridan bo'lib qolmoqda.

Darhaqiqat, ma'naviy-axloqiy tarbiya bo'lajak o'qituvchilarning ongi, ruhi va qalbida shakllangan ma'naviy qarashlar, axloqiy fazilatlar, ijtimoiy munosabatlarni takomillashtirish mazmunini ifodalaydi. Chunki bu masalada oliy pedagog olim ta'lim jarayonida rivojlantirish yoki takomillashtirish to'grisida so'zlash kerak bo'ladi. SHu jihatdan bo'lajak jismoniy tarbiya va sport o'qituvchilarini tayyorlashda darsdan tashqari mashgulotlar nazariy va amaliy imkoniyatlariga egaligi bilan diqqatini tortadi.

Darsdan tashqari mashgulotlarning quyidagi turlari samarali ekanligi kuztilmoqda.

a) Darsgachagimnastika;
b) Ko'ngilochar sport o'yinlari;
c) Sportto'garaklari;
d) Bayramlar;
e) Musobaqalar;
f) Uchrashuvlarvah.k.

Bu jarayonlarda ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash muayyan reja dasturga asoslanishi kerak.

O'qituvchi bu masalaga alohida yondashishi va o'zining ishiga va modullariga ega bo'lishi kerak.

Darsdan tashqari mashg'ulotlarda talabalarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashda quyidagi xususiyatlariga ega bo'ladi:

1)Jismoniy etuklashtirish
2) ma'naviy onglilikni kuchaytirish
3) axloqiy madaniyatni tarkib toptirish [3:46].

Aynan jismoniy, ma'naviy va axloqiy komillik bo'lajak jismoniy tarbiya va sport o'qituvchilarining ma'naviy-axloqiy tarbiyasi negizini tashkil qiladi.

SHu sababli bu negizlar darsdan tashqari mashgulotlarda tashkil qilinadigan ma'naviy-axloqiy tarbiya ishlari mazmuni, maqsadi va muddaolarini belgilaydi. Jismoniy, ma'naviy, onglilik axloqiy madaniyatga asos bo'lishi pedagogik omillar to'plamida asoslab o'tilgan [3:48].

Bo'lajak jismoniy tarbiya va sport o'qituvchilarining darsdan tashqari mashgulotlarda ma'naviy-axloqiy tarbiyasini tashkil qilish mazkur usullarga tayanadi:

1) Yo'naltirish
2) Tashkillashtirish
3) Ko'niktirish

Bunday o'naltirish talabalarni ideal maqsad-muddaolarga yo'naltirish, "takomillashtirish", ularning ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy fazilatlarini rivojlantirish hamda ko'niktirish esa ma'naviyat va axloq qoidalariga amal qilish bilan qurollantirishga asoslanadi. Ko'p hollarda shakllantirish, tarkib toptirish, rivojlantirish to'grisida gapirilganda va bu yondashuv ta'limning umumiy o'rta va o'rta maxsus bosqichlariga mos kelishini unutib bo'lmaydi [4]. SHu sababli oliy pedagogik ta'lim bosqichlariga yo'naltirish, takomillashtirish va ko'niktirish masalalariga e'tibor berish, bizningcha, kutilgan samara beradi.

Jismoniy madaniyat va sport o‘qituvchisi ma’naviyat va axloq masalasida namuna ko‘rsatishi taqozo etiladi. Chunki mazkur soha xususiyati o‘ziga xos bo‘lib, unga ko‘ra, mahoratni sport ustalari va jismoniy tarbiya o‘qituvchilari ma’naviyat va axloq masalasida ibrat ko‘rsatib kelmoqda.SHu sababli darsdan tashqari mashgulotlarning uchrashuv kabi turlarining imkoniyatlaridan oqilona foydalanish kerak bo‘ladi. Misol uchun, “O‘zbekiston belgisi” sovrindori FIDA referenti Ravshan Ermatov ma’naviyat va axloq masalasida namuna bo‘ladigan sport ustasi va murabbiylardan biridir. Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, uning ma’naviy-axloqiy qiyofasida quyidagi jihatlar bo‘rtib turadi:

- Bilimdonlik;
- Kasbiy etuklik;
- Kamtarlik;
- Bosiqlik;
- O‘z ustida mudom shug‘ullanish;
- Katta kichikka bir xil munosabatda bo‘lish;
- O‘zini boshqara olish;
- Faqat olg‘a intilish…

Bunday shaxs bilan muloqotda bo‘lish, uning yutuqlari va kamchiliklarini o‘rganish bo‘lajak o‘qituvchilar uchun foydadir. Muayyan jihatdan ma’naviy-axloqiy tarbiya aniq va real namunalar asosida amalga oshirishni taqozo etadi.

Zero, audotoriyadan tashqari mashg‘ulotlarda ma’naviy-axloqiy tarbiyani tashkil qilish indikatorlarni ham e’tibordan soqit qilmasligi kerak. Bu o‘rinda ta’kidlab o‘tish lozimki, indikatorlarning quyidagi uchtasi e’tiborni tortadi:

1) Sharoiti;
2) Muhit;
3) Nazorat.

Darsdan tashqari mashg‘ulotlarda ma’naviy-axloqiy tarbiyani tashkil qilishda sharoitni yuzaga keltirish muhim o‘rin tutadi. Buning uchun:

- Mavjud vaziyat, holat va imkoniyatlardan oqilona foydalanish;
- Ma’naviy-axloqiy tarbiya beruvchilarni belgilash;
- Har bir imkoniyatdan foydalanish harakatida bo‘lish;

Diqqat qilinsa, ma’naviy-axloqiy tarbiya jismoniy madaniyatning poydevoridir. E’tibor bering (1- chizma)

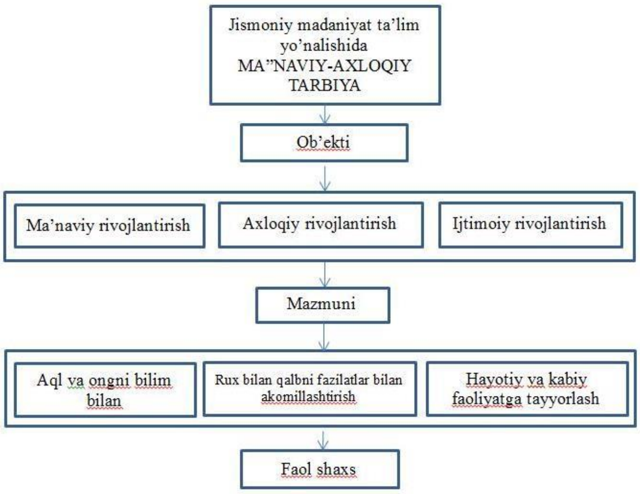

Bunday yondashuv bo‘lajak mutaxasislarni ko‘tilgan darajada ma’naviy-axloqiy tarbiyalash imkonini beradi.

Muhit-ma’naviy-axloqiy tarbiyaning poydevoridir. Bunda e’tibor berish kerak:

- Talabalar bilan individual shug‘ullanish;
- Ochiq, erkin va oshkora muloqotni tashkil qilish;
- YUtuqlarni raqbatlantirib, kamchiliklarni isloh qilib borish;

Ma’naviy-axloqiy tarbiyani tashkil qilishning nazorat indikatori quyidagilarga tayanadi:

- Talabalarning ma’naviy va axloqiy sifatlarini rivojlantirish;
- Talabalarning individual ma’naviy-axloqiy qiyofasini tarkib toptirish;
- Talabalarning ma’naviyatini va axloqning darajasini kuzatib borishdan iborat.

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, bo‘lajak jismoniy tarbiya va sport yo‘nalishida tahsil olayotgan o‘qituvchilarini yuksak darajada tayyorlash va darsdan tashqari mashg‘ulotlarda ularni ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash o‘ziga xos xususiyatlarga egaligi bilan diqqatni tortadi. Bu borada tadqiqot ishlarini davom ettirib borish zaruriyat bo‘lib turibdi.

Adabiyotlar

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoevning Oliy Majlisiga Murojaatnomasi. /“Xalq so‘zi” 2017 yil 23 dekabr.
2. Ahmedov F., Atamurodov SH. Boshlang‘ich sinflarda jismoniy madaniyat darslari. -T.: 2017. 20-b.
3.Ma’naviyat: Asosiy tushunchalar izohli lug‘ati. -T.: 2009, 46-48-b.

REZYUME

Mazkur maqolada Oliy o’quv yurtlari bo’lajak jismoniy madaniyat darslarining auditoriyadan tashqari mashqulotlarida talabalar ma’naviy-axloqiy tarbiyasini tashkil qilish to‘qrisida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье изложена организационная работа по нравственному воспитанию со студентами во внеаудиторный работе на занятиях физической культуры в высших учебных заведениях.

SUMMARY

This article considers the role of physical education in circle classes to the spiritual upbringing of the students in Higher Educational institutions.

«ГАЛОГЕНЛАР» МАВЗУСИНИ ЎҚИТИШДА ДИДАКТИК МАТЕРИАЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

М.Б.Ажиева – *педагогика фанлари номзоди, доцент*
Г.Кувватова – *магистрант*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сузлар: галоген, дидактика, кимё, фтор, хлор.
Ключевые слова: галогены, дидактика, химия, фтор, хлор.
Key words: halogen, didactics, chemistry, fluorine, chlorine.

Мазкур мақола мисолида галоген элементларнинг Республикамиздаги табиий заҳиралари ва улардан махсулотлар ишлаб чиқарилишни дарсда баён этишни кўриб чиқамиз. Бу маълумотлар дарснинг самародорлигини оширишнинг ва ўкувчиларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг мухим омили эканлигини кўрсатиб ўтамиз.

Мазкур дарсни мактаб кимё курси 8-синфида, академик лицей, касб-хунар колледжлари ва олий ўқув юртлари “Умумий ва ноорганик кимё” дарсларда ўтиш тавсия етилади.

Мавзу бўйича қўшимча дидактик материаллар берилган. Масалан, шу элементларнинг очилиши тарихидан, республикамизда табиий заҳираларининг жойлашиши бўйича харитаси, саноатда бу элементларнинг олиниш усуллари, халқ хўжалигида ишлатилиши батафсил берилган. Фойдаланган адабиётлар манбаи кўрсатилди.

Ўзбекистан Республикаси «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг бажарилиши ўкув - тарбия жараёнини юқори сифатли ўкув адабиётлари билан таьминлаш, уларда таълимнинг миллий йўналтирилганлиги, таьлим ва тарбия узвий боғлиқлигининг кўрсатилиши муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистан Республикаси Биринчи Президенти Ислам Каримовнинг «Ўзбекистан буюк келажак сари» асарида «Ўзбекистан ўз ер ости бойликлари билан ҳақли равишда фахрланади ва бу ерда машҳур Д.И.Менделеев даврий системасининг деярли барча элементлари топилган» - деб ёзилган. Кимиёвий элементларнинг республикадаги табиий заҳиралари ва улардан маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг замонавий технологиялари асосида жадал суръатлар билан ривожланиши кўрсатилган. Асар кимё таълимининнинг тарбиявий томонини ёратишда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

«Фтор ва уларнинг бирикмалари» мавусини ўқитишда қуйдаги дидактик материллардан фойдаланиш тавсия этилади. Фтор асосан фосфор маъданлари таркибида учрайди, уларга фосфорит $Ca_3(PO_4)_2$ ва флюорит CaF_2 киради. Ватанимиз фосфор маъданларига бойдир,уларнинг Жерой-Сардирадаги заҳираси 100 миллион тоннани ташкил этади. Марказий қизил қумдаги фосфорит комбинати ишга туширилди. Бойитилган табиий фосфоритларга сульфат кислата таъсир эттириб, суперфосфот ўғити ишлаб чиқаришда ҳосил бўлган водород фторидгаз чиқинди сифатида чиқариб юбрилади. Фторли бирикмаларни олиш учун водород фторит газ фторнинг мухум манбай ҳисобланади. Фосфорит рудаларидаги фторид миқдори ундаги фосфорнинг 20% ни ташкил этади. Фосфорли ўғитларининг кўп муқдорда ишлаб чиқарилиши фторли бирикмаларнинг катта муқдорда ишлаб чиқариш комбинатлари атрофидаги экологик ҳолатни бутунлай яхшилайди, фтор газларнинг утилизациясини вужудга келтиради. Газ ҳолида ажиралиб чиқадиган водород фторидини тозалдаб, сувда эритиб, фторид кислота ишлаб чиқарилади. Фторид кислота шиша буюмларга гул солишда, уран металини ишлаб чиқаришда, металл қуймаларидан қумни чиқариб ташлашда, фторид тузларини олишда ишлатилади.

«Фтор ва унинг бирикмалари» мавзусида фторнинг кашф этилиши тарихи, хоссалари ва қўлланилишига оид фан янгиликларини баён қилиш ўкувчиларнинг дарсга бўлган қизиқишларини кескин орттирди.

Бир аср давомида фторни кашф этиш учун бўлган харакатлар фан қурбонларини келтириб чиқаради. Инглиз олимлари ака-ука Томас ва Георг Нонс қўрғошин (II) фториддан фтор олишга уринишда Томас заҳарланиб ўлди, Георг ногирон бўлиб қолди. XIX аср йирик кимёгари Х.Деви тажриба ўтказиш жараёнида заҳарланиб, оғир касалланди. Гей-Люксак, Т.Тенар соғлиғини йўқотдилар. Фақат 1886 йилда француз олими Анри Муассан электролиз усулида махсус лабораторияда фтор олишга муяссар бўлиб, уни кашф этди. У NF KF аралашмасининг суюқланмасини электролиз қилиб, фтор газни олди.

Аниқланишича, фтор ўрта заҳарли газ бўлиб, ҳавонинг миллондан бир процентини (0,000001%) ташқил қилган. Фтор йиси инсон бурнига сезиларли бўлиб, у етишмаса тишларда кариес касаллиги келиб чиқади. 1л денгиз сувида 0,3 мг, оддий сувнинг 1 тоннасида 0,2 мг фтор бўлади. Денгиз моллюскаси чиғаноғининг 1 кг да 6 мг фтор бўлади.

«Хлор ва уларнинг бирикмалари» мавзусини ўқитишда қуйдаги дидактик материаллардан фойдаланиш тавсия қилинади:

Бу мавзу мисолида хлор элементининг Республикамиздаги табиий заҳиралари ва улардан махсулотлар ишлаб чикарилишни дарсда баен этишни куриб чиқамиз. Бу кушимча материаллар дарснинг самародорлигини оширишнинг ва ўқувчиларни ватанпарварлик рухида тарбиялашнинг мухим омили эканлигини, утказилган педагогик эксперимент натижалари исботлади. Дидиактик манба сифатида бериладиган баъзи маълумотларни келтирамиз.

Хлорнинг Ўзбекистандаги табиий заҳиралари чексиздир. Қашқадарё вилоятидаги Тубакат ва Сурхондарё вилоятидаги Хожайкон конлари жуда катта калий тузи конлари ҳисобланади. Ҳисобларга қараганда, калий тузлари 100 йилдан кўпироққа этади. Тубакат калий тузлари кони асосида калийли ўғитлар ишлаб чиқариш корхонаси барпо этилиб ишга туширилиши мўлжаланмоқда. Республикамиз ош тузи (натрий хлорид) конларига бой. Аниқланган 5та ош тузи кони Хожайкон,Тубакат, Борса-келмас, Бойбичикон ва Оққалъа конларидан тахминан 90 миллиард тонна хом ашё бор. Қонғиротда Борса-келмас конининг тузлари хом ашёси билан ишлайдиган, кальцийнацияланган ва каустик сода ишлаб чиқарадиган сода заводи ишга тушди.

Ўзбекистан мустақилликка эришгандан сўнг Навоийда, ош тузи конларининг хом ашёси билан ишлайдиган электрокимёвий усулда ўювчи натрий, сода, хлор, водород ишлаб чиқарадиган завод барпо этилиб, ишга туширилди ва бу махсулотларни Россиядан валютага сотиб олишга чек қўйилди. Натижада ишлаб чиқарилган маҳалий махсулотлар республикадаги кимё, озуқ-овқат,тўқимачилик саноатларининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Олинган маҳсулотларни экспорт қилиш имконияти яратилди. Ош тузининг сувдаги эритмасини электролиз қилишнинг бошқа усулида хлорнинг кислородли бирикмалари- натирий гипохлорит, хлорли охак, натирий хлорат, магний хлорат, калций хлоратларни ишлаб чиқариш мумкин.

Улар матоларни оқартиришда,дезинфекция қилишда, гербицид ва дефолиантлар сифатилар ишлатилиши мумкун.

«Йод ва унинг бирикмалари» мавзусида куйдаги тажрибаларни намойиш этиш тавсия қилинади:

1) йоднинг сувдаги кўчисз эритмасини бензол билан экстрация қилиб йод ажратиб олиш;

2) алюминий йодидининг олиниши

3) қўрғошин ацетат эритмасига калий йодид эрит масини қўшиб, олтин рангдаги қўрғошин йодид кристалларини олиш;

4) калий йодид эритмасига мис сульфат эритмасини қўшиб йодид олиш ва бошқалар.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Узбекистон буюжак келажак сари. -Т.: «Узбекистон», 1999.
2. Аскаров И. ва бошк. Кимё -Т.: «Шарк», 2017.
3. Буторин А.О., Фатахов Е.Н. Минерально-сырьевые ресурсы. Научно-технический прогресс и развитие производительных сил. -Т.: «Фан», 2000.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада «Галогенлар» мавзусини ўқитишда янги дидактик материалларни қўллаш методикаси ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье приводится новый дидактический материал, который можно использовать в преподавании темы «Галогены».

SUMMARY

This article describes the use of new didactic materials for teaching halogen subjects.

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИГА ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ВА СПОРТ ТАДБИРЛАРИ ОРҚАЛИ МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИ СИНГДИРИШ УСУЛЛАРИ

Ф.Қ.Ахмедов - *педагогика фанлари номзоди, доцент*
Ш.Ў.Атамуродов - *катта ўқитувчи*
Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: миллий қадриятлар, спорт тадбирлари, инсоний фазилатлар, тизимли тадбирлар, умуминсоний ғоялар, мусобақалар, ўйинлар.
Ключевые слова: национальные ценности, спортивные мероприятия, человеческие качества, системные события, универсальные идеи, соревнования, игры.
Key words: national values, sport events, human qualities, systemic events, universal ideas, competitions, games.

Мамлакатимизда аҳоли соғлом турмуш тарзини шакллантириш, ёш авлодни жисмоний тарбия ва спорт билан мунтазам шуғулланиши учун замон талабларига мос шарт-шароитлар яратилмоқда. Спорт мусобақалари ва тадбирлари орқали ёшларга миллий қадриятларни сингдириш, ўз иродаси, кучи ва имкониятларига бўлган ишончни мустаҳкамлаш, мардлик ва ватанпарварлик, она Ватанга садоқат каби туйғулари сингдириб борилади.

Мамлакатимизда аҳоли жисмоний маданиятини ошириш борасида кўплаб амалий ишлар қилинмоқда ва бунга давлат масаласи сифатида қаралади. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 3 июнь ПҚ–3031-сон «Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, қарорда асосан жисмоний тарбия ва спорт тадбирларнинг йил давомида ўтказиладиган дастури ишлаб чиқилди. Дастурнинг 4-бандида умумий ўрта таълим мактаб ўқувчилари ўртасида ўтказиладиган жисмоний тарбия ва спорт тадбирлар режаси ҳам ишлаб чиқилди ва амалиётга жорий этилди.

Миллий қадриятларни илмий ўрганиш ва тарғиб қилишда олимлардан академик Ж.Туленов, профессорлар М.Муродов, У.Қорабоев, И.Жабборов, Н.Бекмуродов, Т.Жавлиев кабиларнинг ишларини алоҳида таъкидлаш ўринлидир. Жисмоний тарбия ва спортга оид миллий қадриятларни илмий ўрганиш ва кенг тарғиб қилишда олимларимиздан Абдумаликов Р., Усмонхўжаев Т.С., Саломов Р.С., Ибрагимов Ў., Атаев А., Мелиев Х.А., Хонкелдиев Ш., Абдуллаев А., Махкамжонов К., Рафиев Х.Т., Ярашев К.Д., Қудратов Р.К., Холдоров Т.Х., Хўжаев Ф., Юсупов К ларнинг ишларини алоҳида таъкидлаш зарурдир.

Қадриятларнинг таълим-тарбиявий аҳамияти ҳақида профессорлар Х.Ҳомидов, О.Мусурмонова, С.Нишонова, М.Иномова, М.Давлетшин, А.Атоев Ф.Насриддинов, Т.Усмонхўжаев, Х.Рафиев, Ў.Иброҳимов, Р.Абдумаликов, Ф.Ахмедов, Х.Мелиев, Ш.Қ.Мардонов, О.Жомолиддиноваларнинг мақолалари, рисолалари, услубий қўлланмалари, монаграфиялар ва улар томонидан илмий даражалар учун ёзилган диссертациялари ҳамда ўқувчиларга миллий қадриятларни сингдириш юзасидан олиб борилган илмий тадқиқот ишларини алоҳида такидлаш лозим.

Юқорида зикр этилган илмий изланишлардан бизнинг олиб бораётган тадқиқот иш шуниси билан фарқ қиладики, тадқиқот ишимизда бошланғич синф ўқувчиларига жисмоний тарбия ва спорт тадбирлар орқали миллий қадриятларни сингдиришни янада ривожлантиришни такомиллашган илмий методик асосларини ишлаб чиқишга қаратилган. тадқиқот давомида аввало мактаб ўқувчилари билан олиб бориладиган жисмоний тарбия ва спорт тадбирлари турлари аниқланди, тахлил этилди. Тахлиллар жараёнида умумий ўрта таълим мактаб ўқувчилари билан олиб бориладиган жисмоний тарбия ва спорт тадбирлари асосан қуйидаги йўналишларда олиб борилиши аниқланди:

- жисмоний тарбия дарслари;
- дарсдан ташқари жисмоний тарбия ишлар;
- мактабдан ташқари жисмоний тарбия ишлар.

Жисмоний тарбия дарси мактабда белгиланган синфларда бир хил ёшдаги, бир хил контенгетдаги ўқувчиларга Давлат таълим стандарти асосида белгиланган мутахасис тамонидан дарс жадвали асосида ўқитиладиган 45 минутлик ўқув жараёндан иборат. Жисмоний тарбия дарси умумий ўрта таълим мактабларида ўқувчилар жисмоний тарбиясининг энг асосийси ҳисобланади. Чунки дарс қонун қоидалар асосида ўтказилади ва назорати олиб борилади.

Дарсдан ташқари ишларга дарсгача гимнастика машқлари, жисмоний тарбия дақиқалари, катта танаффуслардаги уюштириладиган ҳаракатли ўйинлар, оммавий жисмоний тарбия ва спорт байрамлари, “Алпомиш” ва “Барчиной” махсус тест меъёрларини қабул қилиш тадбирлари киради.

Мактабдан ташқари ишларга болалар ва ўсмирлар спорт мактаби спорт тўгараклари, оиладаги жисмоний маданият яшаш жойларидаги ташкил этиладиган тадбирлари кабилар киради.

Ўқувчилар жисмоний тарбиясини амалга ошириш йўналишларининг ўзи ҳам шакл ва мазмунига кўра ёки кўплаб турларга бўлиниб кетади.

Тадбирлар жараёнида ўқувчиларга бир қатор миллий қадриятларни сингдиришни янада такомиллаштиришнинг илмий-услубий жиҳатдан асослаб бериш мақсад қилиб олинди. Шахсга хос бўлган ҳис-туйғулар миллий қадриятларимизнинг таркибий қисми ҳисобланади ва уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат.

Ватанпарварлик – туғилиб ўсган юрт, ватанга муҳаббат, садоқат, ўз хатти-ҳаракатлари билан унинг равнақи учун хизмат қилиш, ватаннинг озодлиги ва ободлиги, унинг сарҳадлари дахлсизлиги, мустақиллигининг ҳимояси йўлида фидойилик кўрсатиб яшаш, она халқининг ор-номуси, шон-шарофи, бахту саодати учун куч ғайрати, билим ва тажрибаси, бутун ҳаётини бахш этишни ифода этадиган ижтимоий ҳамда маънавий-ахлоқий хислатлари, фазилатини англатадиган миллий ҳис-туйғу.

Миллий ифтихор туйғуси – ўз халқининг асрлар давомида яратиб келган барча моддий ва маънавий бойликлари, тарихий мероси, урф-одатлари, анъаналари, одоб-ахлоқи, турмуш тарзи, юксак маънавияти, барча тарихий ютуқлари ва сабоқларига чексиз хурмат ва эъзоз билан муносабатда бўлиш, авайлаб асрашни ифодаловчи миллий туйғу.

Жасурлик – ҳар қандай фаолият жараёнида инсоннинг қийинчилик, тўсиқ ва хавф-хатарлардан қўрқмай, ўз мақсади сари мардонавор ҳаракат қилиш туйғуси.

Мардлик – инсоннинг маънавий хислати, номардликнинг зидди, ор-номусли, виждонли ва садоқатли, олийжаноблилик каби комил инсонга хос сифатлар йиғиндиси бўлган хислат.

Матонатлилик – белгиланган мақсадга эришиш йўлида учрайдиган қийинчилик ва тўсиқларни енгиб ўтиш сабр-тоқат билан қилинган хатти-ҳаракат ва шахс хулқ-атворига хос кучли иродани ифода этувчи хислат.

Андишалик – шарм-ҳаё, уят, истиҳола, иффат, ибо каби ахлоқ-одоб тушунчалари билан узвий боғлиқ бўлган миллий ҳис-туйғу.

Аҳиллик – ягона оила, ягона ватан туйғуси, уму-

мий мақсад ва манфаатга асосланган, дўстлик, қон-қариндошлик, иноқлик ва хайрихохлик, бағрикенглик натижасида ҳосил бўладиган маънавий яқинлик.

Жамоавийлик туйғуси – тарбия жараёнида тарбияланувчиларнинг жамоа бўлиб бирлашишлари, уларда қизиқишлар, манфаатлар бирлиги, ғалаба учун бирга курашиш, ўзаро ёрдам бериш туйғуси.

Ишонч – маънавий интилиш, эътиқод асоси; ўз-ўзига ва бошқаларга ишониш туйғуси.

Ростгўйлик – тўғри сўзлик, инсоннинг ҳақиқатга интилиши билан боғлиқ хатти-ҳаракати маънавий фазилат бўлган инсоний хислат.

Сабрлилик – инсон маънавиятининг таркибий қисми бўлиб, ошиқмасдан кутиш ёки ўзини тия олиш, тоқат, чидам бардош, ирода ва қаноат қилиш каби инсоний хислат.

Садоқатлилик – инсонга хос энг эзгу маънавий-ахлоқий хислат бўлиб, дўстига, ғояларга, халқига, ватанига садоқатли бўлиш туйғуси.

Самимийлик – чин кўнгилдан, беғараз, сидқидил-лик билан қилинган хатти-ҳаракатлар каби инсоний туйғу.

Юқоридаги инсоний ҳис-туйғуларни ўқувчиларга сингдириш ва шакллантиришнинг турли усуллари мавжуд бўлсада, жисмоний тарбия ва спорт тадбирлари воситасида бундай қадриятларни сингдириш ва тарбиялаш самарали кечиши педагогикада ўз исботини топган. Бироқ, жисмоний тарбия ва спорт тадбирлари воситасида миллий қадриятларни сингдиришнинг педагогик технологиялари илмий асослаб берилмаган. Жисмоний тарбия ва спорт тадбирларини тизимли ташкил этиш технологиялари орқали ўқувчиларда миллий қадириятларни сингдириш осон ва самарали кечади.

Жисмоний тарбия ва спорт тадбирлар жараёнида қўлланиладиган воситалар бошланғич синф ўқувчиларини ҳар томонлама ривожлантириш ва такомиллаштиришда хизмат қилади. Албатта мактаб ўқувчилари билан олиб бориладиган ҳар қандай таълимий тарбиявий тадбирлар педагогик қонуниятлар ва талимотларга тегишли воситаларига асосланган ҳолда олиб борилишни талаб этади. Замонавий педагогикада ўқитишнинг воситалари қуйидагича этиб белгиланган. Булар қуйидагилар:

Ўқитишнинг асосий воситалари - бу асосий ўқув мазмунига эга бўлган Давлат таълим стандарти, режалар, ўқув дастурлари, дарслик, ва ўқув қўлланмалар.

Ўқитишнинг қўшимча воситалари – бу таълим олувчилардаги билим, кўникма ва малакаларни шакл-лантиривчи масалалар, машқлар тўплами, маълумот-номалар, тарқатма материаллар, кўрсатмали ва кўргазмали воситалар, турли тадбирлар орқали, дискетлар, электрон ҳисоблагич машиналар ва бошқалар.

Ўқитишни такомиллаштирувчи дастур воситалари – бу мутахассислар томонидан ишлаб чиқилади ва предметдаги тегишли мавзулар бўйича дарс жараёнини такомиллаштиришга имкон берувчи ва уни амалиётга жорий этишга шароит яратувчи дасурий-техник воситалар.

Тадбирлар жараёнида қўлланиладиган усуллар бир қанча асосий гуруҳлардан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз навбатида кичик гурухлар ва уларга кирувчи алоҳида усулларга бўлинади. Биринчи гурух усулларига сўз орқали ахборотни узатиш, эшитиш ва қабул қилиш усуллари оғзаки усуллар; ҳикоя, маруза, сухбат, тушунтириш, мухокама, топшириқ ва кўрсатма бериш каби усуллари киради.

Иккинчи гурух усулларига ўқув ахборотларни кўргазмали узатиш ва кўриш орқали қабул қилиш усулларга тасвирий, намойиш этиш, қисқа видеороликлар, таниқли спортчилар билан учрашувлар каби усуллари киради.

Учунчи гурух усулларига ўқув ахборотни амалий меҳнат ҳаракатлари орқали бериш уларга машқлар, лабараториялар, тажрибалар, меҳнат ҳаракатлари , ўйин ва мусобақалар киради.

Ўқувчилар билан ташкил этиладиган ва олиб бориладиган жисмоний тарбия ва спорт тадбирлари жараёнида ҳам амалдаги ўқитиш воситаларининг тегишлиларидан самарали фойдаланилади. Бошланғич синфлар билан жисмоний тарбия ва спорт тадбирларини ташкил этиш ва ўтказишда миллий ҳаракатли ўйинлар асосий усул ва восита ҳисобланади. Ўйинлар орқали ўқувчиларга жисмоний сифатлар ривожлатирилади ҳамда миллий қадриятларга хос бўлган туйғулар сингдириб борилади.

Масалан: “Арқон тортиш ўйини”, “Хўрозлар жанги” “Оқ теракми, кўк терак”, “Қулоқ чўзма”, “Чавандозлар”, «Қун ва тун» каби ўйинларда болалар тенг иккига бўлиниб жамоа бўлиб ўйнайди. Уларнинг кучлари, деярли тенг бўлиши лозим. Жамоавий ўйинларда албатта бир жамоагина ғалаба қозонади мағлуб бўлган гурухлар албатта келгуси ўйинда ғолиб бўлишини ишонч билан, сабрлилик билан кутишади. Бу ўйинда болалар кучини синаб кўриб, ўз имкониятларини намоён қилади. Асосийси аҳиллик, жамоавийлик, андишалик, мардлик, матонатлилик, сабрлилик, ўзига-ўзи ва жамоасига ишонч каби инсоний хис-туйғулар сингдирилиб борилади.

Бошланғич синф ўқувчилари ўртасида замонавий спорт турлари элементларидан (валейбол, футбол, енгил атлетика в.б.) мусобақалар ташкил қилиш ва ўтказиш орқали ғолиблар аниқланади ва уларни тақдирлаш орқали ўқувчиларда Ватанпарварлик, мардлик, жамоаси учун курашиш матонатлилик, самимийлик, садоқатлилик, сабрлилик каби инсоний хис-туйғулар синдириб бориш самарали кечади.

Адабиётлар

1. «Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 3 июнь ПК–3031-сон қарори.
2. Аҳмедов Ф., Атамуродов Ш., Бошланғич синфларда жисмоний маданият дарслари. Услубий қўлланма. -Т.: Турон замин зиё 2017, 140-б.
3. Гурьев С.В. Теория и методика физического воспитания с практикумом (детей долшольного и младшего школьного возраста): учебник и практикум / - Москва: КНОРУС, 2020. –С. 212.
4. Хўжаев П. Жисмоний тарбия. Синфлар учун дарслик. -Т.: 2008.
5. Қорабоев У. Ўзбек халқ ўйинлари илмий оммабоп китоб. -Т.: 2008.
6. Педагогика: энциклопедия. I-жилд / тузувчилар: Жамоа. –Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. Давлат илмий нашриёт. 2015, 320-б.
7. Педагогика: энциклопедия. II -жилд / тузувчилар: жамоа. –Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. Давлат илмий нашриёт, 2015, 376-б.
8. Педагогика: энциклопедия. III -жилд / тузувчилар: жамоа. - II 29 -Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёт, 2017, 424-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада 1-4-синф ўқувчиларига жисмоний тарбия ва спорт тадбирлари орқали миллий қадриятлар ҳисобланган инсоний ҳис туйғуларни сингдириш масалалари илмий жиҳатдан асослашга қаратилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению вопросов человеческих эмоций, которые являются общенациональными ценностями, посредством занятий физкультурой и спортом для учащихся 1-4 классов.

SUMMARY
The article is devoted to the study of issue of human emotions, which are national values through physical education and sports activities for students of grades 1-4.

MATEMATIKANÍ OQÍTÍWDA QÁTELER ÚSTINDE ISLEW USÍLLARÍ

M.Asqarov – *fizika-matematika ilimleriniń kandidatı, docent*
R.Koshkarbaeva – *assistent oqıtıwshı*
A.Tursınbaeva – *magistrant*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik padagogikalıq institutı

Tayanch sózlar: o'qitish jarayoni, xarakterli xatolar, nato'g'ri yechimlar.
Ключевые слова: процесс обучения, характерные ошибки, неправильные решения.
Key words: learning process, characteristic errors, wrong solutions.

I. Qáteler ústinde islew oqıwshılardıń bilim hám uqıplarındaǵı kemshiliklerdi basıp ótiwdin tiykarǵı formalarınıń biri bolıp esaplanadı. Eger ol epizodlıq qubılıs bolmay turaqlı túrde oqıwshınıń dıqqat orayında bolsa bul jumıs úlken payda keltiredi.

Oqıwshılardıń ózleri jibergen qátelerdiń mazmunın tallap bul qátelerdiń dáregin anıqlaw bilimlerdi ańlı ózlestiriwge múmkinshilik beredi. Qálegen qáteni hár bir qaǵıydanıń, hár bir túsiniktiń, hár bir teoriyanıń ishine ele de kirip barıw ushın paydalanıw kerek boladı. Qátelerdi talıqlaw oqıwshınıń qáte menen tanısıwı hám onı puxta analizlep keyin bunday qáte jibermewge múmkinshilik beredi. Bunnan basqa qáteler ustinde islew anıqlama, teorema dáliline erisiw ushın jaqsı qıral bolıp xızmet etiwi múmkin. Qátelerdi tallaw arqalı oqıwshılar oziniń juwabındaǵı hár bir sózin dúzetip tolıqtırıwdı uyrenedi.

Qáteler ústinde maqsetke baǵdarlanǵan jumıs matematikanı oqıtıw procesinde payda bolatuǵın qátelerdi sistemalastırıwdı talap etedi. Bunda qátelerdiń ayırım mısalları emes, al olardıń payda bolıw sebepleriniń ulıwmalıǵın, olar ústinde islew metodikasınıń ulıwmalıǵı menen biriktirilgen qáteler toparı sheshiwshi rol oynaw kerek. Qátelerdi bunday sistemalastırıw olardı dúzetiwdiń jolların hám eń baslısı keleshekte qátelerdiń aldın alıwǵa imkaniyat jaratadı.

Oqıwshılardıń jańa túsinikler menen jumıs islegende jol qoyatuǵın eń kóp xarakterli qátelerin atap óteyik:[3]

1. Oqıwshılarda kóplikler teoriyası túsiniginiń qáliplesiwinde olardıń dıqqatsızlıǵına baylanıslı bolǵan qáteler hám shalalıqlar.

- kóplik túsiniklerin, kópliktiń elementleri, tiyisli bolıw qatnası, kópliklerdiń teńligi, úlesi tusiniklerin dál anıq iyelenbegenine baylanıslı boladı.

- kópliklerdiń birigiwi hám kesisiwi ámellerin jetkilikli dárejede anıq iyelemegenine baylanıslı bolǵan qáteler.

2. Túsiniklerdi klassifikaciyalawdı durıs túsinbegenine baylanıslı bolǵan qáteler.

- oqıwshılardıń logikalıq tayarlıǵınıń jetkiliksizligine baylanıslı bolǵan qáteler.

- logikalıq kelip shıǵıw túsinigin ańlawdıń jetkiliksiz ekenine baylanıslı qáteler.

3. Teoremanıń dúzilisin túsinbegenine baylanıslı qáteler.

- aytımlardıń dizyunkciyası hám konyunkciyası túsinigine baylanıslı qáteler.

- tuwrı hám keri teorema arasındaǵı hám ulıwma teoremalar túrleri arasındaǵı baylanıslardı túsinbewshilikten payda bolǵan qáteler.

- kerekli, jetkilikli, kerekli hám jetkilikli terminlerin qollanıw hám tusiniwdegi qáteler.

- qarsıdan dálillew metodın tusinbewdegi qáteler.

4. Oqıwshılardıń túsiniklerdi ulıwmalastırıw hám konkretlestiriw waqtında jiberiletuǵın qáteleri.

- túsiniktiń kólemi hám mazmunın túsinbewine baylanıslı qáteler.

- túsiniklerdiń qásiyetlerin úyrengende ulıwmalastırıw hám konkretlestiriwge jol qoyatuǵın qáteler.

5. Nızamlıqlardı ulıwmalastırıwǵa baylanıslı qáteler.

- nadurıs analogiyanı qollanıw natiyjesinde payda bolǵan qáteler

6. Oqıwshılarǵa ózin-ózi qadaǵalawdıń kemligi hám tiyanaqsızlıǵı nátiyjesinde kelip shıǵatuǵın qáteler.

Atap ótilgen qáteler hám shalalıqlar oqıtıwdıń barlıq basqıshında payda bolıwı múmkin.

II. Qáteler ústinde islewdiń bazi bir metodların qaraymız:

1. Qátelerdiń aldın alıw hám dúzetiw boyınsha maqsetke baǵdarlanǵan is ilajlardı iske asırıw ushın oqıtıwshıǵa oqıwshılardıń qátelerin sistemalı úyreniw, olardıń arasında eń kóp turaqlı hám ádetke aylanǵan qátelerdi anıqlaw hám esapqa alıw kerek boladı. Oqıtıwshıǵa oqıwshılardıń ádetke aylanǵan qátelerin, olardıń kelip shıǵıw sebeplerin hám de payda bolıw formaların biliw, oǵan qátelerdiń payda bolıwın eskertiwge hám aldınnan kóriwge múmkinshilik beredi.

Bul bir tárepleme juwmaq shıǵarıw hám nadurıs ulıwmalastırıwdıń payda bolıwına irkinish jasaytuǵın shınıǵıwlardı tańlap alıw jolı menen iske asırıladı.

Oqıtıwshı tárepinen dizimge hám esapqa alınǵan oqıwshılardıń tıyanaqlı hám ádettegi qáteleri oǵan oqıwshılar neni túsinbeydi hám neni jaman ózlestirgenin ornatıwǵa járdem beredi, bul oqıtıwshıǵa oqıwshılardıń bilimlerindegi kemshiliklerdi óz waqtında saplastırıwǵa hám usı sıyaqlı qátelerdiń keleshekte takirarlanıwınıń aldın alıw maqsetinde oqıtıwǵa sáykes dúzetiwler kiritiwine múmkinshilik tuwdıradı [3].

Oqıwshılar tárepinen jiberilgen qátelerdiń mánisin anıqlaw ushın bunday qáte sheshimge alıp keliwshi talıqlaw jolın baqlaw, qáteler tuwılatuǵın basqıshtı anıqlaw kerek boladı, sebebi kópshilik jaǵdaylarda hár bir qáte sheshimbul oqıwshılar oylawınıń qanday da bir jolınıń natiyjesi. Ayırım jaǵdaylarda, hátte, bir mısaldı sheshiwdiń ózinde oqıwshı bir neshe ret qátelesiwi múmkin. Tájiriybe kórsetkenindey, kóbinese oqıwshılarǵa barlıq material emes al tek onıń qandayda bir bólegi túsiniksiz boladı. Oqıwshınıń dál neni túsinbegenin anıqlap, oqıtıwshı bul materialǵa barlıq dıqqatın aydarıp úyrenilgen momentlerine kóp shalǵımaydı.

Oqıwshılar tárepinen jiberilgen qáteler tek olardıń bilimleriniń kemshiligi haqqında ǵana emes al, olardıń múmkinshilikleri haqqında da guwalıq beredi.Bul qáteler oqıwshılar aldına qoyılatın problemanıń kórsetkishi bolıp xızmet etedi, al ayırım jaǵdaylarda berilgen momentte háreketti rawajlandırıw ushın kerek bolǵan problemalıq jaǵdaydıń dúziliwine tikkeley alıp keledi.

Kóp qáteliklerden aldın alıw hám dúzetiw ushın oqıwshılarda ózin qadaǵalaw kónlikpesin qáliplestiriw áhmiyetli boladı.

Oqıw procesinde oqıwshılardıń jibergen qátelerin ańlaw hám olardı óz waqtında dúzetiwge iytermeleytuǵın ózin qadaǵalawdıń bir neshe usılları qollanıladı. Olarǵa mınalar kiredi: esaplawlardı tekseriw hám birdeylikli túrlendiriwlerdi keri ámeller orınlaw jolı menen yamasa túrlendiriw; máseleniń sheshiliwiniń durıslıǵın berilgenge keri máseleler dúziw hám shehsiw arqalı tekseriw; analitikalıq sheshiwdi grafikalıq usıl menen, taqılawlardıń durıslıǵın Eyler dóngelekleri járdeminde tekseriw hám t.b. Ózin qadaǵalaw kónlikpesine siniǵıwda kútilgen nátiyjeni juwıq bahalaw usılıda járdem beredi. Kútilgen juwaptıń

múmkinlik shegaralarıń ornatıw jazıwdaǵı cifrlardıń qalıp qoyǵan shalalarınıń aldın aladı.

Oqıtıw procesinde ulıwma, al ásirese, qáteler ústinde islegende keri baylanıs áhmiyetli boladı. Oqıtıwshı tárepinen turaqlı túrde iske asırılatuǵın keri baylanıssız oqıwshı neni túsinbeydi hám ne sebep túsinbeydi, onıń qáte túsiniwiniń sebebi nede ekenin anıqlaw múmkin emes boladı.

Oqıwshılar tárepinen mısal hám máseleler sheshiwde jiberiletuǵın qáteler hám olardıń aldın alıw ushın eń dáslep oqıwshılardıń teoriyalıq bilimlerdi tereń iyelewine erisiwimiz kerek. Sonıń menen birge sabaqlarda turaqlı túrde qáteler menen islewdi jolǵa qoyıw kerek boladı. Oqıwshılardıń jazba jumıslarında jiberilgen qátelerdi talıqlap keleshekte qátelerdi boldırmaw jollarınıń birin tómendegi mısallar sistemasında qarap ótemiz.[2-4]

1- mısal. β nıń qanday mánisinde $(\beta-1)x^2-2(\beta+1)x+\beta-2=0$ teńleme bir korenge iye boladı?

Nadurıs sheshimi. Kvadrat teńleme $ax^2+bx+c=0$ diskrimenanti $b^2-4ac=0$ bolǵanda bir korenge iye boladı. Esaplaymız

$$D=b^2-4ac=4(\beta+1)^2-4(\beta-1)(\beta-2)=4(5\beta-1).$$

$D=0$ bolǵanda, $\beta=\frac{1}{5}$ boladı. Nadurıs juwap: $\left\{\frac{1}{5}\right\}$.

Durıs sheshimi. Berilgen teńleme $\beta-1\neq 0$ bolǵanda kvadrat teńleme boladı. Ol $\beta-1=0$ bolǵanda sızıqlı teńlemege aylanadı. Demek, eki jaǵday bolıwı múmkin:

1) $\beta\neq 1$. Diskrimenanttı esaplaymız:

$$D=4(\beta+1)^2-4(\beta-1)(\beta-2)=4(5\beta-1)$$

$D=0$ bolǵanı ushın $\beta=\frac{1}{5}$ iye boladı;

2) $\beta=1$. Berilgen teńlemege $\beta=1$ qoyamız hám bir korenge iye bolǵan $-4x-1=0$ teńlemege iye bolamız.

Durıs juwap: $\left\{\frac{1}{5};1\right\}$.

2-mısal. Teńlemeni sheshiń. $\sqrt{x}(x^2-1)=0$

Naduris sheshimi:

$$\left(\sqrt{x}(x^2-1)=0\right)\Leftrightarrow(x=0 \text{ yamasa } x^2-1=0)\Leftrightarrow$$
$$\Leftrightarrow(x=0 \text{ yamasa } x=1 \text{ yamasa } x=-1)$$

Nadurıs juwap: $\{0;-1;+1\}$

Durıs sheshimi. 1- usil. Teńlemeni túrlendiremiz

$$\left(\sqrt{x}(x^2-1)=0\right)\Leftrightarrow\left(\begin{cases}\sqrt{x}=0,\\ x^2-1 \text{ mániske iye}\end{cases} \text{yamasa} \begin{cases}x^2-1=0\\ \sqrt{x} \text{ mániske iye}\end{cases}\right)$$
$$\Leftrightarrow\left(\begin{cases}x=0,\\ -\infty<x<+\infty\end{cases} \text{yamasa} \begin{cases}x=\pm 1\\ x\geq 0\end{cases}\right)\Leftrightarrow(x=0 \;\; yamasa \;\; x=1)$$

2-usıl. Anıqlanıw oblastı: $x\geq 0$ tómendegi túrlendiriwdi orınlaymız:

$$\left(\sqrt{x}(x^2-1)=0\right)\Leftrightarrow\left(\begin{cases}x\geq 0,\\ \sqrt{x}=0\end{cases} yamasa \begin{cases}x\geq 0,\\ x^2-1=0\end{cases}\right)\Leftrightarrow$$
$$\Leftrightarrow(x=0 \;\; yamasa x=1).$$

Durıs juwap: $\{0;1\}$

$\sqrt{f(x)}=g(x)$ túrdegi teńlemelerdi kvadratqa kótergenimizde, ádette, anıqlanıw oblastına tiyisli bolǵan jat korenler payda boladı. Olardı alınǵan nátiyjelerdi tekseriw arqalı anıqlaw múmkin: barlıq korenlerdi izbe-iz qoyamız.

$\sqrt{f(x)}=g(x)$ túrdegi teńlemelerdi kvadratqa kótergende, eger qosımsha shárt qoysaq anıqlanıw oblastına tiyisli bolǵan jat korenler bolmaydı: $g(x)\geq 0$, yaǵnıy

$$\left(\sqrt{f(x)}=g(x)\right)\Leftrightarrow\left(\begin{cases}f(x)\geq 0,\\ g(x)\geq 0,\\ f(x)=g^2(x)\end{cases}\right)\Leftrightarrow\left(\begin{cases}g(x)\geq 0\\ f(x)=g^2(x)\end{cases}\right)$$

3-mısal. Teńlemeni sheshiń.

$\sqrt{x+1}+\sqrt{2x+3}=1$.

Nadurıs sheshimi. Anıqlanıw oblastın tabamız:

$$\left(\begin{cases}x+1\geq 0\\ 2x+3\geq 0\end{cases}\right)\Leftrightarrow(x\geq -1)$$

Teńlemeni túrlendiremiz:

$$\left(\sqrt{x+1}+\sqrt{2x+3}=1\right)\Leftrightarrow\left(\sqrt{2x+3}=1-\sqrt{x+1}\right)\Leftrightarrow$$
$$\Leftrightarrow\left(\begin{cases}x\geq -1\\ 2x+3=1-2\sqrt{x+1}+x+1\end{cases}\right)\Leftrightarrow\left(\begin{cases}x\geq -1\\ x+1=-2\sqrt{x+1}\end{cases}\right)\Leftrightarrow$$
$$\Leftrightarrow\left(\begin{cases}x\geq -1\\ x^2-2x-3=0\end{cases}\right)\Leftrightarrow(x=3 \; yamasa \; x=-1)$$

Nadurıs juwap: $\{-1;3\}$

Durıs sheshimi: *1- usıl.* Anıqlanıw oblastı: $x\in[-1;+\infty)$.

Iye bolamız:

$$\left(\sqrt{x+1}+\sqrt{2x+3}=1\right)\Leftrightarrow\left(\sqrt{2x+3}=1-\sqrt{x+1}\right)\Leftrightarrow$$
$$\Leftrightarrow\left(\begin{cases}x\geq -1\\ 2x+3=1-2\sqrt{x+1}+x+1\end{cases}\right)\Leftrightarrow\left(\begin{cases}x\geq -1\\ x+1=-2\sqrt{x+1}\end{cases}\right)\Leftrightarrow$$
$$\Leftrightarrow\left(\begin{cases}x\geq -1\\ x^2-2x-3=0\end{cases}\right)\Leftrightarrow(x=3 \; yamasa \; x=-1).$$

Teńlemeni jup dárejege kótergenimiz ushın, kelip shıqqan juwaplardı tekserip kóremiz, berilgen teńlemege qoyıp, $x=3$ koreni teńlemeni qanaatlandırmaytuǵının túsinemiz.

2-usıl. Túrlendiriwdi orınlaymız.

$$\left(\sqrt{x+1}+\sqrt{2x+3}=1\right)\Leftrightarrow$$
$$\Leftrightarrow\left(\begin{cases}x+1\geq 0\\ 2x+3\geq 0\\ x+1+2x+3+2\sqrt{(x+1)(2x+3)}=1\end{cases}\right)\Leftrightarrow$$
$$\Leftrightarrow\left(\begin{cases}x\geq -1\\ 2\sqrt{2x^2+5x+3}=-3x-3\end{cases}\right)\Leftrightarrow\left(\begin{cases}x\geq -1\\ -3x-3\geq 0\\ \left(2\sqrt{2x^2+5x+3}\right)^2=(-3x-3)^2\end{cases}\right)$$
$$\Leftrightarrow$$
$$\Leftrightarrow\left(\begin{cases}x\geq -1\\ x\leq -1\\ x^2-2x-3=0\end{cases}\right)\Leftrightarrow\left(\begin{cases}x=-1\\ x=-1 \; yamasa \; x=3\end{cases}\right)\Leftrightarrow(x=-1)$$

Durıs juwap: $\{-1\}$

Joqarıda kórilgen mısallarda oqıwshılar máseleniń durıs hám nadurıs sheshimlerin, sonday-aq olardı hár qıylı usıllarda sheshiliwin úyreniw arqalı keleshekte qáte jibermew uqıpların iyeleydi.[2-4]

Mektep ámeliyatında derlik barlıq waqıtta oqıwshılarǵa qáteler bolmaytuǵın tapsırmalar beriledi. Bul oqıwshılarda barlıq bildiriwlerge, kórsetpelerge, tapsırmalarǵa, hátteki oqıwlıqta da keltirilgen mısal hám máselelerdiń barlıq juwaplarında shekten tıs iseniwdi keltirip shıǵaradı.

Turmıs tájiriybesinde sızılmalar, sxemalar, esaplawlar hám t.b. qáteler bolıwı múmkin. Eger olardıń berilgenlerge kritikalıq kóz qarasta bolıwdı úyretpesek, onda jumısta úlken qáteler, jaramsızlıq bolıwı múmkin. Bunnan qutılıw ushın oqıwshılarda berilgenlerdi analizlew uqıbı, ushırasatuǵın qátelerdi hám qátelik jaǵdaydı ańlaw uqıblıǵın qaliplestiriw kerek boladı.

Ádebiyatlar

1. Alixonov S. Matematika óqitish metodikasi Qayta ishlangan II nashri. T., «Óqituvchi» 1997 yil.
2. Asqarov M., Eshanov M., Madireymov I. Algebra hám matematikalıq analiz tiykarları páninen máseleler hám shınıgıwlar toplamı. Oqıwlıq qollanba. Nókis-2001j. (74 bet).
3. Dalinger V.A. Nachala matematicheskogo analiza. Tipichnıe oshibki, ix prichinı i puti preduprejdeniya: uchebnoe posobie. – OMSK: Izd-vo OOO «Izdatel-Poligrafist», 2002. – 158 s.
4. Qurbanbaev O., Asqarov M., Jakaeva K. Algebra hám analiz baslaması. Akademiyalıq litsey oqıwshıları ushın qollanba. Nókis-1999j.,6,75 baspa tabaq.(106 bet).

REZYUME

Maqolada matematikani óqitishda xatolar ustida ishlash usullari va metodlari kórsatilgan**.**

РЕЗЮМЕ

В статье описаны методы и приёмы работы над ошибками в преподавании математики.

SUMMARY

The article describes the methods and techniques of working on errors in the teaching of Mathematics.

МЕКТЕП ОҚЫЎШЫЛАРЫНЫҢ ҲУҚЫҚЫЙ МӘДЕНИЯТЫН ҚӘЛИПЛЕСТИРИЎДЕ ҲУҚЫҚ ПӘНЛЕРИН ОҚЫТЫЎДЫҢ ӘҲМИЙЕТИ

Б.И.Арзиева – *үлкен оқытыўшы*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: конституция, демократия, ҳуқуқ, маданият, иммунитет, онг, педагог, синф, тарбия, социализация, шахс, дарс, фуқаро.

Ключевые слова: конституция, демократия, право, культура, иммунитет, сознание, педагог, класс, воспитание, социализация, личность, субъект, гражданин..

Key words: constitution, democracy, law, culture, immunity, consciousness, pedagogue, class, upbringing, socialization, personality, subject, citizen.

Жәмийетимизде хуқықый мәденият тийкарларының қәлиплесиўи, биринши гезекте, елимизде пуқаралық жәмийети қурылыўы хәм демократиялық раўажланыўының гиреўи есапланады. Бул процесстиң нәтийжелилиги пуқаралар, әсиресе, жаслар хәм жас өспиримлер арасында кең нәсиятлаў ҳәм оқытыў менен тығыз байланыслы. Бул хаққында Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2019- жыл 9- январьдағы ПФ-5618-санлы «Жәмийетте ҳуқықый сана ҳәм хуқықый мәдениятты көтериў системасын түптен беккемлеў ҳаққында» ғы Пәрманында «Пуқаралардың хуқықый санасы ҳәм хуқықый мәдениятын күшейтиўге байланыслы жумыслар нәтийжелилигин және де раўажландырыў, пуқаралардың социаллық-сиясий өзгерислер менен биргеликте хуқықый билимлерин асырып барыўдың заманагөй усылларын пайда етиў, сондай-ақ, әсиресе жаслардың зыянлы мағлыўматлардан қорғаў бойынша беккем хуқықый иммунитетти қәлиплестириў» тийкарғы ўазыйпа етип белгиленген еди [2].

Ҳуқықый мәдениятты қәлиплестириў процесинде де социал-гуманитар пәнлер ишинде ҳуқық пәнлери айрықша орын ийелейди. Улыўма билим бериў мектеплеринде хуқық пәнлериниң оқытылыўы оқыўшылардың ҳуқықый билимин, хуқықый мәдениятын хәм хуқықый санасын қәлиплестириўде тийкарғы қурал болып есапланады.

Келешек әўладтың ҳуқықый мәдениятын, ҳуқықый санасын қәлиплестириў - демократиялық ҳуқықый мәмлекет ҳәм пуқаралық жамийетин раўажландырыўдың тийкарғы шәрти болып есапланады. Усы себепли өсип киятырған жасларды кәмил инсан дәрежесинде тәрбиялаў, олардың ҳуқықый санасын қәлиплестириў, ҳуқықый мәдениятын раўажландырыў жәмийет ағзаларының, соның ишинде, ҳуқықтаныўшы оқытыўшылардың тийкарғы ўазыйпасы болып табылады. Өзбекстанда усы тараўдағы ис-илажлардың хуқықый тийкарлары жаратылған. Мысалы, 1997- жылы 25-июньда «Ҳуқықый тәрбияны жақсылаў, халықтың хуқықый мәдeният дәрежесин көтериў, ҳуқықтаныўшы педагог кадрларды таярлаў системасын тереңлестириў, жәмийетшилик пикирин үйрениў жумысларын жақсылаў ҳаққында»ғы, «Жәмийетте хуқықый мәдениятты жетилистириў ҳаққынды»ғы Биринши Президент пәрманлары, сондай-ақ, жоқарыда келтирилген, 2019-жыл 9-январьдағы «Жәмийетте ҳуқықый сана ҳәм ҳуқықый мәдениятты көтериў системасын түптен беккемлеў ҳаққында»ғы 5618-санлы Президент пәрманы ҳәмде 2019-жыл 31-декабрь кунги Министрлер Кабинетиниң «Үзликсиз мәнаўий тарбия концепциясын тастыйықлаў ҳәм оны әмелге асырыў ис-млажлары ҳаққында»ғы 1050-санлы қарары жаслардың хуқықый мәдениятын, хуқықый саўатлылығын, хуқықый тәрбиясын жетилистириўде үлкен әҳмийетке ийе.

Хуқық пәнлери улыўма билим бериў мектеплериниң оқытыў процесинде үлкен әҳмийетке ийе. Тийкарынан, хуқықый мәдениятты қәлиплестириў басланғыш класслардан басланып, бул пәнлер оқыўшыларда әдепикрамлылық, улыўмаинсаныйлық түсиниклер, Ўатанды сүйиў, патриотизм, мийнет сүйгишлик ҳәм т.б. түсиниклер менен биргеликте, демократиялық жәмийетке тән болған хуқықый әмелият тийкарларын, яғный, ҳәр бир оқыўшының өз хуқықларын билип, түсиниўи, мәмлекеттиң символларын ҳүрмет етиўи, әмелдеги ҳуқық нормаларын үйренип ҳәм оларға бойсыныўы, өзгелердиң хуқық ҳәм еркинликлерин ҳүрмет етиўге тәрбиялайды.

Улыўма билим бериў мектеплеринде 5-7- классларда «Конституция әлемине саяхат» пәни оқыў жылы даўамында 17 саат көлеминде, жоқары классларға келип, яғный 8- класста «Өзбекстан Республикасы мәмлекет ҳәм хуқық тийкарлары», 9- классларда болса, «Конституциялық хуқық тийкарлары», ал 10-11- классларға келип «Мәмлекет ҳәм хуқық тийкарлары» пәнлери ҳәр бири улыўма жыллық 34 саат көлеминде өтиледи. Мектеп оқыўшыларының хуқықый мәдениятын, тәрбиясын қәлиплестириўде, олардың билимин жетилистириўде басқа да социаллық-гуманитар пәнлерде оқытылады.

Улыўма билим бериў мектеплеринде балаларға дәслепки жыллардан баслап-ақ Конституция негизлери, оның тийкарғы бөлимлери ҳәм нормалары хаққында түсиниклер берип барылады. Бул оқыўшылардың социализацияланыўы (бейимлесиўи) бойынша ең биринши ис-ҳәрекет болып табылады. Бир қатар қәнигелер хуқықый тәрбия – шахстың ҳуқықый социализацияланыўы процесиниң ажыралмас бөлеги болып, хуқық талапларын ҳүрметлеў, олардың регулятивлик (тәртиплестириў) функцияларын тән алыўы» деп түсиндиреди [3]. Баслаўыш классларында алған хуқықый билимлер орта классларда даўам етип, Конституцияда көрсетилген базы бир нормалар тереңлестирилип үйрениледи. Бул дәўирде шахстың тийкарғы ҳуқықлары, еркинликлери ҳәм миннетлери үйрениледи, сондай-ақ, улыўма инсаныйлық нормаларды қәлиплестириў менен биргеликте алып барылады. Усы жерде айтып кететуғын

жағдай – бул процесс үзликсиз болып, оқытылатуғын басқа да гуманитар пәнлер менен тығыз байланыста жүргизилиўи тийис. Усы дәўирде класс басшысының роли жүдә әхмийетли. Орта классларда жүргизилетуғын «Тәрбия сабақлары» барысында шөлкемлестириў ҳәм тәлим-тәрбия мәселелери менен биргеликте улыўма хуқық тийкарлары түсиндирилип, тил, әдебият, тарийх оқыўлықларындағы келтирилген материаллар негизинде киши сәўбет, дискуссия яки кишкене көринислер шөлкемлестириў мүмкин. Биринш иден, бул жағдайда тәжирийбе (яғный, оқыўшыларда анық ситуация бойынша жуўмақ, яғный тәжирийбениң пайда болыўы) тийкарында түсиник қәлиплеседи. Екиншиден, оқыўшылардың ойлаў қәбилети, билим шеңбери кеңейеди.

Кейин ала мектеплерде жүргизилетуғын ҳуқық пәнлери шеңберинде оқыўшыларға өз ҳуқықларын, еркинликлерин ҳәм нызамлы миннетлерин аңлап алыўы, мәмлекет органлары, олардың искерлиги, мәмлекетлик нышанлар, мәмлекетлик тил, сондай-ақ жәмийетлик бирлеспелер, сиясий партиялар, шаңарақ ҳаққында улыўма түсиниклер берилип барылады.

Ал «Мәмлекет ҳәм ҳуқық тийкарлары» пәни болса мектеп оқыўшыларына, мәмлекет ҳәм ҳуқық, ҳуқық тараўлары, нызам, нызамшылық, ҳуқықбузарлық, жынаят, жаза ҳаққында билим ҳәм көнликпелерди пайда етиўди өз алдына мақсет етип қояды.

Көпшилик ўақытта ҳәзирги Қарақалпақстан мектеплеринде пәнди оқытыўдың тийкарғы формасы - бул сабақ. Басқа пәнлер сыяқлы ҳуқық сабағы да ҳәр қыйлы формаларда: сәўбетлесиў сабағы, баянат сабағы, семинар сабағы, қайталаў-беккемлеў сабақлары түринде өтилиўи мүмкин. Турмысымызға жаңа технологиялардың кирип келиўи өтилетуғын сабақ даўамында заманагөй оқытыў үскенелерин пайдаланыўды талап етпекте. Соның менен бирге, бундай сабақтағы барлық искерлик педагогикалық, психологиялық пәнлердеги жетискенликлерди, педагогтың тәжирийбесин есапқа алған жағдайда әмелге асырылды. Ҳуқық пәни оқытыўшысы ҳуқықтаныў ҳәм ҳуқық педагогикасы тараўында арнаўлы таярлыққа ийе болыўы бул шәртли түрдеги талап. Педагог билим бериў менен бирге инсан ҳуқықларының үстемлиги, оқыўшылар тәрепинен жәмийеттеги тынышлық ҳәм парахатшылық орталығын абайлаў ҳәм ҳүрмет етиў, ҳуқық бузыўшылықтың алдын алыў, ҳуқықый санасын жоқарылатыў, ҳуқықый саўатлығын асырыўдан ибарат. Соның менен бирге, мектепте өтилетуғын ҳәр бир сабақ оқыўшыларда дослық сезимин раўажландырыўы, класстағы болып атырған жағдайларға жәмәәт болып жуўап бериўге үйретиў керек. Бул класстың аўызбиршилигин, мектептеги Жаслар аўқамының жумысларын еле де жетилистириўге, тәрбиясы аўыр оқыўшылардың минез-ҳулқына өзиниң унамлы тәсирин тийгизеди.

Оқытыў процесинде хуқық пәни оқытыўшысы зәрүр жағдайларда ҳуқықый сөзликке, юридикалық атамаларға сүйене билиўи керек. Себеби айырым атамаларды болжаў менен үстиртин болмайды. Сабақты өтиўде оқытыўшы және де көбирек баспасөз, көркем әдебият, нақыл-мақаллардан, кинофильм материалларынан пайдаланыў мүмкин. Мысалы: «Урлық басланады түйнектен, оған оны кимдур үйреткен» қарақалпақ халқының нақылы арқалы оқыўшыларға урлық жынаят екенлигин, оған ҳуқықый жаза бар екенлигин, ҳеш ким анасынан урлықшы болып туўылмаслығын, оған сыртқы орталықтың, жаман адамлардың тәсири, социаллық жағдайлар себеп болатуғынлығын кеңирек түсиндириўге болады.

Сабақ барысында оқыўшылардың пикирлерин, олар алып келген хабарларды еситип, оқытыўшы оларды ҳуқықый жақтан анализлеп, баҳалап барылса, бул да оқыўшылар ушын тәрбия мектеби болады. Себеби, сабақта оқыўшылардың белсендилиги артады ҳәм өзлерине исеним сезими оянады. Мектеп оқыўшыларына ҳуқықый билим бериў арқалы оларды қоршаған орталыққа мәдениятлы қатнас жасаўға үйретемиз. Биз оқыўшыларға қоршаған орталық жанлы екенлигин, өсимликлер дүньясын, ҳаўанатлар дүньясын асырып абайлаў, суў ресурсларынан үнемли пайланыў, ысырап етпеў, сондай-ақ экологиялық қәўиптиң алдын алыў, қоршаған тәбийий орталықты таза сақлаў ҳәр биримиздиң нызамлы миннетимиз екенлигин түсиндиремиз.

Тараў қәнигелериниң пикиринше, жасларда хуқықый мәдениятты қәлиплестириў ушын халқымыздың уллы ўәкиллериниң үгит-нәсиятлары, Конституция ҳәм мәмлекетимизде қабыл етилип атырған нызамлар, пәрманлар ҳәм қарарларды избе-из үйренип барыў, ҳуқықый газета ҳәм журналларды оқыў, мәҳәллелерде өткерилетуғын илажларда қатнасыў, сондай-ақ, телевидение ҳәм радио арқалы ҳуқыққа байланыслы көрсетиў ҳәм еситтириўлерди бақлап барыўға айрықша итибар қаратылыўы лазым делинеди [4]. Соның менен қатар, жаңа технологияларды пайдаланған ҳалда, ҳуқық тараўы менен байланыслы халық аўызеки әдебияты дүрданаларын, улыўма цивилизация раўажланыўы барысында қәлиплескен жәҳан тәжирийбесин кеңнен пайдаланыўымыз лазым.

Жас әўладты тәрбиялаў даўамында улыўма билим бериў мектеплеринде кең көлемли әмелге асырылып атырған жумыслардың бир бағдары – бул жәмәәтлик ис-илажлар. Бул процесске тек улыўма билим бериў қәнигелери ғана емес, арнаўлы ҳуқықты қорғаў органлары ўәкиллери кеңнен тартылыўы тийис. Мысалы, Өзбекстан Республикасы Әдиллик министрлиги тәрепинен 2019-жылы 31-август күни «2019-жыл август айында «Инсан ҳуқықлары – ең жоқарғы қәдирият» атамасында ҳуқықый саўатханлық айлығын өткериў бойынша ис-илажлар Режеси» қабыл етилди. Усы Реже тийкарында мәмлекетимиз бойлап бир қатар ис-илажлар шөлкемлестирилди. Республикамыз мектеплеринде олар, тийкарынан, ушырасыў формасында алып барылды. Ондай ушырасыўларға төменги қатардағы Ишки ислер министрлигиниң ўәкиллери (участкалық инспекторлар) қатнасты. Базы бир мектеплерде сол мектеп оқытыўшыларының өзлери сәўбет өткерилиўи менен әмелге асырылды. Усындай илажлардың бири Әмиўдарья районының 82-санлы мектебинде тек билим бериў мәкемесиниң хызметкерлериниң қатнасыўында «сәўбет» шөлкемлестирилген. Қуўанарлысы, бундай көринислер азайып, кейинги ўақытлары Қарақалпақстанда жаслар арасында ҳәр қыйлы ҳуқықый бағдардағы таңлаўлар, телекөрсетиўлер, сәўбетлесиўлер, ҳуқықтаныўшылар менен ушырасыўлар турақлы түрде өткерилип киятыр. Соның менен қатар, ҳәзирги күндеги мәмлекетимиздеги жағдайдан келип шығып, усындай илажларға денсаўлықты сақлаў тараўының, киши бизнес ҳәм исбилерменликти қоллап-қуўатлаў агентликлери ўәкиллериниң қатнасыўы да мақсетке муўапық деп ойлаймыз.

Улыўма алғанда, бүгинги күнде улыўма билим бериў мектеплериниң оқыўшылары, улыўма жасларымыздың ҳуқықый саўатханлығын асырыў арқалы олардың жәмийетлик турмыста өз билимлерин пайдаланып, ҳуқықларын қорғаў имканиятына ийе болады ҳәм олардың ҳуқықый сана-сезими артады. Оның нәтийжесинде мәмлекетимизде демократиялық ҳуқықый мәмлекеттиң ҳуқықый тийкарлары беккемленеди ҳәм раўажланып бара береди.

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Тошкент: 2018.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-5618-санлы «Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида» Фармони. 2019 йил, 9 январь. // https://lex.uz/docs/4149765

3. Матюхин А.Н. Правовое воспитание и обучение учащихся в средней школе. // Вестник ТГПУ. 2013. №5. –С.202.
4. Тўраева С., Шоимкулова З. Таълим тизимида ёшларнинг ҳуқуқий маданиятини шакллартириш усуллари // Замонавий таълим, 2016. №4. – 5-б.

РЕЗЮМЕ

Бу мақолада мактаб ёшидаги болаларнинг ҳуқуқий маданиётин шакиллантиришда мактабта ўқитиладиган ҳуқуқ фанларининг ўрни,,шунунгдек юртимизда ёшларнинг ҳуқуқий маданиётин ҳамда ҳуқуқий тарбиясини юксалтиришда мамлакатимизда қабул қилинган меъёрий ҳужжатларнинг аҳамиёти ҳақида сўз этилади.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается роль права в школе в формировании правовой культуры детей школьного возраста, а также значение нормативных документов, принятых в нашей стране, для повышения правовой культуры и правового воспитания молодежи в нашей стране.

SUMMARY

This article discusses the role of legal science in school in the formation of the legal culture of school-age children, as well as the importance of the normative documents adopted in our country in raising the legal culture and legal education of young people in our country

БОЛАЛАР СОҒЛОМЛАШТИРИШ ОРОМГОҲЛАРИДА КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ФАЗИЛАТЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ КОНЦЕПТУАЛ, ИЖТИМОИЙ, ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

А.Ж.Айназарова - *мустақил тадқиқотчи*

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: маънавият, ахлоқ, ўқувчи, оромгоҳ, жамият, соғлом авлод, миллий қадрият, одоб - ахлоқ нормаси, концептуал, ижтимоий, ҳуқуқий, дунёқараш, интернет, ижтимоий тармоқ, мафкуравий иммунитет, диний бағрикенглик, миллатлараро тотувлик, ахборот технологиялари, китобхонлик.

Ключевые слова: духовность, этика, студент, разрыв, общество, здоровое поколение, национальные ценности, нравственные нормы, концептуальный, социальный, правовой, мировоззрение, интернет, социальная сеть, идеологический иммунитет, религиозная толерантность, межнациональная гармония, информационные технологии, чтение.

Key words: spirituality, ethics, student, break, society, healthy generation, national values, moral norms, conceptual, social, legal, worldview, internet, social network, ideological immunity, religious tolerance, interethnic harmony, information technology , reading.

Жамиятнинг ижтимоийлашув жараёнларида ёш авлод маънавий-ахлоқий фазилатларини шакллантириш масаласи долзарб муаммолардан бири бўлиб келган. Зеро, янги давр шиддати таълим-тарбия тизимига ҳам ўзининг аниқ, қатъий талабларини қўймоқда. Жамиятнинг соғломлиги эса, ўсиб келаётган ёш авлоднинг юқори даражада соғлом турмуш маданиятига эга бўлишини тақозо этади. Шунга кўра, агар жамиятда мавжуд барча институтлар томонидан болалар маънавий ва жисмоний саломатлигини муҳофаза қилишга қаратилган шарт-шароит яратилса, ўша жамиятда яшаётган ўсиб келаётган ёш авлоднинг маънавий-ахлоқий дунёқарашини шакллантириш юқори даражага кўтарилади, дейиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 августдаги “Ёшларни маънавий-ахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим-тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3907-сонли Қарорида “ўқувчи-ёшларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш учун зарур бўлган маданий-кўнгилочар объектлар, мактабдан ташқари таълим муассасалари, шу жумладан, жойларда турли ижодий ва таълим тўгараклари, спорт секцияларининг етишмаслиги болаларнинг соғлом руҳда тарбияланишига ва тўғри ҳаёт йўлини танлашига салбий таъсир кўрсатмоқда” [1] деган фикрлари соғломлаштириш мавсумида ҳам оромгоҳ олдида турган тарбиявий мақсадларни амалга ошириш учун маънавий - ахлоқий тарбия жараёнининг мазмун моҳиятини ёритишга қаратилган тизимли ишларни ташкил этиш масалаларига алоҳида эътибор қаратиш лозимлигини кўрсатади. Бу, албатта, биринчи навбатда, телевидение, радио, газета ва журналлар, интернетдаги ижтимоий тармоқлар ҳамда фаол веб-сайтлар орқали мамлакатда фаолият юритаётган оромгоҳларда амалга оширилаётган кенг қамровли ислоҳотларнинг мазмуни ва моҳиятини тушунтириш юзасидан тарбиявий ишларни ташкил этиш, иккинчидан мавсумни намунали ташкил этиш ва уюшқоқлик билан ўтказиш мақсадида касаба уюшмалари, давлат органлари ва улар тизимидаги ташкилотлар тасарруфида бўлган оромгоҳлар фаолиятига, шунингдек касаба уюшмалари маблағлари йўналтириладиган бошқа оромгоҳлар фаолияти мазмунини ёритишга доир кўрсатув ва ижтимоий роликлар тайёрлаб, телевидение ва Интернет орқали жамоатчилик эътиборига ҳавола қилиб бориш, [2] учинчидан ўқувчилар ўртасида мафкуравий иммунитет, диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувликни шакллантириш, ёт ғоялар таъсирига тушиб қолишни олдини олишга қаратилган таъсирчан тарғибот усулларини жорий этиш механизмларини ишлаб чиқиш муҳимлигини кўрсатади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни маънавий-ахлоқий фазилатларини шакллантириш – узлуксиз маънавий тарбия концепциясининг бош мақсади асосини ташкил қилади. Шундан келиб чиқиб, болалар соғломлаштириш оромгоҳларида кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни маънавий-ахлоқий фазилатларини шакллантириш тизими - бу узлуксиз таълим тизими, спорт-соғломлаштириш объектлари ва ижтимоий институтлар ҳисобланиб, улар билан ҳамкорликда амалга ошириладиган таълим-тарбиявий ишларнинг узвий алоқадорлиги ва узлуксизлигини таъминлаш муҳим педагогик аҳамият касб этади.

Республикамизда кейинги йилларда қабул қилинган бир қатор ҳужжатлар умумтаълим мактаб ўқувчиларида маънавий-ахлоқий фазилатларини мукаммал шакллантириш соҳасида самарали меъёрий -ҳуқуқий базани яратиш имконини берди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30 сентябрдаги ПҚ-4467-сонли “Халқ таълими тизимидаги мактабдан ташқари таълим самарадорлигини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Болаларнинг дам олишини ташкил этиш ва соғломлаштириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” Қарори, шунингдек Президент Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномасида “Ўзбекистонни ривожланган мамлакатга айлантиришни мақсад қилиб қўйган эканмиз, бунга фақат жадал ислоҳотлар, илм-маърифат ва инновация билан эриша оламиз [3] деган таъкидлари, шунингдек нафақат ёшлар, балки бутун жамиятимиз аъзоларининг билими, савиясини ошириш учун аввало илм-маърифат, юксак маънавият кераклигига устувор вазифа сифатида алоҳида эътибор қаратилиб, ўғил - қизларимизнинг интеллектуал ривожланиши, маънавий ва жисмоний камолоти йўлида кенг қамровли ишлар амалга оширилмоқда.

Глобаллашув ва техноген цивилизация даврида маънавий баркамол инсонни тарбиялаш концептуал ғояси асосида ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий фазилатларини шакллантиришга қаратилган давлат сиёсатига молик муаммонинг ижтимоий-ҳуқуқий негизини яратиш имконини кучайтирмоқда. Шунингдек, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни танлаш имконияти асосида: спорт-соғломлаштириш оромгоҳлари, санаторий-соғломлаштириш оромгоҳлари, меҳнат ва дам олдириш оромгоҳлари, ҳарбий-спорт оромгоҳлари, экологик-биологик, ўлкашунослик оромгоҳлари, ихтисослашган болалар оромгоҳларига жалб этиш учун кенг имкониятлар яратилди. Буларнинг барчаси бир бутун тарзда, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни маънавий-ахлоқий фазилатларини шакллантиришнинг педагогик механизмларини такомиллаштириш заруратини юзага келтирди. Бошланғич синф ўқувчиларида маънавий-ахлоқий фазилатларни шакллантириш замирида умуминсоний қадриятлар ва билимлари асосида соғлом дунёқарашни ривожлантиришга қаратилган муҳим вазифа ётади.

Шунинг учун ҳам кичик мактаб ёшидан бошлаб – таълимнинг барча бўғинларида:

– болаларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш;

–ўқувчиларни маънавият ва моддий ҳаёт уйғунлигини теран англашларига эришиш;

– жисмоний тарбия ва спортни кенг оммалаштириш орқали болалар соғлом турмуш маданиятини ривожлантириш;

– ёш авлодни маънавий баркамол этиб тарбиялаш, уларнинг бўш вақтларини мазмунли ўтказишини таъминлаш, бунда уларнинг санъат, спорт, ахборот технологиялари, китоб ўқишга қизиқишини ошириш ҳамда қизларни ижтимоий фаол ҳаётга тайёрлашни ташкиллаштириш;

– замонавий ахборот - коммуникация технологияларини кенг қўллаш орқали болаларни индивидуал ривожлантиришга қаратилган дастурлар ва услубий материалларни доимий такомиллаштириб бориш;

– робототехника, мехатроника, муҳандислик ва компьютер дастурий таъминоти йўналишларидаги тўгаракларни доимий ривожлантириб бориш;

– болалар оромгоҳларида ўқувчилар қамровини ошириш, ўқувчилар қизиқишларига кўра тўгаракларни ташкил этиш ва доимий фаолият олиб боришини таъминлаш;

– болаларда касбни эгаллаш бўйича дастлабки билим ва кўникмаларни шакллантириш, тармоқ тўгаракләри фаолиятини методик таъминлаш, китобхонлик маданиятини ошириш учун мактабдан ташқари таълим муассасалари фаолиятини замонавий таълим дастурлари орқали такомиллаштириш [4] умумўрта таълим мактаби ва ижтимоий педагоглар олдида турган муҳим вазифаларидан бўлиб ҳисобланади.

Қуйилган вазифалар асосида:

– кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни адабиёт, санъат ва спортга, соғлом турмуш тарзига жалб этиш уларда эстетик дид ва касбий этика, ахборот таҳлили маданиятини шакллантириш;

– ватанга муҳаббат ва унинг тақдирига дахлдорлик, фидойилик ҳиссини қарор топтириш бўйича маънавий-маърифий тадбирлар режасини ишлаб чиқиш;

–ўқувчиларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш уларни амалий касб эгаси дебочаси сифатида тайёрлаш ишларини ташкил қилиш ва тизимли равишда олиб бориш;

– маънавий тарбияни баҳолашнинг илмий асосланган индикаторларини ишлаб чиқиш;

Бунинг учун эса болалар соғломлаштириш оромгоҳларида тарбиявий тадбирларни амалга ошириш жараёнида маънавий - ахлоқий ишларни ташкил этиш мазмунини тубдан ислоҳ қилиш муҳим педагогик аҳамият касб этади.

Айтиш жоизки, болалар соғломлаштириш оромгоҳларида кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг маънавий - ахлоқий ишларни ташкил этиш мазмунини такомиллаштиришда қуйидагилар муҳим аҳамиятга эга.

– болажонларнинг мароқли ҳордиқ чиқариши ва сифатли соғломлаштирилишини таъминлаш ишлари тизимли равишда йўлга қўйиш;

– оромгоҳларнинг худудий имкониятларидан келиб чиқиб болалар кутубхоналарини ташкил этиш ҳамда кутубхона учун жаҳон ва миллий адабиёти дурдоналарига кирувчи асарларнинг аудиокитоб шаклини яратиш;

– болаларнинг жисмоний, интеллектуал, маънавий ва ахлоқий камол топишига кўмаклашиш;

– болаларни ўзбек халқининг тарихий ва миллий анъаналари ҳамда маънавий қадриятлари билан таништириш;

– болаларда "оммавий маданият"нинг турли иллатларига қарши мафкуравий иммунитетни шакллантириш, улар онгига умуминсоний ва миллий қадриятларни сингдириш;

– болаларнинг бўш вақтларини мазмунли ташкил этиш;

Болалар ёзги соғломлаштириш оромгоҳлари йўналишида олиб борилаётган тизимли тадбирлар ҳам ана шундай ишлар сирасига киради. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг маънавий - ахлоқий ишларини ташкил этиш мазмунини ривожлантиришнинг илмий - назарий асослари, педагог, психолог, файласуф, ҳуқуқшунос, биолог, физиолог, сиёсатшунос, тиббиётчи олимлар томонидан тадқиқ этилган.

Мазкур муаммо, аввало, педагогика фанининг тадқиқот предмети бўлиб, қуйидаги тушунчалар концептуал илмий талқинни талаб этади:

- соғломлаштириш ишлари мазмуни, соғлом турмуш тарзи ва маданияти тушунчалари ҳамда уларнинг умумийлиги ва хусусийлиги;

- болалар соғломлаштириш оромгоҳларида кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни маънавий - ахлоқий фазилатларини шакллантириш объекти, предмети, воситалари, самарали шакл ва методлари;

- кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни маънавий-ахлоқий фазилатларини шакллантиришда таълим-тарбия узвийлиги ва узлуксизлигини таъминлашнинг илмий-назарий асослари;

- кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни маънавий-ахлоқий фазилатларини шакллантиришда оила, маҳалла, таълим муассасалари, фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари ҳамкорлиги;

- кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни маънавий-ахлоқий фазилатларини шакллантиришнинг самарали мазмуни ва яхлит механизми;

- кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни маънавий-ахлоқий фазилатларини шакллантиришнинг дидактик асослари;

- кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни маънавий-ахлоқий фазилатларини шакллантиришда замонавий таълим технологиялари асосида, шу жумладан интерфаол ўйинли технологияларини қўллаган ҳолда ихтисослаштирилган тўгараклар йўналишларини фаолиятини кучайтириш ва бошқалар.

Болалар соғломлаштириш оромгоҳларида кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни маънавий-ахлоқий фазилатларини ривожлантиришда, аввало, одоб ахлоқ ақидаларни таркиб топтириш, унинг тарихий босқичлари, узвийлиги ва узлуксизлигини таъминловчи қуйидаги педагогик мақсадларга қатъий риоя этиш тақозо қилинади. Бунда:

- маънавий ахлоқий фазилатларни шакллантириш ҳақидаги билим ва кўникмаларнинг жамият ахлоқи,

ақида ва қадриятлари тизимида тарихий шаклланганлиги ва мавжудлиги;

- мавжуд миллий қадриятларининг болалар томонидан қабул қилиниши, уларни билиш ва англаш;

- мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлаш, миллий қадриятларини англаш ва қабул қилиш асосида болалар такомилида маънавий ахлоқий дунёқарашни шакллантириш;

- маънавий ахлоқий тарбия негизида болалар соғлом турмуш маданияти ақидаларига асос бўлишини педагогик нуқтаи назардан англаш.

Қорақалпоқ халқига мансуб миллий урф одат ва қадриятлар ҳақидаги билим ва мафкуравий дунёқарашнинг шаклланганлиги маънавий ахлоқий тарбияни шакллантиришнинг энг биринчи ва муҳим бўғини ҳисобланади.

Айтиш ўринлики, кичик мактаб ёшидаги болаларнинг мазмунли дам олиши, янги ғоялар ва янгича шижоат билан ўқишларига қайтиши учун таътил даврида қизиқарли ва фойдали машғулотлар билан бойитилиши кераклиги ўта долзарб ва муҳим вазифалардан бўлиб ҳисобланади.

Маънавий - ахлоқий фазилатларни тарбиялаш асосида миллий қадриятларга содиқлик, соғлом дунёқараш асослари шакллантирилади. Аммо маънавий ахлоқий тушунчаларни ўзаро бирлаштириб турувчи омил реал ҳаёт, яъни амалиёт ҳисобланади. Реал амалий ҳаётда мактабгача тарбия ёшидан бошлаб болаларни одоб - ахлоқ нормалари асосида дунёқарашлари шакллантириб борилса, унда болалар маънавий - ахлоқий фазилатларини таркиб топтириш осон ва самарали кечади.

Бугунги кунда кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар маънавий - ахлоқий фазилатларини шакллантириш билан боғлиқ юқорида санаб ўтилган бирламчи элементлар: ғоялар, қарашлар, тушунчалар, уларнинг инсон ҳаётида махсус саъй-ҳаракатга айланиши, уларнинг ҳаракатга айланиши учун зарур бўлган ижтимоий-педагогик тизимнинг мавжудлик даражаси етарлидек кўринади. Бироқ мана шундай қадриятлар тизимининг мавжудлигига қарамасдан, педагогик таълим жараёнидан талаб этилаётган нарса шундаки, инсондаги маънавий ахлоқий нормаларнинг шаклланиши унинг ҳаётий мақсади, яъни миллий ва умуминсоний қадриятларга боғлиқ. Қадриятлар ёшлар онгида ҳаётий мисоллар орқали сингдирилмаса, оддий ғоя ва қараш тарзида қолиб кетади. Шунинг учун қараш ва ғоялар болалар маънавий ахлоқий фазилатларини шакллантиришда уларнинг яшаш тарзига айлангандагина улар турмуш тарзига айланади.

Тажриба ва кузатувларимизга таяниб кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг маънавий- ахлоқий фазилатларини шакллантириш тушунчасининг педагогик мазмунини: кичик мактаб ёшидаги ўқувчи → ёш авлодда мустақил ва бахтли ҳаёт учун зарур ижтимоий малака ҳамда фазилатларни ёшига мос, босқичма - босқич шакллантириш → "Жаҳолатга қарши маърифат" ғояси асосида жамиятда узлуксиз маънавий-маърифий тарбия ва тарғибот-ташвиқот ишлари самарадорлигини янада ошириш → ўқувчи ёшларнинг интеллектуал салоҳияти ва дунёқарашини юксалтириш→ мафкуравий иммунитетини мустаҳкамлашга саъй-ҳаракат → оила, маҳалла, таълим муассасалари ва меҳнат жамоаларида ижтимоий-маънавий муҳитни ўрганиш → маънавий ахлоқий фазилатларни шакллантириш нуқтаи назаридан баркамолликка эришиш → ёшларни ёт ғоялар таъсиридан ҳимоя қилиш, уларни миллий ва умуминсоний қадриятларга содиқлик, диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувлик руҳида тарбиялаш каби тушунчаларнинг узвийлиги, улар давомийлиги ва устуворлигини талаб этади деган хулосага келдик.

Юқоридаги фикрларимиз мантиқий давоми сифатида биз мавзу моҳиятидан келиб чиқиб болалар соғломлаштириш оромгоҳларида ўқувчиларнинг маънавий ахлоқий фазилатларини шакллантириш тушунчасининг педагогик мазмунини ҳам илмий назарий жиҳатдан таҳлил қилиб чиқдик. Бунинг учун: оромгоҳларда болаларни ватанпарварлик, умуминсоний ва миллий қадриятлар руҳида тарбиялаш, уларда эркин фикрлаш қобилиятини шакллантиришга қаратилган таълим-тарбиявий ишларни ташкил этиш→ болаларнинг ўқишдан ташқари вақтини сермазмун ўтказиш, уларнинг ҳам жисмоний, ҳам руҳий жиҳатдан ҳордиқ чиқаришларини таъминлаш, турли спорт мусобақаларини ўтказиш ва бу орқали болалар спортини оммалаштириш→ оромгоҳларда ўтказиладиган маданий-маърифий ва спорт тадбирларида республикадаги таниқли маданият, фан, адабиёт ва санъат ходимлари ҳамда спортчиларнинг иштирокини таъминлаш→ оромгоҳларга жалб этиладиган болалар салмоғини йилдан йилга ошириб боришни назарда тутган ҳолда, уларга кўрсатиладиган хизматлар сифатини яхшилаб бориш→болаларнинг дам олишини ташкил этиш ва соғломлаштириш юзасидан амалга оширилаётган ишларни доимий равишда мониторинг қилиб бориш, мазкур йўналишдаги ишларни янада такомиллаштириш юзасидан зарур чора-тадбирларни амалга ошириш муҳим педагогик аҳамият касб этади.

Бугунги кунда кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар маънавий - ахлоқий фазилатларини шакллантириш билан боғлиқ юқорида санаб ўтилган бирламчи элементлар: ғоялар, қарашлар, тушунчалар, уларнинг инсон ҳаётида махсус саъй-ҳаракатга айланиши, уларнинг ҳаракатга айланиши учун зарур бўлган ижтимоий-педагогик тизимнинг мавжудлик даражаси етарлидек кўринади. Бироқ мана шундай қадриятлар тизимининг мавжудлигига қарамасдан, педагогик таълим жараёнидан талаб этилаётган нарса шундаки, инсондаги маънавий - ахлоқий меъёрларнинг шаклланиши унинг ҳаётий мақсади, яъни миллий ва умуминсоний қадриятларга боғлиқ. Қадриятлар ёшлар онгида ҳаётий мисоллар орқали сингдирилмаса, оддий ғоя ва қараш тарзида қолиб кетади.

Хулоса қилиб айтганда, болаларнинг ўқишдан ташқари вақтини сермазмун ўтказиш, уларнинг ҳам жисмоний, ҳам руҳий жиҳатдан ҳордиқ чиқаришларини таъминлаш, улар онгига миллий ғояни, ватанпарварлик туйғуларини ҳамда миллий ва умуминсоний қадриятларни сингдириш ёзги таътил вақтида болалар соғломлаштириш оромгомгоҳларида тиббий - педагогик ва маданий - оммавий ишда юксак самарадорликга эришиш муҳим педагогик аҳамият касб этади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 августдаги "Ёшларни маънавий-ахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим-тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-3907-сонли Қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 15.08.2018 й., 07/18/3907/1706-сон; 14.12.2019 й., 06/19/5894/4161-сон.
2. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги ва Соғлиқни сақлаш вазирлигининг 2014 йил 11 мартдаги 9, 3-сон қарорига мувофиқ Болалар соғломлаштириш оромгоҳлари тўғрисидаги НИЗОМ
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. / "Халқ сўзи", 2020.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг2019 йил 30 сентябрдаги ПҚ-4467-сонли "Халқ таълими тизимидаги мактабдан ташқари таълим самарадорлигини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 01.10.2019 й., 07/19/4467/3825-сон, 04.10.2019 й., 06/19/5846/3866-сон.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада болалар соғломлаштириш оромгоҳларида кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий фазилатларини шакллантиришнинг концептуал, ижтимоий, ҳуқуқий асослари илмий-амалий жиҳатдан ёритиб берилган. Шунингдек, маънавий - ахлоқий фазилатларни тарбиялаш асосида миллий қадриятларга содиқлик, соғлом дунёқараш асослари одоб - ахлоқ нормалари асосида шакллантириб борилса, унда болалар маънавий - ахлоқий фазилатларини таркиб топтириш осон ва самарали кечиши назарий жиҳатдан ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье описываются концептуальные, социальные, правовые основы формирования духовно-нравственных качеств учащихся начальных классов в детских оздоровительных лагерях с научной и практической точки зрения. Также теоретически проиллюстрировано, что формирование духовно-нравственных качеств детей является легким и эффективным, если в основе воспитания духовно-нравственных качеств лежит принцип приверженности национальным ценностям, здорового мировоззрения и нравственных норм.

SUMMARY

The article describes the conceptual, social, legal basis for the formation of spiritual and moral qualities of primary school students in children's health camps from a scientific and practical point of view. It is also theoretically illustrated that the formation of spiritual and moral qualities of children is easy and effective, if the basis of the upbringing of spiritual and moral qualities is formed on the basis of adherence to national values, a healthy worldview and moral norms.

НЕМИС ТИЛИ ДАРСЛАРИДА НУТҚНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ОНА ТИЛИНИНГ ТАЪСИРИ

Г.Б.Есбергенова – *ассистент ўқитувчи*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар:она тили, нутқ, таълим, мазмун, психологик ва педагогик тайёргарлик, услуб.

Ключевые слова: родной язык, речь, обучение, содержание, психологическая и педагогическая подготовленность, метод.

Key words:mother tongue, speech, education, content, psychological and pedagogical training, method.

Чет тилини ўрганишга бўлган эътибор кун сайин ортиб бормоқда. Республикамизда жаҳон ҳамжамиятига янада интеграциялашувга йўналтирилган тизим яратиш мақсадида мамлакатимиз Биринчи Президентининг 2012 йил 10 декабрдаги «Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПК-1875-сонли қарори тасдиқланди ва ёшларимизнинг тилга бўлган эътиборини янаям кучайтирди.

Бу ўз навбатида ўқитувчидан ўзига хос ижодкорлик, малака ва тажрибани тақозо этмоқда.

Ҳозирги даврда мактабларда хорижий тилни ўқувчиларга ўргатишдан мақсад уларнинг шу тилда сўзлаш, ёзиш, тинглаб ва ўқиб тушуниш каби кўникмаларни шакллантириш билан бир қаторда болаларнинг тафаккури, мулоқот маданияти, билим олишга қизиқиши, фаоллик, мустақиллик, меҳнатсеварлик, қизиқувчанликни уйғотишга қаратилади. Болаларнинг ақлий ва нутқий қобилиятини муваффақиятли устириш келгусида фанларни пухта узлаштиришга имкониятлар яратади.

Дарҳақиқат ҳар бир соха вакиллари чет тилини мукаммал эгаллаши унинг иш фаолиятида ва шахсий ҳаётида ҳам катта ютуқларга эришади. Она тилидан бошка тилни ўрганиш ўша халқнинг маданияти, санъати, фан, техника ютуқлари сиёсий иқтисодий маънавий ва маърифий жихатларини ўрганиш инсоннинг фикрлаш доирасининг унинг дунёқарашининг ортишига ёрдам беради.

Ҳозирда халқаро алоқаларда кенг фойдаланилаётган бир неча хорижий тиллар мавжуд. Шунингдек, ҳозирги даврда хорижий тиллар ичида немис тилига бўлган қизиқиш нафақат мактаб, балким олий таълим муассасаларининг барчасида, шунингдек ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида ҳам кучайиб бормоқда.

Қисқа муддатда немис тилида мулоқотга ўргатиш, мулоқот қила олиш малака ва кўникмаларини ўстириш чет тили ўқитиш методикасининг долзарб масалаларидан бўлиб қолмоқда. Халқаро алоқалар, бизнесга оид масалалар тиббиёт ишлаб чиқаришнинг бир неча соҳаларида айнан немис тили муҳум аҳамият касб этмокда.

Кейинги бир неча ўн йилликлар давомида биз тиллар аро ҳодисалардаги ўхшашлик ва ноўхшашликлар, чет тилини ўрганишда она тилининг тутган ўрни, шунингдек, шу усул ёки бошқа соҳадаги эволюция процесслари тўғрисидаги саволларга тез-тез дуч келамиз. Бундай мезон тилларни қиёслаш генетик тамондан уларни умумийлаштириш учун хизмат қилади.

Тиллар илгари ҳам бир-бирига қиёслаб ўрганилган, аммо бу таққослашда уларнинг фақат тарихий қардошлик тамонигагина эътибор берилган, кўпинча қардош тиллар бир-бирларига қиёслаб ўрганилган. Шунинг билан бирга ўтган асримизнинг иккинчи ярмидан бошлаб фақат келиб чиқиши тамонидан яқин қардош тиллар эмас, балки турли гуруҳларга мансуб тилларни қиёсий типологик тарзда ўрганиш ҳар қачонгидан ҳам авж олди. Турли гуруҳларга мансуб тилларни қиёсий ўрганишнинг аҳамияти тўғрисида академик Л.В.Шерба: “Қиёслашлар асосидаги бир тилнинг иккинчи тил билан таққосланиши ҳар ҳил тиллардаги бир ҳил фикрнинг ҳар қил қилиб ифодаланиши ўзи бошқа бир тилда тафаккур юритадиган инсонни ўзига жалб қилади, қизиқтиради”- деб айтган эди. Тилшуносликнинг барча соҳаси қиёсий методга суянади ва шу асосда ўрганилади. Аксарият ҳолларда мутахассислар қиёсий методни тил ўрганиш ва тил материялларини тадқиқ қилиш учун универсал усул деб ҳисоблайдилар. Ҳақиқатдан ҳам, олимнинг бу фикри исбот талаб қилмайдиган аниқ далил эканлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди.

Немис ва қорақалпоқ тиллари орасида айтарлиқдай муштараклик бўлмаса ҳам, уларни қиёсий ўрганиш, юқорида айтиб ўтилганидек ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга. Шунга қарамасдан мазкур тиллар устида қиёсий типологик тадқиқотлар жуда кам.

Немис тилини ўқитиш ўкувчиларнинг она тилининг фонологик, морфологик, синтактик ва лексик тизимининг илмий ўрганилишини ҳамда асосий типологик хусусиятларини очиб беришини тақозо килади, шунинг учун ҳам ўрганилаётган немис тилининг, она тили билан таққослаб ўрганилиши, уларнинг айрим тил бирликларини типологик таърифлаш мақсадга мувофиқдир. Кўпгина кузатувлар ва тажрибалар шуни курсатадики, ўқувчиларнинг она тилидан олган билим ва кўникмалари немис тилини ўргатишда икки хил таъсир кўрсатади: 1) агар ҳар икки тилнинг баъзи фонетик, лексик ва грамматик хусусиятлари ухшаш бўлса, немис тилининг шу ўхшаш хусусиятларини ўқувчилар тез ва осон ўрганиб оладилар; 2) агар ҳар икки тилнинг фонетик, лексик, грамматик хусусиятлари ўхшаш бўлмаса, баъзи холларда бу ўқувчиларнинг умумий хатоликларга йул қуйишларига олиб келади. Шунинг учун ҳам немис тили ўқитувчиси ўрганилаётган тил ҳамда она тилининг фонетикасини яхши билиши керак. Ана шундагина у немис тилини ўрганиш жараёнида ўқувчиларнинг аксарияти йўл қуядиган хатоликларнинг олдини олишга ва хатоларни бартараф қилишга тез орада муваффақ бўлиши мумкин.

Фонетика нутқ фаолиятининг барча томонларини-

гапириш, эшитиш, ёзиш, ўқиш ва талаффуз қилишни қамраб олади. Шу сабабли чет тилини ўрганиш аввало унинг нутқ товушлари, бўғин, урғу ва интонация каби фонетик жихатларини яхши ўзлаштиришдан ва уни она тили билан таққослаб ўрганишдан бошланади.

Чет тили дарсларида энг аввало нутқ ўргатилади. Дарс жараёнларида ўкитувчи ўкувчи нутқи, мустакил фикрлай олиши, ўз фикрини хорижий тилда бемалол ифода эта олиши, ёзма иш, сухбат, ҳикоя, мустақил фикрга таяниши каби шаклларига эътибор бериши лозим. Чет тили дарсида ўқувчи тайёрлов ва нутқ машқларини бажариш билан банд бўлади. Шундай экан юқоридаги компетенцияларни амалга оширишда алоҳида сўз бойлиги ва уларнинг қўлланилиши катта аҳамиятга эга, бунда тил маданияти, нутқ одобига эътиборли бўлиш талаб этилади. Тил маданияти адабий тил меьёрларини пухта эгаллаш ва улардан нутқда тўлиқ фойдаланиш демакдир.

Тил - алоқа қуроли, тил-ҳаёт кўзгуси, тил - маьнавият белгиси бўлиши билан бир қаторда ўқитувчи учун энг муҳим методик восита сифатида хизмат қилади. Инсон ақлий фаолиятининг энг олий маҳсуллари тил ва нутқ орқали юзага чиқади.

Нутқ - ҳаракатдаги тил. Нутқ тил бирликларини уз аро мантиқий боғлаб, уларни ҳаракатга келтириши, нутқ-сўз, сўз бирикмаси ва гаплардан иборат бўлиб, инсоннинг маьнавияти ва маьрифатини белгиловчи асосий мезон эканлигини биламиз.

Шундай экан, кишининг одоби, энг аввало, унинг нутқида кўринади. Нутқ одоби - айтилиши лозим бўлган хабарларни тингловчини ҳурмат қилган ҳолда, унинг кўнглига мос ҳолда тилнинг адабий меьёридаги ифодалар билан етказишдир. Бунинг учун сўзловчи тилни чуқур эгаллаши билан бирга, мулойим, ёқимли, одобли сўзлаш қобилиятига ҳам эга бўлиши тақозо этилади. Тилда рағбатлантириш, миннатдорчиликни англатадиган ифодалар ҳам борки, уларни кундалик муомалага киритиш, ўз ўрнида ишлатиш киши хулқини безаши билан бирга ўқитувчи фаолиятидаги актив сўзлар қаторида турмоғи лозим. Бу каби жараёнлар ўқитувчининг ёзма ва оғзаки нутқида кўринади.

Чет тили дарсининг асосий хусусияти унинг амалий, яьни нутқий йўналганлигидир. Мамлакатимизда ўқитувчи фаолияти, унинг касбий нуфузини ошириш кадрлар тайёрлаш миллий дастуридаги энг устувор вазифалардан бири эканлиги боис соғлом ва ҳар томонлама баркамол авлодни камол топтириш узлуксиз таьлим тизимида фаолият олиб бораётган педагогнинг савиясига, тайёргарлигига ва фидойилигига, унинг ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш ишига бўлган муносабатида намоён бўладиган нутқ фаолиятида ўз аксини топади.

Маьлумки жамиятда яшаётган ҳар бир шахс алохида нутқ эгаси саналади.Ўқитувчи ҳам бундан мустасно эмас. Лекин хорижий тилларни ўргатишда уларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган нутқий қурол-бу тили ўрганилаётган жамиятнинг ягона тили ҳисобланади.

Немис тили нутқ фаолиятида тил маданияти қоидаларини мукаммал билган ҳолда, айникса, бадиий адабиётларини, газета ва журналларни ўқиши, радио ва телевиденияни кузатиб бориши, умуман оммавий ахборот воситаларининг маьлумотлари орқали ҳамда тинимсиз мустахкам ўз устида шуғулланиши натижасида нутқий малакага эга бўлади ва нутқ маданияти шаклланади. Нутқ маданияти тўғрисида гап борар экан табиийки, нутқда сўзларнинг ўринли ва ўринсиз ишлатилиши тўғрисида ҳам баҳс боради. Қўлланган тил бирлигини тўғри ёки нотўғри дейилганда албатта, маьлум бир ўлчовга асосланиш тилшуносликда адабий тил меьёри деб юритилишини биламиз. Адабий тил маданиятини чуқур эгаллаган инсондагина касбий нутқ маданияти шаклланади. Адабий тил ва унинг меьёрларини шунчаки қизиқиш ёки у билан номигагина шуғулланиш орқали эгаллаб бўлмайди. Ўқитувчи адабий тилда гапириши ёки дарс жараёнини олиб бориши билан бирга тингловчига сўзларни танлашида уларнинг тилни қай даражада тушинишига алоҳида эьтибор қаратиши лозим. Нутқнинг тўғрилиги, аниқлиги, тозалиги, мантиқийлиги, таьсирчанлиги ва мақсадга мувофиқлиги энг муҳим талаблардандир. Нутқнинг тўғрилиги унинг энг мухим алоқавий фазилатидир. Чунки нутқ тўғри бўлмаса, унинг бошқа коммуникатив сифатларига ҳам путур етади. Нутқ тўғри бўлиши учун, асосан икки меьёрга: урғу ва грамматик меьёрга қатъи амал қилиш талаб этилади.

Масалан немис тилида унлиларнинг чўзиқ, ёки қисқа айтилиши қоракалпоқ тилидаги сўзларининг маьносини ўзгартириб юборади. Масалан:

Staat (Мәмлекет) — Stadt (шаҳар)
Miete (ижара) — Mitte (ўрта)
Ofen (печка) — often (очиқ)

Сўзда ҳарфлар тартибининг ўзгартирилиши ёки бирор товушнинг хато талаффуз этилиши сўзнинг лексик маьносини, грамматик шаклини ўзгартириб юбориши мумкин [1].

Ўқитувчи оғзаки нутқининг бу икки муҳим компоненти унинг нотиқлик маҳоратини белгиловчи бош мезонлар даражасига кўтарилиши табиийдир. Нутқнинг аниқлиги унинг алоқавий сифатларидан бири бўлиб, у обьектив борлиқ билан нутқ мазмунининг мослиги сифатида юзага чиқади. Аниқ нутқ яратишда сўзловчидан қуйидагиларга қатьий риоя қилиш талаб этилади:

а) тилнинг синонимик имкониятларини пухта билиш ва синономик қаторлардан кераклигини ажратиб, нутқда қўллаш;

б) нутқда ишлатиладиган сўзнинг англатган маьноларини ҳар томонлама билиш;

в) сўзнинг кўп маьнолигига жиддий эьтибор бериш, кўп маьноли сўз нутқда қўлланганда унинг кайси маьно қирраси кўзда тутилаётганлигини аниқ тасаввур қилиш фикрнинг юзага чиқишида бу сўзнинг бошқа маьно қирраларига монелик қилиш-қилмаслигини кўз олдига келтириш;

г) омонимларнинг хусусиятларини пухта билиш, уларни билмаслик аниқликнинг бузилишига олиб келади;

д) тор муҳитда ишлатиладиган, четдан кирган, архаик сўзларнинг маьноларини яхши англаган ҳолда нутққа киритиш.

Ўқитувчи нутқининг аудиторияга мослиги унинг энг асосий сифат кўрсаткичи эканлигини доимо назарда тутиш тақозо этилади.

Ўқитувчининг ўз нутқига муносабати ҳам муҳим касбий фазилат саналади. Бундай ҳолат ўқитувчи ва тингловчи ўртасида нутқий алоқанинг мукаммаллашишига самарали хизмат қилади.

Гапириш, тинглаб тушуниш, ўқиш ва ёзувни амалда эгаллайдилар. Таьлим жараёнининг ташкил қилиниши бевосита дарс мақсади билан боғлиқ.

Чет тилини ўрганишдан кўзланган асосий мақсад ўқувчиларда хорижий тил ва мавзуга нисбатан ички мотивация ҳосил қилгани ҳолда уларни ўқув жараёнида фаоллаштириш, улар хотирасининг ички резервлари, қобилиятлари, қизиқишлари каби шахсий хусусиятларидан ўқиб-ўрганишга нисбатан мотивация ҳосил қилишда фойдаланиш назарда тутилади. Бу эса ўз навбатида ўқувчиларда мустақил равишда ижодий фикрлаш, ўрганилган назарий билимларни амалиётда қўллай билиш билан боғлиқ кўникма ва малакаларни шакллантиришга ҳам ёрдам беради.

Демак, шуни таькидлаш керакки, келажагамиз бўлган ёшларнинг эркин фикрловчи, баркамол шахс бўлиб шаклланиши учун уларни ҳар томонлама риво

жлантириш зарур.

Жумладан, хорижий тилларни ўрганиш даражалари мазкур мақсадни амалга оширишда ўқувчиларнинг психологик, жисмоний ва ижтимоий жиҳатларини ўрганиб, ўзларини эркин тутиши ва фикрини мустакил ифодалашда тусик бўладиган салбий психологик ҳолатларни аниқлаш ва бартараф этишда қўлланилиши лозим.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 декабрдаги «Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари туғрисида»ги ПК-1875-сонли карори. /«Халк сўзи», 11.12.2012, 240 (5660)-сон.

2. Фарберман Б.Л. Передовые педагогические технологии. -Т.:«Фан» Изд.во АН Республики Узбекистан, 2000.

3. Жалолов Ж "Чет тили ўқитиш методикаси".–Тошкент: 1996.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада бола нутқининг дарс жараёнида ривожланиши ва уларга таъсир этувчи омиллар, шунингдек, нутқ ривожланишида она тилининг ўрни ва роли ҳақида маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о различных факторах, влияющих на развитие речи учащихся, а также месте и роли родного языка в этом процессе.

SUMMARY

The article deals with different factors influencing on speech development of learners and also the role and place ofmother tongue in this process.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Ю.Д.Гакаме – *кандидат педагогических наук*

Кубанский государственный университет, Россия, г. Краснодар

М.Б.Ажиева - *кандидат педагогических наук, доцент*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: экзистенциал ривожланиш, рефлексив усуллар, дискуссион усуллар, театрал педагогик усуллар.

Ключевые слова: экзистенциальное развитие, рефлексивные методы, дискуссионные методы, методы театральной педагогики.

Key words: existential development, reflective methods, discussion methods, methods of theatrical pedagogy.

Социально-политические изменения, происходящие в обществе, оказывают определённое влияние на процесс становления личности. В условиях динамичного, быстро меняющегося мира активно развивается «синдром диссонанса современника, который перманентно не успевает за бегущим днём, находится не в ладу со временем и с самим собой…» [1]. Данная нестабильность подкрепляется различными теориями получения быстрого успеха, продвижением потребительских ценностей, что ещё больше смещает с точки опоры развивающуюся личность, подводя её к рубежу ценностно-смыслового дефицита. Успешная социализация обучающихся в социокультурной среде современного мира является одной из важнейших задач начального образования.

Формирование человека, умеющего оптимально использовать имеющиеся ресурсы для организации своей жизнедеятельности, готового к реализации себя в социально-значимой деятельности отражает основную идею экзистенциального подхода к воспитанию. Определяя понятие «экзистенциальное развитие», А.А.Хоменко рассматривает его как *«процесс обретения человеком своей самости, процесс само-строительства себя», выделяет такие составляющие как*

– *знание и понимание себя;*

– *осознание своей уникальности,*

– *принятие себя и обретение смысла своего существования.*

Экзистенциально выстраиваемое образование согласно Ю.В. Аннушкину, характеризуется такими базовыми ценностями, как «необходимость и право выбора ребенком собственной жизненной позиции, точки зрения на происходящее, аутентичного способа самопрезентации»; уникальность собственного жизненного пути; личностная нравственная позиция, основанная на ассимиляции «свободы», «ответственности» и «выбора» [6].

М.И. Рожков, выделяет ряд принципов, определяющих содержание и организацию образовательного процесса в контексте экзистенциального подхода[4]. На рисунке 1 представлена их содержательная характеристика.

Принципы экзистенциальной педагогики	Содержание требований	Условия реализации в педагогической практике
Принцип стимулирования саморазвития человека	Формирование мотивов самообразования и самовоспитания, развитие осознанности, самосовершенствования человека, его самопознания и определение своих потенциалов, траектории личностного развития	Обучение учеников способам самопознания, рефлексии и планирования
Принцип нравственного саморегулирования	Осуществление нравственного анализа происходящих событий на основе сформированных норм поведения	Знакомство детей с нормами общечеловеческой морали, обучение их нравственному поведению, стимулирование нравственной самооценки
Принцип преодоления психологических барьеров	Создание условий, способствующих преодолению внешних и внутренних препятствий на пути проявления жизнедеятельности субъекта и его активности	Педагогическая поддержка в мобилизации ресурсов обучающихся для проявления активности в достижении своих целей
Принцип актуализации ситуаций	Определение ситуационной доминанты событий, представляющей актуализированное внутреннее состояние человека, определяющее значимые акценты в содержании данного события, эмоциональную оценку	Педагогическое сопровождение воспитанникаприанализе событий
Принцип социального закаливания	Включение учеников в ситуации, требующие волевого усилия для преодоления негативного воздействия социума, формирование стрессоустойчивости и рефлексивной позиции	Стимулирование самопознания в различных социальных ситуациях; оказание помощи детям в анализе проблем социальных отношений и вариативном проектировании своего поведения в сложных жизненных ситуациях.

Рис.1 – Принципы экзистенциальной педагогики

Реализация экзистенциального подхода в образовании способствует развитию осмысленного и системного восприятия учебного материала, осознанию и пониманию необходимости и полезности получаемой информации, стимулированию психологического здоровья обучающихся.

Рассмотрим некоторые педагогические способы экзистенциального развития младших школьников.

Рефлексивные методы обучения – способы педагогической деятельности, направленные на создание для учеников ситуаций «погружения», «обдумывания» внутренних процессов и стратегий своего поведения в межличностном взаимодействии.В зависимости от выполняемых функций, выделяются следующие группы методов:

– рефлексия настроения и эмоционального состояния, помогающая установить эмоциональный контакт с обучающимися;

– рефлексия деятельности, заключающаяся в оценке собственной деятельности обучающимися в процессе урока, а также анализа способов и приемов работы с учебным материалом;

– рефлексия содержания учебного материала, направленная на диагностику усвоения младшими школьниками изученного материала.

М.В.Голубева выделяет четыре группы методов рефлексивного обучения:

– диагностико-аналитические (диагностика и анализ знаний по определенной теме);

– нарративные (представляющие оценку усвоенных знаний изученной темы или проблемы посредством изложения собственных мыслей в устном или письменной виде);

– графические (представляющие собой разнообразные схемы с использованием рисунков и коллажей);

– интерактивные методы (основаны на взаимодействии, взаимоанализе и обсуждении) [3].

Театральная педагогика предлагает ряд методов, способствующих эффективному формированию таких качеств, как способность к анализу и синтезу воспринимаемой информации, выражению эмпатии и идентификации, к самоорганизации психических проявлений и самокоррекции поведения.

Метод исторических параллелей, предполагает эмоциональнологическое сравнение представлений, свойственных различным историческим эпохам и периодам развития общества. *Метод ролевого действия* основан на заранее установленном подтексте, дающий возможность разрабатывать индивидуальные особенности каждого обучающегося. В ходе использования этого метода акцентируется внимание на умении использовать те или иные элементы техники речи в зависимости от количества слушателей в классе, где осуществляется общение. *Этюдный метод* – это творческое исследование, изучение умом и телом какого-либо жизненного действия, человеческого поступка или события в предлагаемых обстоятельствах спектакля. Можно использовать различные виды этюдов: одиночный, парный, этюды типа «цирк», групповые этюды. Для развития эмоциональной отзывчивости можно использовать различные виды творческих заданий:

– составление и доработкатекстов;

– пересказ с изменением грамматических времён глаголов;

– составление экспозиции басни и др.

Дискуссионные методы обучения позволяют расширить представления об изучаемой проблеме, сформировать умение принимать и критически оценивать различные точки зрения, умение выбирать и обосновывать свой выбор, грамотно выстраивать суждения и умозаключения, свободно ориентироваться в информационном пространстве, способствуют укреплению профессиональной позиции. Выделяют несколько этапов проведения дискуссии[5]:

1. Мотивационный (стимулирование интереса к проблеме, подбор ярких способов изложения позиции двух спорящих сторон, отрывков и цитат из книг, содержащих элементы спора);

2. Содержательно-операционный (организация пространства, установка правил ведения дискуссии, структурирование и регулирование дискуссии);

3. Оценочно-рефлексивный (обозначение путей решения проблемы, постановка новых вопросов, определение перспектив развития участников дискуссии).

Существует большое разнообразие дискуссионных методов. Так, на уроках в начальной школе можно использовать м*етод «Карточки-сигналы»* для проверки усвоенного материала и актуализации необходимых знаний, умений и навыков. Каждому участнику дискуссии, выдается набор карточек-сигналов: зеленая карточка, покажет согласие с говорящим, красная – несогласие, карточка со знаком вопроса – желание задать вопрос, с восклицательным знаком – высказаться самому.*«Симпозиум»* более формальное обсуждение, построенное на выступлении каждого ученика, характеризующее его мнение по пройденной теме, с последующими вопросами от других и общим обсуждением. Один из наиболее известных методов *«Мозговой штурм».* Его применение возможно на разных уроках в более подходящей для определённого класса форме. Данный метод даёт возможность получения множество альтернативных решений какой-либо проблемы при абсолютной свободе предложений.*«Кластер»* позволяет графическим образом показать, как происходит мыслительный процесс, так называемый «наглядный мозговой штурм». Интересен также м*етод «Квадро»*, направленный на выяснение и аргументированное обсуждение мнений в группе, относительно высказанных преподавателем или кем-то из обучающихся тезисов и суждений. Выражение мнения происходит через квадратную карточку, по углам которой изображены цифры от 1 до 4, которым соответствуют следующие ответы: согласен; согласен, но…; не согласен, но... (вариант); не согласен. Учитель анализирует ответы, если цифры значительно отличаются, то спорные вопросы выносятся на общую дискуссию. *«Перекрёстная дискуссия»* представляет собой обсуждение темы в парах по виду: аргумент – контраргумент.*«Техника Аквариум»* представляет собой дискуссию среди представителей групп, которые отстаивают их позицию (ранее ими выбранную в ходе обсуждения в группах). Использование дискуссионных методов обучения желательно сопровождать представлением слайдов, средств наглядностей, раздаточных информационных материалов, акцентирующих внимание обучаемых на различных точках зрения по исследуемой проблематике.

Для развития рефлексии и самоконтроля младших школьников О.И.Баранова рекомендует использовать на уроках в начальной школе такие средства как критериальные шкалы, оценочную знаковую символику, алгоритм самоконтроля, листы самоконтроля с учётом гендерных различий, тетрадь достижений, листы самоконтроля «Мои достижения», кубик Блума, специально разработанный рефлексивный дневник, карточки для рефлексии, бортовые журналы, кластеры, дневники настроения, приём «Инсерт», приём «Рефлексивная газета дня», приём «Благодарение» [2].

Экзистенциальное развитие субъектов образовательного процессаспособствуетрасширениюценностно-смыслового поля личности, границ осознанного и осмысленного мировосприятия. Для создания соответствующего экзистенциального пространства в условиях образовательной среды необходимо большое внимание

уделять выбору методов обучения и воспитания обучающихся. Так, рефлексивные методы расширяют представления обучающихся о себе и окружающих, методы театральной педагогики способствуют самореализации, развитию эмпатии, эмоциональной отзывчивости младших школьников, дискуссионные методы дают возможность самостоятельного поиска, развивают коммуникативную сферу личности.

Литература

1. Асмолов А.Г., Шехтер Е.Д., Черноризов А.М. Преадаптация к неопределенности как стратегия навигации развивающихся систем: маршруты эволюции в журнале. // Вопросы психологии. –М.:«Педагогика». 2017, № 4, -С. 3-26.
2. Баранова О.И. Средства формирования умений самоконтроля и рефлексии у младших школьников в аспекте валеологического подхода: учебно-методическое пособие. – Краснодар: «Новация»,2016,-С. 100.
3. Голубева М.В. Рефлексивное обучение как основа развития творческого мышления студентов. // Научный поиск, №1 (11): изд-во: Технологический центр «Шуя», - 2014, -С. 22-26.
4. М.И. Рожков Концепция экзистенциальной педагогики. //Ярославский педагогический вестник, №4 (33) 2002.
5. Ступина С.Б. Технологии интерактивного обучения в высшей школе: учебно-методическое пособие. -Саратов: 2009. – С.24
6. Хоменко И.А. К вопросу об экзистенциальном развитии ребенка как субъекта жизнедеятельности. //Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. 2010. - №3. – С.376-380

РЕЗЮМЕ

Мақолада «экзистенциал ривожланиш» тушунчаси кўрилиб, таълимдаги экзистенциал ёндашувнинг қўлланилиш принциплари кўрсатилган ва кичик ёшдаги ўқувчиларнинг экзистенциал ривожланишининг педагогик услублари ажратилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается понятие «экзистенциальное развитие», представлены принципы реализации экзистенциального подхода в образовании, выделены и описаны педагогические способы экзистенциального развития младших школьников.

SUMMARY

The article discusses the concept of "existential development", presents the principles for the implementation of the existential approach in education, identifies and describes the pedagogical methods of existential development of primary schoolchildren.

МЕКТЕП ОҚЫЎШЫЛАРЫНДА ТАРИЙХЫЙ БИЛИМЛЕРДИ ҚӘЛИПЛЕСТИРИЎ УСЫЛЛАРЫ

Т.С.Ганиев – *үлкен оқытыўшы*

Қарақалпақстан Республикасы халық билимлендириў хызметкерлерин қайта таярлаў ҳәм олардың қәнигелигин арттырыў Аймақлық орайы

Таянч сўзлар: халқаро стандарт, таълим, ислоҳот, инновация, педагогик технология, тарих, тарихий атамалар, ребус, матндаги хатолар.

Ключевые слова: международный стандарт, образование, реформа, инновация, педагогическая технология, история, исторические термины, ребус, ошибки в текстах.

Key words: international standard, education, reform, innovation, pedagogical technology, history, historical terms, rebus, errors in texts.

Заман талабы менен мәмлекетимизде халық хожалығының барлық тарaўларына халықаралық стандарт нормалары енгизилмекте. Бул- теңлер ишинде тең болыў, дүнья мәмлекетлери менен тең қәдем таслаў ушын үлкен имканият. Бул нормалар ҳәр бир қәнигеден өз жумысына деген үлкен жуўапкершиликти, излениўшиликти, басламашылықты, дөретиўшиликти, пидайылықты талап етпекте.

Бүгинги күни мәмлекетимизде билимлендириўдиң сапасын арттырыў ең бир әҳмийетли мәселелерден бири болып, буның ушын жетерли имканиятлар жаратылған. Оқыўшыларға халықаралық стандарт нормалары тийкарында тәлим-тәрбия бериў, оқытыўдың жаңаша форма ҳәм усылларын кеңнен пайдаланыўға айрықша итибар қаратылмақта [1].

Бул мәселеге Президентимиз Ш.М.Мирзиёев Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисине Мүрәжатында және де айдынлық киритип «Мектеп оқыў бағдарламаларын алдыңғы сырт ел тәжирийбеси тийкарында жетилистириў, оқыў жүклемелерин ҳәм пәнлерин қайта көрип шығыў, оларды халықаралық стандартларға сәйкеслендириў, сабақлық ҳәм әдебиятлардың сапасын арттырыў зәрүрлигин” және бир мәртебе атап көрсетти.

Сондай-ақ, Мүрәжатта Өзбекстанды раўажланған мәмлекетке айландырыўды мақсет етип қойған екенбиз, буған тек жедел реформалар, илим-билимлендириў ҳәм инновация менен ерисе алыў мүмкинлиги, буның ушын бәринен бурын басламашы болып ортаға шығатуғын, узақты гөзлеп пикир жүргизе алатуғын, билимли ҳәм тәжирийбели жаңа әўлад кадрларын тәрбиялаўымыз зәрүрлигине айрықша итибар қаратылып, бул мақсетлерге ерисиўде бақшадан баслап жоқары оқыў орнына шекем – билимлендириўдиң барлық бууынларын реформалаў басланғанлығы айрықша атап өтилди [2].

Бүгинги глобалласыў дәўиринде улыўма билим бериў мектеплеринде тарийх пәнин оқытыўда жаңаша қатнас жасаў, сол арқалы тарийхымызды еле де тереңирек үйрениў, өсип киятырған жас әўлад санасында миллий мақтаныш, ўатанға садықлық сезимлерин қәлиплестириў, бул - барлық пән оқытыўшыларының алдында турған ең бир жуўапкершиликли ўазыйпалардан болып есапланады.

Тарийх сабақларында оқыўшылардан тарийхый ўақыялар, олардың келип шығыў себеплери, ақыбетлери, ўақыя жүз берген тарийхый сәнелер, тарийхый шахслар, олардың хызметлерин тарийхый мәкан ҳәм заман көзқарасынан үйрениў, билиў менен бирге тарийхый атамаларға да айрықша итибар қаратыў талап етиледи. Себеби, ҳәр бир темада оқыўшылар кеминде 5-6 тарийхый атама, олардың мазмуны менен танысады. Олардың мазмунын билиў, есте сақлап қалыў ҳәр бир оқыўшыдан зийрекликти, билимлиликти талап етеди.

Оқыўшыларға тарийхый атамалар, олардың мазмунын жеткерип бериў, оларда терең түсиник пайда етиўде оқытыўдың жаңаша усылларынан пайдаланыўды мақсетке муўапық деп ойлаймыз.

Тарийхый атамалар мазмунын өзлестириўде «Түсиниклер анализи» методынан пайдаланыў жақсы нәтийже береди. Себеби, бул метод өтилген оқыў предмети бойынша темаларды оқыўшы тәрепинен ядқа түсириў, бир тема бойынша оқытыўшы тәрепинен берилген атамаларға өзбетинше жуўмақ бериўи, сол арқалы өз билимлерин тексерип баҳалаўға имканият жаратыў ҳәм оқытыўшы тәрепинен қысқа ўақыт ишинде бир неше оқыўшыны баҳалай алыўға бағдарланған [3:63].

Бул методты сабақтың өтилген теманы тәкирарлаў, жаңа теманы беккемлеў басқышларында жеке ҳәм киши топарларда қолլансақ болады. Буның ушын оқытыўшыдан атамалар жазылған тарқатпа материаллар талап етиледи. Сондай-ақ, методты тахта жәрдеминде де әмелге асырыўға да болады.

Методты қолланғанда дәслеп оқыўшылар киши

топарларға бөлинеди. Оқыўшылар методтың ислеў принципи менен таныстырылады. Тарқатпа материаллар топарларға тарқатылады. Оқыўшы дәслеп жеке түрде өтилген тема бойынша тарқатпа материалларда берилген атамалар менен танысады ҳәм үйренген билимлери тийкарында атамалар мазмунын дәптерлерине жазады. Оқытыўшы тарқатпа материалда тема бойынша берилген тарийхый атамаларды оқыйды ҳәм жәмәәт пенен биргеликте ҳәр бир тарийхый атамаға дурыс жуўапты белгилейди ҳәм оқыўшыларды таныстырады. Ҳәр бир оқыўшы дурыс жуўап бенен өз жуўапларын салыстырып, керекли жуўмаққа ийе ийе болады, өз-өзин тексереди, баҳалайды, сондай-ақ билимлерин және бир мәртебе беккемлейди.

Бул методты тарийх сабақларында еки усылда қолланыў мүмкин. Биринши усылда кестеде тема бойынша үйренилген атамалар бериледи. Оқыўшылардан атаманың мазмунын жазыў талап етиледи.

Екинши усылда пайдаланғанда оқыўшыларға үйренилген тарийхый атамалардың мазмуны бериледи, оқыўшылар атаманы табыўы керек болады.

Сондай-ақ, тарийхый атамалар менен ислесиўде «Еки тәрепли күнделик» методынан да пайдалансақ болады [4:7]. Бул методты өтилген теманы тәкирарлаў, жаңа теманы беккемлеў, оқыўшыларға үйге тапсырма ретинде бериўге пайдалансақ та болады.

Методты әмелге асырыў ушын оқыўшыларға кесте жәрдеминде тапсырма бериледи. Кестениң биринши бағанасына тема даўамында үйренилген тарийхый атамалар жазылады. Кестениң екинши «Берилген тәрип» деген бағанасына оқыўшылар тема бойынша үйренилген атамаларға сабақлықтан пайдаланған ҳалда берилген илимий тәрипти, «оқыўшының тәрипи» деген үшинши бағанаға өзиниң тарийхый атама мазмунын қандай дәрежеде түсингенлигин, яғный пикирин жазыўы талап етиледи.

Бул методларды тарийх сабақларында қолланыўдың абзаллығы, өтилген темалар бойынша оқыўшылардың билимлерин, есте сақлап қалыў қәбилетлерин анықлаўға жәрдем береди, раўажландырады, өзин-өзи баҳалаўға үйретеди ҳәм пикирлеў дүньясын кеңейтеди, оқыўшылар тарийхый атамалардың атын есте сақлап қалады, мазмунын түсинеди, оқытыўшыдан артықша ресурс талап етилмейди, класс тахтасы менен ислесиў имканиятын береди, қысқа ўақыттың ишинде оқыўшылардың өзлестириў дәрежесин анықлаў ҳәм баҳалаўға да жәрдем береди.

Сондай-ақ, тарийх сабақларында оқыўшылар болып өткен тарийхый ўақыялар, сәнелер, тарийхый шахслар, атамаларды билиў, есте сақлаў менен бирге, болып өткен тарийхый процеслерге баҳа бериўи, анализлеўи, тийисли жуўмақлар шығарыўы, тарийхый ўақыялықты логикалық избе-изликте түсиниўи ҳәм түсиндире алыўы талап етиледи. Бул билимлерди қәлиплестириўде заманагөй оқытыў усыллары, сабақтың көргизбели болыўы үлкен әҳмийетке ийе болып табылады.

Тарийх сабақларында «Машқала» технологиясынан пайдаланыў да жақсы нәтийже береди. Себеби, бул технология оқыўшыларды ойлаўға, сын пикирлеўге қаратылған [5:38]. Бул технологиядан пайдаланылғанда оқыўшыларға қандай да бир машқала сүўретленген картина көрсетиледи, машқалалы текст оқып бериледи, фильмлер көрсетиледи. Оқыўшылар картинада, текстте ямаса фильмде қандай машқала сүўретленгенлигин табады, атамасын қояды. Оқыўшылар машқаладан келип шыққан ҳалда оның келип шығыў себеплери, ақыбетлери хаққында пикир жүргизеди, усы машқаланың алдын алыў бойынша сол дәўир көзқарасынан келип шыққан ҳалда пикир, усынысларын билдиреди.

Бул технологияны жаңа теманың беккемлеў басқышында оқыўшыларды киши топарларға бөлген ҳалда әмелге асырсақ болады. Бунда киши топарлардан берилген машқала бойынша ҳәр қыйлы пикир, усынысларды тыңлаў имканияты болады. Сабақ жуўмағында болса, оқытыўшы оқыўшылар тәрепинен билдирилген пикир, усынысларды тийкарлап бериўи талап етиледи ҳәм машқала бойынша жуўмақ жасалады. Солай екен, Рубенштейнниң атап көрсеткениндей: “Пикирлеў-бул машқалалы жағдайдан басланады”.

Бул технология оқыўшыларды ҳәр қандай машқалалы жағдайда да өзлериниң пикирине, шешимине ийе болыў ҳәм оны басқаларға өткизе алыўға үйретеди, оларда тарийхый билимлер менен бирге турмыслық тәжирийбени де арттырады.

Тарийх сабақларында “Ребус” (сүўретли жуўмақлар)лардан пайдалансақ жақсы нәтийже береди. Бул методты әмелге асырыў ушын тема мазмунынан келип шыққан ҳалда оқыўшыларды логикалық пикирлеўге қаратылған сүўретлер усыныс етиледи. Оқыўшылар сүўретлерде жасырынған жуўмақланған ой-пикир, тарийхый ўақыялықты табыўы керек болады.

Оқыўшылар бул метод арқалы берилген сүўретлердиң қайсы тәреплерине тийкарғы дыққат қаратыў кереклигин, олардың өзара логикалық байланысын анықлайды, үйренген тарийхый билимлерин беккемлейди, ҳәр қандай сүўреттиң өзине тән мазмун-мәниске ийе екенлигин түсинеди, пикирлерин улыўмаластырып жуўмақ шығарыўға үйренеди.

Улыўма билим бериў мектеплеринде оқыўшылар ушын тийкарғы қурал ҳәм билим алыў дереги сабақлық болып есапланады. Бирақ, усы сабақлықта берилген мағлыўматларды оқыўшыларға қандай усыллар менен жеткерилип атыр, оқыўшылар мағлыўматларды қандай дәрежеде өзлестирип атыр?. Бул сораўлар, әлбетте, ҳәр бир оқытыўшыны ойландырыўы тәбийий. Тарийх сабақларында сабақлық пенен ислесиў методлар, шынығыўлар оқыўшыларда тарийхый билимлерди қәлиплестириўге тийкар болады. «Тексттеги қәтелер» шынығыўы оқыўшылардың билиў, өзин сынап көриў, қәтелерди табыўға қызықтырыў бағдарында ҳәрекетлендириўши шынығыў есапланады. Бул шынығыў тарийхты үйрениўде оқытыўшы ушын берилген материалды тереңирек өзлестириў, дәлиллерди анықластырыўды арттырыў жумысында ең нәтийжели ҳәрекетлендириўши усыл болып табылады. Оларды билим бериўши-шаршаўды шығарыўшы ойынларында, тәкирарлаў-улыўмаластырыўшы, сабақларда, өзбетинше жумысларда қолланыў мүмкин. Тексттеги қәтелер оқытыўшы тәрепинен түрлише мазмунда ҳәм көлемде дүзилиўи мүмкин. Текст пенен ислесиўди түрлише шөлкемлестириў мүмкин. Егер ўақыт жетерли болса, қәтелерди таўып, оларды дүзиўлеп жазыўға тапсырма бериледи, егер ўақыт аз болса тек тексттеги қәтелерди анықлап оларды белгилеп қойыў мүмкин. Текст пенен ислесиў жумысының дәслепки басқышында мүмкиншилиги болғанынша оның орынланыўы бойынша тахтаға қәбилетли оқыўшыларды шақырып текстти даўыслатып оқытыў ҳәм тексттеги табылған қәтелерге кең түрде тәрип бергизиў мүмкин. Қадағалаўдың бундай түри оқыўшыларда қызығыўшылық оятыўы сөзсиз.

Солай екен, тарийх сабақларында берилген материалдың оқыўшылар тәрепинен өзлестирилиўи дәрежесине сабақтың дурыс шөлкемлестирилиўи, оны жеткерип бериў методлары ҳәм усылларының темаға сәйкес таңланғанлығы, оқытыўшы тәрепинен олардың нәтийжели қолланылыўы әҳмийетли роль ойнайды.

Жуўмақлап айтқанда, көрип өтилген интерактив методлар сабақтың көргизбели болыўын тәмийинлеў менен бирге оқыўшылардың ойлаў, пикирлеў, есте

сақлаў қәбилетлерин раўажландырады ҳәм тарийхый билимлерин қәлиплестириўге тийкар болады. Сондай-ақ, улыўма орта билимлендириўдиң мәмлекетлик билимлендириў стандартында белгилеп қойылған таяныш ҳәм пәнге тийисли компетенцияларды қәлиплестириўге жәрдем береди.

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Умумий ўрта, ўрта махсус таълимнинг давлат таълим стандартини тасдиқлаш тўғрисида"ги 187-сон Қарори (2017 йил 6 апрель).
2. Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.М.Мирзиёевтиң Олий Мажлиске Мүрәжаты, 2020-жыл 24-январь.
3. Ишмуҳамедов Р., Юлдашев М. «Таълим ва тарбияда инновацион педагогик технологиялар». -Т.: «Ниҳол», 2013.
4. Жуманиёзова М. Тарих дарсларида интерфаол методлардан фойдаланиш (методик қўлланма). -Т.: 2005.

РЕЗЮМЕ

Мақолада педагогик технологияларнинг афзалликлари тўғрисида хулосалар чиқарилган ва тарих дарсларида интерфаол методлардан фойдаланиш усуллари кўрсатиб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются преимущества использования педагогических технологий и интерактивных методов на уроках истории.

SUMMARY

The article deals with the advantages of using pedagogical technologies and interactive methods at the lessons in History.

ГЕОГРАФИЯ САБАҚЛАРЫН ОҚЫТЫЎДА ӨЗБЕТИНШЕ ТАПСЫРМАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНЫЎДЫҢ ӘҲМИЙЕТИ

Г.Ө.Жиемуратова – *үлкен оқытыўшы*

Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириў хызметкерлерин қайта таярлаў ҳәм олардың қәнигелигин арттырыў Аймақлық орайы

Г.А.Ходжаева – *география илимлериниң кандидаты*

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: инновацион, креатив, стандарт, озон, методика, PISA, стратегия, материк, океанлар.
Ключевые слова: инновация, креатив, стандарт, озон, методика, PISA, стратегия, материк, океаны.
Key words: innovation, creative, standard, ozone, methodology, PISA, strategy, continent,ocean.

Бүгинги күнде билимлендириў тараўын жоқары дәрежеге көтериў ушын мәмлекетимиз тәрепинен жаратылып атырған имканиятлар жүдә үлкен. Бул имканиятларды жаратып бериўдиң тийкарғы мақсети келешек жасларымызға сыпатлы билим бериў екенлиги ҳешкимге сыр емес.

Президентимиздиң мәмлекет басшысы сыпатында өз искерлигиниң дәслепки күнлеринен баслап-ақ елимизде инновацион ҳәм креатив пикирлейтуғын заманагөй кадрлар таярлаў, жасларды ўатансүйиўшилик руўхын, жоқары мәнаўият ийелери етип тәрбиялаў, сол мақсетте билимлендириў тараўын еле де жетилистириў мәселелерине айрықша итибар қаратып келмекте. Олардың айқын бир мысалы «Өзбекстан Республикасын және де раўажландырыў бойынша ҳәрекетлер стратегиясы ҳаққында»ғы 2017-жыл 7-февральдағы ПФ-4947-санлы пәрманы менен тастыйықланған «2017-2021 жылларда Өзбекстан Республикасын раўажландырыўдың бес жөнелиси бойынша «Ҳәрекетлер стратегиясы» шеңберинде Өзбекстанда билимлендириў сыпатын баҳалаўда жаңа мониторинг системасын халықаралық баҳалаў бағдарламалары жәрдеминде анықлаў ҳәм оларға тийкарланған системаның қәлиплестирилиўин айтып өтсек болады [1]. Бунда мәмлекетимиз 2021-жылы PISA халықаралық баҳалаў бағдарламасында қатнасыў көзде тутылмақта. Бул бағдарламада қатнасыўдың тийкарғы мақсети тестлерди өткериў яки оқыўшыларды тестке таярлаў емес, оқыўшыларымызда XXI әсир көнликпелерин қәлиплестириў, бәсекиге шыдамлы кадрларды таярлаў ушын беккем шараят жаратыў болып есапланады деп көрсетилген. Бундай бағдарламалар оқыўшы жаслардың дөретиўшилик ҳәм креатив пикирлеўи, алған билимлерин турмыста қоллана алыў қәбилетлерине баҳа бериў ҳәм бул көнликпелерди раўажландырыўға бағдарлайды. Бул көнликпелерди раўажландырыў ушын улыўма орта билим бериў мектеплериндеги ҳәр бир оқытыўшы оқыўшыларға сабақ даўамында илимий билимлерди бериў менен бирге оларда кең дүнья қарасты пайда етиў, ойлаў ҳәм өзбетинше пикирлеў көнликпелери арқалы билимге болған қызығыўшылығын раўажландырып барыўы керек. Бунда биринши гезекте оқытыўшының өзинен көп жуўапкершилик талап етиледи.

Сонлықтанда, оқытыўшылар өзлериниң үстинде көбирек өзбетинше излениўи керек. Себеби, оқыўшылар тез пәт пенен раўажланып баратырған дәўирде ҳәр қыйлы жаңалықлардан ҳәм мағлыўмат дереклеринен қәлеген орынларда өзлерине керек билимлерди алады десек қәтелеспеймиз.

Улыўма орта билим бериў мектеплеринде алып барылатуғын өзбетинше жумысларда оқыўшылардың логикалық пикирлеўин раўажландырыў, ақылый қәбилетин, илимий дүнья қарасын кеңейттириў ҳәм ҳәр бир жаңалықты тез ҳәм толық қабыллай алыўы арқалы креатив пикирлеў көнликпелерин қәлиплестириўден ибарат. Сонлықтанда бүгинги күни оқытыўшы билим алыўшының еркин пикирлеўин тәмийинлеў ушын ҳәр қыйлы өзбетинше тапсырмаларды таярлаўы керек. Өзбетинше тапсырмалар арқалы оқыўшылар изленеди, жазады ҳәм жуўмақ шығарыў көнликпелерине ийе болады, ал оқытыўшы тек ғана таяр билим берип қоймастан олардың излениўине мүмкиншилик жаратады. Тилекке қарсы бүгинги күнде оқытыўшылардың көпшилиги ески усылда яғный сабақлықтағы бар болған мағлыўматларды айтып, түсиндирип бериў менен ғана шекленип қалмақта, ол оқыўшыларды өзбетинше пикирлеўден узақластырып, керисинше таяр билимлерди ғана алыўға үйретеди.

Оқыўшылардың өзбетиншелигин арттырыў ушын биринши гезекте оқытыўшының өзи көбирек қосымша мағлыўматларды қосып күнделикли сабаққа таярлап келиўи керек. Оқытыўшы күнделикли сабаққа таярланыў барысында оқыўшылар ушын өзбетинше тапсырмалар таярлайды ҳәм темаға тийисли қосымша мағлыўматларды өзиде излейди. Темаға тийисли таярланған өзбетинше тапсырмалар оқыўшыларды еркин пикирлеўге үйретеди ҳәм оқыўға болған қызығыўшылығын асырады, оқытыўшының сабаққа қызықтыра алыўы болса арқалы оқыўшының тийисли билимлерди пухта өзлестириўине алып келетуғынлығын көриўимиз мүмкин. Биз буннан оқыўшылардың сыпатлы билим алыўында тийкарынан оқытыўшының роли жүдә үлкен екенлигин түсинемиз.

Географ методист алым О.Мүминовтың "Тәбийий география таълими методикасы" китабында "Оқытыўшы ўақтын аямай, үзликсиз рәўиште дөретиўшилик пенен излениўи, қандайда бир нәрсени ойлап табыўы, топлаўы, улыўмаластырыўы, оқыўшыларға қандай да бир жаналықлар бериўи, талап

етилген зәрүр билимлерди белгили бир тәртипте үйретиўи лазым" деп көрсетип өткен [2].Солай екен оқыўшыларда Мәмлекетлик билимлендириў стандарты талап еткен билим, көнликпе ҳәм укыплылықларды оқыўшыларда қәлиплестириўде биринши гезекте оқытыўшыдан өзбетинше излениўшиликти талап етеди.

Өзбетинше тапсырмалар ҳәр қыйлы усылларда оқытыўшы тәрепинен таярланып олардың орынланыўы арқалы оқыўшылар сабақлық пенен ислесиў мүмкиншилигине де ийе болады. Себеби, сабақлық- оқыўшылар ушын тийкарғы қолланба, олар алатуғын билимлердиң ең зәрүр дереги [1]. Оқытыўшының сабақлық пенен ислесиўди үйретиўи арқалы оқыўшы үйге берилген тапсырманы да өзбетинше орынлаўға ҳәрекет етеди. Өзбетинше тапсырмаларды сабақтың қәлеген басқышларында бериўимиз мүмкин. Бирақ, өзбетинше жумыслар оқыўшылардың жасына олардың таярлық дәрежесине ҳәм индивидуал қәсийетлерине сәйкес келиўи, сондай-ақ, жумыстың нәтийжеси оқыўшыларға жаңалық бериўи шәрт. Егерде оқытыўшы сабақ даўамында жаңадан қызығарлы ўақыя ҳәм фактлерди көрсетип билсе яки айта алса ол оқыўшының пәнге деген қызығыўшылығын асырып өзбетинше пәнге тийисли қосымша әдебиятларды да саналы түрде оқый алыў мүмкиншилигин жаратады. Бул сабақ даўамында оқытыўшы тәрепинен таярланған тапсырмаларды еркин түсинип, кеңнен пикирлеў имканиятын жаратады.

Улыўма орта билим бериў мектеплериниң 6-классларында "Материклер ҳәм океанлар тәбийий географиясы" пәнин оқытыўда оқыўшыларға ҳәр бир темада өзбетинше тапсырмалар таярлаўымызға болады ҳәм бул бойынша төменде бирнеше мысаллар келтиремиз. Мысалы:«Материклер ҳәм океанлар тәбийий географиясында»нелер үйрениледи? темасын үйрениўде оқыўшылар ушын ҳәр қыйлы өзбетинше тапсырмалар таярлаўымыз мүмкин. Бул тема ең биринши үйренилетуғын тема болғанлықтан оны кеңирек үйретиў үлкен әҳмийетке ийе. Сонлықтанда, оқыўшыларға ең дәслеп бул курстың мақсет ҳәм ўазыйпаларын әпиўайы усылларда түсиндириў талап етиледи. Бунда оқыўшыларға 5-класста "Тәбийий география басланғыш" курсында алған билимлерине таянып сораў-жуўаплар өткерип материклер ҳәм океанлар ҳаққындағы мағлыўматлар бериледи. Оқыўшыларға өзбетинше орынлаў жеке орынлаў ушын тапсырма береди:

Тапсырма: Берилген сүўретлерге қарап материклердиң майданы жағынан избе-излигин табың: (Оқытыўшы тахтаға материклердиң сүўретлерин презентация арқалы яки көргизбели құрал ретинде қояды)

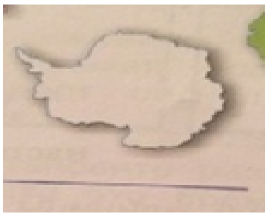

Оқыўшылар бул тапсырманы Тәбияттаныў сабақларында яки "Тәбийий география басланғыш" курсында алған билимлерине таянып орынлайды. Егерде оқыўшылардың өзлестириўи ушын тапсырма қыйыншылық туўдырса карта ҳәм атласлардан пайдаланыў усыныс етиледи.

2-Тапсырма: Ҳәр бир материк ушын еки мағлыўмат таярлаң**:**

Бул тапсырманы оқыўшылар жуплықта орынлайды. Оқыўшылар өзлериниң алған билимлерине сүйенген ҳалда мағлыўматларды жазады. Мысалы:

1-Африка- ең ыссы материк;

2-Майданы жағынан екинши орында турады;

Бундай өзбетинше тапсырмаларды орынлаў оқыўшылардың 4-класста "Тәбияттаныў" сабағында ҳәм 5-класста "Тәбийий географияның басланғыш курсын"да алған билимлерин есине түсиреди, сүўретлерди көриў арқалы карталарды үйрениў, анализлеў көнликпесин раўажаландырады соның менен бирге салыстырыў укыплылығы да пайда болады.

Оқыўшылардың карта менен ислесиўин қәлиплестириў ушын да өзбетинше тапсырмалар таярлаўымыз мүмкин. Мысалы: оқыўшыларға төмендегише сораўлар жазылған тарқатпалар бериледи:

- Еки континенттен қуралған материкти айтың ҳәм картадан көрсетип бериң?
- Еки материктен ибарат континентти айтың ҳәм картадан көрсетип бериң?
- Экватор сызығы ҳәм басланғыш мердиан қайсы материклерди кесип өтетуғынлығын анықлаң;
- Қайсы материклер арқа ярым шарда жайласқан?
- Жер жүзиндеги ең үлкен атаўларды көрсетиң;

Бул тапсырманы оқыўшылар топарларда яки жеке түрде орынлаўы да мүмкин. Бул оқытыўшының шешимине байланыслы болады.

3-тапсырма: Географиялық қабықтың шегералары, өзгешеликлери темасы бойынша да өзбетинше тапсырмалар таярлаўымыз мүмкин.

Мысалы: Жеке тапсырма: Берилген кестени сабақлықтан пайдаланып дәптерлериңизге жазың?

Географиялық қабықтың шегералары	Географиялық қабықтың өзине тән өзгешелиги	Географиялық қабықтың вертикал дүзилисиниң өзгешелиги	Географиялық қабықтың горизантал дүзилисиндеги өзгешелиги

Оқыўшылар бул тапсырманы орынлаўда сабақлық пенен тиккелей ислеседи. Бул тапсырманы орынлаў барысында оқыўшылар географиялық қабықтың шегералары ҳәм олардың өзгешеликлери бойынша мағлыўматларды өзбетинше үйренеди. Олар сабақлық арқалы географиялық қабықтың ең жоқарғы шегерасы озон пердесине, төменги шегерасы геўек жынысларының астынғы бөлимлерине туўра келетуғынлығы ҳаққында мағлыўматлар таярлаўы мүмкин. Бул мағлыўматлардың жуўмағында оқытыўшы азон қабығы оның әҳмийети ҳәм бүгинги күни азон қабығының тесилиўи ақыбетинде пайда болып атырған климатымыздағы өзгерислер ҳаққындағы мағлыўматларды берип кетиўи усыныс етиледи.

Жуўмақластырып айтатуғын болсақ оқытыўшылардың сабақ процесин алып барыўының бир қыйлылығы оқыўшылар арасында қызығыўшылықтың

пэсейиуине алып келеди. Соның ушын оқыўшылардың қызығыўшылығын арттырыўда, алған теориялық билимлерин әмелиятта қоллай алыў көнликпелерин раўажландырыўға өзбетинше тапсырмаларды қалайынша орынлатыў үлкен жәрдем береди. Өзбетинше тапсырмаларды оқыўшыларға қалайынша орынлаўы кереклигин үйретиў арқалы ийелеп атырған билимлерин тереңлестирген, өзбетинше анализлеў хәттеки жуўмақ шығара алыў көнликпелерин қәлиплестириў заман талабы болып оларды бүгинги халықаралық баҳалаў бағдарламасы бойынша таярлаған болар едик.

Әдебиятлар

1. “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2019-йил 29-апрельдаги №ПФ 5712 сонли фармони.
2. Мўминов О.“Тэбиййй география таълими методикаси” Т-1976
3. СоатовА., Абдулқосимов А., Миракмалов М. “География” 6-класс окыўшылары ушын сабақлық. –Т.: 2017.

РЕЗЮМЕ

Мақолада умумий ўрта таълим мактаб ўқувчиларининг ижодий тафаккурини ривожлантириш учун мустақил ишлардан фойдаланишнинг аҳамияти муҳокама қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается важность методики использования самостоятельных работ для развития креативного мышления учеников средних школ.

SUMMARY

This article is about the importanse of using methods of individual work for develoving creative thinking of secondary schools pupils.

KISHI JASTAǴÍ BALALARDÍŃ KÓRKEMLIK XÍZMETIN RAWAJLANDÍRÍWDA ERTEKLERDIŃ ÁHMIYETI

L.Ibragimova - *assistent oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so’zlar: ertak, janr, syujet, kichik yoshdagi bolalar, ertak mazmuni.

Ключевые слова: сказка, жанр, сюжет, маленькие дети, сказочный контент.

Key words: fairy tale, genre, plot, young children, fairy tale content.

Ertekler awızeki xalıq dóretpeleriniń eń bay janrlarınıń biri. Erte zamanlarda hár qıylı bolǵan, bolmaǵan, endi bolatuǵın waqıyalardı xalıq ishinen shıqqan talantlı sheshen, dilwar adamlar ertek etip dóretken. Ertekti atqarıwshılardı– ertekshiler dep ataǵan. Erteksһililik te burınǵı ótken zamanlarda úlken kásip iyesi esaplanǵan. Ertekti toqıw ushın da, onı sulıwlap, túsigine deyin qaldırmay aytıw ushın da ayrıqsha tábiyǵıy talant kerek. Eger ertekti qızıqlı etip aytıp, sóylep bere almasań, seniń aytıp berip atırǵan waqıyań qızıq bolmaydı, sulıw sánli bolıp shıqpaydı da. Onı aytqan ertekshiler – haqıyqat oratorlar, sheshenler bolǵan. Onı aytıwdaǵı dawıs, til, hár qıylı ónerli qıymıllar, ses tolqınları, qaratpa sózler, tıńlawshınıń jan sezimin oyatpasa, ol adamdı ertekshi yaǵnıy sheshen, orator dep tilge almaǵan. Ertekshilerdi jıraw, baqsı, qıssaxan izlegendey awılma-awıl izlep, tawıp alıp ertek ayttıratuǵın bolǵan. Ertekshiler mektepleri bolǵan. Olar ustaz-shákirt bolıp bir-birinen erteklerdi úyrenip, onı kásip etip júrgen jigitler, geyde hayallar da bolǵan. Hátteki, ertekshilerdi jıynap, jarıstırıp ayttıratuǵın da bolǵan. Solardıń eń aytqıshların xalıq óz átirapına jámlep, bos waqıtlarında ertek ayttırıp dem alǵan.

Ertektiń dóreliw ásirleri uzaqta. Hátte, biziń eramızdan burınǵı ásirlerde payda bolǵan bolsa kerek. Folkloristler payda bolıw, aytılıw dáwirlerin belgili bir ásirge taqap aytalmaydı da "Ertekler áyyem zamannan berli payda bolıp, dóretilip, taralıp hám aytılıp keledi", -dep kórsetedi. XI ásirde jasaǵan túrk tilles xalıqlardıń eń talantlı tilshi mamanı Maxmud Qashqariy ertek sóziniń mánisi: "Haslı bir nárseni áńgime qılıwdan alınǵan" [1:98], - dep kórsetedi. Sonlıqtan da ertek degen atama erterekte payda bolǵan, belgili bir dáwirde turmısta bolǵan yamasa xalıq ármanı, tilegi, oylawı boyınsha bolar-aw dep árman etken waqıyaları, belgili bir syujetke qurılǵan, obrazlı mánige iye nárse. Waqıyalardan qurılǵan uzaq yamasa jaqın háreketli waqıyalardı bildiretuǵın awızeki prozalıq shıǵarmalar esaplanadı. Erteklerde uzaq waqıyalarda qısqa syujetli waqıyalarda orın ala beriwi múmkin. Ol avtordıń yaki aytıwshınıń sheberligine túp-tiykarınan ǵárezli bolatuǵını tábiyǵıy.

Hár bir ertektiń óz mazmunı bar. Onı shıǵarıwshılar qanday da bir bolǵan – bolmaǵan maqsetlerdi niyet etip shıǵarǵan. Bálkim birinshi ertek bolıp dóretilgen waqtında ápiwayı jay waqıyalarǵa say dóregen bolıwı itimal. Biraq ol ertek aytıwshı xalıq wákilleri arqalı bir neshe ásirler dawamında qayta islenip, talay sheshenler, aytqıshlar eleginen ótken. Mazmunı da, ideyası da, baǵıtı da biraz keńeygen yamasa taraygan da bolıwı múmkin. Atadan balaǵa ótip bizlerdiń zamanımızǵa deyin jetip kelgen.

"Altın tawıq" degen ertekte adamnıń haywan, haywannıń adam bolıwı, shóptiń járdemi menen adamdı tiriltiw, peri qızları hám t.b. haqqında sóz boladı. Bir baydıń bir hayalınan Asan, Úsen, ekinshisinen Esen degen balalar tuwıladı. Ákesiniń júzimin jegen qustı balalar izleydi. Bunı qasqırdıń járdemi menen Esen tabadı. Esen qasqırdıń járdemi menen qasqır birde at, birde qız, birde sur tulpar bolıp periy qızın tabıwǵa járdem beredi. Patshanıń tapsırmasın orınlap qaytıp kiyatırǵanda bayaǵı aǵaları Esendi qızǵanıp onı óltiredi. Qasqır dostı káramatlı shóp penen Esendi tiriltip muradına jetkeredi.

Solay etip, joqarıda qısqasha kórip ótken hár bir ájayıp hádiysler haqqındaǵı erteklerdiń mazmun, ideyasına kóz juwırtqanımızda, adam qıyalınıń sheksiz ekenligi birden kewilge túyiledi. Adamda qansha dárejede árman, qıyal, úmit, oy, talǵam, ushqır párwaz bar. Tiykarında, adam ańsaǵan turmıs haqıyqatlıǵı jatadı da, ármanlar asıwı párwaz etip turmıslıq oylardı ne degen adam qıyalı, oyı jetip bilmeytuǵın tilsimli zatlar arqalı sol kúsegen ármanların orınlattırıp beredi. Hár bir ertek hayran qalarlıq ájayıp hádiyselerge tolı. Bil tiptegi erteklerdiń mazmunı da, obrazları da, qurılısı da ózine tán ózgeshelikleri menen ayrılıp turadı.

Solay eken, turmıs erteklerinde aqıllılıq penen aqmaqlıq, tapqırlıq penen topaslıq, ádillik penen zulımlılıq, jaqsılıq penen jamanlıq, tuwrılıq penen urlıq hám t.b. adam ómirinde ushırasatuǵın unamlı hám unamsız qásiyetlerdiń turmıstaǵı duwshar bolıwı tuwralı sóz etedi. Mıs: "Jaqsılıq qılsań ózińe, jamanlıq qılsań ózińe" degen ertektiń waqıyasın kóz aldımızǵa keltireyik. Bir hayal eldegi danıshpan adamǵa barıp, onnan "Birewge birew jaqsılıq qılsa ne qıladı?, -dep soraptı. Sonda danıshpan – "Jaqsılıq qılsań ózińe" dep juwap beripti. Onnan soń hayal taǵı danıshpannan – "Bir adam, bir adamǵa jamanlıq qılsa ne boladı?", -dep soraptı. Turmıs erteklerinde ádillik teması hámme nárseden ústem turadı. Ulıwma ertek atawlısında ádillik – olardıń baslı uranı. Haqıyqattan da dúńyaǵa shıǵıp jasap atırǵan hár bir adam ádillikti kúseydi. Hátte, ádilsizlik túr bildirgen adamda ádillik dep ah urıp, "meniń isim ádil, hár kim mendey etip ádillik islese", –dep gáp aytadı. Biraq onıń menen hámme anıq ádillik shoqqısında jasay almaydı. Gey birewlerdiń islegeni ádilsizlik bolsa da, tili "ádilmen" dep lepirip turadı. Adamdaǵı, jámiyettegi, el basshılarındaǵı

ádillikti ápiwayı xalıq bahalaydı. Tildi jiberseń qayda ketpeydi. Biraq, bári ólshemli. Onıń uzın-keltesin ortalıq sheship bahalaydı. Burın da, házir de ádillikke bas iymeytuǵın adam joq. Ózi ádil bolmasa da ádillikti kúseydi. Ádil bolǵısı keledi. Átteń… bola almaydı.

Erteklerde de ádillik teması baslı másele. Mısalı: "Ádil patsha" erteginde Ádil atlı balanıń xannıń qızın alıp, onıń jurtınıń yarımın soraǵanı, aqıllı, ádil, tóreligi menen keyninen xannıń barlıq eline, jurtına basshılıq etkeni sóz etiledi. Ádil patshanıń kárwannıń hakısın, ǵarrınıń qunın tórelik etip ádil sheshiwiniń ózinde qansha dárejede patshanıń haqıyqıy ádilligin kóremiz.

Mine, joqarıdaǵıday turmıslıq faktler qaraqalpaq erteginiń "Turmıs haqqındaǵı" erteklerinde kóplep kóriwge boladı. Hár bir ertektiń mazmunına, ideyasına, kompoziciyalıq qurılısına qaray onıń baslanıwı, waqıyanıń rawajlanıwı yaǵnıy shiyelenisiwi, sheshiliwinde juwmaqtı kútip otırasań. Hár bir ertektiń ózine tán ózgeshelikleri bar.

Erteklerdi aytıwshılar jeke óziniń talantına, sóz sóylew sheberligine qarap hár qıylı baslap, hár qıylı aytıp, hár qıylı muqamda tamamlaǵan. Kóbinshe "Burınǵı ótken zamanda, sol zamannıń qádiminde" dep baslaytuǵın bolǵan. Juwmaqlaǵanda da "Áne, usılay murad-maqsetine jetedi" yaki "Sońı usınıń menen pitedi, tamam boladı, áne tamam" degendey sózler qollanılǵan.

Sheshenlik (oratorlıq) óneri erteklerde ayrıqsha orın tutadı. Ertekti dóretiwshiler qanday sheberlik penen onı dóretken bolsa, onı tıńlawshılarǵa aytıp beriwshi sheshen avtordan da bes-beter talantlı insanlar bolǵan. Sonlıqtan da bolıwı kerek, geypara erteklerdiń dóregenine bir neshe on ásirler bolsa da qunın joyıtpaǵanın kóremiz. Olardıń bizge jetip keliwinde sheshen, dilwar, qatıqulaq, shayır, jıraw, baqsı, qıssaxanlardıń, xatkerlerdiń qosqan úlesi oǵada ullı.

Ádebiyatlar

1. Maxmud Qashqariy. Devonu Lug'atit turk. -T.: 1 Том, 98-b.

REZYUME

Moqolada kichik yoshdagi bolalarning badiiy xizmatini rivojlantirishda ertaklarning ahamiyati haqida so'z boradi. Ertaklarning paydo bo'lish tarixi, ularning bolalar hayotidagi roli haqida qisqacha to'qtalib o'tilgan va ertaklardan misollar keltirilgan.

РУЗЮМЕ

В статье рассматривается роль сказок в развитии художественного восприятия маленьких детей. Кратко описана история сказок, их роль в жизни детей, приведены примеры из сказок.

SUMMARY

The article discusses the role of fairy tales in the development of the artistic perception of young children. The history of fairy tales is briefly described, their role in the life of children, examples from fairy tales are given.

BASLAWÍSH KLASS OQÍWSHÍLARÍN KITAP OQÍWǴA QÍZÍQTÍRÍW BARÍSÍNDAǴÍ WAZÍYPALAR

Z.U.Ilyasova - *assistent oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: boshlang'ich sinf, mustaqil kitob o'qish, qiziqtirish usullari, vazifalar.
Ключевые слова: начальный класс, самостоятельно заинтересоваться чтением, методы привлечения, задача.
Key words: the primary class, to be interested in reading independently, methods of involvement to reading, task.

Ǵárezsiz elimizdiń alǵa ilgerilep atırǵan dáwirinde bilimlendiriw baǵdarında ilim, texnika, texnologiya, ekonomika hám mádeniyatta qatar jetiskenliklerge erisildi. Xalıq bilimlendiriw sisteması aldıńǵı baǵdar dep járiyalandı. Bilimlendiriw haqqında Nızam, jetik kadrlardı tayarlawdıń Milliy baǵdarlaması turmısqa engizildi. Milliy pedagogikamız benen milliy tárbiyamızdıń jámiyetlik áhmiyeti arttı, jas qánigelerdi zaman talabına ılayıq tayarlap shıǵarıwǵa talap kúsheydi. Respublikamızda miynet bazarı hám básekeli ortalıq qáliplesti.

Húrmetli Birinshi Prezidentimiz I.Á.Kárimov 1997-jılı 29-avgustta Ózbekstan Respublikasınıń Oliy Májlisiniń toǵızınshı sessiyasında sóylegen sózinde: «Bul muqaddes topıraqtaǵı hár bir adam barlıq ómiri dawamında óziniń balaların sawatlı, miyrimli etip ósiriw ushın, olardıń baxıtlı hám tabıslı bolıwın kóriw ushın bar kúshin ayamay miynet etedi hám gúresedi. Balaǵa jaqsı at qoyıw, jaqsı muǵallimniń qolına tapsırıw, bilim-sawat hám óner beriw, úylendiriw hám olarǵa turaqjay salıwdı ózleriniń parızı hám wazıypası dep esaplaydı»- degen edi. Mine, usı biybaha dástúrlerdiń qaytadan tuwılıp, ómirimizge tereń eniwine ǵárezsizlik tiykar boldı hám oǵan qolaylı jaǵdaylar dúzildi.

Birinshi Prezidentimiz I.Á. Kárimovtıń baslaması menen dúzilgen, Ózbekstan tariyxında óshpes iz qaldıratuǵın «Kadrlardı tayarlawdıń milliy baǵdarlaması» hám «Tálim haqqında»ǵı nızamınıń eń áhmiyetli maqseti shaxstı, yaǵnıy insandı, ózinen óshpes iz qaldıratuǵın tulǵanı tayarlawdan ibarat. Demek, bul aldımızǵa qoyılıp atırǵan wazıypa ulıwma tálim mekteplerinde oqıytuǵın hár bir oqıwshını ózinshe pikirlew qábiletine, ózinshe sheshim qabıl etiw múmkinshiliklerine iye, alǵan bilimin óz isinde biymálel mardana qollanıw uqıbına iye, Nızamǵa sadıq, ózi biletuǵın, ózi tabatuǵın, ózi biyleytuǵın principli kásip iyesi dárejesinde tárbiyalaw degendi ańlatadı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoevtiń 2017-jıl 7-fevral kúngi «Ózbekstan Respublikasın jáne de rawajlandırıw boyınsha Háreketler strategiyası haqqında»ǵı PF-4947-sanlı Pármanı, 2017-jıl 5-iyuldegi «Jaslarǵa baylanıslı mámleketlik siyasattıń sapalılıǵın arttırıw hám Ózbekstan Jaslar awqamı xızmetlerin qollap-quwatlaw haqqında»ǵı PF-5106 sanlı Pármanı hám 2017-jıl 28-iyuldegi «Ruwxıy-aǵartıwshılıq jumıslarınıń sapalılıǵın arttırıw hám tarawdı rawajlandırıwdı jańa basqıshqa kóteriw haqqında»ǵı PK-3160 sanlı qararı menen basqa da basshılıqqa alınatuǵın huquqıy hújjetlerde belgilengen wazıypalar usı ortalıqtaǵı jumıslardı izbe-izlik penen ámelge asırıw islerin jedellestiriwge túrtki bolatuǵın, házirgi kúnniń eń baslı wazıypalarınan birine aynaldı.

Usı párman hám qararlarda kórsetilgen wazıypalardı inabatlı túrde ámelge asırıw arqalı dúnya bilimlendiriw talaplarına muwapıq shet elli kásiplesleri menen básekige belsene túse alatuǵın, miynet bazarında ótimli, básekeli ortalıqta jetik bilimli oqıwshılardı tayarlaw kún tártibine bas másele etip qoyıldı. Bul proceste zaman talabına sáykes joqarı sapada tayarlanǵan, ruwxı bálent, keleshektegi belgili bir kásiptiń iyesi bolǵan mektep oqıwshıların baslawısh mektepte oqıw dáwirlerinen baslap kitap oqıwǵa qızıqtırıw isleri oǵada áhmiyetli dep túsinildi.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoevtiń 2017-jıl 12-yanvar' kúngi «Kitap ónimlerin basıp shıǵarıw hám tarqatıw sistemasın rawajlandırıw, kitap oqıwdı hám kitapqumarlıq mádeniyatın arttırıw jáne úgit-násiyatlaw haqqında» biyligi, F-4789-sanlı Pármanı elimizde umıtılıp baratırǵan kitap oqıw mádeniyatın qaytadan qálpine keltiriw islerine unamlı tásir jasadı. Xalqımız bul sawap isti qolǵa alǵan Húrmetli Prezidentimizge sheksiz minnetdar boldı.

Usı biylikke baylanıslı respublikamızda eki jıldan berli kitap oqıwshılardıń konkursı bolıp, jeńimpazǵa hár jılı «SPARK» avtomashinası berilip, sherek ásirden ziyat waqıt ishinde kitap oqıwdan qashıqlasıp ketkenlerdi qaytadan kitapqa qızıqtırıw dáwiri baslandı. Ásirese, 2018-jılǵı kitap oqıwshılar konkursınıń jeńimpazı, Qaraqalpaqstannan jarısqa barıp «SPARK» mingen Nursulıwdıń tabısları mektep oqıwshılarında, ásirese baslawısh klass oqıwshılarında kitap oqıwǵa bolǵan háwesti oyata basladı.

Usı kózqarastan qaraǵanımızda, ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde oqıp atırǵan baslawısh klass oqıwshılarınıń ózbetinshe kitap oqıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıqların arttırıw isleri házirgi kúnniń eń aktual mashqalalarınan biri bolıp sanaladı.

Biz úyrengen geypara ádebiyatlarımız materialları boyınsha bul tarawda birqansha jumıslardıń islengenligi belgili boldı. Ásirese, ilimpaz Abdusamadova, D.Jumanazarova, K.Inoyatova [7], G.V.Raximova [10], D.Sharipova, Sh., J.Tuychievalar, Sh.Madraximova [9], X.Mamatraymova, M.Fayazova [14], M.Raximova [11] hám basqalar ózleriniń maqalalarında kitaptıń oqıwshı, oqıtıwshı, ustaz xızmetlerinde ayrıqsha áhmiyetke iye ekenligin hár tárepleme dálillewge umtıladı.

Qaraqalpaqstanlı ilimpazlar da, mektep muǵallimleri de, izertlewshiler de ózleriniń bul máselede pikirleriniń bar ekenligin bildirgen. Máselen I.Atabaeva [4], R.Arziev [2], A.Ábdiev, V.Ótebaeva, E.Utepbergenov [13] hám basqalar óz maqalalarında kitap oqıwdıń abzallıqların, degen menen adamnıń ózinde inta, ıqlas bolmasa, kitaptı zorlap oqıta bergenniń biypayda ekenligine gazeta oqıwshılarınıń dıqqatın qaratadı.

Kitap penen dos bolǵannıń abzallıqların Q.Yusupov [15], I.Qaypnazarova [8], G.Tájetdinova [12], E.Arzuova [3], G.Begmuratova [5], F.Abatova [1] lar, bunnan basqa da E.Ismaylova, M.Aytmuratova, D.Orazbaeva, A.Serjanova, Q.Qalbaev, B.Maqsetdinova, J.Tóremuratova, U.Tájimuratova hám basqalar oqıwshı jaslar arasında kitap oqıw mádeniyatın qáliplestiriw, oqıwshılardınn kitapqa qızıǵıwshılıǵın arttırıw máselesindegi ózleriniń is tájiriybeleri menen ortaqlasadı.

Degen menen, ádebiyatlardı úyreniwimiz hám jeke baqlawlarımız ele de bolsa bul tarawda izleniwlerdiń kerekligin kórsetti. Sebebi, ulıwma bilim beretuǵın mekteplerdegi baslawısh klass oqıwshılarınıń ózbetinshe kitap oqıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıqların qanaatlandırıw islerinde ushırasıp atırǵan geypara mashqalalar, onıń kelip shıǵıw sebepleri hám onı saplastırıw isleriniń ele de bolsa jetilistiriwdi talap etip atırǵanlıǵı málim boldı.

Joqarıda kórsetilgenlerdi inabatqa ala otırıp, biz óz aldımızǵa bir qatar tómende kórsetilgen wazıypalardı da belgiledik:

- Kitaptıń – bilim bulaǵı ekenligine baslawısh klass oqıwshılarınıń isenimin payda qılıw;
- Geypara baslawısh klass oqıwshılarınıń kitap haqqındaǵı pikirleri menen esaplasıw;
- Baslawısh klass oqıwshıların ilim tiykarları bolǵan kitaplar menen islesiwge úyretiw islerinde mektep muǵallimleriniń ayrıqsha xızmet atqaratuǵınlıǵın inabatqa alıw;
- Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerdegi Axborot resurs orayı (Kitapxana) nıń – oqıwshılardıń ózbetinshe kitap oqıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıqların qanaatlandırıw deregi ekenligine baslawısh klass oqıwshılarınıń isenimin payda qılıw;
- Úyge berilgen tapsırmalardı orınlawǵa tayarlanıw – baslawısh klass oqıwshılarınıń kitap penen óz betinshe islesiwiniń baslaması ekenligine olardıń ózleriniń hám ata-analarınıń isenimin payda etiw;
- Baslawısh klass oqıwshılarınıń ózbetinshe kitap oqıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıqların qanaatlandırıw mashqalasın hár tárepleme úyrenip shıǵıw;
- Baslawısh klass oqıwshılarınıń ózbetinshe kitap oqıw isleriniń nátiyjeliligin arttırıwǵa baylanıslı pikir hám usınıslar bazasın jaratıw.

Ulıwmalastırıp aytatuǵın bolsaq, baslawısh klass oqıwshılarınıń óz betinshe kitap oqıwǵa qızıqtırıw islerin ámelge asırıwda bulardan da basqa da olardıń jas ózgesheliklerin esapqa alıw da talap etiledi. Sebebi, ózbetinshe kitap oqıw olardıń sanası, sabırı, tuyǵıları hám minez-qulqına tásir etiwdegi eń nátiyjeli usıllardıń birinen esaplanadı. Sonlıqtan, baslawısh klass oqıwshılarınıń ózbetinshe kitap oqıwǵa qızıqtırıw islerindegi wazıypalar sheshimin kútip turǵan áhmiyetli máselelerdiń biri.

Ádebiyatlar

1. Abatova F. “Jaslar arasında kitap oqıw mádeniyatı”. –N.: / “Qaraqalpaqstan jasları”. 2019, 17-yanvar’. №4 (8020).
2. Arziev R. “Men kitaptı ne ushın oqıyman?”-N.: /«Qaraqalpaqstan jasları», 25-yanvar’. 2007, №4 (7397).
3. Arzuova E. (12-mektep mug.) «Balaǵa kitap bereyik». –N.: /«Ustaz jolı», 8-yanvar’ 2019, №1-2 (1066-1067).
4. Atabaeva I. “Kitap – biybaha ǵáziyne”. –N.: / «Ustaz jolı», 17-may 2012.
5. Begmuratova G. «Balalar ádebiyatı-tárbiya besigi». –N.: /«Qaraqalpaq ádebiyatı», 2018, №11-12 (95-96).
6. Jumanazarova D. “Xalq dostonlari vositasida o’quvchilar ma’naviyatini shakllantirish”. // «Xalq ta’limi», 2012, №4., 93-95- b.
7. Inoyatova K. “O’quvchilarni ma’naviy-ahloqiy tarbiyalashda oila va kutubxona hamkorligi”.// «Xalq ta’limi», 2012, №5.
8. Qaypnazarova I. «Oqıwshı qanday kitap oqıydı yamasa kitap oqıwǵa qızıqtırıw ushın ne islew kerek». –N.: /«Ustaz jolı» gazetası, 17-may. 2012.
9. Madraximova Sh. «Kutubxonalikda o’rnak zarur». -T. /«Ma’rifat», 16-yanvar’ 2013, №5 (8550).
10. Raximova G.V. «Ommaviy axborot vositalarining shaxsni shakllantirishdagi ijtimoiy-pedagogik rolini oshirishning mavjud pedagogik xususiyatlari».// «Xalq ta’limi», 2012, №2., 37-39- b.
11. Raximova M. «Kitob – muallim». / «Ma’rifat», 13-noyabr’ 2010-jıl. №4 (7397).
12. Tájetdinova G. «Kitap oqıp, «Spark» mingen Nursulıw», /«Ustaz jolı», 8-yanvar’ 2019-jıl. №1-2. (1066-1067)
13. Utepbergenov E. «Adamnıń ózinde inta, ıqlas bolmasa…», / «Qaraqalpaqstan jasları», 15-mart, 2007, №11 (7404).
14. Fayazova M. «O’quvchilarning o’quv tafakkur faoliyatini rivojlantirish omillari». // «Xalq ta’limi», 2012, №4, 104-106-b.
Sharipova D., To’ychieva Sh.J. «O’z ustida ishlash ko’nikmalarini rivojlantirish». // «Xalq ta’limi», 2011, №5, 6-8-b.
15. Yusupov Q. «Kitap penen dos bolsań», // «Ustaz» 24-yanvar’ 2013-jıl, №4.

REZYUME

Bu maqolada boshlang’ich sinf o’quvchilarini mustaqil ravishda kitob o’qishga qiziqtirish vazifalari haqida so’z boradi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы формирования и развития навыков чтения у учащихся начальных классов. Автор статьи даёт рекомендации как вызвать у учащихся интерес к самостоятельному чтению и показать роль книги в жизни человека.

SUMMARY

The article deals with the issues of formation and development of reading skill of the pupils of primary classes. The author of the article gives some recommendations how to evoke an interest to independent reading and to snow the role of a book in our life.

ЖАС СПОРТШЫНЫҢ ӨЗИН-ӨЗИ ҚАДАҒАЛАЎ КҮНДЕЛИГИ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

П.Ш.Мырзамбетов – *үлкен оқытыўшы*

П.Калжанов - *үлкен оқытыўшы*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

А.Х.Авезбаев – *ассистент оқытыўшы*

Өзбекстан мәмлекетлик дене-тәрбия ҳәм спорт университети Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: спорт, ёш спортчи, назорат қилиш кундалиги, хусусиятлар, жисмоний, функциональ, медицина, машклар утказиш.

Ключевые слова: спорт, юный спортсмен, контрольный дневник, особенности, физический, функциональный, медицина, физические упражнения.

Key words: sport, young athlete, check diary, features, physical, functional, medicine, doing exercises.

Сиз дене тәрбиясы менен шуғылланыўға қарар еттиңиз. Өз-өзин кадағалаў күнделигин жүргизиң, онда гүзетиўдиң әпиўайы, арзан усыллары нәтийжелерин киргизип барасыз. Бул өзине тән күнделикте 4-5 тен 12-

15 ке шекем көрсеткишлерди, бунда: уйқы, иштей, кейпият, ауырыўлы сезимлер, жумысқа мейиллиги, режимниң бузылыўы, дене ауырлығы жүрек урыўы, эпиўайы функционал сынаўлар ҳәм баска да нәтийжелерди белгилеп барыў мүмкин.

Өз-өзин қадағалаў күнделигиниң биринши бетинде спортшының аты, фамилиясы, атасының аты, туўылған сәнеси, дене тәрбиясы менен шуғылланыў стажы, ерисилген нәтийжелер жазып барылады. Солай етип, белгиленген тәртипте (күнделиктиң үлги кестесине қараң) өз-өзин қадағалаўдың нәтийжелери жазылады.

Ҳәр бир спортшы өз-өзин қадағалаўдың тийкары болыўы ҳәм оларды қолланыў имканына ийе болыўы керек. Өз-өзин бақлаўды ҳәр бақлаў күниниң бир ўақытта, бирдей усылда ҳәм бирдей шараятта, тексерилген қурылмалар ҳәм стандарт инструментлер менен өткериў мақсетке муўапық болады. Мысалы, өз-өзин қадағалаў көрсеткишлерин дизимге алыў азанғы ўақытта уйқыдан турғанда, кейинирек шынығыўлардан алдын ямаса кейин ҳәм кейинги күн өткерилиўи мүмкин. Буннан тысқары, шынығыўлар ўақтында ҳәм шынығыўдың ең қыйын бөлеги өткеннен соң, спортшының жағдайы, жүрек урыўы дизимге алыныўы мақсетке муўапық. Солай етип, функционал өзгерислердиң динамикасы анықланған болады ҳәм физикалық зорықтырыўдан кейин қайта тиклениў анықланады.

Туўры ҳәм жақсы нийет пенен әмелге асырылған ишки гүзетиў нәтийжелери сезилерли дәрежеде медициналық көрик ҳәм медициналық-педагогикалық гүзетиўлерди толықтырып турады. Олар менен бирге физикалық зорықтырыўдың организмге тәсири шуғылланыўлардың дурыс ямаса надурыс алып барылып атырғанлығын анықлап береди. Өз-өзин қадағалаў күнделиги ўақты-ўақты менен (3-5 ҳәптеде бир мәрте) шыпакер ҳәм топар инструкторы көрип турыўы керек. Шынығыўлардың надурыс шөлкемлестирилгенлиги, физикалық зорықтырыў спортшының организминиң функционал жағдайына туўры келмеўи, физикалық шынығыўлары кеселленген ўақытта ямаса тәуир болыў фазасында орынлаў, режиминиң бузылыўы ҳәм басқалар өткир зорығыўға алып келиўи мүмкин.

Өткир физикалық стресс жағдайы сол инсан ушын бир мәртелик ҳәдден тыс зорығыў тийкарында ҳәм жүрек қан тамыр системасының жетиспеўшилигинен келип шығады. Бунда териниң көгериңкиреўин, ҳәлсизлик, кеўил айныўы, көз алдының булдыраўы, координация бузылыўы, бас айланыўы, жүрек тәрепте ҳәм оң қабырға астында ауырыўлар гүзетиледи.

Өткир физикалық стресс жағдайы жақсы щынықкан адамларда болмаўы мүмкин емес, егер ол спортшы жарысларда қатнасса ямаса шынығыўларды кесел ўақтында ямаса кеселлик дәрҳал өткен дәўирде орынласа, сондай-ак, өткир кеселлиги бар болса бул жағдай болыўы мүмкин.

Жумысты надурыс шөлкемлестириў, көп ўақыт даўам еткен интенсив ҳәм бир тәриздеги зорығыўлар, әсиресе, үлкен эмоционал зорығыў менен бирге (имтихан, сессия, қыйын семьялық жағдай, жумыстағы конфликтлер ҳәм т.б.) организмди шаршаў жағдайына алып келиўи мүмкин. Бунда нерв системасының келисимли активлиги бузылады, мий қабығы процесслери зорығыўы гүзетиледи, буған байланыслы биринши орынга нерв-психологиялық статустың өзгериўи шығады, жумыс искерлигиниң төменлеўи де гүзетиледи. Дене тәрбиясы менен шуғылланыўға деген қызығыўшаңлық жоғалады ҳәм ҳәр дайым нерв шығыўы, денсаўлықтың төменлеўи, жаман уйқылаў, ҳәлсизлик жағдайларына шикаятлар болып турады. Физикалық зорығыўда көп муғдарда терлеў, тез шаршап қалыў, дем алыўдың қыйынласыўы, жүректиң тез соғыўы ҳәм жүрек тәрепте ауырыўлар гүзетиледи.

Физикалық зорығыўдың алдын алыў ушын өз ўақтында дене тәрбиясы шынығыўларға өзгерислер киргизип барыў тийис. Бунда өз-өзин қадағалаў көрсеткишлери үлкен әҳмийетке ийе.

№	Өз-өзин қадағалаў көрсеткишлери	17.06.2016	18.06.2016
1	Уйқы	7 саат 30минут, жақсы	8 саат, жақсы
2	Кейпият	жақсы	қанаатландырарлы
3	Ден-саўлық жағдайы	жақсы	қанаатландырарлы
4	Шынығыўлар мазмуны	разминка 12 минут (жүриў гимнастикалық шынығыўлар) жуўырыўы жүректиң 150 соғыўы/мин- 5 минут 110 соғыўы/мин- 3 минуты жүриў – 7 минут. Футбол ойнаў – 40 минут	-
5	Терлеў	шынығыў ўақтында көп муғдарда	-
6	Ауырыў	жоқ	аяқ булшық етлери ауырыўы
	Шуғылланыўды қәлеў	үлкен	жоқ
8	Зорығыўды өткерди	қанаатландырарлы	-
9	Жүрек сорығыўды өткерди (Пульс)	Азанда – 60, шынығыўлардан алдын-73, шынығыўлардан кейин-116 соғыўы/мин, ритмли	• азанда-70, ритмли
10	180 қәдем минутына темпте үш минутлық бир орында жуўырыўдан кейинги жүрек урыўының қайта тиклениўи (физикалық зорығыўға шекем)	пульстың қайта тиклениўи 4 минуттан соң болды	пульстың қайта тиклениўи 5 минут ишинде болды
11	Өкпениң сыйымлылығы	шынығыўларға шекем-4500мл, кейин 4150 мл	азанда- 4450 мл
12	Дене ауырлығы	Шынығыўларға шекем-65 кг, кейин -63 кг	64,5
13	Қоллардың күши оң шеп	Шынығыўларға шекем – 5,5, кейин-50, шынығыўларға шекем -50, кейин -46	
14	күш	шынығыўларға шекем -150, кейин-135	147
15	Режимниң бузылыўы	Жоқ	жоқ

Булардың жәрдеминде индивидуал өзгешеликлерге муўапық шынығыўларды дурыс шөлкемлестириўге болады. Бул патологиялық жағдайлардың алдын алыўға жәрдемлеседи.

Шынығыўлар даўамында ўақты-ўақты менен медициналық-патологиялық көриклер өткерелиўи керек болады. Медициналық орынларда өткерилген шыпакер көриги нәтийжелери шынығыўлар ўақтында өткерилген медициналық- патологиялық бақлаўлар нәтийжелери менен бирге шуғылланыўшының өз-өзин бақлаў көрсеткишлери менен толықтырылған шуғылланыўшының объектив сәўлелениўин көрсетеди.

Өз-өзин қадағалаўда нерв системасының жағдайын тексериўге имканият беретуғын әпиўайы сынаўлардан пайдаланылады.

Өз-өзин қадағалаўда вестибуляр аппаратының жағдайын анықлаў ушын Яроцкий усылын пайдаланыўға усыныс етиўге болады. Бул әпиўайы ҳәм қолайлы болған басты бир (оң ямаса шеп) тәрепке 1 секундта 2 айландырыўдан ибарат. Теңсалмақлылықты сақлаў ўақты дизимге алынады. Шуғылланбайтуғын адамларда бул 28 секундты қурайды. Спортшыларда теңсалмақлылықты сақлаў 40-48 секундқа жетеди. Жоқарыда айтып өтилген сынаўларды жуп адам болып өткериў усыныс етиледи, себеби қатнасыўшылардан биреўи сынаўды әмелге асырса биреўи теңсалмақлылықты сақлаў ўақтын дизимге алыў менен шуғылланады.

Вегетатив нерв системасының жағдайы ҳаққында спортшы тери тамырларының реакциясы арқалы билип алыўына болады. Буны анықлаўда қәлемниң өткир емес тәрепи менен тери үстинен сызып көргенде белгили болады. Онда тери ақшыл қызғыш реңге кирсе нормада, ақ реңде болса тери тамырларының симпатикалық қозыўы жоқары дәрежеде болғаны, қызыл реңде болса тери тамырларының парасимпатикалық қозыўы жоқары дәрежеде болғанлығын түсиндиреди.

Бул жазыўларды анализ ете отырып, жуўмақ шығарыў жүдә қыйын болмайды, себеби егер ақырғы шуғылланыў шуғылланыўшы ушын қыйын кешкен болса, бул жағдайлардың ҳәммесин есапқа алған ҳалда шынығыўлар дәрежесин азайтып ямаса көбейтип барыўға мүмкиншилик жаратады ҳәм шынығыўшының денсаўлығына зыян келтирмей, зорығыўлардың алдын алыўға жәрдем береди.

Келин өз-өзин қадағалаў күнделигиниң базы бир пунктлери ҳаққында тоқтап өтсек.

Кейпият-шуғылланыўшының эмоциональ жағдайын белгилеп бериўши көрсеткиш.

Дене тәрбиясы менен шуғылланыўда кеўил-кейпият үлкен әҳмийетке ийе. Жаман кейпият шуғылланыўшының физикалық жағдайының төменлеўине алып келеди.

Дене тәрбиясы менен шуғылланыўды қәлеў күнделикте жақсы, бийпарқ, қәлеў жоқ сөзлери менен белгиленеди. Дурыс шөлкемлестирилген шынығыўларда шуғылланыўшыда жақсы кеўил-кейпият, жақсы иштей, жақсы уйқы ҳәм шуғылланыўға деген қәлеўи болады.

Шынығыўлардың мазмуны ҳәм оны өткизиўшеңлик: Бунда шуғылланыўшы режелестирилген шынығыўлар орынланғанын ямаса не себеп орынланбағанын белгилейды. Сондай-ақ, шынығыўлардың тийкарғы бөлеги ҳәм оны шуғылланыўшы қалай өткергенлиги (жақсы, қанаатландырарлы, жаман) белгиленеди.

Өз-өзин қадағалаў күнделигинде уйқының даўам етиўи, сыпаты ҳәм бузылыўын дизимге алыў керек.

Иштей-нормал өмир сүриўдиң белгилеринен бири болып есапланады. Төменлеўи ямаса иштейдиң жоғалыўы кеселликлер, физикалық ҳәм нерв зорығыўлар, уйқы жетиспеўшилиги ҳәм басқа да себеплерге байланыслы болыўы мүмкин. Дене тәрбиясы менен шуғыллана баслағанда энергияның көп муғдарда сарпланыўына байланыслы дене аўырлығының кемейиўи, терлеў менен көп суў жоғалыўы гүзетиледи. Бул жағдай иштейдиң жақсыланыўына алып келеди. Аўқатлық затлардың калориясы сарпланған энергиядан көп болыўы мүмкин емес, әсиресе спортшылар ушын, себеби дене аўырлығының артыўы шуғылланыўшыда көплеген шынығыўларды орынлай алмай қалыўына ямаса денсаўлығының төменлеўине алып келеди.

Гейбир семирип кетиўге мейили болған шуғылланыўшылар иштейди жоқететуғин дәри дармақ ишип баслайды, бирақ буны ислеў керек емес. Биринширден, ҳәр бир дәриниң қабылланыўы тийкарланған болыўы тийис. Екиншиден, иштейди төменлетиўге басқа жоллар менен жетисиўге болады, мысалы диета режимин өзгертиў. Фармакологиялық дәрилерди қабыллаў тек ғана ўақтынша нәтийже береди, демек олар организмге кери тәсир етиўи, яғный денсаўлықтын төменлеўине алып келиўи мүмкин.

Өз-өзин қадағалаў күнделигинде иштей жақсы, қанаатландырарлы, жоқары ямаса жоқ сөзлери менен белгиленеди.

Әдебиятлар

1. Абаскалова Н.П. Системний подход в формировании здорового образа жизни субъектов образовательного школа-вуз: монография. –Новосибирск: 2001. –С. 316.

2. Абдиев А.И. Научно-практические основы формирования профессиональных умений тренеров и студентов, специализирующихся в видах спортивных единоборств: Авторреф. дис…док. пед.наук. -Т.: 2004. –С. 50.

3. Абдуллаев А. Жисмоний тарбия воситалари. Ўқув кулланма. –Фарғона: 1999.

РЕЗЮМЕ

Мазкур маколада ёш спортчиларнинг ўзини-ўзи назорат қилиш кундалиги хусусиятлари тўғрисида сўз боради. Шунингдек, спортчиларнинг кундалик асосида қандай машкларни бажариши лозимлиги айтиб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности дневника самоконтроля молодых спортсменов. Автор статьи даёт рекомендации какие упражнения следует делать спортменам на основе дневника самоконтроля.

SUMMARY

The author of the article discusses the features of self-monitoring diaries of young athletes. He also gives recommendation what exercises athletes should do daily.

ASTRONOMIYA MASHGʻULOTLARI SAMARADORLIGINI TARIXIY-MOLIYAVIY RAMZLARNI NAMOYISH ETISH ORQALI OSHIRISH

M.R.Otajonova - *magistrant*

G.G.Saburova –*assistent oʻqituvchi*

B.Ya.Yavidov- *fizika-matematika fanlari doktori*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: astronomiya, oʻqitish metodikasi, tarixiy va moliyaviy ramzlar.

Ключевые слова: астрономия, методика преподавания, исторические и финансовые символы.

Key words: astronomy, teaching methods, historical and financial symbols.

I. **Kirish.** Hozirgi zamon barcha sohalar qatorida ilm-fanni ham yangi bosqichga koʻtarishni talab qilmoqda. Bu boradagi ishlar bugun izchil va tizimli davom etmoqda. Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 17-fevralda qabul qilingan “Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi faoliyatini takomillashtirish va ragʻbatlantirish toʻgʻrisida”gi farmonida mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida ilm-fanning oʻrnini yanada mustahkamlash, akademiklar faoliyatini har tomonlama qoʻllab quvvatlash, yuqori malakali kadrlar tayyorlash sifatini oshirishni ragʻbatlantirish maqsadida bir qator muhim chora-tadbirlar belgilangan [1]. Bunda belgilangan maqsadlarga erishish uchun, oʻquvchilarning oʻquv va ijodiy faoliyatlarini oshiruvchi, ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi pedagogik texnologiyalarni dars davomida qoʻllash hamda interfaol metodlardan samarali foydalanish lozim. Astronomiya darslarida ham yangi oʻqitish metodlaridan foydalanilsa maqsadga muvofiq boʻladi. Oʻquvchilarning astronomiya faniga qiziqishi uchun albatta, doimiy interfaol metodlar bilan bir qatorda alohida

dars shakllaridan foydalanish kerak. Shu bilan birga astronomik kuzatishlarning mohiyati tushuntirilishi, astronom olimlarning qilgan mehnatlari aytilishi va ularning mehnatlari qay darajada qadrlanganligi ham o‘quvchilar uchun juda qiziq. Ushbu maqolada an’anaviy va ommaviy tarzda qo‘llaniladigan metod, ya’ni, “***Tarixiy-Moliyaviy Ramzlarni Namoyish etish***” metodini [2] tavsiya qilmoqchimiz. Tavsiya qilingan metod davomiyligi bo‘yicha butun dars jarayonini qamrab olmasa ham, boshqa metodlar bilan birga, ularga uyg‘un ravishda, qisqa vaqt davomida darsliklarda berilgan ma’lumotlarni to‘ldirish, olingan bilimlarni yanada mustahkamlash va bu orqali mashg‘ulot samaradorligini oshirish uchun qo‘llash mumkin.

II. **Asosiy qism** Ta’lim muassasalaridagi o‘quv xonalari qanday fan kabineti bo‘lishiga qarab o‘sha fanning rivojlanishiga o‘z hissalarini qo‘shgan buyuk olimlarning rasm (portret)lari bilan ta’minlangan bo‘ladi. Astronomiya fani ham shular jumlasidandir. Lekin, barcha ta’lim muassasalarida ham astronomiya fan kabinetlari mavjud deb ayta olmaymiz. Shunday ekan astronomiya faniga bo‘lgan e’tiborni yanada kuchaytirish, astronomiya fan kabinetlarini yaratish hamda ularni shu fanga aloqador olimlar va ularning qilgan kashfiyotlari suratlari bilan boyitib borish kerak. Jumladan, qadim zamonlardan boshlab hozirga qadar qaraydigan bo‘lsak, bu rasmlar qadimgi yunon astronomlari Pifagor (mil.avv. VI asrda yashagan va Yerning sharsimon shaklda ekanligini aytgan), Aristotel (mil.avv. IV asrda yashagan va Geosentrik sistemaga asos solgan), Aleksandriyalik Eratosfen (mil.avv. III asrda yashagan va Yer meridiani yoyi uzunligi hamda Yer radiusini o‘lchagan), Gipparx (mil.avv. II asrda yashagan va yuzlab yulduzlarning katalogini tuzgan), Klavdy Ptolomey (eramizning II asrida yashagan va Olam tuzilishi haqidagi yangi ta’limotni yaratgan) va boshqalardan boshlanadi. Keyinchalik, IX – XV asrlarda yashagan va astronomiya faniga o‘zlarining salmoqli ulushini qo‘shgan Al-Battoniy, Al-Farg‘oniy, Al-Xorazmiy, Abul-Vafo Buzjoniy, Abu Mahmud Xo‘jandiy, Abdurahmon as-So‘fiy, Ibn Yunus, Abu Rayhon Beruniy, Umar Hayyom, Mirzo Ulug‘bek, Qozizoda Rumiy, G‘iyosiddin Jamshid Koshiy, Ali Qushchi va b., rasmlarini keltirish mumkin. XVI asrdan boshlab XX asrgacha asrtonomiyaning ravnaqiga o‘z hissalarini qo‘shgan olimlar N.Kopernik, J.Bruno, G.Galiley, I.Kepler, I.Nyuton, O.Ryomer, E.Galley, J.Bradley, I.Galle, V.Struve, F.Bessel kabi olimlarning ham suratlarini joylashtirish lozim. Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasi FA astronomiya instituti va uning filiallarida faoliyat yuritayotgan bir guruh astronomlar, jumladan A.A.Latipov, A.Rahimov, X.Ishmuhamedov, Sh.Pirimqulov, A.Qodirov, S.N.Nuritdinov, M.Ibragimov, M.Mo‘minov, E.Rahmatov, K.Mirtojiyeva, Sh.A.Egamberdiyev, S.P.Ilyosov, Sh.Xoliqovlarning ham rasmlarini joylashtirilsa maqsadga muvofiq bo‘lar edi. Albatta, bu olimlarning o‘quv xonalaridagi rasmlaridan foydalanib o‘qitish lozim. Masalan, “Ulug‘bek rasadxonasi” mavzusi o‘qitilayotganda uning faoliyati bilan tanishtirish bilan birgalikda, suratini ham ko‘rsatib o‘tilsa dars yanada samarali bo‘lishi tayin. Shuni anglagan holda biz bu maqola orqali o‘quvchilarning astronomiyaga qiziqishlarini oshirishga va kashfiyotlar yaratishga ruhlantiruvchi yangi “***Tarixiy – Moliyaviy Ramzlarni Namoyish etish***”metodini tavsiya etganmiz. Metod mohiyati quyidagicha: astronomiya mashg‘ulotlari davomida astronomlarning mehnati doim, ba’zan kechikib bo‘lsa ham munosib qadrlanganligi va buning ramzi sifatida olimlar siymosining davlatlar pul birliklarida aks ettirilganligini ta’kidlash va ularni namoyish etish hisoblanadi. Astronomlarning o‘z xalqiga qilgan buyuk xizmatlari qadrlanib, ularning siymosi davlatlar pul birliklarida o‘z aksini topgan. Quyida ba’zi astronom olimlar siymosining turli davlatlar pul birliklarida aks ettirilganiga misollar keltiramiz. Fan va madaniyatning ilk markazlari qadimgi Yunon, Hindiston, O‘rta Osiyo va Xitoy bo‘lganligidan o‘sha davrda yashab, o‘zlarining astronomik ko‘z qarashlarini ilgari surgan faylasuflar haqida ham aytib o‘tish joiz. Jumladan, Qadimda yunon astronomlari izchil kuzatishlar asosida, kuzatilgan astronomik hodisalarning kelib chiqish sabablarini aniqlashga va tushuntirishga ham harakat qilganlar. Xususan, Platon(mil.avv. 427-347) yulduzlar, Quyosh va Oyning Yer atrofida aylanishini taxmin qilib, Olam tuzilishining geosentrik modeliga amal qilgan. Platon birinchi akademiya asoschisidir, u fan tarixida “Platon akademiyasi” deb yuritiladi. U mashhur faylasuf Suqrotning shogirdi bo‘lgan. Uning surati San-Marinoning 5 lir qiymatidagi tangasida, 1996-yildagi ko‘rinishida tasvirlangan[3] (1-rasm).

Platonning shogirdi hisoblanmish Aristotel(mil.avv. 384-322) ham Olam markazida harakatsiz Yer joylashgan degan geosentrik sistemaga asos solgan. Aristotel – Arastu, sharqda «birinchi muallim» nomi bilan mashhur.U olamni ikkiga bo‘ladi: Oy ostidagi o‘zgaruvchan, yuzaga keluvchan, yo‘qoluvchan hodisalar va narsalar hamda abadiy qoluvchi oydan yuqoriga joylashgan yulduz va fazoviy jismlar. Aristotelning ushbu fikr va mulohazalari kundalik kuzatuvlar va mantiqqa asoslangan. U Yerni olam markazi, ya’ni barcha samoviy jismlar Yer atrofida aylanadi, deydi. Kundalik hayotda og’irroq jismlar Yer markazi tomon, yengilroq jismlar (havo, olov) yuqoriga olam shariga intiladi, deb izohlaydi. Uning surati Gretsiyaning 5 draxm qiymatli tangasining 1984- yilgi ko‘rinishida aks ettirilgan [3] (2-rasm).

1-rasm. San-Marinoning 5 lir qiymatli tangasining (1996 y) ko‘rinishi.

2-rasm. Gretsiyaning 5 draxm qiymatli tangasining (1984 y) ko‘rinishi.

Klavdiy Ptolemey (milodiy 90-160y.) qadimgi yunon astronomi. Uning “Megale sintaksis” (“Buyuk tuzilish”) nomli asarida yunon astronomiyasi yutuqlarini umumlashtirib, sayyoralarning ko‘rinma sirtmoqsimon harakatlarini tushuntira oladigan va asosida Aristotel-Gipparxlarning geosentrik nazariyasi yotgan, Olam tuzilishi haqidagi yangi ta’limotni yaratdi. Bu ta’limotga ko‘ra, o‘sha paytda ma’lum bo‘lgan beshta sayyora (Merkuriy, Venera, Mars, Yupiter va Saturn) epitsikl deyiluvchi aylanalar bo‘ylab, mazkur epitsikllarning markazi esa, Yer atrofida deferent deyiluvchi katta aylanalar bo‘ylab aylanadi.Garchi geosentrik nazariya Olam tuzilishining haqiqiy manzarasini aks ettirmagan bo‘lsa-da, biroq u salkam o‘n besh asr davomida tan olib kelindi[4]. Quyida uning surati Kubaning 10 peso qiymatidagi tangada tasvirlanganini ko‘rish mumkin (4-rasm).

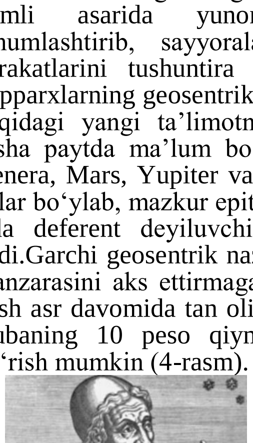

3-rasm. Klavdiy Ptolemey.

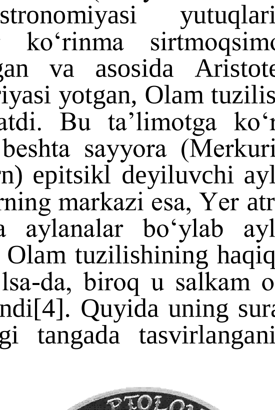

4-rasm. Kubaning 10 peso qiymatli tangasining (1992 y) ko‘rinishi

Eramizning I-II asrlarida Xitoyda Xan sulolasi davrida astronom va matematik Jen Shen yashab o‘tgan. Uning koinot tuzilishi haqidagi qarashlari ko‘p jihatdan Kopernik, Kepler va Galileylarnikiga o‘xshash bo‘lib, kelajakdagi kashfiyotlarni oldindan bilgan. U Quyosh va Oy tutilishini, shuningdek, oyning fazalarini Yer, Oy va Quyoshning bir-biriga nisbatan joylashishi bilan tushintirgan[3]. Quyida uning surati Xitoyning 5 yuan qiymatidagi tangada tasvirlanganini ko‘rish mumkin (5-rasm). Yana bir Xitoylik olim Tsu Shi dji (1231-1316 y) bo‘lib uning hayot faoliyati mo‘g‘illarning Xitoyga bostirib kirish davriga to‘g‘ri keladi. U mashhur astronomlar, matematiklar va muhandislar oilasidan yetishib chiqqanligi haqida ma’lumotlar mavjud. Tsu Shi dji 1279-yilda o‘n yettita yangi asboblar bilan jihozlangan astronomik rasadxona barpo etgan. Xitoyliklar 364 yil davomida foydalangan kalendarni tuzgan. O‘z astronomik kuzatuvlarini tahlil qilish natijasida esa, sferik trigonometriya usullarini sezilarli darajada rivojlantirgan[3]. Uning surati ham Xitoyning 5 yuan qiymatidagi tangada, 1989-yildagi ko‘rinishida tasvirlangan (6-rasm).

5-rasm.Xitoyning 5 yuan qiymatli tangasining (1992 y) ko‘rinishi.

6-rasm.Xitoyning5 yuan qiymatli tangasining (1989 y) ko‘rinishi.

Ulug‘ siymolarning nomini abadiylashtirish, ularning suratlarini davlatlar pul birliklarida aks ettirish faqat yuqorida aytilgan davlatlargagina xos bo‘lib qolmasdan, O‘rta Osiyo mamlakatlarida ham uchramoqda. Bunga misol tariqasida quyida bir nechta allomalar keltirilgan.

Abu Nasr al-Forobiy (873-950)

“Al-Muallim as-Soniy” ya’ni “Ikkinchi muallim – Sharq Aristoteli” nomi bilan mashur al-Farobiy fanga riyoziyod, falakiyot, tabobat, musiqa, falsafa, tilshunoslik va adabiyotga oid jami 160 dan ortiq asarlar muallifi hisoblanadi va fanga “bo‘sh fazo” ya’ni vakuum tushunchasini kiritgan. Forobiy «Yulduzlar haqidagi qoidalarda nima to‘g‘ri, nima noto‘g‘riligi to‘g‘risida» risolasida osmon jismlari bilan Yerdagi hodisalar o‘rtasidagi tabiiy aloqalarni, xususan, bulutlar va yomg‘irlar paydo bo‘lishining Quyosh issiqligi ta’sirida bug‘lanishiga sababiy bog‘liqligini yoki Oy tutilishini Yerning Quyosh bilan Oy o‘rtasiga tushib qolishi deb tushuntiradi. Uning siymosi Qozog‘iston Respublikasining 2000-yili muomilaga kiritilgan 10 000 tenge pul birligida aks ettirilgan (7-rasm).

Abu Rayhon Beruniy (973-1048)

O‘rta asr Sharq olimlari ichida Abu Rayxon Beruniyning ilmiy merosi alohida o‘rin tutadi. Hozirgacha Beruniyning 152 asari ma’lum bo‘lib, bizga uning faqat 30 tasi saqlanib etib kelgan. Jami asarlarining 70 tasi astronomiyaga bag‘ishlangan. Bularga “Geodeziya ”, “Qonuni ma’sudiy” va “Yulduzlar ilmi” asarlarini keltirish mumkin, ularda Quyosh,Oy va planetalarning harakatlariga doir ko‘plab ma’lumotlar, Yer radiusini o‘lchashning o‘sha zamonda ma’lum bo‘lgan bir necha usullari keltirilgan. Uning ayniqsa Yer radiusini juda aniq o‘lchaganligi (Beruniyda 6490 km, hozirgisi 6400 km) diqqatga sazovordir. Uning siymosi O‘zbekiston Respublikasining 1999-yili muomilaga kiritilgan 100 so‘mlik tangasida aks ettirilgan [3] (8-rasm).

7-rasm. Qozog‘iston Respublikasi 10000 tenge pulining (2000 y.) ko‘rinishi.

8-rasm. O‘zbekiston Respublikasi 100 so‘mlik tangasining (1999 y.) ko‘rinishi.

Mirzo Ulug‘bek (1394-1449)

XV-asrda Sharq astronomiyasining yana bir buyuk namoyandasi Ulug‘bek Samarqandda dunyoda eng yirik astronomik rasadxona va uning bosh teleskopi - sekstantning qurilishida boshchilik qilgan. Bu asbob yordamida Quyosh, Oy va planetalarning yulduzlar oralab harakatlarini, minglab yulduzlarning koordinatalarini aniqlagan. Uning «Zij» asari ham shu kuzatishlar asosida yozilgan bo‘lib, u ikki qismdan, ya’ni keng muqaddima (nazariy) va amaliy qismdan, ya’ni 1018 ta sobit yulduzning o‘rni va holati aniqlab berilgan jadvaldan iborat[4]. Ulug‘bekning astronomik kuzatishlari haqida batafsil ma’lumotlar 11-sinf hamda Akademik litsey astronomiya darsliklarida “Ulug‘bek rasadxonasi” mavzusida o‘rganiladi. Mirzo Ulug‘bekning qilgan mehnatlarini qadrlagan holda uning siymosi O‘zbekiston Respublikasi davlati 100 000 so‘mlik pul-qog‘ozida aks ettirilgan(9-rasm).

Astronomiya fanining keyingi rivoji Yevropada bir qator olimlarning astronomiya sohasidagi fundamental kashfiyotlari bilan bog‘liq. Albatta, ularning siymolarini ham o‘z davlatlari pul birliklarida aks etganligini ko‘rishimiz mumkin.

Nikolay Kopernik (1473-1543)

Mashhur polyak olimi Nikolay Kopernik Olam tuzilishining geliosentrik nazaryasi asoschisi. Kopernik birinchi bo‘lib, planetalarning yulduzlar fonidagi sirtmoqsimon harakatlanishlarining sababi, Yerning Quyosh atrofida boshqa barcha planetalar qatori, aylanishidan ekanligini ko‘rsatib bergan. Kopernikning astronomik kuzatishlari haqida batafsil ma’lumotlar 11-sinf hamda Akademik litsey astronomiya darsliklarida “Quyosh sistemasining tuzilishi” mavzusida o‘rganiladi. Uning surati Polshaning 1000 zloty pul birligida aks ettirilgan (10-rasm).

9-rasm. O‘zbekiston Respublikasi 100 000 so‘m pulining (2019 y.) ko‘rinishi.

10-rasm. . Polshaning 1000 zloty pulining ko‘rinishi (1982 y).

Galileo Galiley (1564-1642)

Italiyalik fizik va astronom. 1610-yil birinchi refraktor-teleskopni yaratgan. Kuzatishlar natijasida Veneraning Oyga o‘xshab turli fazalarda ko‘rinishini ochdi. Oyda esa Yerdagi kabi dog‘lar pasttekisliklar borligini aniqladi.Galiley o‘z teleskopi yordamida Quyoshda dog‘lar borligini, Yupiterning atrofida aylanayotgan to‘rtta yo‘ldoshini kashf etgan[4]. Galileyning astronomik kuzatishlari haqida batafsil ma’lumotlar 11-sinf hamda Akademik litsey astronomiya darsliklarida “Quyosh sistemasining tuzilishi” va “Teleskoplar. Optik teleskoplar” mavzularida o‘rganiladi. Uning surati 1973-yilda Italiyaning 2000 lirasida bosib chiqarilgan (11-rasm).

Iogann Kepler (1571-1630)

Sayyoralarning Quyosh atrofida harakatlanishining uchta qonunini XVII asrning boshida Kepler tomonidan empirik (tajribalarning natijalarini umumlashtirish) yo‘l bilan kashf qilingan va shuning uchun Kepler qonunlari dep atalgan. 1596-yili bosilgan “Kosmografiya sirlari” nomli asar yaratgan[3]. Keplerning astronomik kuzatishlari haqida batafsil ma’lumotlar 11-sinf hamda Akademik litsey astronomiya darsliklarida “Kepler qonunlari” va “Mayda planetalar (asteroidlar)” mavzularida o‘rganiladi. 2002-yilda Avstriyaning 10 evro qiymatidagi kumush tangada Kepler o‘zining astronomik asboblari bilan tasvirlangan. (12-rasm).

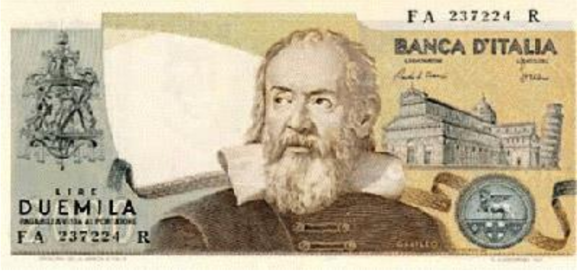

11-rasm. Italiya 2000 lirasi pulining ko‘rinishi (1973 y).

12-rasm. Avstriyaning 10 evro tangasining ko‘rinishi (2002 y).

Xristian Gyuygens(1629-1695)

Gollandiyalik fizik va astronom. 1657-yilda Xristian Gyuygens o‘zi yasagan teleskop yordamida Saturnning chiroyli halqalari borligini kuzatgan. Gyuygens yorug‘lik-ning to‘lqin nazariyasini ilgari surdi. 1690 yilda Leyden shahrida “Yorug‘lik to‘g‘risida traktat”i chop etildi. Uning surati Gollandiya 25 gilden pulida aks ettirilgan (13-rasm).

Isaak Nyuton (1643-1727)

U matematika, mexanika, astranomiya, fizika fanlarining taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan mutafakkir olim. 1648-yilda birinchi reflektorni yasagan. Osmon jismlarining massalarini o‘lchash usulini yaratgan[4]. Buyuk Britaniyaning 1 funt sterling kupyurasida Isaak Nyutonning rasmi qo‘yilgan (14-rasm).

13-rasm. Gollandiya 25 gilden pulining ko‘rinishi (1955 y).

14-rasm. Angliya 1 funt sterling pulining ko‘rinishi (1978-1984 y).

Olaf Ryomer (1644-1710)

Daniyalik olim, u E.Bartolin rahbarligida fizika va astronomiyani o‘rgangan. 1671-yilda Fransiya rasadxonasida faoliyat yuritgan. Reomer nafaqat turli xil astronomik kuzatishlar o‘tkazgan, balki bir qator texnik muammolarni hal qilishda yordam bergan, shuningdek fransuz taxtining vorisiga matematikadan dars bergan. Uning surati Daniyaning 50 Kroner pul birligiga 1970-yilda aks ettirilgan (15-rasm).

M.V.Lomonosov (1711-1765)

Zamonaviy rus adabiy tilining asoslarini yaratgan, rassom va shoir M.V.Lomonosovning tadqiqotlari matematika, fizika, kimyo, yer to‘g‘risidagi fanlar va astronomiyaga ham bag‘ishlangan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. 1761-yil 26-mayda Lomonosov noyob astronomik hodisani- Veneraning Quyosh diskidan o‘tishini kuzatdi va Venera atmosferasini kashf etdi[3]. Uning surati Rossiyaning 100 rubl qiymatidagi tangasida aks ettirilgan (16-rasm).

15-rasm. Daniyaning 50 Kroner (1970 y) pulining ko‘rinishi..

16-rasm. Rossiyaning 100 rubl (1992 y) qiymatli tangasining ko‘rinishi.

K.E.Tsiolkovskiy (1857-1935)

Kosmonavtikaning otasi, uning ilmiy asoschisi sifatida kalugalik K. E. Siolkovskiy tan olingan. U birinchi marta, raketa harakati qonunlariga aloqador matematik formulalarni keltirib chiqargan olim hisoblanadi. K.E. Siolkovskiy birinchilardan boʻlib, Yer tortish maydonida raketa harakatining hisob-kitobini qilib, reaktiv dvigatellar, raketalarni qanday kosmik tezliklarga erishtirish imkoni borligini asosladi. K.E. Siolkovskiy, Yer atrofida orbital stansiyalarni qurish va undan boshqa planetalarga uchishda baza sifatida foydalanish mumkinligi haqidagi fikrni ham berdi. Nazariy kosmonavtikaning asoslari uning 1903-yilda chop etilgan «Olam fazosini reaktiv priborlar yordamida tadqiq etish» kitobida bayon qilingan.Uning surati CCCP 1 rubl qiymatidagi tangasida aks ettirilgan[3](17-rasm).

V.A.Ambartsumyan

Dunyo miqiyosidagi taniqli astrofizik olim, Byurakan astrofizik obsevatoriyasi asoschisi (1946-y.) va yulduzlar toʻplami (assosiatssiyasi) ixtirochisi (1947-y). Uning surati 1998-yili Armaniston Respublikasi 100 dram pulida aks ettirilgan [3] (18-rasm).

17-rasm. CCCP 1 rubl (1987 y) qiymatli tangasining koʻrinishi.

18-rasm. Armaniston Respublikasi 100 drami (1998 y.) pulining koʻrinishi.

Bu roʻyxatni albatta, uzoq davom ettirish mumkin. Fizik va astronom olimlar siymosi tarixiy-moliyaviy ramzlarda aks ettirilishi haqida yanada toʻliqroq maʼlumotni [5] internet sahifasidan olsa boʻladi.

Astronomiya mashgʻulotlarini oʻtishda yuqoridagi maʼlumotlardan maqsadli foydalanib oʻquvchilar xotirasida oʻrganilayotgan mavzuning yanada mustahkam qolishini taʼminlash va ularni astronomiya faniga boʻlgan qiziqishini yanada oshirish mumkin. Muhokamadagi masala yosh avlodni barkamol etib tarbiyalashda, ularda astronomiya faniga boʻlgan qiziquvchanlikni yanada oshirishda, jahon miqiyosida raqobatbardosh kadrlar etib tayyorlashda, va albatta, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda naqadar muhim ekanligini inobatga olib quyidagini taklif qilamiz: bizning mamlakatimizda ham milliy pullarimizda buyuk ajdodlarimiz siymosini aks ettirila boshlandi. Masalan, biz yuqorida Al-Forobiy,Al-Beruniy va Mirzo Ulugʻbek siymolarini keltirdik va bularning safini yanada oshirishni lozim deb oʻylaymiz. Albattabundan tashqari jahonga dongʻi ketgan olimlarimiz yetarlicha. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Ahmad Fargʻoniy,Ali-Qushchi va boshqa koʻplab olimlar shular jumlasidandir.

Xulosa. Yuqorida muhokama qilingan oʻqitish usulidan foydalanish maktab astronomiya kurslari bilan bir qatordaoliy oʻquv yurtlari umumiy astronomiya kurslarida ham qoʻllanilsa maqsadga muvofiq boʻladi.Xulosa qilib shuni aytish joyizki, agar barcha mavzular shu kabi noanʼanaviy usullar orqali oʻquvchilarga oʻrgatilsa, ular fanga yanada qiziqadi, fikrlashi, dunyoqarashi rivojlanadi va biz ularni buyuk ishlarga undagan boʻlamiz.Dunyo davlatlari xalqi, vatandoshi yoki millati orasidan yetishib chiqqan buyuk olimlar siymosini davlat pullarida aks ettirish orqali olimlar xotirasini abadiylashtiribgina qolmay, balki oʻz fuqarolarini, jumladan, oʻquvchi yoshlarini vatanparvarlik ruhida tarbilaydi, ularda fan bilan shugʻullanishni qandaydir maʼnoda ragʻbatlantiradi. Bu esa oxir oqibat shaxsning, jamiyatning, mamlakatning rivojini taʼminlaydi, uning buguni va kelajagini belgilaydi. Buyuk ajdodlar bilan faxrlanish, ular siymosi aks etgan ramzlarni, jumladan tarixiy-moliyaviy ramzlarni, taʼlim jarayonida qoʻllash esa koʻp qirrali muhim va doim dolzarb boʻlgan tarbiyaviy masalani hal etadi.

Adabiyotlar

1. MirziyoyevSh. Ilm fan yutuqlari – taraqqiyotning muhim omili. / “Xalq soʻzi”, 2016, 31-dekabr.

2.YavidovB., OtajonovaM. Tarixiy-Moliyaviy ramzlarni namoyish etish orqali fizika mashgʻulotlari samaradorligini oshirish.// «Fan va Jamiyat», № 1 (61) 2019, 92-96-б.

3. Васильев А.Н. Учёные на монетах мира. -М.:ФИЗМАТЛЕТ, 2005, -С.27-30-102-169-232.

4.Mamadazimov M., Astronomiya. Akademik litsey va kasb-hunar kollejari uchun daslik. -Toshkent: “Oʻqituvchi”, 2007, 100-104-105-159-170-b.

5.http://www2.physics.umd.edu/~redish/Money/

REZYUME

Maqolada astronomiya mashgʻulotlari samaradorligini oshirish metodlaridan biri muhokama qilinadi. Xususan, astronomiya mashgʻulotlarida “tarixiy-moliyaviy ramzlarni nomayish etish” metodiniqoʻllash tavsiya etiladi. Metodning tamoyili astronomlar siymolari yoki ular nomi bilan bogʻliq kashfiyotlar aks ettirilgan tarixiy- moliyaviy ramz(pul)larni namoyish etish va ular haqida qisqacha axborot berib oʻqitishdan iborat.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается один из методов повышения эффективности занятии по астрономии. В частности, рекомендуется использовать метод «демонстрации историко-финансовых символов» на занятиях астрономии. Принцип метода обучения заключается в демонстрации историко-финансовых символов (денежных знаков), которые отражают личности астрономов или открытия, связанные с ними, с предоставлением краткой информацию о них. Рекомендуется использовать метод в занятиях по астрономии.

SUMMARY

The article discusses one of methods of enhancing the effectiveness of astronomy classes. In particular, a recommendation is given to use the “demonstration of historico-financial symbols” method in astronomy classes. The principle of the method is to present historical-financial symbols (or coins) that reflect the identities of the astronomers or discoveries related to them with giving a brief information about them.

ЎҚУВЧИЛАР ТАДҚИҚОТЧИЛИК ВА КАСБИЙ КЎНИКМАЛАРИНИ ТАНҚИДИЙ ФИКРЛАШ ОРҚАЛИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Ж.Э.Пардабоев - *ўқитувчи*
Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: тадқиқотчилик, робототехника, касбий кўникма, танқидий фикрлаш, мантиқий фикрлаш, ахборотларни йиғиш, диспозиция.
Ключевые слова: исследования, робототехника, профессионализм, критическое мышление, логическое мышление, сбор данных, диспозиция.
Key words: research, robotics, professionalism, critical thinking, logical thinking, data collection, disposition.

Жаҳон таълим тизимида фан ва инновация фаолиятининг ютуқларидан кенг фойдаланиш, жамият ва давлат ҳаётининг барча соҳаларини изчил ҳамда барқарор ривожлантириш мамлакатнинг муносиб келажагини барпо этишнинг муҳим омили бўлиб бормоқда. АҚШ, Россия, Англия, Жанубий Корея, Япония каби давлатларда, юқори технологик тайёргарликка эга рақобатбардош кадрлар тайёрлаш ривожланишнинг асосий йўналиши сифатида қаралиб, таълимда инновацияларни, шу жумладан, робототехника, моделлаштириш, конструкциялаштириш, дастурлаштириш, 3Д-лойиҳалаштириш ва виртуал муҳандисликни ўргатиш юзасидан назарий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Ўзбекистон Республикасида шаклланган узлуксиз таълим тизими баркамол шахс ва малакали мутахассисни тайёрлаш жараёнининг самарали ташкил этилишини таъминлашга хизмат қилади. Узлуксиз таълим тизими доирасида фаолият олиб борувчи мактабдан ташқари таълим муассасаларида STEAM фанлар, танқидий фикрлаш ва ахборотни мустақил излаш ва таҳлил қилиш компетенциялари ва малакаларининг ривожланишига алоҳида урғу беришни ҳисобга олган ҳолда, замонавий рақамли иқтисодиёт талабларига жавоб берадиган кадрлар тайёрлаш муаммолари бугунги кун вазифаларидан бирига айланмоқда.

Ҳозирги кунда мактабдан ташқари таълим жараёнида баркамол шахсни тарбиялаш, мактабдан ташқари таълим фаолиятига қўйилаётган ижтимоий буюртма илғор хорижий тажрибалар билан уйғунлаштирилмаганлиги ҳамда таълим мазмунини янгилаб бориш зарурати; замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг қўллаш орқали болаларни индивидуал ривожлантиришга қаратилган дастурлар ва услубий материаллар, ўқувчилар касб – ҳунар тайёргарлигини ривожлантириш етарли даражада таъминланмаганлиги; ўқувчилар эгаллаётган билим ва кўникмаларининг касбий фаолиятда талаб этиладиган кўникма ва малакалар даражасига мувофиқ эмаслиги тадқиқ этилаётган муаммонинг долзарблигини белгилайди.

Ўқувчилар касб – ҳунар тайёргарлигини такомиллаштиришда STEAM таълимни амалиётга тадбиқ этиш орқали ўқувчилар тадқиқотчилик ва касбий кўникмаларини ривожланитиришнинг иновацион технологиялари кенг тадбиқ этилмаган бўлсада танқидий фикрлашга ўргатиш зарурлиги, ўқувчилар тадқиқотчилик ва касбий кўникмаларини ривожлантириш востаси сифтида қаралмоқда.

Ўқувчиларни танқидий фикрлашга ўрагатиш деганда нималар назарда тутилади. Танқидий фикрлаш нима? Танқидий фикрлаш - бу маълумотни объектив таҳлил қилиш ва асосли хулоса чиқариш қобилиятини англатади. Бу маълумотлар, фактлар, кузатиладиган ҳодисалар ва тадқиқот натижалари каби манбаларни баҳолашни ўз ичига олади.

Танқидий фикрлаш - бу хулоса чиқариш учун далилларни таҳлил қилиш. Мураккаб мавзулар ва объектлардаги далилларни рационал, скептик, холис таҳлил қилиш ёки баҳолашни ўз ичига олган бир нечта турли хил таърифлардир. Танқидий фикрлаш - бу ўқувчини ўзини ўзи бошқариш, ўзини ўзи тарбиялаш, ўзини ўзи назорат қилиш ва ўзини ривожлантиридиган фикрлашдир. Бу қатъий мукаммал шартлар ва улардан оқилона фойдаланишни назарда тутади. Бу самарали мулоқот ва муаммоларни ҳал қилиш қобилиятлари, шунингдек, маҳаллий эгоцентризмни ва социоцентризмни енгиш мажбуриятини олади.

Танқидий фикрлаш изчилиги ва ўқувчилар тафаккурининг мантиқий фикрлашида танқидий фикрлашнинг боғлиқлигини қуйидаги чизмада акс эттириш мумкин.

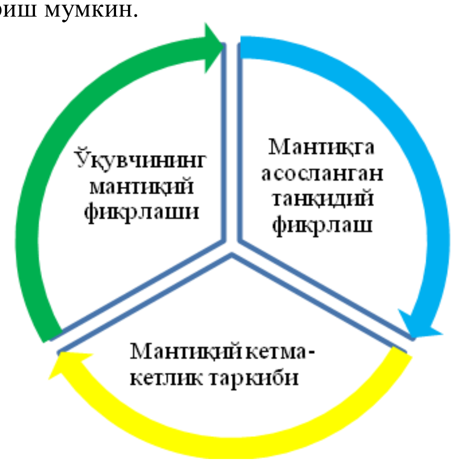

Дарс ва дарсдан ташқари фаолият давомида ўқувчилар тамонидан олиб бориладиган машғулотлар кўпинча тадқиқотчиликга йўналтирилган бўлиб бунда ўқувчининг мустақил ҳаракатланишда, унга берилаётган топшириқлар ва уларни ечимини топишда ўқувчининг мантиқий тафаккурини ривожлантириб бориш ва танқидий фикрлашига йўналтириш доимо муаммо бўлиб қолмоқда. Бугунги кунда замонавий дунёда касб – ҳунарга тайёрлаш, ўргатиш бир томонлама ёндашув асосида олиб борилиб бир нечта янгидан янги касблар ҳосил қилинди, буларга мисол қилиб АТ мутахассиси, роботехника, мехатроника ва муҳандислик касбларидир. Ушбу касбларни ўрганишда ҳамда мураккаб технологик жараёнлар, операцияларни бажаришда ўқувчиларнинг дастурлаш, йиғиш, бажариш, ишга тушириш ёки технологик кетма-кетликни уддалай олиш кўникмаларининг ўзи етарли бўлмай балки, тадқиқотчилик кўникмалари ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Бунинг учун ўқувчилар танқидий фикрлашни мунтазам ривожлантириб бориш таълаб этилмоқда.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки таълим олиш мобайнида ўқувчиларнинг кўникма ва қобилятларни ривожлантиришда аксарият тадқиқотчилар кўникма ёки қобилиятдан ташқари танқидий фикрлашни ҳам тан олишмоқда. Бу эса диспозицияларни ўз ичига олади. Ушбу тушунчанинг келиб чиқиши 1985 йилда олиб борилган тадқиқот ишларида танқидий фикрлаш қобилияти “бажариш ва уддалай олиш” қобилиятидан фарқ қилишини тан олинган бўлиб танқидий фикрлаш қобилияти деган тушунчани тасдиқловчи эмпирик далиллар ҳам пайдо бўлади ва ажратмалар аслида алоҳида объектларга хослиги ўз исботини топган. Ушбу фикрлар ҳар хил муносабат ёки одатлар сифатида ташланган. Фасионе танқидий фикрлаш ҳолатларини қуйидагича белгилайди "Шахсларга, воқеаларга ёки шароитларга нисбатан бўлган муносабат ёки уларга муносабат

билдириш учун доимий пайдо бўладиган ички мотивлардир. Тадқиқотчилар шунга ўхшаш тўпламларни аниқлашга ҳаракат қилиб танқидий фикрлашни вужудга келтирадиган бир неча сабаблар ва омилларни асослаган. Масалан, энг тез-тез такрорланадиган танқидий фикрлаш ҳолатларини ўз ичига оладиган қобилият турлари қуйдагилардир:

- очиқ фикрлаш қобилияти;
- адолатли фикрлаш қобилияти;
- сабаб излашга мойиллик қобилияти;
- қизиқувчанлик қобилияти;
- хабардор бўлишни хоҳлаш қобилияти;
- мослашувчанлик қобилияти;

Бугунги кунда бир неча ғарб олимлари Фасионе, Эннис, Байлин ва бошқалар тамонидан танқидий тафаккурни аниқлаш борасида кўплаб тадқиқотлар олиб борган бўлсада, кўпчилик тадқиқотчилар тамонидан танқидий фикрлаш “кўникмалар ва мулоҳазалар”ни ўз ичига олади деган фикрга қўшилишмоқда. Танқидий мулоҳаза юритиш нуқтаи назарини унинг меёрларида кўриб чиқиш керакми деган хулосага боришмоқда 1990 йилда Америка файласуфлар уюшмаси (АПА) бир муросага келиш учун танқидий фикрлайдиган тадқиқотчилар гуруҳини тузиб келгусидаги тадқиқот ҳаракатларига ёрдам берадиган танқидий фикрлашни аниқлаш топшириғини беришган. Гарчи кўпчилик мутахассислар диспозициялар муҳим таркибий қисм эканлигига келишиб, улар муайян ҳаракатларга қарши чиқиб, бу танқидий фикрлаш таърифи доирасидаги диспозициялар деб ҳисоблашган, баъзилари шу фикрларга асосланиб шунчаки мақтовга сазовор рол ўйнайди ва бу қарашларни қўллаб-қувватловчи бошқалар ҳам норматив ролга эгадир деб ҳисоблайди.

Ўқувчилар тадқиқотчилик ва касбий кўникмаларини ривожлантиришда танқидий фикрлашга ўргатишнинг бир неча шакллари мавжуд бўлиб шулардан муҳандислик тўгаракларида қуйдагиларни ўргатиш мукин:

Хулоса. Ушбу кўникма одатда умумлаштирувчи ва якуний ҳисобланади. Биз аниқ нимани тушунганимизни, қандай тажриба орттирганимизни, қандай хулосалар чиқарганимизни ва буларнинг барчасини умумлаштиришни билишимиз кераклигини ўрганиш.

Катта эҳтимол билан ўқувчилар ушбу кўникмаларни бир вақтнинг ўзида ўзлаштира олмайди. Бироқ, биз буларни яхшироқ қарор қабул қилиш ва жасорат билан ҳаракат қилиш учун уларни умумлаштиришимиз мумкин. Ҳар бир ўзлаштирилган кўникма ўқувчиларнинг фикрлаш тарзини сезиларли даражада ўзгартириши мумкин.

Фикрлашнинг турли хил усуллари мавжуд, аммо уларнинг ҳеч бири муаммоларни танқидий фикрлаш каби ҳал қилишда самарали эмас. Унинг ёрдами билан биз ҳиссий онгни ва ҳиссиёт даражасини кўтаришимиз, шунингдек, когнитив бузилишлар ва эгоцентризмнинг олдини олишимиз мумкин.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30 сентябрдаги “Халқ таълими тизимидаги мактабдан ташқари таълим самарадорлигини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4467-сонли қарори.

2. Толипов Ў.Қ. Олий педагогик таълим тизимида умуммеҳнат ва касбий кўникма ва малакаларни ривожлантиришнинг педагогик технологиялари: Пед. фан. докт. ... дисс. – Тошкент: 2004. – 314 б.

3. Facione, P. A. (2000). The disposition toward critical thinking: Its character, measurement, and relationship to critical thinking skill. Informal Logic, 20(1), 61-84.

4. Facione, Peter A., 1990 a, Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction, Research Findings and Recommendations Prepared for the Committee on Pre-College Philosophy of the American Philosophical Association, ERIC Document ED315423.

5. Adams, C.A. (2013), Sustainability reporting and performance management in universities: Challenges and benefits. Sustainability Accounting, Management and Policy Journal Vol 4 Iss 3, pp. 384-392.

6. Hauser, S.M. (2000), “Education, ability, and civic engagement in the contemporary, United States. Social Sciences Results, Vol. 29 No 4, pp.556-582.

7. Pardabaev J.E. ““STEAM” - Education as an innovative approach to the development of vocational training for students” // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. Vol. 8 No. 3, 2020. ISSN 2056-5852.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ўқувчилар тадқиқотчилик ва касбий кўникмаларини танқидий фикрлаш орқали ривожлантириш мазмуни, таълимнинг иновацион технологиялари робототехника, моделлаштириш, конструкциялаштириш, дастурлаштиришни ўргатишда танқидий фикирлаш қобилятининг аҳамияти ва уни шаклланиш жараёни тўғрисида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается содержание развития исследовательских и профессиональных навыков студентов с помощью критического мышления, важность инновационных технологий мышления в обучении робототехнике, моделированию, дизайну, программированию, умению критически мыслить и процессу его формирования.

SUMMARY

This article discusses the content of the development of research and professional skills of students using critical thinking, the importance of innovative thinking technologies in teaching robotics, modeling, design, programming, the ability to think critically and the process of its formation.

ЎҚУВЧИЛАР КАСБ – ҲУНАР КЎНИКМАЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА РОБОТОТЕХНИКАНИНГ ЎРНИ

Ж.Э.Пардабоев - *ўқитувчи*
Н.Утаева – *магистрант*
Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университи

Таянч сўзлар: модернизациялаш, робототехника, кўникма, мобиль, таълим модели, робот дизайнер, муҳандислик кўникмалари.
Ключевые слова: модернизация, робототехника, мастерство, мобильность, модель обучения, робот-конструктор, инженерные навыки.
Key words: modernization, robotics, skill, mobility, training model, robot designer, engineering skills.

XXI аср ахборот ва замонавий илмий билимлар асри ҳисобланади, шунинг учун замонавий жамият ривожланиши ҳар биримиздан юқори даражадаги тайёргарликни талаб қилади. Турли соҳалардаги билим

ва тайёргарлик даражасини ривожланганлиги, яъни саноат ва ишлаб чиқариш соҳаларининг ривожланишида юқори малакали кадрларга бўлган эҳтиёжлардан келиб чиқади. Шу муносабат билан бугунги кунда замонавий таълим тизими ахборот ва мобиль шароитда яшаш ва ишлашга асосланган муаммоларни ҳал қилишга ҳаракат қилмоқда [1].

Замонавий дунёда истиқболли муҳандис кадрлар тайёрлашда, ёш авлодни тарбиялаш, энг янги технологияларни жорий этиш зарурлигини кўрсатмоқда. Замонавий жамиятнинг устувор йўналишларидан бири бу “Робототехника”дир. Бугунги кунда робототехника автоматлаштирилган тизимларни ишлаб чиқиш билан шуғулланади. Шу тамоилга амал тариқасида турли ҳил ўқитиш соҳасидаги техник ва муҳандислар мураккаб техник тизимларни ишлаб чиқиш ва автоматлаштиришда иштирок этмоқдалар. Ҳозирги вақтда муҳандислик ихтисосликлари жамият тараққиёти соҳаларидан энг машҳурларидан бирига айланмоқда. Ҳар бир ўсиб бораётган мутахассис юқори маълумотли ва муҳандислик соҳасида малакали бўлиши учун, ёшликдан техник ижодкорлик қобилятларини ривожлантириш кераклигини англамоқда. Умумий ўрта таълим мактабларининг ҳар бир битирувчиси замонавий жамиятда келажак ҳаётига профессионал даражада тайёр бўлиши кераклигини тушуниб етмоқда.

Ўқувчилар касб – ҳунар тайёргарлигини авволо касбий кўникма ва малакалар шаклланиши жараёни билан бевосита боғлиқ бўлиб ўқувчилар тамонидан дастлабки касбга оид тушунчалар, маълум иш ҳаракат турлари, ушбу ҳаракатларни амалга ошириш усуллари ва мураккаб технологик жараёнларни тушуниш ҳолатлари билан белгиланиб, педагогика фанлари доктори профессор Ў.Қ.Толипов томонидан касбий кўникма ва малакалар шаклланиш жараёнини бир нечта босқичларга ажратиш кўрсатилган.

Ушбу босқичларнинг биринчиси маълум меҳнат, иш ҳаракат ва технологик операцияларни дастлабки таништирув аҳамияти муҳим ҳисобланиб, вазифаси ўқувчини нимага ва қандай эришиш тўғрисидаги билимлар, ўз ҳаракатларини мустақил назорат қила олиш имконини берувчи йўналишлар билан таништиришни кўзда тутади.

Иккинчи босқичда кўникма ва малакалар ҳосил бўлишининг амалий босқичи ҳаракат элементларини эгаллашдан бошланади деб ҳисоблайди.

Навбатдаги малака ва кўникмалар шаклланишининг учинчи босқичи дастлабки кўникмаларнинг такомиллашиши ва мустаҳкамланиши, унинг машқлар ёрдамида малакага айланиб бориши билан белгиланади. [2-3].

Учала босқични эгалаш учун ҳозирги кунда ўқитиш ва ўргатишнинг инновацион технологияларни қўллаш бугунги кунда долзарб муаммолардан бири бўлиб робототехникани ўргатиш ушбу муаммоларни ечими сифатида кўрсатилмоқда. Робототехникани ўргатишни яна бир долзарблиги муҳандисликни эгалалаш, когнитив тадқиқот ва конструктив фаолиятни ривожлантиришдан ибортдир. Ўқув жараёнида содда муҳандислик ва робототехника воситаларидан фойдаланиш орқали ўқувчиларнинг техник ижодкорлигини ривожлантириш давлат таълим стандарти талаблари билан белгиланган.

Муҳандислик кўникмаларидаги асосий нарса бу аниқ техник, технологик, ишлаб чиқариш, ташкилий ва бошқарув муаммолари ва вазифаларини техник воситалар ёрдамида ҳал қилиш, инновацияларни илгари суриш ва амалга оширишни назарда тутади. Бугунги кунда жамиятимиз ривожланиш тендецияларидан бири бўлган рақамли иқтисодиётни ривожлантиришда техник иқтисодий, самарали ва юқори сифатли натижаларга эришиш, шунингдек, ишлаб чиқариш ва меҳнатни, машиналар ва технологияларни инсонпарварлаштириш учун лозим бўлмоқда.

Таълим жараёнида фойдаланиладиган роботлар ҳозирги пайтда тобора муҳим ва долзарб бўлиб бормоқда. Бу муҳандислик кўникмаларини шаклланиши ва ривожланиши жараёнинг муҳим объекти ҳисобланади. Робототехника муҳандислик таълимининг бир қисми бўлиб бугун биз бу билан фаол равишда шуғулланишимиз керак бўлмоқда. Мактабдан бошлаб муҳандислик касбларини оммалаштириш мақсадида ҳозирги кунда турли танловлар, мусобақалар ташкил этиш лозим бўлмоқда. Робототехника ўқувчиларни илғор ривожланиш режимида ривожлантиради, яъни робототехника информатика, математика, технология, физикага асосланган. Асосий вазифамиз инновацион таълим сермаҳсуллигини аниқлаш, таъминлаш ва шакллантиришдан иборатдир ҳамда ўқувчиларни ўқитишнинг узлуксизлиги орқали муҳандислик кўникмаларни ривожлантириш, янги авлод робот дизайнер воситаларини ишлаб чиқишдан иборатдир.

Ҳар бир мамлакатнинг глобал иқтисодиётдаги роли ва аҳамияти бевосита унинг юқори технологияларга эга бўлишига ҳамда иқтисодий тежамкорликка эга бўлишига боғлиқ бўлиб, муҳандислик таълимини ривожлантириш ҳам шундай муаммоларига қаратилган.

Бу технологик таълимининг фан ва ишлаб чиқариш билан интеграцияси ҳисобланиб таълим асосларидан бошланадиган динамик тизимни яратиши керак, аниқроғи болалар боғчаси, мактаб ва мактабдан ташқари таълим жараёнида узликсиз ва узвийлик асосида. Жамиятнинг ҳозирги ривожланиш босқичи муҳандислик ва технологиянинг жадал ривожланиш суръатлари билан тавсифланади. Янги ғоялар доимий равишда зарур бўлиб, рақобатбардош маҳсулотлар яратиш, юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг заминидир. Ташқи шароитлар ижодий ҳаётни амалга ошириш учун зарур шартлардан бири ҳисобланиб, ўқувчилар шахсий имкониятларини рўёбга чиқаришнинг муҳим воситасидир.

Бугунги кунда таълим жараёнида ўрганилаётган робототехникага оид ўқув материалларининг асосини ҳаракатнинг механик узатилиши ва элементар дастурлашнинг асосий тамойилларини ўрганишни ташкил этади. Бу эса якка, жуфт ёки жамоавий тарзда ишлаш орқали ўқувчилар қандай қилиб моделларни яратиш ва дастурлаш, тадқиқотлар ўтказиш, ҳисоботлар ёзиш ва муҳокама қилишни ўрганишларига замин яратмоқда. Ўқувчилар томонидан ушбу моделлар билан ишлаш вақтида пайдо бўладиган ғоялар, уларнинг ёшлигидан касб – ҳунар тайёргарлигини такомиллаштириш воситаси ҳисобланади. Замонавий дунёда муҳандислик кўникмаларининг ривожлантирилиши етарли даражада муҳим рол ўйнайди.

Робототехникани ривожланиши ўтган асрнинг 90-йилларда хорижий педагогика тизимда махсус йўналиш сифатида - янги ўрганиш фалсафаси билан боғлиқ "Лего педагогикаси" – конструкционизм сифатида ривожлана бошлаган. Унинг муаллифи С.Паперт (С.Паперт) ҳисобланиб Лего конструктори, компьютер дастурлари ёки қум қалъалари тарзида ўз фалсафасини ўқтира бошлаган бўлиб, ўқувчиларни улар билан ишлашга жалб қилинган бўлса, шу билан бирга янги билимларни яратишда хизмат қилиши мумкинлигини ҳам аниқлашган. Лего дизайнери конструкционизм фалсафасида ўқитиш воситаси сифатида жуда мос келди ва ўзининг фаол ҳаракатини бошлади.

Қисқа вақт ичида Лего дизайнерларининг тўпламлари болалар ва ўқитувчилар орасида катта шуҳрат қозонди, чунки улардан фойдаланиш фаол

когнитив фаолиятни ўйин лаҳзалари билан уйғунлаштиришга имкон беради. Бугун хорижий мамлакалар таълим тизмида бошланғич синфлардан бошлаб то юқори синф ўқувчилари ҳам робототехникани ўрганишни бошлаб юборишган бўлиб, турли мусобақаларда муваффақиятли иштирок этмоқда.

Инсоният тарихи давомида илмий-техник тараққиёт жадал суратларда ривожланиб замонавий робототехника илмий-техник тараққиётнинг муҳим йўналишларидан бирига айланиб бормоқда, бунда механика ва янги технологияларнинг муаммолари сунъий интеллект муаммолари билан боғлиқ ҳолда ўз ечимларини топади. Дунёда робот технологиясининг жадал ривожланиши - бу технологик сифат кўрсаткичларига нисбатан мутлақо янги бозор талабларидан келиб чиқадиган табиий жараён машиналари ва ҳаракатланувчи тизимларни яратишга имкон яратмоқда.

Замонавий дунёда робототехника воситаларини инсон фаолиятининг турли соҳаларида қўллаш соҳаси жуда кенг бўлиб у ўсишда давом этмоқда. Роботлардан фойдаланиш инсоннинг оғир ва хавфли ишларда иштирокини сезиларли даражада камайтириши мумкин. Масалан, мудофаа, кимёвий, атом соҳаларида ишлаш, ёнғинларни операторнинг ёрдамисиз ўчирадиган, қутқарув ишларини бажарадиган ёки илгари номаълум бўлган жойда ҳаракатланадиган қурилмалар ва машиналар. Аста-секинлик билан роботлар инсоннинг одатий ҳаётига ҳам кириб келмоқда. Шундай роботлардан бири мобиль робортлардир.

Мобиль роботлардан фойдаланиш бизга кундалик эҳтиёжларни қондиришга имкон беради:

роботлар - васийлар, роботлар - энага, роботлар - уй бекалари ва бошқалар, натижада замонавий жамият ҳақиқатан ҳам ушбу соҳада малакали мутахассисларга эҳтиёж сезмоқда.

Бугунги кунда робототехникани ўрганишда қуйидагиларни ҳисобга олиш зарурлиги бизнинг фикримизнинг асосидир:

- нафақат ўтмишдаги ютуқларни, балки келажакда фойдали бўлган технологияларни ўрганиш;
- таркибий қисмларнинг билим ва фаолият йўналишлари бўйича махсус таълим [1].

Робототехникани ўрганиш ўқувчиларга касбий кўникмаларини ривожлантиришга имкон беради асосан роботлар қурилиши бир гуруҳда бўлиб ўтади, мустақил бўлишни ўрганади шу билан биргаликда ностандарт ечимлар, ижодий фикрлашни ривожлантиришга асосланади.

Шунингдек, робототехника нафақат муҳандислик фанлари калити сифатида ўрганилиши, балки рифожланитириши ҳам мумкин. Робот дизайнерлари физика, математика, физика ва технология фанларидан ўқув тажрибаларини намойиш қилиш учун фойдаланиши мумкин, бу бизга ҳақиқий дунё аксини кўришга имкон беради. Роботлардан фойдаланиш ўқув жараёнини янада қизиқарли ва тушунарли бўлишини таъминлайди. Ўқувчи ўзи яратган ва ўзини кўрган нарсани яхшироқ билади. Шунинг учун робототехника асосларини мактаб ўқув дастури давомида қўллаш зарурдир.

Ўқувчиларни робототехника соҳасидаги тадқиқотларга жалб қилиш, техник маълумотлар ва бошланғич муҳандислик билимлари билан алмашиш, янги илмий-техник ғояларни ишлаб чиқиш ўқув жараёнида янги педагогик ёндашувлар ва янги ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш орқали юқори сифатли таълим олиш учун зарур шарт-шароитларни яратади. Технология феноменини тушуниш, технология қонунларини билиш имкон беради.

Ўқув жараёнида робототехника бизга бир қатор фойдали вазифаларни ҳал қилишга имкон беради: дизайнда нозик моторли кўникмаларни ривожлантириш, ижодий шахсни тарбиялаш, дастурларнинг блок-схемаларини ёзишда мантиқий фикрлаш, дастурлаш тилларини ўрганиш, замонавий технологиялар билан танишиш, тегишли соҳада бўлажак мутахассисларни тайёрлашнинг дастлабки босқичини амалга ошириш. Бироқ, амалда, таълим муассасалари моддий базани таъминлашда қийинчиликларга дуч келади. Робототехника дарсларини ўтказиш учун маълум тўпламлар керак бўлади, уларнинг танланиши кўп нарсага боғлиқ. Робототехника фанининг тармоқларидан бири сифатида ўқув жараёнига жорий этилиши бизга таълим олдида турган муаммоларни ҳал этишда бир қадам яқинлашишга имкон беради.

Бугунги кунда баркамол авлод болалар мактабларда робототехника тўлиқ тўгарак шаклида мавжуд бўлиб, ушбу соҳада дарслар олиб борадиган марказлар ҳам ташкил этилмоқда. Баркамол авлод болалар мактаби ўқувчиларининг ўқув робототехника соҳасидаги фаолиятини ташкил қилиш учун бугунги кунда бозорда ўқувчиларга структурани тезда йиғиш, сенсор ва электр моторларини улаш, дастур яратиш ва робот моделини ишга туширишга имкон берадиган бир қатор дизайнерлар таклиф этилмоқда. Кўпгина таълим муассасаларида робототехника машғулотларини ташкил қилиш учун энг машҳур дизайнер LEGO Mindstorms EV3 ва ARDUINO. Ушбу дизайнерлар 1998 йилдан бери ишлаб чиқариш дунёнинг кўплаб мамлакатларида кенг тарқалган. LEGO конструктор қисмларининг юқори сифати етарли куч, хавфсизлик, махсус воситаларни талаб қилмайдиган монтажнинг қулайлиги билан бирлаштирилган. Дизайнер дастурлаш тизимлари болаларнинг ёшига мослаштирилган.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30 сентябрдаги “Халқ таълими тизимидаги мактабдан ташқари таълим самарадорлигини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4467-сонли қарори.
2. Толипов Ў.Қ. Олий педагогик таълим тизимида умуммеҳнат ва касбий кўникма ва малакаларни ривожлантиришнинг педагогик технологиялари: Пед. фан. докт. ... дисс. – Тошкент: 2004. – 314 б.
3. Leaning, M. A study of the use of games and gamification to enhance student engagement, experience and achievement on a theory-based course of an undergraduate media degree.// Journal of Media Practice, 16(2), 2015. Pp. 155- 170.
4. Сосновский С.А., Гиренко А.Ф., Галиев И.Х. Информатизация математической компоненты инженерного, технического и естественнонаучного обучения в рамках проекта MetaMath.// Образовательные технологии и общество. Выпуск № 4, том 17, 2014. - С.446- 457.
5. Байденко В.И. Болонский процесс: Результаты обучения и компетентностный подход (книга- приложение 1) / Под науч. ред. д-ра пед. наук, профессора В.И. Байденко. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2009. – 536 с.
6. Pardabaev J.E. ““STEAM” - Education as an innovative approach to the development of vocational training for students” // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. Vol. 8 No. 3, 2020. ISSN 2056-5852

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада бугунги кунда хорижий тажрибалар асосида “Баркамол авлод” болалар мактабларида ташкил этилган “Робототехника” тўгараклари муҳандислик кўникмаларини ривожлантиришдаги ўрни ва таълим жараёнидаги авзаллиги ҳамда робототехникани ўргатиш таълим жараёнидаги иновацион технологияларидан бири эканлиги ҳақида.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль робототехники в развитии инженерных навыков и преимуществ в образовательном процессе, а также тот факт, что преподавание робототехники является одной из инновационных технологий в образовательном процессе.

SUMMARY

This article discusses the role of robotics in the development of engineering skills and advantages in the educational process, as well as the fact that the teaching of robotics is one of the innovative technologies in the educational process.

РОЛЬ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПОДГОТОВКЕ НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ ВУЗА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Б.Рахимов – *доктор педагогических наук, профессор*

Б.Хакимжанов, Р.Турдиева - *преподаватели*

Гулистанский государственный университет

Таянч сўзлар: таълимни ривожлантириш дастури, таълимни ислоҳ қилиш, инновация, фан, тадқиқот, юқори малакали илмий ва педагог кадрлар тайёрлаш, олий ўқув юртидан кейинги касбий таълим, модернизация.

Ключевые слова: программа развития образования, реформы образования, инновации, наука, исследование, подготовка научно-педагогических кадров высшей квалификации, послевузовское профессиональное образование, модернизация.

Key words: program of development of education, reformation of education, innovations, science, research. preparation of highly qualified scientific-pedagogical personnel, post university professional education, modernization.

В условиях широкого внедрения информационной среды в республике Узбекистан созданы условия дляразвития профессиональных компетенций у будущих учителей с опорой на передовой международный опыт, креативность и инновационное мышление которые признаны в качестве важного индикатора. В корне обновлены материально-техническая и нормативно-правовая базы, обеспечивающие развитие профессиональных компетенций у будущих учителей и формирование творческих качеств будущих специалистов на основе креативного подхода.

В Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан в качестве приоритетной определена задача “стимулирования научно-исследовательской и инновационной деятельности, создание эффективных механизмов внедрения научных и инновационных достижений в практику, создание при высших образовательных учреждениях и научно-исследовательских институтах научно - экспериментальных специализированных лабораторий, центров высоких технологий, технопарков»[1]. Реализация задач в этой области служит повышению научности содержания образовательных процессов, формированию когнитивного и дивергентного мышления и развитию исследовательской деятельности студентов.

В результате проведённых исследований были определены следующие уровни сформированности научной деятельности исследователя:

- низкий уровень: занятие самостоятельным научным поиском (научным исследованием) протекает трудно, управленческие навыки слабо развиты;
- средний уровень: проявляются осознанные навыки управления научной деятельностью;
- высокий уровень: наличие управленческих навыков, позволяющих придать самостоятельной научной деятельности конкретность (точность), целесообразность, построить научно-исследовательскую деятельность на несколько высоком уровне и критически её оценивать.

Подготовка научно-педагогических находит своё отражение в самореализации студентов, определении и проявлении ими своих внутренних возможностей, работе над исследованием не покладая рук в качестве творца, привлекательности данной работы благодаря своей новизне, возможности практического применения, необычностью.

Развитие системы непрерывного образования-одно из важных направлений инновационной образовательной деятельности, предполагающее непрерывность процессов в системах общего среднего, высшего, послевузовского и дополнительного профессионального образования. Его эффективность заключается в том, что конкурентоспособный учащийся или специалист готовится поэтапно по видам образования. Непрерывное образование должно рассматриваться как составная часть структуры так называемого «обучения в течение всей жизни» и является одним из важных условий инновационной образовательной деятельности.

Эффективность государственной системы непрерывного образования в Республике Узбекистан напрямую связана с его экономическим и культурным потенциалом, со значением и ролью в мировом сообществе.

Стратегия реализации целей, которые наша страна поставила перед собой на среднесрочную и долгосрочную перспективы, представлена в концепции дальнейшего углубления демократических реформ и формирования гражданского общества[4] в стране. Демократические изменения, происходящие сегодня в Узбекистане, вызвали необходимость поиска оптимальных путей преобразования различных сторон общества, в том числе и системы профессионального образования, одной из подсистем которой является подготовка научно-педагогических кадров в институте старших научных сотрудников– соискателей.

Профессиональное образование, направленное наподготовку научно-педагогических кадров высшей квалификации, становится все более существенным фактором развития образовательной системы Узбекистана. На наш взгляд, возрастание роли специалистоввысшей квалификации обуславливается: (1) потребностью в обновлениинаучно-педагогических кадров в высшей школе («старение» научно-педагогических кадров); (2) интересом выпускников вузов к послевузовскому профессиональному образованию и получению ученой степени; (3) потребностью субъектов формирующейся рыночной экономики вспециалистах высшей квалификации в связи с повышением сложностирешаемых задач.

Одной из проблем подготовки научно-педагогических кадров в Узбекистане становится поиск ориентиров для усовершенствования системы обучения кадров высшей квалификации в институте старших научныхсотрудников или через самостоятельное соискательство. Решение этой проблемы связано с местом и ролью науки в информационном обществе. Согласно мнению Ю. Ю. Ковалева[4], наука стала универсальнымсредством решения актуальных проблем человечества благодаря тому, что: (1) наука характеризуется непрерывностью, сменой эволюционныхи революционных периодов развития; (2) развитию науки свойственненпрогресс, т. е. каждый новый этап эволюции все более углубляет человеческое понимание природных и социальных процессов; (3) развитие науки носит экспоненциальный характер, т. е. рост количественных и качественных характеристик науки постоянно ускоряется; (4) преобладание частных, социальных приоритетов в науке над когнитивными–отличительная черта её современного периода развития; (5) мироваянаука обла-

[1]Указ Президента Республики Узбекистан. №УП-4947. О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан. 7 февраля 2017 года. Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2017 г. № 6, ст. 70.

дает определённой пространственной иерархичностью– в ней можно выделить центр и периферию. Центром является та часть мировой научной системы, которая обладает большим притяжением для учёных и которая пользуется огромным авторитетом благодаря своим творческим достижениям. В развивающемся информационном обществе наука оказывает влияние на многие другие сферы человеческой деятельности, начиная регулировать их, перестраивая средства и методы. Согласно мнению Б. П. Вульфсона[1], в будущем, по-видимому, будут развиваться процессыне накапливания знания, а систематической выработки нового знаниядостаточно традиционными путями, т. е. при помощи методов и средствинтеллектуального труда, озарений, выдвижения и проверки гипотез, реализации идей. Суть изменений, происходящих в современной науке, может быть определена как смена стратегии, переход от преимущественно дисциплинарного, предметно-фундаментального развития научного познания к проблемно-ориентированным формам научно-исследовательской деятельности. Иными словами, когда новые областизнаний развиваются в связи с выдвижением определенной крупной теоретической или практической проблемы. Это требует развертывания междисциплинарных и комплексных исследований, проводимых средствами нескольких научных дисциплин, конкретные сочетания которыхопределяются характером соответствующей проблемы [2].

Развитие науки в информационном обществе имеет свои особенности, которые следует учитывать в качестве ориентиров для подготовкинаучно-педагогических кадров: (1) изменение средств и методов научно-исследовательской деятельности в условиях информационного общества влечёт за собой повышение технологической грамотности будущих учёных: им необходимо владеть методами автоматизации наблюдения и экспериментальной деятельности, моделирования и анализа изучаемых процессов и явлений с использованием различного рода электронной вычислительной и аудиовизуальной техники; (2) доступность научной-информации, а также возможности общения с учёными из разных странмира резко увеличились благодаря развитию сети Internet; (3) недолговечность знания– еще одна черта современности, которая диктует своитребования к подготовке научно-педагогических кадров. Традиционный подход к содержанию образования можно сравнить с накопительной системой, когда каждое новое знание уточняет, расширяет, конкретизируетуже освоенное. Современный же подход напоминает гипертекст, когда впредлагаемом содержании сам исследователь выбирает тот компонент, который интересует его больше всего, и уже самостоятельно(или подруководством научного руководителя, консультанта) углубляется в требуемое знание, устанавливая для себя лично взаимосвязи нового знания с уже известным; (4) возросла роль интеграционных процессов внауке и одновременно усилилась дифференциация научного знания, этот процесс находит своё отражение не столько в содержании дисциплин, изучаемых соискателями в институте старших научных сотрудников, сколько в проведении научного исследования. Это требует отбудущего ученого более глубоких и разносторонних знаний и навыковисследования, которые используются в каждой конкретной науке.

Таким образом, при подготовке научно-педагогических кадров необходимо усилить фундаментальную базу, ввести интенсивные методики освоения академических дисциплин образовательной программы с акцентом на индивидуализацию образовательного процесса.

Говоря о возрастающей роли науки в современном обществе Узбекистана, следует отметить еще одну задачу, которая стоит перед институтом старших научных сотрудников, – привлечение талантливой молодёжи к научной и преподавательской деятельности. Высшая школа должна уделить особое внимание следующим проблемам: развитию умолодых людей стремления к научным знаниям и приобщению их к достижениям мировой науки и культуры; организации научно-исследовательской деятельности студентов, магистрантов, молодых специалистов; воспроизводству профессорско-преподавательских кадров для системы среднего и высшего образования на основе непрерывного образования. Наука сегодня превратилась в специфическую область профессиональной деятельности, поэтому для нее необходимо готовить современных исследователей, которые смогут реализоваться в ней [3].

Таким образом, послевузовское профессиональное образование, направленное на подготовку научно-педагогических кадров высшей квалификации, становится все более важным фактором развития образовательной системы Республики Узбекистан. Это обстоятельство заставляет искать оптимальные пути интеграции науки и образования, улучшать процесс подготовки научно-педагогических кадров. При этом следует отметить, что совершенствование системы подготовки научно-педагогических кадров высшей квалификации в Узбекистане не должно проходить в замкнутой среде. Необходимо разумно использовать зарубежный опыт, находить способы интеграции отечественной системы в европейское образовательное пространство.

Литература

1. Вульфсон Б.Л. Стратегия развития образования на Западе на пороге XXI века. – М.: УРАО, 1999.
2. Кадырова З.Р., Кадырова Ф.Р. Некоторые аспекты интеграции науки и образования в Узбекистане. // Социально-гуманитарные науки в системе образования. – Ташкент: 2015, №1. -С. 59–64.
3. Кадырова З.Р., Кадырова Ф. Р. Роль образования в развитии профессиональной и социальной компетенции личности// Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития, 2-й этап. –Астана: 2014, -С. 268–271.
4. Ковалев Ю.Ю. География мировой науки. -М.: «Гардарика», 2002.

РЕЗЮМЕ

Мақолада «Кадрлар таййорлаш миллий дастури» асосида Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизими очиб берилган, шунингдек, Ўзбекистонда илмий ва педагог кадрлар таййорлаш жараёни масалалари кўриб чиқилган, фан ва таълим ривожининг ҳозирги босқичида юқори малакали мутахассислар ролининг ортиб бориши сабаблари асосли, илмий ва педагогик кадрлар тайёрлашда ўзгаришлар киритиш зарурлиги тўғрисида хулоса чиқарилади.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается система непрерывного образования в Узбекистане на основе «Национальной программы по подготовке кадров», а также рассматриваются вопросы процесса подготовки научно-педагогических кадров в Узбекистане, обосновываются причины возрастающей роли специалистов высшей квалификации на современном этапе развития науки и образования, делается вывод о необходимости изменений в подготовке научно-педагогических кадров.

SUMMARY

Given article is written about the system of constraint education in Uzbekistan on the basis of “National program of training personnel”, and also special attention is paid to the system of reforming education. This article discusses the modernization process of the preparation of the teaching staff (highly qualified scientific-pedagogical personnel) in Uzbekistan, substantiates the reasons for the increasing role of highly qualified specialists at the present stage of development of science and education, draws the conclusion about the need for changes in the preparation of the scientific-pedagogical teaching staff.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ТАРБИЯЧИЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШДА МУЛЬТИМЕДИА ВОСИТАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

С.З.Рахимов - *ассистент ўқитувчи*
Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: мультимедиа технологиялари, ўқув жараёнининг ахборот базаси, интерфаол интерфес, кўргазмали материаллар, мультимедия ускуналари, электрон ўқув тизимлари.

Ключевые слова: мультимедийные технологии, информационная база учебного процесса, интерактивный интерфейс, демонстрация визуальных материалов, мультимедийное оборудование, электронные системы обучения.

Key words: multimedia technologies, informational base of educational process, interactive interface, demonstration of visual materials, multimedia equipment, electronic learning systems.

Маълумки, олий таълимда ахборот технологияларидан фойдаланиш бугунги куннинг асосий муаммоларидан бири бўлиб, умуман таълим тизимини модернизация қилишнинг асосий йўлидир. Шиддат билан ривожланаётган ахборот оқимида эркин йўналиш олиш учун ҳар қандай замонавий мутахассис компютер, телекоммуникация ва бошқа ахборот воситаларидан фойдалана олиш, ўзига керакли маълумотларни топа билиш, уларни қайта ишлаш имкониятига эга бўлиши керак [1:20].

Бундай шароитда замонавий ахборот-коммуникация технологияларини ўзлаштириш ва улардан фойдаланиш ҳар қандай мутахассис учун, айниқса, шу соҳада ўқув жараёнини олиб бораётган ўқитувчи учун муҳим саналади. Дастлабки ахборот технологияси ҳақидаги билимларни ўрта мактабда ўзлаштирган талаба олий таълим тизимида фаннинг янги йўналишларини билгиси, ўргангиси келади.

Олий таълим тизимида таҳсил олаётган талабаларга мултимедиа технологияларидан кенг фойдаланган ҳолда дарс ўтиш ижобий самара беради. Жумладан, олий таълим битирувчилари ўз соҳаларини мукаммал эгаллаш билан бир қаторда махсус ахборот тайёргарлигига эга бўлишади; маълумотларни қидириш, тўплаш ва таҳлил қилиш механизмларини яхши билишади; ғоялар, тушунчалар, жараёнларнинг визуал кўринишини идрок эта олишади.

Таълим жараёнида мултимедиа технологияларини жорий этиш усулларини ишлаб чиқиш, номутахассис таълим йўналишида таҳсил олаётган талабаларнинг компютер саводхонлигини ошириш долзарб муаммо саналади.

Шунинг учун ҳам электрон ўқув адабиётларини яратиш ва тадбиқ этиш технологиясининг муаммоларини ўрганиш ва уни татбиқ қилиш ўқув жараёнининг самарадорлигини ошириш усулларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Ҳозирги кунда ўқув жараёнининг барча жабҳаларида электрон ўқув адабиётларини қўллаш, кўплаб ахборот ва коммуникацион технологияларининг, шу жумладан мультимедиа воситаларининг кенг имкониятларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Ўқитишни юқори даражада самарадорлигини таъминлаш учун ўқув материалларини турли кўринишларда тасвирлаш учун турли хил мултимедиа иловаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Мултимедиа инглиз тилидан таржима қилинган мулоқот режимида матн, график, видео ва анимациянинг ишлатилишини таъминлайдиган кўп компонентли муҳит бўлиб, компьютерни ўқув жараёнида қўллаш имкониятларини кенгайтиради. Ижодий фикрлаш таълим олувчиларга таклиф қилинган мателиални яхлит тарзда қабул қилишга ёрдам беради. Назарий ва намойиш материалларини бирлаштириш имконияти пайдо бўлади [2:35].

Мультиедиа воситалари – амалий дастурий воситалар бўлиб, улар ўқитиш жараёнининг барча соҳаларида дастурий тизимларни яратиш, тайёрлаш, ташкилий материалларни ва маълумотларни жамлаш, график ёки анимацияларни қўшиш ва намойиш учун мўлжалланган.

Ахборот технологиялари фанини мактабгача таълим йўналиши талабаларига мультимедиа воситалари асосида ўқитиш жараёнини ташкиллаштиришда турли услуб ва технологиялардан фойдаланиш зарур. Таълим йўналишлари учун яратилган барча мультимедиа воситалар амалий тадбиқдан ва тажрибадан ўтган бўлиши билан бирга, ўзига хос хусусиятларга ҳам эга бўлиши керак. Ахборот технологиялари фани бўйича мультимедиа воситаларининг хусусиятлари билим ва кўникмаларни шакллантириш учун фойдаланиладиган ўқув материалларининг тасвирланиш формасига ва кўринишига боғлиқ бўлади. Улар фақатгина мисол ва масалалар ечиш, амалий ва лаборатория машғулотларини бажариш жараёнидагина эмас, балки бутун ўқув жараёнида талабаларни касбий билим, малака ва кўникмаларини шакллантиришга қаратилиши лозим. Мультимедиали воситалар турли хил ахборотларни – матн, статик ва динамик графика, видео ва аудио ёзувларни интеграциялаш имконини беради. Талабани ўқув жараёнида фаолроқ ва диққатлироқ бўлишга ўргатади, чунки ахборотлар маълум бир ҳаракатли амалларга мос жавоблар асосида баён қилинади.

Мактабгача таълим йўналишларига оид фанларни мультимедиали ўқув воситалари асосида ўқитишда видео-маърузалар, анимацион моделлар, компьютерли лаборатория амалиётларидан фойдаланиш ўз самарасини беради, чунки улар натурал объектлар ва кўргазмали қуролларнинг камчиликларини маълум бир миқдорда ёки тўлиқ қоплаш имконини беради. Бу эса қуйидаги афзалликларни келтириб чиқаради:

- талабалар бевосита кўриб бўлмайдиган жараёнларни дастурий воситалар ёрдамида кузатади, яъни визуал кўриш амалга оширилади;
- ўқув материаллари чуқурроқ ва мукаммалроқ ўзлаштирилади;
- вақт тежалади;
- олинган билимлар амалда қўлланилади ва ўқувчилар хотирасида узоқ вақт сақланади;
- машғулотлар чиройли ўқув кўрмазмалари асосида ташкиллаштирилади ҳамда талабалар билан интерфаол мулоқот қилиш имкони пайдо бўлади.

Мактабгача таълим йўналишлари талабалари учун ўқитиладиган фанларни компьютер технологиялари ва мультимедиа ўқув воситалари асосида ўқитишнинг асосий ўқув-услубий ва дастурий таъминоти - гиперматн, видео ва аудио-иловалар, анимациялар, катта сондаги намойиш материалларидан фойдаланиладиган мультимедиали ўқув қўлланмалари ҳисобланади. Мультимедиали ўқув воситалари турли табақали ва иқтидорли талабаларга мўлжалланган бўлади. Бу эса уларнинг тузилишининг кўп даражали ва тармоқли - модулли характерга эга эканлиги билан аниқланади..

Мультимедиа ўқув воситаларини яратишда ва улардан фойдаланиш локал компьютер ва Интернет тармоғи кенг имкониятларни очиб беради. Мультимедиали ўқув воситаларини бутун дунё компьютер тармоғига жойлаштирилиши, улардан ўқув жараёни фойдаланишда тўғридан тўғри мурожаат қилиш имконини беради, бу эса талабаларга ахборотларни топиш , излаш ва ўрганиш фаолиятини шакллантириш ва кенгайтириш имкониятларини яратади [3:15].

Масалан, олий таълимнинг мактабгача таълим йўналишида таҳсил олаётган талабалар замон талаблари асосида билим ва малакага эга бўлишларида ўқитиш технологияларининг замонавий воситаларидан, айниқса, мультимедиали ўқув воситаларидан электрон кўринишда фойдаланишлари янада юқори самара бермоқда.

Бугунги кунда мактабгача таълим узлуксиз таълимнинг асосий бўғини саналади. Шу сабабли бу тизимда асосий эътибор дастлабки таълим сифатига қаратилиши зарур. Буни амалга оширишнинг асосий усулларидан бири машғулот жараёнларида замонавий ўқитиш технологияларини, яъни мультимедияли ўқув воситаларини қўллаш, тарбиячи ва тарбияланувчининг ўзаро алоқаларини таъминлашдан иборат бўлади [1:24].

Мультимедиа технологиялари асосида ўқитиш жараёнини ташкиллаштиришда машғулотлар ўтишнинг турли услублари ва технологияларидан фойдаланиш лозим. Бунинг учун талабаларнинг ўқув аудиторияларида, компьютер синфларида, ўқитишнинг техник воситалари хонасида, услубий кабинетда, кутубхоналарда амалий шуғулланишларини ташкиллаштириш керак бўлади. Мактабгача таълим йўналишлари бўйича яратилган барча мультимедиа воситалари амалий тадбиқдан ва тажрибадан ўтган бўлиши билан бирга, ўзига хос хусусиятларга ҳам эга бўлиши керак.

Мактабгача таълим йўналишлари бўйича мультимедиа воситаларининг хусусиятлари билим ва кўникмаларни шакллантириш учун фойдаланиладиган ўқув материалларининг тасвирланиш ҳамда ифодаланиш формасига ва кўринишига боғлиқ бўлади. Улар фақатгина оддий ва содда кўринишдаги анимациялар кўрсатиш, илк математик тасаввурларни ўстириш, болалар нутқини равон қилиш, дастлабки тасвирлаш кўникмаларини шакллантириш жараёнидагина эмас, балки бутун машғулот жараёнида талабаларни профессионал билим, малака ва кўникмаларини шакллантиришга қаратилиши лозим.

Хулоса қилиб айтганда, мультимедиа воситаларини таълим жараёнида қўлланилиши мантиқий, мнемоник ва ижодий фаолиятини янги шаклларини пайдо бўлишига олиб келади. Бу холатни инсоннинг психик жараёнларини тарихий ривожланиши деб қараш мумкин. Таълимда мультимедиа воситаларнинг моҳияти ва ўзига хослиги инсоннинг психик жиҳатидан тузилишини, тафаккурини шакллантиришга ва ривожлантишга таъсир этади. Ахборотнинг асосий манбаи бўлган печатланган матн, мазмунини ҳақиқатдан абстраклаштириш принципига асосланади. Бу эса ўз навбатида фикрлаш фаолияти кўникмаларини шакллантиради ва шу билан бирга чизиқлилик, кетма-кетлик, аналитик ва иерархик хусусиятларини ривожлантиради. Мултимедиа техологияларнинг қўллаган ҳолда ташкил қилинган дарс машғулотларида таълим олувчиларга кузатувчининг пассив роли эмас, балки ўқув жараёнга бевосита таъсир қилувчи фаол иштирокчининг роли ажратилади.

Адабиётлар

1. Юлдашев У.Ю., Боқиев Р.Р., Зокирова Ф.М. Информатика ўқитиш методикаси. Ўқув қўлланма. Тошкент. «Талқин» 2004. 187-б.
2. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 192 с.
3. Лернер И.Н. Дидактические основы методов обучения. - М.: Педагогика, 1981. - с. 94-100, 114-123.
4. Мосина М. Мультимедийный проект — средство интерактивного общения // Высшее образование в России. — 2008. — № 6. — С. 68-72.
5. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / СЛ. Рубинштейн. - СПб.: Питер, 2006. - 713с.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бугунги кунда бўлажак мактабгача таълим тизими тарбиячиларини тайёрлашда улар учун ахборот технологиялардан фойдаланилган ўқув жараёнини ташкил этишнинг афзалликлари ҳақида сўз юритилган. Хусусан, талабаларни ижодий қобилиятларни ривожланти-ришда мультимедияли воситаларнинг ўрни, улардан фойдаланиш янги имкониятларни яратиб бериши ҳамда бу асосда сифатли кадрлар тайёрлаш муаммосининг ечилиши хусусида ҳам фикрлар баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются преимущества создания учебного процесса для будущих учителей дошкольных учреждений с использованием информационных технологий. В частности, роль мультимедийных инструментов в развитии творческих способностей студентов, использование ими новых возможностей и решение проблемы качественной подготовки кадров.

SUMMARY

The article discusses the benefits of creating an educational process for future teachers of preschool institutions using information technology. In particular, the role of multimedia tools in the development of students' creative abilities, their use of new opportunities and the solution to the problem of quality training.

LUG’AT MUKAMMALLIGI-TA’LIM-TARBIYA GAROVI
(Yangi lug’atlar misolida)

Sh.Ruzimov – *assistent o’qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: leksikografiya, ma’nodosh, urg‘u, tamoyillar, tanqidiy, takliflar, ishlab chiqmoq, yaxlit tizim, ilmiy,tahlil qilmoq.

Ключевые слова: лексикография, синоним, ударение,принципы,критически, рекомендации, разрабатывать, целая система, научный, изучать.

Key words: lexicography, synonym, stress, principles, critically, recommendations, work out, whole system, scientific,investigate.

Milliy istiqlol tufayli ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hayotdagi o‘zgarishlar, ilm-fan, texnika, san’at, adabiyot, tilshunoslikning jadallik bilan rivojlanishi, olimlarimiz oldiga yangidan yangi muammolarni yechish masalasini qo‘ymoqda. Mustaqillikka erishganimizdan so‘ng hukumatimiz xorijiy tillarni o‘rganishga keng yo‘l ochib berdi. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov ta’kidlaganidek, “Jahon hamjamiyatidan o‘ziga munosib o‘rin egallashga intilayotgan mamlakatimiz uchun, chet ellik sheriklarimiz bilan hamjihatlikda, hamkorlikda o‘z buyuk kelajagini qurayotgan xalqimiz uchun xorijiy tillarni bilish ahamiyatli” [1:185].

Shu o‘rinda shuni ta’kidlash lozimki, bugungi kunda chet tilini o‘rganish davr talabiga aylanib ulgurgan. Shularni hisobga olib, S.Nazarov, F.Nazarova, N.Adizova, D.Poltayeva **kabi** filolog olimlarimiz tomonidan, ayniqsa, inglizcha-o‘zbekcha lug‘at tuzish masalasiga katta ahamiyat berib kelinmoqda. Mazkur maqola yuqorida keltirilgan lug‘atshunoslar lug‘atining yutuq va kamchiliklari haqida so‘z yuritadi.

Lug‘at boshida ingliz tilidagi unli va undosh tovushlarning fonetik belgilari ko‘rsatilgan jadval berilgan: **ai** my ...

Undan so‘ng o‘zbek tili alifbosi va lug‘atda foydalanilgan qisqartmalar ro‘yxati keltirilgan: *adj., adjs.*

adjective (s)

Lug‘at maqolalari alifbo tartibida berilgan va farqlanib turishi uchun qora rang bilan ajratib qo‘yilgan: ABC [eibi:si:] *n*. alifbe; alifbo.

Har bir lug‘at maqolachasidan so‘ng uning transkripsiyasi o‘rta qavs “[]” ichida berilgan: ABC [eibi:si:] *n*. alifbe; alifbo.

Transkripsiya qilingan paytda unga qo‘shimcha tarzda so‘zning urg‘usi ham ko‘rsatilgan: **lady** [ˈleɪdi] *n*. xonim, ...

Bosh so‘z ibora yoki misolda yana qaytarilmasligi uchun “~” belgisidan foydalanilgan: book [buk] *n* kitob; ABC ~ alifbo kitobi.

Ammo lug‘at maqolasi tarkibida bosh so‘zning negizi asosida yasalgan boshqa turkumga oid so‘z berilsa to‘lqinli chiziq ishlatilmasdan, so‘z to‘liq yozilgan: **adapt** [əˈdæpt] *v*. moslashtirmoq;... **adaptable** *adj*. moslashadigan. **adaptation** *n*. uyg‘unlashtirish, moslashtirish,...

Yuqoridagi misolda “adapt” fe’li bosh so‘z sifatida berilgan, uning tarkibida o‘sha so‘z negizi asosida yasalgan “adaptable” sifati va “adaptation” oti to‘liq yozilgan.

Omonimlar bir-biridan tepasiga raqam yozish bilan farqlangan. Ularning ma’nosi esa qavs ichidagi yordamchi so‘z bilan oydinlashtirilgan:

cape^1 [keip] *n. (geog.)* burun,…

cape^2 [keip] *n. (cloak)* pelerine (*yelkaga tashlab yuriladigan kiyim*),…

Ushbu usuldan o‘zbek tilidagi so‘zlarning ma’no jilolari yaqqol anglashilishi uchun ham foydalanilgan, demoqchimizki qavs ichida so‘zning aniq ma’nosini ochib beruvchi so‘z yoki ibora keltirilgan.

Lug‘at hajmining ixchamligini saqlash uchun bir necha o‘zakdosh yoki shaklan o‘xshash bosh so‘zlar bitta lug‘at maqolasining tarkibiga kiritilgan, ammo bosh so‘zning transkripsiyasiga qiyosan talaffuzi ayonlashishi mumkin bo‘lgan so‘zlarga alohida transkripsiya berilmagan. Transkripsiyasi berilmagan so‘zda ta’kid urg‘usi o‘zgargan hollarda, urg‘u tushgan bo‘g‘inning oldiga (′) belgisi qo‘yilgan: **counter** [ˈkaʊntə(r)] *n*. peshtaxta; (token) fishka, jeton; *adj*. teskari, qarama-qarshi; *adv*.; **run ~ to** -ga qarshi harakat qilmoq; *v*. zarbani, hamlani qaytarmoq. **counte′ract** *v*. qarshilik qilmoq. **counte′raction** *n*. qarshi harakat. **counterbalance** *n*. qarama-qarshi, zid, aks;... [2:33].

Ammo navbatdagi misolda asosiy o‘zak emas uning asosida yasalgan so‘z bosh so‘z sifatida berilgan: **countrified** [ˈkʌntrɪfaɪd] *adj*. qishloqqa oid, qishloqdagi. **country** *n*. (nation) mamlakat, yurt, el;... [2:34].

Demoqchimizki misoldagi “**countrified”** so‘zi **“country”** so‘zining negizi asosida yasalgan, shu sababli aksincha bu yerda “**country**” so‘zini bosh so‘z sifatida berish maqsadga muvofiq.

Lug‘at maqolasiga biror komponent qo‘shish mumkin bo‘lsa o‘sha joyning o‘zida qavs ichida keltirib o‘tilgan: **Afghan (hound)** [ˌæfgan] *n*. afg‘on tozisi (it zoti). [2. 13]

Asosan biror komponent bilan qo‘llaniluvchi birliklar quyidagicha izohlangan: **afoot** [əˈfʊt] *adv*.: **set ~** ishga solmoq [2:14].

Ko‘rganingizdek avval paronimik uyani tashkil etuvchi komponenti berilib, transkripsiya va turkumni anglatuvchi qisqartmadan so‘ng ikki nuqta qo‘yilib birikma ko‘rinishi berilgan. Ammo e’tibor berilsa bu yerda sifat turkumiga xos so‘z ravish deb berilganini ko‘rish mumkin. Ba’zan esa shu kabi birliklar maqolasida so‘zning qaysi turkumga taalluqli ekanligi ko‘rsatilmagan:

afraid [əˈfreɪd]: **be ~** qo‘rqmoq, cho‘chimoq, hayiqmoq [2:6].

Berilgan so‘z turli xil turkumga oid so‘z bo‘lib keladigan bo‘lsa aksariyat hollarda quyidagicha berilgan: **counter** [ˈkaʊntə(r)] *n*. peshtaxta; (token) fishka, jeton; *adj*. teskari, qarama-qarshi; *adv*.; **run ~ to** -ga qarshi harakat qilmoq; *v*. zarbani, hamlani qaytarmoq.

Ya’ni bunda har bir turkumga xos tarjimasi bir-biridan nuqtali vergul bilan ajratilgan.

Ammo lug‘at maqolasi ikkita so‘z turkumiga xos bo‘lsa ba’zan quyidagi ko‘rinishda ham berilgan: **adult** [ˈædʌlt, əˈdʌlt] *adj. & n*. yetuk, balog‘atga yetgan kishi [2:4].

Ya’ni bosh so‘z transkripsiyasidan so‘ng og‘ma yozuv bilan yozilgan sifat va ot turkumini anglatuvchi qisqartmalari orasiga “va” bog‘lovchisi qo‘yilgan.

Bosh so‘z sifatida biror birikma yoki so‘zning qisqartmasi (abreviaturasi) berilsa qavs ichida to‘liq varianti ham berilgan: **AC** *abbr*. (*of* **alternating current**) o‘zgaruvchan tok [2:3].

a/c [əˈkaʊnt] *n. abbr*. (*of* **account**) joriy hisob.

Ushbu lug‘atda ham boshqa lug‘atlarda bo‘lgani singari sinonimlardan birining ma’nosini boshqasiga yuklash hollari uchraydi: **loadstar** *see* **lodestar**, **loadstone** *see* **lodestone**.

Lug‘atdagi hayratlanarli, boshqa lug‘atlardan farqli jihat shundaki unda berilgan lug‘at maqolasi uchun uning tarkibida deyarli barcha sinonimlari qavs ichida og‘ma yozuv bilan quyidagi tartibda keltirilgan:

abate [əˈbeɪt] *v*. (*lessen*) kichiklashmoq, maydalashmoq; (*weaken*) kuchsizlanmoq; (*calm*) tinchlanmoq; (*die down*) jim bo‘lib qolmoq; ovozi o‘chmoq; uni o‘chmoq...

Ko‘plikni anglatuvchi -es qo‘shimchasi qo‘shilganda negizda o‘zgarish bo‘luvchi otlarning ko‘plik shakldagi yasalishi ham ko‘rsatib o‘tilsa maqsadga muvofiq bo‘lardi: **family** [ˈfæmili, fæmli] *n* oila;...

lady [ˈleɪ.di] *n*. xonim, ledi...

life [laɪf] *n* hayot;...

wife [waɪf] *n* xotin, rafiqa.

Lug‘atda o‘zakdagi unlini boshqa unli bilan almashtirib ko‘pligi yasaluvchi nostandart otlarning ko‘plik shakli ham ko‘rsatilmagan: **woman** [ˈwʊmən] *n* ayol.

goose [guːs] *n*. g‘oz, urg‘ochi g‘oz.

louse [laʊs] *n*. bit.

Ingliz tiliga boshqa tillardan o‘zlashgan otlarda yuqoridagi holatni kuzatish mumkin, ya’ni ko‘plik shakli ko‘rsatilmagan: **basis** [ˈbeɪsɪs] *n* asos, sabab.

antenna [ænˈtenə] *n* (*zool.*) mo‘ylov, paypaslagich; (*also radio*) antenna.

crisis [ˈkraɪsɪs] *n*. tang ahvol, muhtojlik, pulsizlik.

Lug‘atda fe’llarning o‘timlilik, o‘timsizlik, otlarning sanalish yoki sanalmaslik xususiyatlariga e’tibor berilmagan: **life** [laɪf] *n* hayot;...

teeter [ˈtiːtə(r)] *v*. tebranmoq; chayqalmoq.

Qoidadan mustasno ravishda yasaluvchi nostandart sifatlarning oddiy darajasi yonida qiyosiy va orttirma darajasi, agar uning qiyosiy yoki orttirma darajasi bosh so‘z sifatida berilgan bo‘lsa uning qaysi sifatning qiyosiy yoki orttirma darajasi ekanligi ko‘rsatib o‘tilsa maqsadga muvofiq bo‘lardi, ammo lug‘atda unday emas: **many** [ˈmeni] *adj. & n*. ko‘p, ko‘pchilik;...

much [mʌtʃ] *adj. & n*. ko‘p; ko‘pgina;...

Misol sifatida “good, bad, farther, further, furthest” so‘zlarini ham olish mumkin.

Ot turkumidagi bosh so‘zning sanaladigan, sanalmaydiganlik, fe’l turkumidagi maqolaning o‘timli, o‘timsizlik xususiyatlari ko‘rsatilmagan.

Lug‘atlarni yaratish jarayoni qanchalik mashaqqatli bo‘lmasin lug‘at maqolalarining alifbo tartibining to‘g‘ri qo‘yilishi, sinonim, antonim, omonim, paronimlarning, so‘z turkumlarining o‘z o‘rnida ishlatilishi, agar zarurat bo‘lsa lug‘at maqolasi tarkibida grammatik ma’lumot berilishi, fonetik transkripsiyaning to‘g‘ri berilishi natijasida erishilgan muvaffaqiyat shuncha ahamiyatli bo‘ladi.

Adabiyotlar

1. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдеври. - Т.: “Шарқ”, 1997.

2. Nazarov S., Nazarova F., Adizova N., Poltayeva D. Inglizcha-o‘zbekcha lug‘at. (35000 so‘z va ibora). –T.: “Niso Poligraf” nashriyoti, 2013.

REZYUME

Mazkur maqolada lug‘at sistemasining tizimli tadqiq usuli, komponent tahlil qilish, qiyoslash, tavsiflash, tasniflash usullari foydalanilib Sanjar Nazarov, Feruza Nazarova, Nigora Adizova, Dilbar Poltayevalarning inglizcha-o‘zbekcha lug‘atlari tuzilishi tamoyillari tanqidiy tahlil qilindi, yutuq va kamchiliklari misollar bilan ko‘rsatilgan holda uni takomillashtirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqildi. Ishlab chiqilgan taklif va mulohazalar tilni yaxlit tizim sifatida o‘rganishda ilmiy, lug‘at tuzishda amaliy ahamiyatga ega.

РЕЗЮМЕ

В статье собраны принципы составления англо-узбекские словари С.Назарова, Ф.Назарова, Н.Адизова, Д.Полтаева, были исследованы и показаны их преимущества и недостатки с примерами и разработаны практические рекомендации по совершенствованию принципов составления словарей следующего поколения с помощью сравнительно-типологического метода, компонентного анализа и метода классификации. Разработанные рекомендации могут быть использованы для дальнейшего совершенствования и повышения качества переводческих словарей.

SUMMARY

In the article compiling principles of Sanjar Nazarov, Feruza Nazarova, Nigora Adizova, Dilbar Poltayeva’s English-Uzbek dictionaries, were investigated and shown their advantages and disadvantages with examples and practical recommendations for improving compiling principles of the next generation dictionaries were worked out with the help of comparative-typological method, componential analysis and classification method.Worked out recommendations can be used in the further perfection and improvement of the quality of the translation dictionaries.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ НА ТЕМУ «ТЕПЛОВОЕ РАСШИРЕНИЕ ТВЕРДЫХ ТЕЛ»

Т.Сапарбаев – *доктор философии по физике*
М.Б.Жанибеков, Г.Б.Таутанова *– магистранты*
Кокшетауский университет имени А.Мырзахметова, Казахстан
Э.О.Куткельдиева *– докторант*
Институт математики, физики и информатики КНПУ имени Абая, Казахстан

Таянч сўзлар: чизиқли кенгайиш коэффиценти, виртуал лабораториялар, дастурлар, ходисалар, тажрибалар ва металлар.
Ключевые слова: коэффициент линейного расширения, виртуальные лаборатории, программы, явления, эксперименты и металлы.
Key words: coefficient of linear expansion, virtual laboratories, programs, phenomena, experiments and metals.

I. Введение: В настоящее время большое внимание уделяется повышению эффективности учебного процесса. Решение этой проблемы связано с применением в учебном процессе новых методов и приемов обучения. Новые информационные технологии могут эффективно использоваться на традиционных уроках, включающих демонстрационные опыты по физике, на лабораторных занятиях, а также на занятиях физического практикума.

Одним из наиболее перспективных направлений использования новых педагогических технологий в физическом образовании является компьютерное моделирование лабораторных работ по физике, физических явлений и процессов. Виртуально-анимационные компьютерные модели легко вписываются в традиционные занятия, позволяя преподавателю продемонстрировать на экране компьютера многие физические эффекты, а также позволяют организовывать новые, нетрадиционные виды учебной деятельности обучающемуся.

На современном этапе развития науки ее методологическая направленность становится доминирующей чертой научного стиля мышления. Благодаря сильному развитию вычислительной техники и педагогических программных средств широко применяется проведение лабораторных работ по физике с помощью виртуально-анимационными технологиями, успешно развивается математическое и физическое моделирование физических явлений и процессов, превращаясь в один из основных методологических подходов преподавания разнообразных реальных процессов. Современная методика преподавания физики характеризуется модельным представлением знаний о природе, поскольку физическое знание напрямую соотнесено не с реальными объектами, процессами или явлениями, а с моделями этих объектов. Однако анализ действующих программ по физике, современных вузовских учебников и учебных пособий, методической литературы для преподавателей физики, а также практики преподавания физики в образовательных учреждениях показывает, что методологический компонент знаний, в целом, представлен неадекватно его роли в науке. В процессе выполнения виртуально-анимационных лабораторных работ обучающемуся открываются следующие возможности:

− безопасность от возможных опасных ситуаций во время эксперимента;

− возможность увидеть в разной степени сложности ситуации и процессы;

− возможность наблюдения за изменениями параметров объекта во время работы;

− экологически чистое выполнение сложных технических лабораторных работ;

− подведение итогов, исходя из данных диаграммы и графика;

Развитие и модернизация физического образования в общеобразовательных и высших учебных заведениях сегодня ведутся в нескольких направлениях. Появились программы, отличающиеся от друг друга по объёму, структуре и содержанию. Возросло число соответствующие учебников и методических пособий по физике. Все они предусматривают индивидуальное развитие мировоззрения будущих специалистов в области естественных наук, формирование их творческих способностей. На методику преподавания физики оказывают влияние современные информационные технологии, новые педагогические технологии и идея компьютеризации учебного процесса. Однако виртуальные лабораторные работы не могут полностью заменить реальную физическую лабораторию, они естественным образом их дополняют. Они не требуют большого времени на выполнение, поэтому могут предлагаться и в качестве дополнительного задания к реальным экспериментам на ту же тему.

II. Методологическая основа исследования.

Твердые тела при нагревании увеличивают свой объем, это явление называется тепловое расширение, то есть при повышении температуры увеличиваются средние расстояния между атомами кристалла твердого тела. Эту явлению можно определить экспериментальным методом. По конструкции прибор (установка) по определению коэффициента линейного расширения металлов представляет собой перфорированный стакан состоит из наполненной водой пробирки, нагревательной микропечки, микрометрического индикатора часового типа, закреплен винтом в обойме. Индикатор поворачиваться в горизонтальной плоскости вокруг вертикальной оси стойки на 90° вместе с кронштейном, на котором он закреплен. Образец (стержень металл) - 6 располагается между толкателем, индикатора и дном пробирки с водой. При нагревании микропечки образец расширяется и перемещает толкателем часового инди-

катора. Линейный расширение (удлинение) металл стержня фиксируется на шкале индикатора. На панели корпуса расположена индикаторная лампа и кнопочный выключатель для включения прибора [3].

III. Теория расширение твердого тела.

При нагревани тела с ростом температуры твердого тела происходит увеличение теплового движения, то есть тепловых колебаний атомов в твердом теле и рост амплитуды этих колебаний. Но увеличение амплитуды колебаний атомов не всегда приводит к увеличению среднего расстояния между ними. Если бы колебания атомов были строго гармоническими, то, поскольку, при этом каждый атом настолько же приближается к одному из своих соседей, насколько удаляется от другого, увеличение амплитуды его колебаний не приведет к изменению среднего межатомного расстояния, а следовательно, и к тепловому расширению. На самом деле атомы в кристаллической решетке совершают ангармонические (то есть негармонические) колебания. Это обусловлено характером зависимости сил взаимодействия атомов от расстояния между ними. Экпериментальным методом установлено, что свойства твердых тел определяются главным образом тем, что атомы располагаются в них в определенном порядке.

Очевидно, объем твердого тела (металл) определяется средним расстоянием между атомами. Повышение температуры приводит к увеличению этого расстояния.

Пуст твердого тело имеет начальную $l_0 -$длину при 0^0C температуре. Расширение на $\Delta l = l - l_0$ длины тела пропорционально к температуре:

$$\Delta l = \alpha \cdot l_0 \cdot t^0 C \qquad (1)$$

где, $\alpha -$коэффициент линейного теплового расширение твердого (металла) тела и характеризует $\frac{\Delta l}{l_0}-$относительную удлинению при повышении его температуры на 1^0K. Тогда удлинение тела при t^0C температуре равна:

$$l = l_0 + \Delta l = l_0(1 + \alpha \cdot t^0 C) \qquad (2)$$

Для анизотропных твердых тел (кристаллов) коэффициент линейного теплового расширения зависит от направления оси решетки, для изотропных (аморфных, таких как стекло, и поликристаллических, к которым принадлежат металлы) не зависит. Для твердых тел $\alpha -$коэффициент $(10^{-5} \div 10^{-6})K^{-1}$ в порядке [3, стр-327].

По идее реального эксперимента из уравнения (2) получаем выражение:

$$\alpha = \frac{l - l_0}{l_0 \cdot (T - T_0)} \qquad (3)$$

Из проведенного опыта измерив величины l_0, $l - l_0$, T, T_0, можно определит $\alpha -$коэффициент линейного теплового расширение твердого тела и его погрешности. При нагревании твердого тела на $\Delta l = l - l_0$- удлиняется, его можно измеряет с помощью специального микрометрического индикатора часового типа, в нем удлинения длина твердого тела выражается:

$$\Delta l = (l - l_0) = (n_2 - n_1) \cdot 0.01\ мм \qquad (5)$$

Из формулы (4) и (5) $\alpha -$ коэффициент линейного теплового расширение твердого тела:

$$\alpha = \frac{\Delta l}{l_0 \cdot (T - T_0)} = \frac{(n_2 - n_1) \cdot 0.01мм}{l_0 \cdot (T - T_0)} \qquad (6)$$

В этой экспериментальной модели l_0 с условиями его первоначальная длина (мм) при $T_0{}^0K$ температуре (металла + воды), T^0K температуры кипения ($T = 100^0C$), а n_1 и n_2 соответственно показания микрометрического индикатора часовго типа обеспечивающий для определения линейного удлинения твердого тела.,

III. Виртуальные лабораторные методы работы

Визуализация физических процессов и виртуальное обучение помогают решить проблемы изучения тяжело усваиваемых тем курса физики. Кроме этого, помогают правильному формированию мировоззрения о строении атома и вещества в целом, о реальной картине построения природы. В данной работе авторами усовершенствована методика проведения лабораторных работ по теме «Определение коэффициента линейного расширения металлов» – смоделирована с помощью специальной программы «Macromedia Flash8». Описание лабораторной работы было скачено из интернета по адресам: http://internat.msu.ru/, http://physicsffm.narod.ru [5], а сама лабораторная работа может выполняться в реальных условиях.

При выполнении данной работы в виртуальном виде мы можем увидеть виртуальный модуль, указанный на рисунке - 1, а также пробирки, используемые в процессе работы, образцы исследуемых металлов: алюминий, железо, латунь, медь, сталь. Выбираем любой образец металла, с помощью курсора перемещаем его в пробирку. Пробирка заполнена на 2/3 объема воды при комнатной температуре. Пробирку с испытуемым образцом металла нужно поместить в перфорированный стакан прибора. В поворотном кронштейне имеется вставленный индикатор удлинения часового типа. Показания индикатора удлинения часового типа можно изменять с помощью мышки, перекручивая циферблат в левую или правую стороны, таким образом можно получить значение $n_1 = 0$. В виртуальной модели в нагревательную печь мы поставили термометр, который показывает изменение конечной температуры T от начальной T_0. Положение включателя, расположенного на корпусе установки, переставляем с помощью мышки из положения "0" в положение "1". Лампочка, установленная на корпусе прибора загорается, соответственно, показания термометра повышаются, а показания индикатора удлинения часового типа расположенного на кронштейна увеличатся, т.е. изменяются в нарастающую сторону.

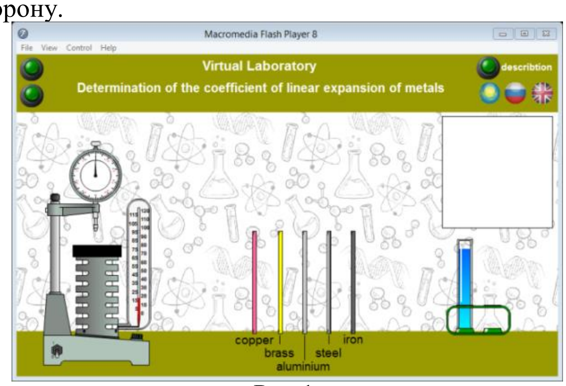

Рис.1.

Когда показания термометра доходят до температуру кипение *T*, нужно отключить прибор, т.е. переместить положение включателя на «0». В это время нужно записать показания удлинения индикатора часового типа и подставить значение n_2 в формулу (5), затем вычислить коэффициент линейного расширение соответствующего металла. Так как значение $n_1 = 0$, то можно без труда вычислить значение α.

Данная виртуальная лабораторная работа также может выполняться на английском, русском и казахском языках нажимая курсором соответствующую кнопки языка. Виртуальная лаборатория определяется коэффициентом линейного расширения металлов: на русском мед, латунь, алюминий, сталь, железо, (на казахском мыс, латунь, алюминий, болат, темір, на английском copper, brass, aluminium, steel, iron) в правом нижнем углу, пробирка наполненных водой, трубка, нижний левый угол для определения коэффициента линейного расширения. Соизмеримые с пониманием истинного цвета металлического прицела.

IV. Обсуждение и заключения

В результате исследования были обсуждены учебники, учебно-методические пособия и специальные программы в сети Интернет по программам средних общеобразовательных школ, профессионально-технических и высших учебных заведений, проведены научный анализ физических величин по курсам физики. Разработан новая виртуалная лабораторная работа по определению коэффициента линейного расширение металлов с помощью специальной программы Macromedia Flash8 и усовершенствована методика ее выполнения. В этой виртуальной лабораторной работе по "Определение коэффициента линейного расширения металлов" можно увидеть конструкцию нагревательного прибора, линейного расширения металлов для алюминия, железо, латунь, медь и сталь, кипение воды, анимацию процессов нагрева печи и перемещения стрелки микрометрического индикатора часового типа.

Литература

1. Государственная программа развития образования в РК на 2011-2020 годы.
2. Қазақстан мектебі 2008г. №6 "Эффективность информационных технологий"
3. Детлаф А.А., Б.М Яворский, Л.Б. Мильковская курс физики. II-том. Электричество и магнетизм. Учебное пособие для студентов ВУЗ-ов. - М: «Высшая школа», -1977. –С. 375
4. Сивухин, Д.В. Общий курс физики [Текст]. Т2. Термодинамика и молекулярная физика / Д.В. Сивухин. – изд. 3-е испр. и доп. –М.: «Наука», 1990. –С. 592.

РЕЗЮМЕ

Ушбу тадқиқотда, таълим мактаблари, касб-ҳунар ва олий ўқув юртлари учун физика курсининг дастурлари, дарсликлар ва ўқув-услубий воситалар таҳлил қилиниб, "металларнинг чизиқли кенгайиш коэффицентини аниқлаш" вертуал лаборатория иши модулятция қилинган.

РЕЗЮМЕ

В данном исследовании проанализорованы программы, учебники и учебно-методические средства для образовательных школ, профессионально-технических и высших учебных заведений курса физики, была смодулирована виртуальная лабораторная работа «Определение коэффициента линейного расширения металлов».

SUMMARY

The author of the research analysed programs, textbooks and teaching materials of the physics course for educational schools, vocational and higher educational institutions of and a virtual laboratory work "Determining the coefficient of linear expansion of metals"was modulated.

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯСИ ШАКЛЛАРИ

Д.А.Сафин - *ўқитувчи*
Д.Х.Ерийгитов - *ўқитувчи*
Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: жисмоний тарбия, жисмоний маданият, меҳнат билан тарбия, камол топиш, ақлий, жисмоний, ахлоқий, эстетик.

Ключевые слова: физическое воспитание, физическая культура, труд и воспитание, достигать совершенства, умственный, физический, нравственный, эстетический.

Key words: physical education, physical culture, labour and education,to reach perfection, mental, physical, moral, aesthetic.

Биз фойдаланадиган тушунчалар муайян тарихий даврда пайдо бўлган. Бу тушунчаларнинг ҳажми ва мазмуни ўзгариб келган, ўзгараверади ҳам, жисмоний тарбия тўғрисида бизнинг билимларимиз бойиб борган сари, амалиёт ривожланган сари улар чуқурлашиб аниқроқ бўлиб бораверади. Нима учун юқорига санаб ўтилган тушунчалар асосий тушунча дейилади-ю, бошқалари масалан, жисмоний машқ спорт тушунчалари асосий тушунча ҳисобланмайди? Тегишли амалиётни тўғри акс эттирадиган барча тушунчалар ўзининг аҳамияти жиҳатидан бирдек муҳимдир, булар тўғрисида қуйида фикр юритилади. Бу ерда бўлса, жисмоний тарбиянинг асосий, энг муҳими белгилари, умумлаштириб кўрсатилган тушунчаларгина олинган, холос. Агар асосий тушунчалар тўғри аниқланган, тўғри тушунилган бўлса, у ҳолда жисмоний тарбия фани назариясига тааллуқли бўлган бошқа ҳамма тушунчаларни тўғри белгилаш ва изоҳлаш учун асос бор. Биз асосий тушунчаларни баён этишнинг бундай изчиллигини тасодифан танлаб олганимиз йўқ, бундай изчилликни кейинги бобларда жисмоний тарбия назариясининг ўз мантиқи белгилаб беради.

Жисмоний ривожланиш турмуш шароитининг, хусусан, тарбиянинг таъсирида киши организми биологик формалари ва функцияларининг вужудга келиш, ўзгариш жараёнидир. Жисмоний ривожланиш табиатнинг объектив қонунларига: функция ва структура ўзгаришларининг бир-бирини тақозо этиш қонунига, организмда аста-секин миқдор ва сифат ўзгаришлари ва бошқа қонунларга бўйсунади. Инсон жисмоний ривожининг ана шу ва бошқа объектив табиат қонунлари ўзининг намоён бўлиши ҳамиша ижтимой шароитга боғлиқдир. Уларнинг намоён бўлишидаги ҳаракат доираси ва формаси кишилар моддий ҳаётининг конкрет тарихий шарт-шароитлари, ижтимоий тараққиётнинг объектив қонунлари билан белгиланади.

Киши муайян фаолиятга тайёрланиш учун ўзининг қобилиятини ривожлантириш мақсадида жисмоний машқларни онгли равишда қўллаган тақдирдагина биз чинакам жисмоний тарбия тўғрисида гапиришимиз мумкин.

Жамият моддий ҳаёт шароитлари, жумладан, ов жисмоний тарбия вужудга келишининг объектив сабаби бўлган.

Инсоннинг ижтимоий онги ривож топганлигини жисмоний тарбиянинг вужудга келишидаги субъектив омил деб ҳисоблаш керак. Одам ҳайвондан шу билан фарқ қиладики, унинг ҳаёт фаолияти онглидир, унинг характерида маъно, мақсад бор. Инсон ўз тажрибасини бировга беришнинг ижтимоий усулидан фойдаланади,

бу тажриба тўплашнинг ижтимоий жараёнини тезлаштиради. Янги авлод ўзидан аввалги авлоддан ўрганган бўлиб, уларнинг ўртасида билимларини, маҳорат ва малакаларини ўргатишдан иборат алоқа ва доимийлик ўрнатилади.

Шундай қилиб, жисмоний тарбия инсоний жамият қарор топиши билан вужудга келди. Ҳаракат тажрибасини авлоддан авлодга бериш ва инсон жисмоний ривожининг мақсадга қаратилган таъсири жамиятнинг кун кечириш ва ўз ривожининг сўзсиз омили сифатида жамиятнинг энг дастлабки даврида характерлидир. Жисмоний тарбия инсоннинг табиатини ўзлаштиришга қаратилган ҳаёти ва фаолиятининг кечишидаги адабий табиий шарт-шароит сифатида муҳим восита бўлади. Жисмоний тарбиясиз авлодларнинг алмашиши давомида прогрессив тажриба тўпланишини тасаввур қилиб ҳам бўлмасди.

Жисмоний тарбиянинг **ижтимоий вазифаси –** инсоннинг сиҳат-саломатлигини яхшилашга, унинг жисмоний камол топишига, ҳар тарафлама ривожланишига қаратилган ва у меҳнатга ва Ватан ҳимоясига тайёргарлик воситаси сифатида хизмат қилади.

Жисмоний тарбия тарбиянинг бошқа воситалари (ахлоқий, эстетик, ақлий, меҳнат) билан объектив равишда боғлиқдир. Тарбиянинг бошқа барча турларидаги сингари жисмоний тарбия жараёнида ҳам бир қанча муштарак педагогик вазифалар ҳал этилади.

Тарбиянинг ҳар хил турларини қарама-қарши қўйиб, уларни бир-бирларидан ажратиб бўлмайди. Шу билан бирга жисмоний тарбияни тарбиянинг мустақил тури сифатида ўзига хос хусусиятини назар-писанд қилмаслик мумкин эмас. Жисмоний тарбиянинг бошқа турлари инкор қилинган тақдирда, тарбиянинг бошқа турлари билан унинг муштарак белгилари ҳақидагина гапириб, кўпинча жисмоний тарбияни алоҳида ажратишнинг ғайри қонунийлиги тўғрисида фикр пайдо бўлади, жисмоний тарбия ўзи эскириб қолган термин, унда гўё инсон ҳақидаги дуалистик концептция акси бор ҳисоблайдилар.

Жисмоний тарбияда жисмоний камолот билан педагогик фаолият ўзаро алоқада бўлади. Юқорида айтиб ўтилганидек, жисмоний камолот объектив табиий қонунларга мувофиқ бўлади, муайян ижтимоий мақсадларга эришиш учун ана шу камолотни яхшилашга қаратилган педагогик фаолият ҳам бунга таъсир ўтказади. Жисмоний тараққиётнинг объектив қонунларини эгаллаш билан бирга демократик жамият эҳтиёжларига мувофиқ равишда жисмоний тарбия ёрдамида инсон жисмоний тараққётини бошқаришни ўргатиш зарур.

Жисмоний тарбияда яхлит педагогик жараён сифатида ҳамиша ҳам тарбиявий, ҳам таълимий элементлар бўлади. Бу элементлар қўйилган вазифага қараб ҳар бири алоҳида ҳолда турлича бўлади.

Жисмоний тарбияда жисмоний тараққиёт қонунлари ҳам, аслини олганда жисмоний тарбиянинг ижтимоий қонунлари ҳам акс этади. Жисмоний тарбиянинг ижтимоий қонунларидан фойдаланиш характери ва усули аслида жамиятнинг иқтисодий ва сиёсий тузумидан келиб чиқади. Бу жисмоний тарбияга ижтимоий характер беради.

Жисмоний тарбия - бу умумий маданиятнинг бир қисми, халқ жисмоний баркамоллиги махсус воситаларини яратиш ҳамда фойдаланиш ишини жамият эришган муаффақиятларнинг йиғиндисидир. Сиҳат-саломатлик даражаси, жисмоний қобилиятларнинг ҳар тарафлама ривожланиши, спорт маҳорати ва кишиларнинг кундалик ҳаётига жисмоний тарбия воситаларининг сингиб кетиши ва ана шу эришилган муваффақиятларга жисмоний тарбия ва вазифаларни ҳал этиш билан бевосита боғлиқ бўлган жамият ҳаётида пайдо бўлиб, ривожланадиган нарсаларнинг ҳаммасини ҳам киритиш керак. Шу жиҳатдан қараганда, жисмоний тарбияни амалга оширишга ҳамда унга раҳбарлик қилишга даъват этилган жисмоний тарбия тизими, махсус илмий ташкилотлар (спорт иншоотлари,ашёлари ва бошқалар) муҳим кўрсаткич бўлади.

Жисмоний тарбиянинг мазмунида ўткинчи бўлмаган, умум башарий аҳамиятига эга элементлар бор (жисмоний тарбия воситалари, айрим илмий ва техникавий муваффақиятлар ва ҳоказолар). Улар ижтимоий жисмоний тарбия томонидан қабул қилинади, танқидий қайта ишлаб чиқилади ва ривожлантирилади. Ижтимоий жисмоний тарбия ўзига йўллар билан ривожлана боради, лекин шу билан бирга бошқа халқлардан жамики яхши нарсаларни қабул қилиб олади, ўз навбатида эса, уларнинг жисмоний тарбиясини бойитади.

Шундай қилиб, жисмоний тарбия шундай ижтимоий ҳодисаки, у жисмоний тарбия соҳасида ижтимоий тарихий практика жараёнида тўпланган муваффақиятларнинг ҳаммасини ўз ичига олади. Жисмоний тарбия эришган муваффақиятлар жамият ҳаётида актив роль ўйнайди. Бу муваффақиятлар кишиларни жисмоний ва маънавий тарбиялаш воситалари сифатида фойдаланилади.

Жисмоний тарбия назариясининг юқорида баён этилган асосий тушунчалари ўзаро чамбарчас боғлангандир, чунки ушбу тушунчаларда акс эттирилаётган ҳодисалар ўртасида объектив ички алоқа бор. Бинобарин, бу тушунчаларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш, метафизикчасига бир-биридан ажратиб ташлаш мумкин эмас. Айни пайтда уларни аниқ фарқлаш керак, чунки уларнинг ҳар бири ҳар хил ҳодисаларни акс эттиради.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Жисмоний тарбия ва спорт тугриси”да Қонуни (Янги таҳрири). / «Халқ сўзи» 21июн 2000 йил.

2. Каримов И.А “Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғриси”да Қарори. «Ишонч» 29 май 1999 йил.

6. Ахмедов Ф.Қ. Ҳаракатли ўйинларни ташкил қилиш ва ўргатиш йўллари. –Тошкент: 2009.

8. Атоев А., Носиров М. Жисмоний тарбия ва шахсни ахлоқий тарбиялаш. –Тошкент: 1997.

9. Насриддинов Ф.Н. Косимов А.Ш. Ўзбек халқ миллий ўйинлари. И тўплам .-Тошкент: 1998.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бошланғич синф ўқувчиларининг жисмоний тарбияси шакллари кишиларнинг ижтимоий хаёт шароитлари жисмоний ривожланишда хал қилувчи ахамиятга эгадир.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы физической формы учащихся начальных классов, и подчёркивается, что социальные условия жизни людей имеют решающее значение в физическом развитии.

SUMMARY

The article deals with the issues of the physical form of primary school students and it is emphasized that the social conditions of life of people are crucial in physical development.

ФУТБОЛЧИНИНГ МОДЕЛИ - УНИНГ ТАКТИКАСИ СИФАТИДА

Х.А.Сафоев – *ўқитувчи*
Бухоро мухандислик - технология институти

Таянч сўзлар: тайёргарлик турлари, футболчининг маҳорати, тўпни бошқариш, финтлар, тизимли ёндашув, субъектив усул.
Ключевые слова: тип подготовки, навыки игрока, контроль мяча, винты, системный подход, субъективный метод.
Key words: type of preparation, player skills, ball control, screws, systematic approach, subjective method.

Бугун мамлакатимизда жисмоний тарбия ва спорт соҳасини қўллаб-қувватлашга қаратилган ҳукумат қарорлари жуда муҳим, чунки бу соҳа бугун ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг муҳим омилига айланиб улгурган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 мартдаги “Футболни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3610–қарори [3] юртимиз футболи ва соҳа мутахассислари учун улкан имкониятларни яратиб берди. Ушбу қарорнинг ижроси, албатта, юртимиз футболида истиқболли ўзгаришларни амалга оширишда туртки бўлади. Бугун футболчиларни тайёрлаш, тайёргарлик тизимларини такомиллаштириш ва уларнинг натижавийлигини таъминлашга доир ишларга алоҳида эътибор қаратилганлиги қарорнинг ижросидир.

Бошқа спорт ўйинлари каби футболда ҳам ғалабага интилувчи икки жамоа учрашадилар. Ғалаба учун кураш, спортчилардан жуда кучли жисмоний, ақлий ва иродавий хусусиятларни талаб қилади. Фақат ўз маҳоратларини тўлиқ қўллай олган футболчиларгина кучлар тенг бўлган рақиб билан якка курашларда муваффақиятни таъминлаши мумкин. Ҳар бир жамоа ўйин давомида турли воситалар ва усулларни қўллаб хужум ҳаракатларини кўп марта амалга оширадилар. Спортчиларининг тактик етуклиги, мақсадга эришишни таъминлаб бериш, ҳужум ва ҳимоя харакатларини олиб боришда маълум воситалар, услубият ҳамда ҳужумда ўз имкониятларидан кенг фойдаланишни билишларидадир.

Футбол ўйин тактикаси хақида: “Гол ура оладиган футболчи индивидуаллигига умид қилиши, вазиятга умид қилиши билан тенгдир. Вазият бу - уишқоқлик, мантиқийлик, жамоавийликдир”, - дея мулоҳаза юритади дунё футболининг машхур мураббийи В.В.Лабановский. Жамоавий ўйиннинг модели, албатта, биринчи навбатда жамоа принципларига риоя қилишга қодир футболчи моделидир. Аксинча, жамоавий футбол импровизациянинг олий шакли, тараққий этган тактика пойдеворига мустахкам асосланади ва тўлиқ индивидуаллик эса, агар юлдузлар бундай ўйинда хали ярақламаган бўлса, демак жамоанинг мувафақиятга эришиш имкониятлари анча ошади.

Дунё футболи тарихида, бирон-бир ягона тизим кўп йиллар давомида мўъжизавий хисобланганлиги тўғрисида жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. 1940 йилларнинг бошларида испанлар 1-3-2-5- тизимини қўллаб ҳайратланарли натижаларга эришдилар. Кейин эса дунёнинг барча жамоалари фақат шу тизимни қўллай бошладилар. Аммо 1958 йил Швециядаги жахон чемпионатида бразилиликлар 1-4-3-3 тизимини қўллаб ғолиб бўлдилар. Албатта, анча вақт бу тизим тараққий этган тизим ҳисобланган.

Футбол ўйинини вужудга келтириш воситаси бу техник усуллардир. Юксак спорт натижаларига эришиш кўп жиҳатдан футболчининг ана шу хилма-хил воситаларни қанчалик тўлиқ билишига, рақиб жамоа ўйинчилари қаршилик кўрсатаётган, кўпинча эса чарчоқ орта бораётган шароитда ўйин фаолиятидаги турли ҳолатларда уларни қанчалик моҳирлик билан, самарали қўллай билишга боғлиқ. Футбол техникасини яхши билиш футболчининг ҳар томонлама тайёргарлик кўриши ва мутаносиб камол топиши жараёнининг ажралмас қисмидир.

Ўйин тараққиётининг юз йилдан ортиқ тарихи мобайнида футбол техникасида муайян ўзгаришлар бўлди. Бу эволюциянинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат: бошнинг чакка қисми ва орқаси билан зарба бериш, тўпни болдир билан тўхтатиш сингари номақбул усул ва усулларни қўллаш анча камайган, дарвозабон техникасида эса оёқнинг юзи билан зарба бериш, тўпни сон ва кўкракда тўхтатиш, тўпни қўл билан ташлаш, алдаш ҳаракатлари (финтлар) кабилардан фойдаланиш унумдорликни оширмоқда.

Биомеханика нуқтаи назаридан мақбул ҳаракатлар тизими сифатида футболдаги техник усуллар, яъни ўйин ҳаракатларининг тезлиги ва аниқлигини ошириш имконияти кенгроқ. Тезлик ва ишончлилик, соддалик ва самарадорлик – футбол техникасини қўллашга қўйиладиган ҳозирги кундаги талаб ана шулардан иборат [2].

Футбол техникасининг таснифини умумий ўзига хос белгиларига қараб гуруҳларга ажратиш мумкин.

Ўйин фаолиятига қараб футбол техникасини қуйидаги иккига ажратилади: майдон ўйинчиси техникаси ва дарвозабон техникаси. Майдон ўйинчиси ва дарвозабоннинг ҳаракатланиш техникаси ва тўпни бошқариш техникаси ўзига хослиги билан фарқланади. Масалан, футбол техникасининг ифодаланиши майдон ўйинчиси ва дарвозабон учун умумий бўлган ҳаракатланиш техникасидан бошланади. Чунончи, ўйин давомида ҳаракат йўналишини ўзгартириш учун чалиштирма қадам ташлаб югуриш ҳолатидан фойдаланилади. Бунинг учун турган жойидан ўнгга ёки чапга силтаниб югуриш ҳолатида, бурилиб олгандан кейин фойдаланилади. Бу финт ҳаракатланишнинг ўзига хос воситаси бўлиб, ундан ўйинчилар бошқа югуриш турлари билан биргаликда қўллайдилар.

Чалиштирма қадам ташлаб югуриш ва ён томонга ижро этиладиган югуриш қадамлари 1- расмда ифодаланган. Югуриш пайтида ҳавода учиш фазаси жуда қисқа бўлганлиги боис қадам ташлаш циклининг бирида яъни қўшалоқ қадам ташлаганда, силтанувчи оёқ таянч оёқнинг олдига чалиштириб ўтказилади. Шунинг учун бундай финт чалиштирма қадам ташлаб югуриш деб ифодаланади.

Тактик жиҳатдан зарур ҳолатга ўтишда ҳолатида жуфтлама қадам ташлаб югуриш финтидан фойдаланилади. Масалан, ўйинчи олдини тўсиб олишда бундай тактикадан фойдаланиш мумкин. Дастлаб ҳаракатланиш фазаси сифатида қўлланилган бўлса, ўйиннинг кейинги босқичларида вазиятга қараб, ҳаракатланиш техникасининг турли усуллари билан амалга оширилади.

2- расмда кўрсатилганидай жуфтлама қадам ташлаб югуриш ҳолати оёқларни сал букиб бажарилади. Биринчи қадамни ҳаракат йўналишига қараб олд оёқдан бошлаб, ён томонга ташланади. Иккинчи қадамда эса оёқлар жуфтланади. Депсиниш ва

силтаниш ҳаракатларида зўр бериш юқори томонга эмас, балки ён томонга йўналтирилади [1].

3-расмда ифодаланганидек, ташланиб тўхташ сўнгги югуриш қадами ҳисобига бажарилади. Яъни силтанган оёқни олдинга узатиб, товонга таянган ҳолда, оёқ ерга қўйилади. Икки оёққа таяниб қолиш билан ташланиб тўхташ ҳолатида оёқлар анчагина букилиб амалга оширилади.

Барча хил тўхташлардан кейин, одатда, турли йўналишларда ҳаракат давом эттирилади. Шунинг учун тўхташдаги сўнгги ҳолат кейинги ҳаракатнинг старт ҳолати бўлишига олиб келади.

Бурилиш тактикаси ёрдамида футболчилар тезликни минимал камайтириб, югуриш йўналишини ўзгартирадилар. Бунда турган жойда бурилгандан кейин старт ҳаракатлари бошланади. Зарба бериш, тўпни тўхтатиш, тўпни олиб юриш ва финтларнинг айрим усулларини бажариш бурилиш техникаси таркибига ҳам киради.

Ҳатлаб ўтиб бурилиш, сакраб бурилиш, таянч оёқда бурилиш кабилар бурилишнинг усулларидир. Ўйин шароитига қараб ён томонга ва орқа томонга бурилиш мумкин. Бурилиш техникаси турган жойда ҳам, ҳаракат пайтида ҳам амалга оширилиши мумкин. Ҳатлаб ўтиб бурилганда, қисқа-қисқа 2-3 қадам ташлаш ҳисобига керакли йўналишга қараб бажарилади.

Сакраб бурилиш ҳаракат йўналишини тўсатдан ва тез ўзгартиришда яхши самара беради. Бу тактика бурилиш томонга фаол депсиниб ҳамда силкинадиган оёқнинг кафти шу томонга айлантирилади. Сакраш унчалик баланд бўлмаса-да, тўла-тўкис бажарилади.

Таянч оёқда бурилишнинг икки хил кўриниши бор. Биринчисини бажаришда бурилиш йўналишидан узоқдаги оёққа таянилади. Бунда футболчи гавда оғирлик маркази ўқининг проекциясини таянч сатҳ чегарасидан чиқариб, таянч оёқ учида бурилиш томонга айланади. Иккинчисида ҳаракат йўналишига яқин оёққа таянилади, гавда оғирлик марказининг ўқи бурилиш томонга кўчади. Ўтказиладиган оёқни ҳам шу йўналишда таянч оёқнинг олд томонига чалиштириб қўйилади. Бурилиш сал букилган таянч оёқ учида бажарилади.

Майдон ўйинчилари қўлда бажарадиган ягона усул бу - тўпни ташлаш техникасидир. Бу ҳаракатининг тузилмаси кўп жиҳатдан футбол қоидаларининг талабига кўра белгиланади. Бу техника унча мураккаб бўлмасада, аммо тўпни узоқроқ масофага етказиб ташлаш учун махсус кўникма ҳосил қилинган бўлиши керак. Қорин ва елка камари ҳамда қўлдаги мушак биргаликда муайян даражада куч бериб амалга оширилади.

4-расмда кўрсатилганидек, тўпни ташлаш техникасида кенг ёзилган бармоқлар уни ён томонидан, яъни ўйинчига қараган томонига яқинроқ ҳолатда, бош бармоқларни қарийб бир-бирига теккизган ҳолатда ушлаш керак бўлади.

Ёш футболчиларни етук футболчи қилиб тарбиялашда уларнинг соғлиғини мустаҳкамлаш, хилма – хил кўникма ва малакаларини эгалаб олишга эътибор бериш лозим. Бу эса футбол ўйинининг техник-тактикасини ўзлаштиришда қўл келади. Анъанавий стандарт машқлар ва махсус спорт турига хос машқлар ёрдамида ёш футболчиларнинг тезкорлик сифатини ошириш мумкин. Албатта, бу ўқув-машғулотларда олиб бориладиган тактиканинг ўз самарасини берганлигидан далолат беради.

Адабиётлар

1. Akramov R.A. Futbol. Darslik. -Toshkent: O`zDJTI nashriyot – matbaa bo`limi. 2006, 189-190-b.
2. Nurimova R.I. Futbol /Pod red. –T.:O’zDJTI, 2005.
3. https://lex.uz/docs/3589863

РЕЗЮМЕ

Мақолада футбол спорт турида техниканинг аҳамияти, ёш футболчиларни тайёрлашда техниканинг босқичлари, уни ривожлантиришга оид усуллар ҳақида маълумотлар келтирилган. Футбол спорт турида тактика ва тактик тизимларнинг аҳамияти хусусида фикр юритилган.

РЕЗЮМЕ

Статья содержит информацию о важности технологий в футболе, этапах развития технологий в подготовке молодых игроков и путях их развития. Обсуждается значение тактики и тактических систем в футболе.

SUMMARY

The article contains information on the importance of technology in soccer, the stages of technology in the training of young players, and how to develop them. The importance of tactics and tactical systems in football is discussed.

БОШЛАНҒИЧ СИНФЛАРДА ЖИСМОНИЙ МАШҒУЛОТЛАРНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

Б.У.Турғунов - *катта ўқитувчи*
Ж.З.Исоқов - *ўқитувчи*
Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: нафас олиш, юрак-томир, ўйинлар, югуриш, сакрашлар, куч, тезкорлик, эпчиллик, чидамлилик.
Ключевые слова: дышать, кровеносный сосуд, игры, бегать, прыгать, сила, быстрота, ловкость, терпение.
Key words: breathe, blood vessel, plays, run, jump, power, quickness, dexterity, patience.

Умумтаълим мактаби ўқувчиларининг жисмоний тарбияси тизимининг асосий бўғинларидан бири ҳисобланади. Негаки, мактабда мамлакатимиздаги ҳамма болалар таълим оладилар. Жисмоний тарбия мактаб ўқув-тарбиявий ишининг ажралмас қисми сифатида ўқувчиларни ҳаётга, ижтимоий фойдали меҳнатга тайёрлашда етакчи рўл ўйнаши лозим. Мактабдаги жисмоний тарбияга оид ишлар ўқувчилардан ҳаваскорликни, ташаббускорликни, уюшқоқликни талаб қиладиган жуда хилма-хил шакллари билан фарқ қилади. Улар ўқувчиларда ташкилотчилик кўникмалари, фаоллик, топқирликни, чаққонликни тарбиялашга ёрдам беради. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йил 5-март “Жисмоний тарбия ва спорт соҳасини давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5368-сонли фармонида ёшлар ўртасида соғлом турмуш тарзини кенг тарғиб қилиш вазифалари белгиланган [1].

Жисмоний тарбия воситалари: жисмоний машқлар, меҳнат, тегишли кун режими ва табиатнинг табиий омилларидан фойдаланиш мактаб ёшидаги болаларни жисмоний тарбиялаш воситалари ҳисобланади.

Мактабда жисмоний тарбиянинг асосий воситаси жисмоний машқлардир.

Жисмоний машқлар ўқувчиларда ҳаракат малакалари ва кўникмаларини шакллантириш билан боғлик вазифаларни ҳал этади, ҳаракат аппаратининг ривожла-

нишига ёрдам беради, қон айланиш ва модда алмашинишини яхшилайди, нафас олишга ижобий таъсир этади.

Жисмоний машқларни танлашда кичик мактаб ёшидаги болаларнинг анатом-физиологик ва руҳий хусусиятлари, албатта ҳисобга олинади.

Болалар организмининг энг муҳим хусусияти бўйининг тез ўсиши ва тананинг ҳамма органларда сифат ўзгаришлари бўлишидир. Айниқса, оёқлар тез ўсади. Бу тана мутаносиблигини ўзгартради. Тана оғирлиги йилига ўртача 2 кг кўпаяди.

Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг юраги нисбатан катта, қон ташувчи томирлари катталарникига қараганда кенг, томир деворлари эса эластикроқ бўлади. Пульс тезроқ (минутига 90 мартага яқин уради) булади. Юрак мускули заиф ва эластик бўлади. Юрак томир тизимининг ўзига хос хусусиятлари тортилиш, оғирлик кўтариш, қаршиликни енгиш билан боғлиқ бўлган машқларни чегаралашни талаб қилади. Болаларга қийин, асаб мускулини таранглаштирувчи, юракни тез урдирувчи машқларни бажартирмаслик керак.

Кичик мактаб ёшидаги ўғил ва қиз болаларнинг жисмоний ривожланишида баъзи бир фарқлар кузатилади, ўғил болаларнинг бўйи ва оғирлиги ўртача олганда ортиқроқ, кўкрак қафаси кенгроқ ва ўпканинг фаолият ҳажми каттароқ бўлади. ўғил болаларда мускул кучи яхширок ривожланади. Шунга боғлиқ равишда уларнинг ҳаракат қобилиятлари фарқланади, ўғил болалар тезроқ югуришади, узоқроқ ва баландроққа сакрашади.

Жисмоний ривожланишнинг қонуний хусусиятлари 1 ва 11 синфлардаги ўғил ва қиз болаларни жисмоний тарбиялаш воситаларини танлашда акс этмайди. 11 синфдан бошлаб ўғил болаларга қиз болаларга нисбатан кўпроқ машқлар бериш мумкин.

Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ўқитувчини ишлашга, жиддий, мақсадга биноан ва мунтазам ишлвашга, бола организмининг тўғри шаклланиши ва ўсишига ёрдам беришга даъват этади.

Ўқувчилар жисмоний тарбиясининг муҳим воситаси жисмоний меҳнат ҳисобланади.

Мактаб ўқув режаларига киритилган меҳнат дарсларининг илмий ва тарбиявий аҳамияти катта. Мактаб ўқувчиларининг нерв тизими ва организмининг ҳамма фаолиятларига муҳим таъсир кўрсатадиган қатъий кун тартиби болаларнинг жисмоний тарбиясида муҳим аҳамият касб этади.

Жисмоний машқларнинг таянч ҳаракат апаратининг ривожланиши ва мустаҳкамланишида ҳам аҳамияти катта. Жисмоний машқлар туфайли суяклар жуда мустаҳкамланади, бўғинларда ҳаракатчанлик ошади, тана қайишқоқлашади. Мускулларда кўпроқ ўзгариш рўй беради. Жисмоний машқлар таъсирида мускуллар ҳажми ошади, кучи ўсади, мускулларнинг қисқариш тезлиги ва уларнинг эластиклиги ортади. Жисмоний машқлар кишининг ички органларига, аввало юрак ва ўпкага жуда яхши таъсир кўрсатади.

Жисмоний машқлар жараёнида киши танасининг барча мускуллари, шу жумладан, юрак мускули ривожланади ва ҳаракат қилади. Машқ қилган юрак ҳар қисқарганда аортага машқ қилмаган юракка нисбатан кўпроқ қон ҳайдайди.

Машқ қилган спортчининг юрак уриши хотиржам турганида (минутига 50-60 марта) секин, лекин катта ҳажмдаги иш бажарганда тез бўлиши (минутига 240 марта) мумкин. Тадқиқотлар спортчи юраги жисмоний машғулотлар жараёнида катта иш бажариб заифлашмаслиги, балки мустаҳкамланишини ва юрак иш қобилияти билан фарқ қилишини кўрсатади.

Жисмоний машқлар таъсири остида нафас олиш органлари ривожланади ва мустаҳкамланади, кўкрак қафаси ҳажми катталашиб унинг ҳаракатчанлиги ошади. Кўкрак қафасининг нафас олиш экскурсияси одатдаги 4-6 см ўрнига 10-15 смга етади. Жисмоний машқлар билан шуғулланиш ўпка вентилятсиясининг кучайиши учун жуда катта аҳамиятга эга бўлган тўғри, чуқур нафас олишнинг шаклланишига ёрдам беради.

Ўзбекистонда халқимизнинг ҳаёти ва меҳнат фаолиятида умумий жисмоний тайёргарлик: тез юриш ва югуриш, яхши сузиш, сакраш, чанғида юриш тўсиқларини енгиб ўтиш, гранатани узоққа ва аниқ улоқтириш ва ҳ. муҳим аҳамиятга эга. Бу малака ва кўникмаларни жуда ёшликдан шакллантириш жисмоний тарбиянинг амалий вазифаларидан биридир.

Жисмоний тарбиянинг бошқа воситалари (табиатнинг табиий кучлари, шахсий ва жамоа гигиенаси) билан бирга оқилона қўлланиладиган жисмоний машқлар киши соғлиғини яхшилашга ҳал қилувчи таъсир кўрсатади.

Жамоа машқларини уюшган ҳолда бажариш, юришлар, мусобақалар, байрамлар, дўстлик, ўртоқлик ҳиссини тарбиялашда катта аҳамиятга эга.

Хулоса ўрнида шуни такидлаш лозимки, ёшларни ҳар томонлама этук жисмоний баркамол шахс бўлиб тарбияланишида, синфдан ташқари жисмоний тарбия ва спорт машғулотларининг ўрнини алоҳида такидлаш лозимдир.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йил 5-март “Жисмоний тарбия ва спорт соҳасининг давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5368-сонли фармони. /”Халқ сўзи”, 2018 йил.
2. Ахмедов Ф.Қ. Ҳаракатли ўйинларни ташкил қилиш ва ўргатиш йўллари. –Тошкент: 2009.
3. Нормуродов А.Н. Жисмоний тарбия. -Тошкент: 1995.
4. Усмонхужаев Т.С. Рахимов М «Мактабда жисмоний тарбия машгулотларини миллийлаштириш (илмий методик тавсиялар). -Т.: 1994.
5. Усмонхужаев Т.С. «Жисмоний тарбияни яхшилаш йўллари» «Бошлангич таълим» 1992.
6. Ахмедов Ф.Қ. Жисмоний таълимда миллий анъналарнинг ўрни. –Тошкент: “Фан”, 2010.

РЕЗЮМЕ

Бошланғич синф ўқувчиларида соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш, спорт машғулотларини ташкил этишда жисмоний машқларни тўғри бажариш қоидаларига риоя қилиш ҳақидаги зарур билимларни беришдан иборат.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам здорового образа жизни у учеников начальных классов, предоставления необходимых знаний для соблюдения правил занятия спортом при организации занятий физической культурой.

SUMMARY

Promoting a healthy lifestyle among primary school children, providing the necessary knowledge to keep the rules of sports activities when organizing lessons in plysical culture.

YUPITER VA UNING YO'LDOSHLARINI KUZATISH METODIKASI
(Stellarium dasturi vositasida)

Y.I.Tursunbayeva *–magistrant*
G.G.Saburova – *assistent o'qituvchi*
B.Ya.Yavidov – *fizika-matematika fanlari doktori*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: Sayyora, Yupiter, Stellarium dasturi, kuzatish metodikasi.
Ключевые слова: Планета, Юпитер, Стеллариумная программа, методы наблюдения.
Key words: Planet, Jupiter, the Stellarium program, methods of observation.

I. Kirish

Fan va texnika jadal suratlar bilan rivojlanib bormoqda. Terang fikrli, keng dunyoqarashga ega insonni tarbiyalash vazifasi o'qituvchilarning pedagogik mahoratini oshirib, yangi zamonaviy metodlar, innovatsion texnologiyalar va kompyuter (mobile) dasturiy ta'minotini o'rganishni hamda ularni ishlab chiqishni talab qiladi. Bugungi kunda ta'lim davlat siyosatining eng ustuvor yo'nalishiga aylandi. Prezidentimiz takidlaganidek umumiy o'rta ta'lim sifatini oshirish, fanlarni chuqurlashtirilgan tarzda o'rganishga yangicha yondashish - barkamol avlodni tarbiyalash garovidir. Respublikamiz ta'lim tizimida olib borilgan islohatlar o'qitish jarayoniga alohida e'tibor qaratilishiga zamin yaratdi [1]. O'qitishda innovatsion texnologiyalar va dasturiy ta'minotni qo'llash, o'quvchi yoshlarga tayyor bilimlarni egallashdan tashqari zamonaviy texnologiyalar yordamida olgan nazariy bilimlarini mustahkamlashni va tahlil qilishni hamda xulosa chiqarishni o'rgatadi.

Hozirgi zamon astronomiya fani o'qituvchisining asosiy vazifalari qatoriga quyidagilar kiradi: o'quvchilarni astronomiya fani va uning kelib chiqishi, yoritgichlar, ularning joylashgan o'rni, yoritgichlarning ko'rinma harakati, Quyosh, Oy, planetalar va cheksiz koinot bilan tanishtirish; o'quvchilarga osmon jismlarini kuzatish uchun mo'ljallangan asbob – teleskopning tuzilishini tushuntirish va uning ishlash prinsipini hamda har qanday kuzatish ishlarini olib borishda teleskopdan foydalanishning ahamiyatli tomonlarini ta'kidlash. Quyosh tizimida jami 8 ta planeta bor va ular ikki guruhga ajratilgan: Yer tipidagi planetalar va gigant planetalar. Merkuriy, Venera, Mars bular Yer tipidagi planetalar bo'lsa, Yupiter, Saturn, Uran, Neptun gigant planetalar safiga kiradi. Bizga ma'lumki, Quyosh sistemasidagi gigant planetalar Yerga nisbatan juda katta hajmga va massaga ega. Shuning uchun ularni kichik teleskoplar yordamida ham bemalol kuzatish va ularning yo'ldoshlarining harakatlarini ham o'rganib borish imkoniyati bor. Osmon jismlarini kuzatish uchun mo'ljallangan teleskop har doim ham topilmasligi sababli ayrim dasturlarga murojat qilishga to'g'ri keladi. Ba'zi hollarda o'quv mashg'ulotlarida teleskop vazifasini bajarishi mumkin bo'lgan dastur vositasidan foydalanish qulayliklar yaratishi mumkin. Chunki koinot cheksiz va osmon jismlarining o'lchamlari turli xil, ulargacha bo'lgan masofalar ham o'lchamlariga mos ravishda o'zgaradi. Shuning uchun astronomiyada kuzatish ishlarini kompyuter texnologiyalari yordamida amalga oshirish qulayroq. Albatta zamonaviy dasturlar va metodlarning soni kam emas. Kuzatish uchun mo'ljallangan dasturlar yordamida ming yillardan buyon insoniyatni qiziqtirib kelgan osmon jismlarini ko'rish va ular haqida ko'plab ma'lumotlarga ega bo'lish imkoniyati mavjud. Aynan kuzatishga mo'ljallangan dasturlar astronomiyani o'qitishda samarali bo'ladi. Bunday dasturlar o'quvchilarga astronomiya mashg'ulotlarining barcha turlarida (ma'ruza, amaliy, seminar, kuzatish) va barcha bo'limlarida yaqindan yordam berishi mumkin.

O'rta umumta'lim maktablarining yuqori sinf o'quvchilariga Astronomiya fanidan "Quyosh tizimi jismlarining fizik tabiati" bobini o'qitishda kuzatish muhim ahamiyatga ega. Sababi o'quvchi astronomiya fanidan olgan nazariy bilimlarini amalda kuzatish orqali mustahkamlasa, egallagan bilimlari xotirasida muxrlanadi. Bundan tashqari mobile dasturiy ilovalardan foydalanish mavzularni to'liq yoritilishiga yordam beradi. Dasturiy ta'minotni o'qitishda qo'llashdan asosiy maqsad o'quvchilar osmon jismlarini o'z ko'zlari bilan ko'rib, ularning harakatlarini kuzatib, ular haqida qo'shimcha ma'lumotlarni bilib olishiga ko'maklashishdir. Bugungi kunda kompyuter texnologiyalari va dasturlarning hayotimizda tutgan o'rni beqiyos. O'quvchi (talaba) aynan shu dasturlarga ko'proq qiziqadi, chunki XXI asr axborot texnologiyalari asri. Darsni har doim ham har xil metodlardan foydalanib interaktiv tarzda o'tib bo'lmaydi [2]. Bunday holat o'quvchida ayyorlik hissini keltirib chiqarishi mumkin, ya'ni faqat o'yinlar uchungina mavzuni yodlaydi. Ba'zida o'quvchilarga kuzatish imkoniyati ham berilishi kerak. Astronomiyani o'qitishda aynan kuzatish o'quvchilarni fanga bo'lgan qiziqishini yanada oshiradi. Shuning uchun teleskop astronomning asosiy ish quroli bo'lib hisoblanadi. Teleskoplardan tashqari kuzatish uchun mo'ljallangan dasturlar ham mavjud bo'lib, ulardan foydalanilsa o'quvchilarning astronomiya faniga bo'lgan qiziqishi yanada ortishi mumkin.

II. Asosiy qism

Quyosh tizimining gigant planetalari ichida eng yirigi hisoblangan Yupiter tabiati va tuzilishiga ko'ra jumboqlarga boyligi bilan astronomlar diqqatini o'ziga jalb etadi. Uning yuzasi boshqa planetalar kabi qattiq emasligi va qatlamlari orasida ekvator qismidagi qatlami tezroq aylanishi, harorat juda past bo'lsa ham atmosferasida suv bug'larining topilganligi kuzatuvchilarning Yupiter planetasiga bo'lgan qiziqishini yanada oshiradi. Biz bu maqolada kuzatish jarayonini yanada aniqlashtirish uchun "Stellarium" dasturi yordamidan foydalanganmiz. "Stellarium" dasturiga kiritilgan osmon jismlari qatoridan Yupiter planetasi va uning tabiiy yo'ldoshlari ham joy olgan bo'lib, dastur vositasida ular haqida ko'plab, lekin cheklangan ma'lumotlarga ega bo'lish, ularning harakati va qanday ko'rinishga egaligini ko'rish mumkin. Albatta Yupiterni teleskopda kuzatish o'quvchi (talaba) lar uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib hisoblanadi. Yupiterni teleskop yordamida kuzatishda diqqatli bo'lish talab qilinadi. Kuzatish jarayonida mayda detallarga ham alohida e'tibor berilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Masalan, teleskop bilan ishlagan kuzatuvchi nazariy ma'lumotlarga ega bo'lishdan tashqari, teleskopning tuzilishi, ishlash prinsipi va xavfsizlik qoidalari bilan tanishgan bo'lishi kerak. Dastlab, kuzatishni rejalashtirish, tashkillashtirish va kuzatishni bosqichma-bosqish amalga oshirish muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun dastlabki kuzatishlarni "Stellarium" dasturida amalga oshirgan ma'qul. Dastur havaskor kuzatuvchilar uchun ham juda qiziqarli bo'ladi.

Yupiter haqida qisqacha ma'lumot: Quyosh sistemasidagi eng katta planeta Yupiter bo'lib, massasi Yer massasi (M_Y=6·10^{24} kg) dan 318 marta ortiq, hajmi Yer hajmidan 1314 marta katta, zichligi Yer zichligidan 3,5 marta kam va tortish kuchi Yer tortish kuchidan 2,5 barobar yuqori. Yupiterning o'z o'qi atrofida aylanishi boshqa planetalarnikidan farqli bo'lib, ekvator qismi tezroq 9 soat 50 minutli davr bilan aylanadi. Yupiter ko'pchilik planetalar kabi qattiq emas, balki u gaz-suyuq moddalardan tashkil topgan shar shaklidagi osmon jismidir. Yupiter atmosferasi sirlari to'la ochilmagan bo'lsa ham 90% vodorod va 9% geliy hamda 1% boshqa gazlar (metan, ammiak) dan iborat ekanligi ma'lum. Gigant planeta

atmosferasida suv bug‘larining topilishi ham katta voqea bo‘ldi. Chunki olimlar uning bulutli qatlamlarining aniqlangan temperaturasi -130℃ dan past bo‘lib, bunday temperaturada suv bug‘lari faqat muz holatda bo‘ladi deb taxmin qilardi. Yupiterning ichki tuzilishi asosan atmosferasi suyuq vodorod, suyuq metalli vodorod va yadrodan iborat. Yupiter Quyosh atrofida 778,5 million kilometrli masofada, o‘rtacha sekundiga 13 kilometr tezlik bilan 12 yilda bir marta aylanib chiqadi. Yupiterning 79 ta tabiiy yo‘ldoshi topilgan bo‘lib, ularning qatori yanada ko‘payishi mumkin. Yupiterning eng katta to‘rtta yo‘ldoshi Ganimed, Io, Yevropa va Kallistolar 1610-yilda italiyalik olim Galileo Galiley tomonidan o‘zi yasagan teleskopda kuzatib topilgan va shuning uchun Galiley yo‘ldoshlari deb ataladi. Quyosh sistemasidagi tabiiy yo‘ldoshlar ichida eng kattasi Ganimeddir. Gigant planetaning yo‘ldoshlari 3 ta guruhga bo‘linadi. Birinchi guruhga Galiley yo‘ldoshlari va uning sirtidan 110 ming kilometr masofada aylanuvchi Amalteya kiradi. Bu guruhga kiruvchi Io – Yupiterning sirli yo‘ldoshlaridan biri va olimlar tomonidan o‘rganilmoqda. Ikkinchi guruh yo‘ldoshlari, planeta atrofida o‘rtacha 12 mln kilometrli masofada 250 yer sutkasiga yaqin davr bilan aylanadi. Bu guruh vakillari kichik bo‘lib, yirik a’zolarining soni 8 ta va ular haqida hozircha juda kam narsa ma’lum. Uchinchi guruh yo‘ldoshlari planetadan o‘rtacha 23 mln kilometr masofada taxminan ikki yillik davr bilan aylanadi. Yaqin kelajakda astronomlarning e’tibori Yupiter va uning yo‘ldoshlariga qaratiladi. 1979-yili mart oyida Yupiterdan 278 ming kilometr naridan o‘tgan AQSHning “Voyajer-1” va keyinroq “Voyajer-2” avtomatik stansiyalarining Yupiter va uning yo‘ldoshlarini o‘rganishda xizmatlari juda katta bo‘ldi. “Voyajer” olgan rasmlardan planetaning 30 ming kilometrga cho‘zilgan qutb yog‘dusi va atmosferasida yashinni eslatuvchi chaqnash kuzatildi. Shuningdek, planeta sirtidan 57 ming kilometr balandlikda, kengligi 8 ming 700 kilometr va qalinligi 30 kilometrdan katta bo‘lmagan, Saturnnikiga o‘xshash halqasi borligi ham ma’lum bo‘ldi [3].

“Stellarium” dasturining turli variantlari mavjud. “Stellarium” dasturining kompyuter variantini proyektorga ulab dars o‘tishda qo‘llanilsa samarasi tez va qulay bo‘lishi mumkin[4]. Uy sharoitida ham bemalol osmon jismlarini “Stellarium” dasturi yordamida kuzatsa bo‘ladi. “Stellarium” dasturi Internet tarmog‘iga joylashtirilgan. Mobile qurilma orqali internetdan yuklab olib kompyuter yoki mobile qurilmaga o‘rnatilgandan keyin dasturdan bemalol foydalanish mumkin. Dastur o‘rnatilgandan keyin uni ishga tushirib, asosiy oynasining chap tomonida “Help window [F1]”- yordam oynasi, “Configuration window [F2]”- konfiguratsiya oynasi, “Search window [F3]”- qidirish oynasi, “Sky and viewing options window [F4]”- osmon va ko‘rish imkoniyatlari oynasi, “Date/time window [F5]”- sana/vaqt oynasi, “Location window [F6]”- manzil oynasi kabi qo‘shimcha oynalar mavjudligini ko‘rish mumkin. “Help window [F1]” oynasidan yordam so‘rash, “Configuration window [F2]” oynasidan “Program language” bo‘limidan dastur tilini tanlash va o‘zgartirish, “Search window [F3]” oynasidan Object, Position, Options, Lists bo‘limlarida osmon jismlari, ularning koordinatasi va ro‘yxatini ko‘rish, “Sky and viewing options window [F4]” oynasida Sky, Markings, Landscape, Starlore bo‘limlarida esa galaktikalar, yulduz turkumlari, landshaft va yulduzlarni topish, “Date/time window [F5]” oynasida yil/oy/sana/ soat/minut/sekund ni kiritish, “Location window [F6]” oynasi orqali dastur xotirasida mavjud bo‘lgan joy-manzillar(masalan, O‘zbekiston, Nukus- N 42° 27′ 11″ , E 59° 36′ 37″)dan kuzatish mumkin. Dastur asosiy oynasining pastki qismida “Constellation lines [C]”- yulduz turkumlari chiziqlari, “Constellation labels [V]”- yulduz turkumlari nomlari, “Constellation art [R]”- yulduz turkumlari rasmlari, “Equatorial grid [E]”- ekvatorial koordinaralari, “Azimuthal grid [Z]”- azimutal koordinatalari, “Ground [G]”- Yerni olib tashlash, “Cardinal points [Q]”- yorqinlatish, “Atmosphere [A]”- atmosfera, “Nebulas [N]”- tumanliklar, “Planet labels [P]”- planeta nomlari, “Switch between equatorial and azimutal mount [Ctrl+M]”- ekvator va azimut o‘rtasidagi o‘tish, “Center on selected object [Space]”- tanlangan obektni markazga olib kelish, “Night mode”- tungi rejim, “Full-screen mode [F11]”- t liq ekran rejimi, “Ocular view [Ctrl+O]”- ko‘z ko‘rinishi, “Satellits hints [Ctrl+Z]”- sun’iy yo‘ldosh ko‘rsatmalari, “Decrease time speed [J]”- vaqt tezligini kamaytirish, “Set normal time rate [K]”- normal vaqt tezligini o‘rnatish, “Set time to now [8]”- vaqtni belgilash, “Increase time speed [L]”- vaqt tezligini oshirish hamda dasturdan “Quit [Ctrl+Q]” chiqish kabi tugmalari keltirilgan bo‘lib ularning har biri bajaradigan funksiyasi bilan foydalanuvchiga alohida qulaylik yaratadi (1-rasm).

Yupiter planetasini kuzatish uchun “Stellarium” dasturiga kiramiz. Dastlab asosiy oynadan “Configuration window [F2]” oynasiga o‘tib “Program language” bo‘limidan O‘zbek tilini tanlab tilni o‘zgartiramiz. “Date/time window [F5]” oynasida vaqtni yil/oy/sana/ soat/minut/sekund tartibida kiritamiz. “Search window [F3]” oynasiga o‘tib Search tugmasi yordamida “Jupiter” (Yupiterning inglizcha nomi) planetasini topamiz. Ekranda ko‘rinib turgan Yupiter planetasini yaqinlashtiramiz va u mashhur Galiley yo‘ldoshlari bilan birgalikda tasvirlanadi (2-rasm). Dasturdan foydalanib bo‘lingandan keyin “Quit [Ctrl+Q]” tugmasi orqali dasturdan chiqish mumkin. Bundan tashqari “Stellarium” dasturi asosiy oynasining yuqori chap qismida Yupiter haqida kuzatuvchiga qiziq bo‘lgan bir qancha ma’lumotlar ko‘rinib turadi. Yupiter planetasining KYK -1^{m}.51, AYK 26^{m}.28, Yerdan uzoqlligi 5.8594, Quyosh atrofida aylanish davri 4331.87, o‘z o‘qi atrofida aylanish davri 9h 55m 29.75, ko‘rinish diametri 0° 00′ 33.6″ va yorqinligi 99.5 % kattaliklari keltirilgan.

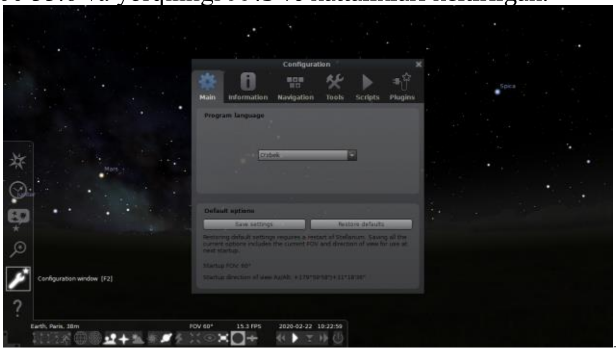

1-rasm. Stellarium dasturida “program language”- tilni o‘zgartirish.

2-rasm. Yupiter va uning yo‘ldoshlari ko‘rinishi.

Yilning har qanday vaqtida Yupiterning o‘z o‘qi atrofida aylanishi va yo‘ldoshlarining Yupiter atrofida qanday harakatlanishini hamda boshqa osmon jismlarini ko‘rish mumkin. Quyosh tizimi jismlari Quyosh bilan birgalikda yil davomida Ekliptika tekisligida harakatlangani tufayli ko‘plab osmon jismlari gorizont chizig‘idan pastda bo‘lgan vaqtida ularni kuzatish qiyin bo‘ladi (1-jadval) va “Stellarium” dasturi bunday vaziyatda as qotishi mumkin.

"Stellarium" dasturi orqali yulduzlar va yulduz turkumlari, galaktikalar, gaz-chang tumanliklar, osmon ekliptikasi, osmon meridiani va osmon jismlari koordinatalari, planetalar hamda egzoplanetalar va ularning tabiiy yoʻldoshlari, asteroidlar, meteorlar va metioritlar, kometalar, Yerdan uchirilgan sun'iy yoʻldoshlarni koʻrish, kuzatish va ular haqida ma'lumotlarga ega boʻlish mumkin. Bundan tashqari "Stellarium" dasturi bosh menyusida osmon jismlarining royxati joylashgan. "Stellarium" dasturi oʻrta umumta'lim maktablari va oliy oʻquv yurtlarida astronomiya darslarini oʻtishda samara berishi mumkin. "Stellarium" dasturining kompyuter varianti va teleskop bir tizim holatiga olib kelinsa, osmon xaritasi vazifasini "Stellarium" dasturi bajaradi. Bu tizimda teleskop kuzatuvchi moslama va "Stellarium" dasturi yordamchi vositaga aylanadi. Ushbu dastur yordamida kuzatish jarayonini tasvirga olib, maxsus "QR" kod oʻrnatish orqali internet tarmogʻiga joylashtirildi va shtrix kod yordamida bemalol Yupiter sayyorasining Stellarium" dasturidan yozib olingan video tasvirini "Youtube"dan koʻrishingiz mumkin.

3-rasm "Stellarium" dasturida Yupiter sayyorasini kuzatish natijalari yozib olinganvideo tasvirni shu "QR" kod orqali "Youtube" da koʻrish mumkin.

1-jadval. Yulduz turkumlarning vaqtlar aʻro koordinatalari

T/r	Vaqt	Yulduz turkumi	Koordinatasi
1	2019.11 - 2020.12	Oʻqotar (Стрелец)	18h-20h, -20°--30°
2	2020.12 - 021.12	Togʻ echkisi (Козерог)	21h-22h, -10°--20°
3	2021.12 - 2022.04	Suvchi (Водолей)	22h-23h, 0°--10°
4	2022.04 - 2023.05	Baliq (Рыбы)	0h-2h, 0°-+10°
5	2023.05 - 2024.04	Qoʻy (Овен)	2h-3h, +10°-+20°
6	2024.05 - 2025.06	Buzoq (Телец)	4h-6h, +20°-+30°
7	2025.06 - 2026.06	Egizaklar (Близнецы)	6h-8h, +10°-+30°
8	2026.07 - 2026.09	Qisqichbaqa (Рак)	8h-9h, +10°-+30°
9	2026.10 - 2027.11	Arslon (Лев)	10h-12h, +10°-+20°
10	2027.12 - 2029.11	Sunbula (Дева)	12h-15h, 0°--10°
11	2029.11 - 2030.10	Tarozi (Весы)	15h-16h, -10°--20°
12	2030.11 - 2030.12	Chayon (Скорпион)	16h-17h, -20°--30°
13	2031.01 - 2031.03	Ilon simon (Змееносец)	17h-18h, -20°--30°

III. Xulosa

Astronomiya fanida olingan nazariy bilimlar asosan kuzatish orqali mustahkamlanadi. Kuzatish ishlari esa astronomning asosiy ish quroli teleskopsiz boʻlmaydi. Teleskop osmon jismlarini bir necha yuz marotaba kattalashtirish xususiyatiga ega. Teleskopga qoʻshimcha kuzatishga moʻljallagan dasturlar borligi bir qancha qulayliklar yaratadi. Kompyuter texnologiyalari asrida yashayotganimiz sababli "dastur" soʻziga oʻz-oʻzidan duch kelaveramiz. Hayotimizni axborot texnologiyalari, ya'ni dasturlarsiz tasavvur qilib boʻlmaydi. Dasturlarning ham turlari koʻp boʻlib, biz bu maqolada astronomiyada kuzatish uchun moʻljallangan dastur haqida soʻz yuritdik. Albatta, dars jarayonini tashkillashtirish innovatsion texnologiyalar bilan boyitilgan. Astronomiya darslari teleskop hamda unga qoʻshimcha imkoniyatlar yaratuvchi dasturlardan foydalanib oʻtilsa, oʻquvchilarning fanga, bilim olishga boʻlgan intilishlari, ularning fikrlashi, dunyoqarashi va olam haqidagi koʻz qarashlari kengaygan boʻlardi. Xulosa qilib aytadigan boʻlsak, astronomiya mashgʻulotlarida barcha mavzularni oʻqitishda dasturlardan foydalanilsa samara berishi tayin.

Adabiyotlar

1. Oʻzbekiston Respublikasi Oliy va Oʻrta Maxsus Ta'lim Vazirligi, Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti. 2017-2021 yillarda Oʻzbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yoʻnalishi boʻyicha Harakatlar strategiyasini "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili" da amalga oshirishga oid Davlat dasturini oʻrganish boʻyicha ILMIY-USLUBIY RISOLA. –Toshkent: "Ma'naviyat", 2017, 324, 329-b.
2. Sadriddinov N., Rahimov A., Mamadaliyev A., Jamolova Z. FIZIKA OʻQITISH USLUBI ASOSLARI. –Toshkent: "OʻZBEKISTON", 2006,
3. Mamadazimov M. ASTRONOMIYA. (Oʻrta ta'lim muassasalarining 11-sinfi va oʻrta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining oʻquvchilari uchun darslik). Toshkent: "DAVR NASHRIYOTI", 2018, 81-83-b.
4. http://stellarium.org

REZYUME

Maqolada "Stellarium" dasturi vositasida Yupiter va uning yoʻldoshlarini kuzatish masalalari muhokama qilingan. "Stellarium" dasturida ishlash va ob'ektlarni kuzatish bayon etilgan. Kuzatish natijalarini video tasvirga olib, ularga "QR" kod oʻrnatish orqali, internet oʻquv- portallariga joylashtirish tavsiya etiladi.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждаются вопросы наблюдения Юпитера и его спутников посредством программы «Stellarium». Описываются порядок работы и наблюдения объектов в программе «Stellarium». Рекомендуется размещать видео изображения наблюдений в учебные порталы путём присвоения им "QR" кодов.

SUMMARY

In the article the authors discusse the points of observation of Jupiter and its satellites through the «Stellarium» program. It is described the work and observation of objects guide within the «Stellarium» program. It is recommended to put video images of observations on learning web portals by appointing them QR code.

РОЛЬ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА КАРАКАЛПАКСКОГО НАРОДА В РАЗВИТИИ ХУДОЖЕСТВЕННО-ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ

Т.В.Уразимова - *кандидат искусствоведческих наук, доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: педагогика, амалий-бадиий безаш санъати, ўзлуксиз бадиий-педагогика ўкитиш системаси, ижтимоий жараён, ўқитиш жараёни, методология, ўктиш усуллари, инновацион технология, ижодкорлик.

Ключевые слова: педагогика, декоративно-прикладное искусство, непрерывное художественно-педагогическое образование, социальная сфера, процесс образования, методология, методы образования, инновационая технология, творчество.

Key words: pedagogics, decorative-applied arts, unceasing artistic-pedagogical formation, social sphere, education process, methodology, education methods, innovative technology, creativity.

Декоративно-прикладное искусство обладает одним из основных аспектов эстетического воспитания, фактором гармонического развития личности. Именно через общение с народным искусством, прививается любовь и понимание к своему краю, народу. На этапе соприкосновения к основным видам декоративно-прикладного искусства непосредственно воспитывается гордость за свой народ, возникает и развивается интерес к истории и культуре народа [1:212].

Декоративно-прикладное искусство каракалпаков охватывает широкий круг различных видов искусства: начиная с оформления элементарных бытовых предметов и заканчивая художественно значимыми своей художественной завершенности произведениями искусства. Декоративно-прикладное искусство по своей сути представляет национальные традиции, выражает национальный характер. Предметы декоративно-прикладного искусства являются ценными историческими памятниками, по которым мы можем говорить не только о жизни и быте людей, но и о художественном вкусе, предпочтения и потребностях времени.

Декоративно-прикладное искусство каракалпаков представляет собой единый комплекс взаимодополняющих друг друга художественных элементов. Многозначительность художественного мышления при простоте и непосредственности выполнения, разнообразие декоративных форм, орнаментальных мотивов и техника их выполнения – все это в сочетании с тонкость цветовых и композиционных решений покоряет зрителя своей удивительной теплотой. Жилище, предметы быта, одежда, украшения и мн. др. представляют собой яркое иллюстрирование культурной национальной особенности каракалпаков. Говоря о декоративно-прикладном искусстве каракалпаков можно отметить такие виды и техники, как ворсовое ковроделие, узорное ткачество, вышивка (в основном одежды), аппликация, ювелирные украшения, изделия из металла, тиснение и вышивка по коже, резьба и инкрустация по дереву, ткани ручной выделки. Почти все виды прикладного искусства служили развитию декора юрты.

Необходимо отметить, что в процессе познания народного искусства, определенных его видов в личности формируются глубокие образные представления, определенный склад мышления, художественное воображение, а через них развивается созидательная активность, формируются эстетические чувства, складывается художественный вкус. Здесь необходимо отметить и тот факт, что на фоне перечисленного, немаловажным являются проявления разнообразных способностей – в первую очередь, несомненно, художественных, а вместе с ними и сложение интеллектуальных.

Непрерывным условием вовлечения декоративно-прикладного искусства Каракалпакстана в процесс формирования и развития художественно-творческих способностей современной студентов является в первую очередь система непрерывного образования. Так как одной из основных потребностей современного общества является подготовка высококвалифицированных специалистов в сфере изобразительного и декоративно-прикладного искусств обладающих развитыми художественно-творческими способностями. Непременным требованием можно отметить обладание высокими профессиональными умениями и навыками, широкой эрудицией, способность к творческой профессиональной деятельности. Помимо этого владеющих необходимыми личностными качествами к самоопределению, саморегуляции и саморазвитию.

Развитие художественно-творческих способностей – длительный процесс, который начинается с раннего детства с первой колыбельной матери и продолжается порой всю жизнь, меняясь на различных этапах жизни в зависимости от изменения сферы обитания, сферы деятельности и особенностей художественного вкуса. В этой связи большой упор в системе образования необходимо уделить непрерывному процессу художественного образования, а для этого необходимо отработать преемственность между ступенями системы художественного образования. На сегодняшний день мы стоим в начале пути формирования системы непрерывного художественного образования в Узбекистане (детский сад – школа с углубленным изучением изобразительного и декоративно-прикладного искусства, колледж – вуз) и с уверенностью можно говорить, что определённые изменения здесь уже намечены и можем говорить об определённых результатах.

Однако о значительных результатах говорить ещё рано. В педагогической науке недостаточно разработаны научно-педагогические положения подготовки высококвалифицированных специалистов с развитыми художественно-творческими способностями на основе историко-культурных ценностей, с обязательным учётом национальных особенностей народного декоративно-прикладного искусства и самое главное на сегодня это реализация высококачественной художественной продукции столь необходимая сегодня.

Несомненно, параллельно с теоретическими знаниями необходимы и практические навыки, которые в общей совокупности и являются целостным процессом формирования и развития художественно-творческих способностей студентов средствами декоративно-прикладного искусства.

На данных занятиях используются различные средства, формы и методы воздействия на процесс формирования и развития художественно-творческих способностей студентов средствами декоративно-прикладного искусства. Однако необходимо рассматривать данное воздействие не как процесс специальной организации, а как особую форму общения, сотрудничества и самое главное, совместного творчества. Большое внимание нужно обратить и на свободу личности, уделяя больше времени саморазвитию. Следовательно, процесс должен иметь индивидуализированный, личностный характер, обращенный в каждом случае к конкретному субъекту. Немаловажным фактором является и проблема обеспечения конкретного успеха в данном процессе.

В процессе практических занятий необходимо большее внимание уделять на конкретные упражнения и создание определенных изделий, которые способствуют постоянному творческому поиску и эстетическому развитию субъекта. Здесь необходимо соблюдать следующую последовательность: создание определенного эмоционального отношения интереса к предмету,

к его познанию, а затем уже от непосредственных знаний переход к умению и наработке определенных навыков. Здесь немаловажным фактором является внимание к непрерывности самого процесса: от эмоционального отношения субъекта к конкретному объекту внимания (в данном случае определенный вид декоративно-прикладного искусства каракалпакского народа), освоение и понимание истории, истории сложения определённых видов народного искусства, наработка определённых форм предмета, отношение к цвету, композиции, орнаментальным мотивам и на основе этого формирование умений и навыков практической работы.

При построении процесса ознакомления и работы с конкретными изделиями народного искусства необходимо соблюдать единство методических рекомендаций, на основе которых построена структура творческой деятельности.

Данные разработки определяют новые ориентиры соответствующие требованиям сегодняшнего дня, вырабатывают новые подходы в художественном, эстетическом, патриотическом воспитании студентов и происходит это все на фоне глубокого приобщения к истории народа, декоративно-прикладного искусства, где природная среда выступает в неразрывном единстве, являясь творческим источником влияя на образование художественных образов, специфических мотивов, эмоционального настроя.

Немаловажным фактором в процессе формирования и развития художественно-творческих способностей студентов средствами декоративно-прикладного искусства каракалпакского народа является обращение к методам этнопедагогики. В данном случае традиции народа рассматриваются в единстве с общекультурными и художественными традициями и как отражение педагогического опыта. Помимо этого необходимым фактором является включение совместно с этнопедагогическими традициями и этнохудожественные основы многовековой практики. В основе данной совокупности возможно сохранение народной культуры, её адаптация в современных условиях и самое главное её передача следующему поколению.

В процессе формирования и развития художественно-творческих способностей студентов средствами декоративно-прикладного искусства каракалпакского народа должны быть учтены воспитательные и образовательные функции народного искусства, которые являются фундаментальными пластами народной, художественной культуры. Данный процесс должен включать в себя все аспекты народного воспитания, природу (Человек-Природа-Культура), слово, труд, общение, традиции, обычаи, искусство, религию, и конечно средства народной педагогики – пословицы, загадки, песни и сказки.

Знакомство студентов с миром прекрасного, через процесс его вовлечения в декоративно-прикладном искусстве, способствует его гармоническому сложению, как личности, так и содействуют дальнейшему выбору его профессиональной деятельности.

Разрабатывая вопросы процесса формирования и развития художественно-творческих способностей студентов необходимо определить основные задачи:

- ➢ основным является процесс приобщения к эстетической культуре и конкретно к декоративно-прикладному искусству на постоянной основе;
- ➢ вовлечение в сам процесс художественно-творческой деятельности;
- ➢ на основе приобщения к процессу художественно-творческой деятельности формирование и развитие духовных качеств, эстетического вкуса;
- ➢ развивая фантазию студентов, содействовать их созданию новых предметов востребованных современностью на основе народных традиций и искусства, выработать привычку вносит элементы прекрасного в окружающую жизнь

Для решения намеченных задач, необходимо наметить направления в работе:

- ➢ первое, расширенное знакомство с декоративно-прикладным искусством каракалпакского народа на постоянной основе;
- ➢ второе, знакомство с символикой народного искусства (это касается форм предмета, его цветового и композиционного решения и т.д.)
- ➢ третье, проведение глубокого исторического, этнографического и искусствоведческого анализа декоративно-прикладного искусства каракалпакского народа.

Декоративно-прикладное искусство глубоко воздействует на процесс формирования и развития художественно-творческих способностей студентов, обладая нравственной, эстетической, познавательной и воспитательной ценностью, воплощая в себе исторический опыт многих поколений каракалпакского народа и, следовательно, рассматривается как часть материальной культуры. Обладая спецификой образно-эмоционального отражения мира, народное искусство через определенные формы, цвета и композицию оказывает сильное влияние на формирование личности. Помимо этого через приобщение к миру прекрасного, эстетического и художественного развития субъекта, декоративно-прикладное искусство пробуждает в личности определенные представления о Родине, тем самым воспитывая патриотическое отношение и чувства.

Процесс формирования и развития художественно-творческих способностей студентов средствами декоративно-прикладного искусства во многом осуществляется следующим образом:

- ➢ включение традиций национальной художественной культуры и народной педагогики в систему общеобразовательных занятий;
- ➢ организация на постоянной основе экскурсий по истории, этнографии, декоративно-прикладному искусству в Государственный музей истории и культуры Каракалпакстана, Каракалпакский государственный музей искусств, музей имени Бердаха и другие;
- ➢ Проведение экскурсий в музеях проходит в свободное время. Для того чтобы молодежь была заинтересована в поход в различные музеи необходимо периодически организовывать данные мероприятия, именно наработка подобных полезных навыков выработает в субъекте интерес, а в дальнейшем и понимание искусств. Тем более если экскурсия проводиться с экскурсоводом, который специализируется на изучении конкретных видов народного искусства. Экскурсия в данном случае призвана через зрительный ряд вызвать эмоциональный отклик у студентов;
- ➢ посещение мастерских ремесленников и предприятий, занимающихся художественным промыслом;
- ➢ проведение серии занятий в нетрадиционной форме с включением элементов народной педагогики по спецкурсу «Народные традиционные декоративно-прикладные виды искусства Каракалпакстана» как универсальное средство для дополнения педагогических и методических умений для воспитателей, учителей и преподавателей;
- ➢ систематическая организация исследовательской работы и ее пропаганда в целях сохранения и развития традиционной культуры Каракалпакстана;
- ➢ проведение этнографических и искусствоведческих экспедиций в районы республики.

Данные мероприятия будут способствовать заинтересованности студентов народными традициями, её влияния на семью, и, следовательно, происходит нала-

живание связи между собственными предпочтениями в искусстве и занятиями своих предков. Как результат воспитательное значение имеет заинтересованность изучения народных видов декоративно-прикладного искусства, и на основе этого формирования определенных эстетических познаний и развития художественного вкуса.

В данном случае правильное понимание поведения, эстетического предпочтения, а также особенность творческой мыслительной деятельности студентов в данном процессе позволит создать целостную картину возможной системы организации воспитательной и образовательной деятельности.

Развитию художественно-творческих способностей студентов препятствуют во многом и отрыв от исторически сложившихся обычаев, традиций, художественных ценностей и приобщение к временным стилизованным формам современных шаблонных традиций выдаваемых за многовековые народные традиции.

Однако потребностью современного человека обладающего развитым художественным вкусом является наличие в окружающем его быте «особенных», «неповторимых» рукотворных вещей. Это связано с тем, что данные предметы утилитарного назначения и самое главное обладающие высокохудожественными свойствами являются знаковой величиной, психологически воспринимаемые человеком как стабилизирующий, постоянный фактор неизменного в быстро меняющемся мире.

Несомненно, следующее, в декоративно-прикладном искусстве каракалпакского народа, происходят изменения, несмотря на некоторые моменты стилизации и утрирования национальных особенностей. Имея долгую историю, данный вид искусства имеет колоссальные возможности для развития, и поэтому дальнейшие исследования автора предполагают рассмотрение синтеза изобразительных и декоративно-прикладных видов искусства.

Проведенный анализ проблемы особенностей формирования и развития художественно-творческих способностей студентов средствами декоративно-прикладного искусства каракалпакского народа, позволил определить роль и значение декоративно-прикладного искусства каракалпакского народа в данном процессе, выявить основные тенденции и направления дальнейшего развития видов народного декоративно-прикладного искусства с учётом изменения происходящих сегодня, а также предположить некоторые перспективы развития данного вопроса.

Литература

1. Популярная художественная энциклопедия: Архитектура. Живопись. Скульптура. Графика. Декоративное искусство. / Гл. ред. В.М.Полевой; Ред. кол.: В.Ф.Маркузон, Д.В.Сарабьянов, В.Д.Синюков, - М.: «Сов. Энциклодедия» Кн. I. -М.: 1986, -С. 447.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақола ҳозирги давр таълим мазмуни ва ролининг мақсади, қорақалпоқ халқининг амалий-бадиий безаш санъатининг аҳамиятини, белгилаб беради чунки, уқувчиларни ўзлуксиз ўкитишни фаоллаштириш масаласи ҳозирги замон педагогика илмининг ва иш тажрибасининг энг муҳим масалалари қаторига киради. Уқитишда ташабускорлик асосида амалга ошириш муҳим аҳамиятга эга, чунки, ўкитиш ва ривожлантириш харакатчанлик сифатига эга ва ўқитувчиларни уқитишнинг сифатига боғлиқ. Таъкидлаш лозимки ушбу сифатларнинг ривожлантирилиши ахлоқий, экологик, ватанпарварлик ва тарбиялашнинг бошқада ажралиб турадиган турларининг мустаҳкам асосини яратади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена современному содержанию и роли образовательного процесса и значению декоративно-прикладного искусства каракалпакского народа в нём, так как в современном обществе возросло внимание к проблеме непрерывного художественного образования. Не последнюю роль здесь играет эстетическое воспитание, способствующее активизации развития мировоззрения, интеллектуальных и творческих потенций личности. Поэтому процесс образования необходимо основывать на создании условий для воспитания творческой личности, готовой к диалогу, сотрудничеству и сотворчеству в различных сферах жизни.

SUMMARY

The article is devoted to the modern content and the role of the educational process and importance of decorative-applied arts of the karakalpak folk. Since attention increased in modern society to problem of the unceasing artistic education.Not the last role is played here by aesthetic education, contributing to enhance the development of philosophy, intellectual and creative potential of the individual. Therefore, the process of education should be based on creating conditions for education of creative personality, ready for a dialogue, collaboration and co-creation in various spheres of life.

УДК: 37.013 (075.8)

ТЕХНОЛОГИЯ ТАЪЛИМИДА ЎҚУВЧИЛАРНИ ХАЛҚ ҲУНАРМАНДЧИЛИГИ КАСБЛАРИГА ЙЎНАЛТИРИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

М.Х.Шомирзаев - *педагогика фанлари номзоди*

Термиз давлат университети

Таянч сўзлар: мактаб, синф, ўқувчи, таълим, тарбия, ахлоқ, технология, касб, йўналиш, халқ ҳунармандчилиги, кўникма, меҳнатсеварлик, тежамкорлик, ижодкорлик, тизим, миллийлик, тарихийлик, маҳаллийлик.

Ключевые слова: школа, класс, учащихся, образование, воспитание, этика, технология, профессия, направление, народное ремесло, умение, трудолюбие, бережливость, творчество, система, национнальность, историчность, местность.

Key words: school, class, student, education, upbringing, ethics, technology, profession, diection, folk craft, skill, diligence, thirft, creativy, system, nationality, historicity, localism.

Республикамиз Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг бевосита ташаббуси ва раҳбарлигида қабул қилинган ҳамда изчил равишда амалга оширилаётган Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиш бўйича Ҳаракатлар стратегияси республикамизда ривожланиш тараққиётининг янги босқичини бошлаб берди. Бу жараённинг амалий натижалари бугунги кунда ҳаётимизнинг барча сохаларида, энг муҳими халқимизнинг онгу таффакури, интилиш ва ҳаракатларида яққол намоён бўлмоқда.

Ҳаракатлар стратегиясининг тўртинчи – ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишларидан бири бўлган таълим тизимини такомиллаштириш масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратилган [1].

Давлатамиз раҳбари ҳар бир вилоятга ташрифи доирасида ўтказилган йиғилишларда, турли учрашувларда сўзланган маърузалари ва суҳбатларида баркамол авлодни тарбиялаш, ёшларни соғлом турмуш тарзига амал қилиб яшаш масалаларига кун тартибидаги долзарб масала сифатида қараш зарурлигини таъкидлаб келмоқда. Президентимиз таъкидлаганидек: “Агар фарзандларимизга тўғри тарбия бермасак, ҳар куни, ҳар дақиқада уларнинг юриш – туриши, кайфийатидан огоҳ бўлиб турмасак, уларни илму ҳунарга ўргатмасак, муносиб иш топиб бермасак, бу омонатни бой бериб қўйишимиз ҳеч гап

емас" [2].

Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида" ва "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури"нинг 3-бобида келтирилган "Кадрлар тайёрлашнинг Миллий модели"да бозор иқтисодиёти шароитида бўлғуси авлоднинг таълим ва тарбиясини такомиллаштиришнинг янги мазмун ва шаклдаги лойиҳаси таклиф этилди. "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури"нинг 3.3.3-банди "Узлуксиз таълим ва турлари" деб номланади. Ушбу банднинг "Умумий ўрта таълим" деб номланган қисмида умумий ўрта таълим ўқувчилари билиши, ўзлаштириши лозим бўлган жиҳатлар келтирилди. Жумладан: "...ўқувчиларнинг фанлар бўйича мунтазам билим олишларини, уларда билим ўзлаштириш эҳтиёжини, асосий ўқув-илмий ва умуммаданий билимларни, миллий ва умумбашарий қадриятларга асосланган маънавий-ахлоқий фазилат-ларни, технологик кўникмаларини, ижодий фикрлаш ва атроф-муҳитга онгли муносабатда бўлишни ва касб танлашни шакллантиради...", -дейди [3].

Ёшларни технологик жараёнга тайёрлашда, уларнинг технологик жиҳозлар, кишилари билан онгли ва ишончли муносабатда бўлиш талаб этилади. Ўқувчилар меҳнат маҳсулотларини истеъмолга чиқариши ва ушбу жараёнда тежамкорлик, уддабуронлик, ишбилармонлик каби фазилатларни шакллантириш, уларни технологик жараёнга тайёрлашнинг асосини ташкил этади ва қуйидагиларни амалга оширишни мақсад қилиб қўяди:

- ўқувчиларни технологик жараёнга ҳамда меҳнатни юзага келтирувчи кишиларга бўлган ҳурматини шакллантириш;
- ўқувчиларни замонавий ишлаб чиқариш, халқ хўжалиги, хизмат кўрсатиш, қурилиш, алоқа, машинасозлик ва халқ миллий ҳунармандчилиги асослари билан таништириш;
- ўқувчиларнинг умумтехнологик билим, кўникма ва малакаларини шакллантириш ҳамда уларни оддий технологик жараёнда иштирок этишга тайёрлаш;
- уларни умумтаълим мактаблари жараёнида ва уни битиргандан сўнг турли хил йўналишлардаги касб-ҳунарларга тайёрлаш кабидир.

Технологик жараён тайёргарлигининг вазифаларини амалга оширишда таълим ва тарбиянинг ривожлантирувчилик, таълимийлик, тарбиявийлик, амалийлик, ишлаб чиқарувчилик, яратувчилик, касбий йўналтирилганлик каби жиҳатлар назарда тутилади.

Ҳозирги даврда ўқувчиларни технологик жараёнга тайёрлашнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- ўқувчиларда ўқиш ва технологияга бўлган онгли муносабатни шакллантириш, унинг ақлий ва жисмоний ривожланишини таъминлаш;
- ўқувчиларда меҳнатсеварлик, ахлоқий, фуқаролик, тежамкорлик, ижодкорлик каби инсонийлик фазилатларини тарбиялаш ҳамда улар фаолиятида технологияни доимий эҳтиёжга айлантириб бориш;
- ўқувчиларда бозор иқтисодиёти шароитида рақобатбардошлик хусусиятларини шакллантириш, табиат захиралари, моддий буюмлар, нарсалар ва материалларга бўлган тежамкорлик муносабатларини шакллантириш;
- ўқувчиларда умумтехнологик кўникма ва малакаларни шакллантириш, техникавий, технологик, тузиш-қуриш (монтаж-демонтаж), чизиш, ишлаб чиқариш ва миллий ҳунармандчилик соҳалари бўйича дунёқарашларини шакллантириш.

Фикримизча ёшларнинг технологик тайёргарлиги ҳозирги даврда меҳнат тарбияси, таълими ва касбга йўналтириш ишлари, ишлаб чиқаришда иштирок этиш ҳамда турли касбларни эгаллаш жараёнларини қамраб олади. Умумтаълим мактабларида ўқувчиларнинг технологик тайёргарлигини амалга оширишнинг асосий шакли – технология таълими ва тарбияси ҳамда касбга йўналтириш ишлари ҳисобланади [5:126].

Умумий ўрта таълим мактабларининг юқори синфларида ўқитиладиган технология таълими ва касбга йўналтириш фани жараёнида бўлғуси ишчи ва мутахассисларнинг касбий фаолиятида қўлланиладиган турли хил асбоб-ускуна, жиҳоз ва мосламалар билан ишлаш кўникма ва малакалари шакллантирилади. Бу жараёнда, уларга механизациялаштирилган, электрлаштирилган, автоматлаштирилган воситалар билан ишлаш, технологик билим, кўникма ва малакалар ҳамда меҳнат қонунчилигига риоя қилиш, санитария-гигиена қоидалари ва йўл-йўриқлари асосларини ўргатиш таъминланади.

Технология таълими ва касбга йўналтириш вазифалари қуйидагилар:

- ўқувчиларни турли ишлаб чиқариш соҳалари мазмунига тааллуқли вазифаларни (ечиш) бажариш, тажрибалар ўтказиш, ўлчаш-текшириш асбоблари ва маълумотларидан тўғри фойдалана олиш ҳамда уларни технология машғулотларини бажаришга ўргатиш;
- ўқувчиларнинг билим ва меҳнатга бўлган муҳаббатини шакллантириш, меҳнат аҳлларига нисбатан ҳурмат ҳиссини сингдириш, уларни жамоатчилик ва ватанга садоқат руҳида тарбиялаш;
- ўқувчиларни бозор иқтисодиёти қонуниятлари талаблари асосида сифатли, харидоргир истеъмол моллари, рақобатбардош меҳнат маҳсулотлари ишлаб чиқаришга одатлантириш, тайёрланган маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиш воситаларини ўргатиш, иш бошқарувчилик, ҳомийлик, ишбилармонлик, тадбиркорлик фазилатларини сингдириб бориш ва ривожлантириш;
- технология таълими ва касбга йўналтириш жараёнига ўзбек миллий ҳунармандчилиги соҳаларининг киритилиши орқали халқнинг миллий руҳи, яшаш турмуш тарзлари, анъаналарини, удумларини, урф-одатларини тиклаш ва ривожлантириш, миллий қадриятлар, тарихий ёдгорликлар, обидалар, халқ усталарининг бой меросларини ўрганиш, ўргатиш ва уларни амалий фаолиятларда қўллаш вазифаларини ҳал этиш;
- технология таълими ва касбга йўналтириш жараёнида ахборот технологиялари ва ҳисоблаш техникаси, замонавий технология ва жиҳозларнинг қўлланилиши давр талаблари даражасида ва жаҳон тажрибаларига мос ҳолда ўргатилишини таъминлаш;

технология таълими ва касбга йўналтиришни сифатли ва самарали даражада амалга оширишда мактаблар, мактабдан ташқари қўшимча тарбиявий муассасалар, оила, ишлаб чиқариш корхоналари, ишбилармон ва тадбиркорлар уюшмаларининг ўрни беқиёс. Ушбу муассасалар халқ миллий ҳунармандчилиги билан ўзаро ҳамкорликдаги муносабатларининг ўрнатилиши ва ривожланишининг аҳамияти янада оширилиши лозим.

Меҳнатсеварлик, топширилган ишга жавобгарлик ҳиссини тарбиялаш, ҳамкорлик ва ўзараро бир-бирига ёрдам кўрсатиш жараёнида янги жамият кишиси шаклланади [4:27]. Шу боис умумий ўрта таълим мактабларига технология таълими ва касбга йўналтириш машғулотлари билан ўқувчилар бажарадиган бошқа турли вазифалар бирлашган ҳолда ташкил қилинади.

Чунончи, ўқувчиларга машғулотлар жараёнида асбоб-ускуналар тарқатишни ишониб топшириши ҳамда иш ўринларининг тоза ва тартибли бўлишини таъминлайди. Асбоб-ускуналарни тарқатувчи масъул ўқувчи эса, тузатиш асбобларнинг мавжуд ҳолатини текширади ва навбатчи ўқувчиларга уларни йиғиб олишларида ёрдам беради. Бу ишда қобилиятли ва фаол ўқувчиларни танлаб олиниши мақсадга мувофиқ,

технология таълими ва касбга йўналтириш жараёнида ўқувчилар ўзаро дўстона муносабатда бўлиши ва бир-бирларига беғараз ёрдам кўрсатиши, ҳамкорликда итшлаши, ижрочилик, жавобгарлик, масъулиятлилик, ўзаро талабчанлик ва иш юзасидан танқидий муносабатларга одатланадилар. Ўқитувчи, бу муносабатларнинг камол топишини ва ривожланишини диққат билан кузатиши ва уларни одоб-ахлоқ доирасида тўғри йўналтириши лозим.

Олиб борилган тадқиқотимизнинг тажриба-синов машғулотларини кузатиш ва таҳлиллар натижасида, умумий ўрта таълим мактаблари технология таълимида ўқувчиларни халқ ҳунармандчилиги касбларига йўналтиришда спектрал-вариатив компонентларини фанлараро ташкил этилган дарс машғулотларини такомиллаштириш учун қуйидаги омиллар зарур эканлиги аниқланди:

1. Технология таълими ва касбга йўналтириш машғулотлари мазмуни асосан, қўл билан бажариладиган амалий иш ҳаракатларига йўналтирилмоғи лозим. Бу ҳол, турли хил механизациялаштирилган, электрлаштирилган, автоматлаштирилган воситалар, қурилмалар, станоклар билан таъминланишидаги тансиқликнинг, турли хил жароҳатланишларнинг, материаллар тансиқлигининг ва бошқа кутилмаган ҳолатларнинг олдини олишга ёрдам беради.

2. Умумий ўрта таълим мактабларида ташкил этилаётган технология таълими ва касбга йўналтириш машғулотлари мазмунини танлашда, тарихий, миллий, маҳаллий, минтақавий хусусиятларини ҳисобга олиш керак бўлади. Бу хусусиятларни таъминлашда халқ миллий ҳунармандчилиги соҳалари зарур бўлган барча педагогик талабларни тўлиқ таъминлайди.

3. Технология таълими ва касбга йўналтириш машғулотлари мазмунида халқ миллий ҳунармандчилигининг ўрганилиши ва ўргатилиши, таълимнинг ҳаёт билан боғлиқлиги, ишлаб чиқаришга яқинлиги, амалийлиги, моддий-техник таъминотини ташкил этишнинг қулайлигига эътибор бермоқ лозим.

4. Халқ миллий ҳунармандчилиги бўйича турли машғулотларни технология таълими ва касбга йўналтириш негизида ташкил этиш мақсадга мувофиқ, чунки уларда қатор умумлаштирувчи хусусиятлар мавжуд.

5. Халқ миллий ҳунармандчилиги Шарқ халқларининг моддий қадриятларига оид маданиятнинг ёрқин намунаси сифатида ўрганишини психологик, педагогик, дидактик, услубий жиҳатлари алоҳида таҳлилни талаб қилади.

6. Халқ миллий ҳунармандчилигининг технология таълими ва касбга йўналтириш негизида ўрганилиши, ушбу соҳанинг ўқув-услубий жараёни янгиланишини тақозо этади. Шунинг билан бир қаторда, Ўзбекистон Республикаси умумий ўрта таълим мактабларида технология таълими ва касбга йўналтириш концепцияси ва Давлат таълим стандартини яратиш, ўқув режа ва дастурларини ишлаб чиқиш лозим. Шунингдек, яратилган янги авлод дарсликларини мазмун ва сифат жиҳатидан такомиллаштириш, ўқув-услубий қўлланмалар билан бойитиш, ушбу соҳа бўйича дидактик ва тарқатма материаллар яратиш ҳамда машғулотларда кўрсатмалиликни ташкил этиш зарур.

7. Халқ ҳунармандчилиги миллий қадриятларнинг муҳим йўналиши сифатида таълим тизимида мукаммал ўрганилишида тарбиявийлик, одоб-ахлоқийлик имкониятлари ёритилиб борилиши лозим.

8. Миллий қадриятларнинг таълим-тарбия тизимида, хусусан, ўқувчиларни технология ва касбга тайёргарлигини такомиллаштиришда халқ ҳунармандчилиги мисолида ўрганилиши касбий таълим тизимининг миллийлик, тарихийлик, маҳаллийлик, минтақавийлик хусусиятларини намоён этилиши асосида қайта қурилишини тақозо этади.

9. Халқ миллий ҳунармандчилигини таълим-тарбия тизимида янада мукаммал ўрганишда бошқа ўқув фанларидан унумли фойдаланиш имкониятлари чуқурроқ қараб чиқилиши лозим. Масалан, шаклларнинг янада диққатга сазовор бўлиши, симметрия қонунлари, унумли геометрик ва стереометрик муносабатлар имкониятига мурожаат қилиш мақсадга мувофиқ.

10. Таълим ва тарбиянинг мантиқий кетма-кетлик, изчиллигига тўла эришишда фанларао боғланишдан фойдаланиш учун технология таълими ва касбга йўналтирилишда ўқув фанларининг имкониятлари ҳисобга олиниши лозим.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. –Тошкент: 2017-йил 7- февраль ПФ - 4947.
2. Мирзиёев Ш.М. Ватанимиз тақдири ва келажаги йўлида янада ҳамжиҳат бўлиб, қатъият билан ҳаракат қилайлик. /”Халқ сўзи”, 2017-йил, 16-июнь.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”ги қонунлари. -Т.: “Шарқ”, 1997.
4. Алламуратов А. Каракалпакская народная вышивка. -Нукус: “Каракалпакстан” 1977, -С. 196.
5. Шомирзаев М.Х., Каримов И.И. Технология фанини ўқитишда инновацион педагогик технологиялар. - Т.:“Университет” 2020, 192-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мактаб технология таълимида халқ ҳунармандчилигининг спектрал-вариатив компонентларини фанлараро такомиллаштириш мазмуни ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрено содержание междисциплинарного совершенствования спектриально-вариативно компонентностей народных промыслов в школьных технологиях обучения.

SUMMARY

The article describes the content of interdisciplinary improvement of the spectral-variable components os folk crafts in school technology education.

АКАДЕМИЯЛЫҚ ЛИЦЕЙЛЕРДЕ Т.ҚАЙЫПБЕРГЕНОВ ДӨРЕТИЎШИЛИГИН ОҚЫТЫЎ МЕТОДИКАСЫ

Қ.А.Юсупов – *филология илимлериниң кандидаты, доцент*

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: адабиётшунос, образ, ижоди, стил, метод, жанрлар, тил, таълим, дарс жараёни, ёзувчи, асар, роман.

Ключевые слова: литературовед, образ, творчество, стиль, метод, жанры, язык, обучение, процесс урока, писатель, произведение, роман.

Key words: specialist in literature, character, creative work, style, method, genres, language, teaching, the process of the lesson, writer, work, novel.

Педагогика бойынша В.Л.Голиш [1], Н.Ғуломова [2], Г.М.Давлетшин [3], А.С.Зуннунов [4], Ә.Пахратдинов [5], Б.Султонов [6], Ў.Қ.Толипов [7], Б.Тухлиев [8], Қ.Юсупов [9. 10.] қусаған алымлардың

мийнетлеринде оқытыў формалары, лекция, семинар ҳәм методлар бойынша ҳәркыйлы көзқараста методикалық пикирлер билдирилген. Усы көзқарастан қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасында академиялық лицейлерде жазыўшылардың дөретиўшилигин үйрениў бойынша методикалық пикирлер аз айтылған. Сонлықтан, Т.Қайыпбергеновтың дөретиўшилигин академиялық лицейлерде оқытыў бойынша базыбир методикалық пикирлерди билдирип өткенди мақул көрдик. Т.Қайыпбергеновтың дөретиўшилигин оқытыў барысында сабақ түрлери, лекция ҳәм методлардан дурыс пайдаланыўда ҳәр бир әдебиятшы муғаллимнен үлкен методикалық шеберлик талап етеди.

Т.Қайыпбергеновтың дөретиўшилигин оқытыўда машқалалық лекция, монографиялық лекция, шолыў лекциясы, энергия алмасыў лекцияларын пайдаланыў мақсетке муўапық болады. Усылардың ишинде машқалалық лекцияның қолланыў усылларына тоқтап өтейик. Бул лекция түринен пайдаланыў сабақта өтилежақ материалдың көлемине, сабақтың мақсетине ҳәм ўазыйпаларына муўапық болады.

Т.Қайыпбергеновтың дөретиўшилигин машқалалық лекция менен оқытыў ушын ең дәслеп машқалалық ситуацияларды жаратыў ҳәм сабақ барысында жүзеге келтириўде әдебиятшы муғаллимнен теориялық саўатлылық ҳәм методикалық шеберлик талап етиледи. Муғаллим бул машқалаларды сабақ барысында ҳәр түрли усыллар менен әмелге асырады. Бириншиден, бағдарламада берилген жазыўшының дөретиўшилигин оқытыўда машқалалық ситуацияны келтирип шығаратуғын мәселелерди ажыратып алады. Буның ушын оқытыўшы жазыўшы прозасының мазмунын, дөретпелериниң жанрлық өзгешеликлерин, оның дөретпелери бойынша изертлеў жумысларын тереңнен билиўи тийис. Буннан соң жазыўшының дөретиўшилиги бойынша қарама-қарсылыққа ийе болған, жасырын машқалалы сораўларды муғаллим излеп, таба билиўи керек. Екиншиден, жазыўшының дөретиўшилигинен машқалалық жағдайды жүзеге келтиретуғын мысалларды билиўи керек. Мәселен, «Маман бий» романындағы Аманлық образын таллаў арқалы оқыўшылар бирқанша қарама-қарсылықлы пикирлерди жүзеге келтириўи мүмкин. Мәселен, оның қарындасына билмей қосылыўы, оннан оқыўшылардың түңилиўи, Маман бийдиң узақтан оларды таныўы, оларға өлим шарасын қолланыўы усаған мәселелер оқыўшыларға терең ой салады. Усы пикирлердиң кайсысы дурыс екенлигине оқыўшылар өз көзқарасларын билдиреди. Нәтийжеде, олар арасында қарама-қарсылықлы пикир пайда болыўы мүмкин. Сонлықтан, оқытыўшылар тәрепинен бул мәселе бойынша нелерди алдынан билиўи керек екенлигин, булардан басқа жазыўшының қайсы дөретпелеринде қарама-қарсы пикирлер бар екенлиги анықланады. Айырым машқалалық мәселелердиң салыстырмалы сыпатқа ийе екенлиги есапқа алынады. Сондай-ақ, бул машқалалық мәселелер ўақтынан бурын яки кешигип пайда етилсе, онда оқыўшылар ушын усы машқалалық мәселе пайдасыз ҳәм нәтийжеси аз болады. Үшиншиден, Т.Қайыпбергеновтың прозалық шығармаларының мазмуны, ондағы қаҳарманлары, дөретпелериндеги өзгешеликлер бойынша машқалалы пикирлерди жүзеге келтириўи мүмкин. Демек, оқыўшыларға берилетуғын сораўлар избе-из тәртипте, белгили мақсетке тийкарланып, жасырын ҳәм ашық түрде берилиўи зәрүр. Мәселен, Т.Қайыпбергенов не ушын поэзиялық шығармаларды өнимли жазбаған? Драмалық шығармаларында қаҳарман образы қалай ашып берилген? Ҳәм т.б. сораўлар бериледи. Төртиншиден, Т.Қайыпбергеновтың дөретиўшилиги бойынша пайда етилген машқалалық ситуацияның оқыўшылар тәрепинен қалай шешилиўи анықланады. Олардың ой-пикирлери тереңлесип барады. Нәтийжеде, машқалалық мәселелер оқыўшылардың тәрепинен шешилип барылыўы тийис.

Академиялық лицейлерде жазыўшының дөретиўшилигин оқытыўда машқалалық лекциядан пайдаланыў көп нәтийжелерге алып келеди. Себеби, бул лекция түри оқыўшылар санасында илимий излениўге тийкарланған билим, уқып ҳәм көнликпелерди пайда етеди. Жазыўшының прозалық шығармалары бойынша машқалалық лекцияны өткериў барысында зәрүрли оқыў материаллары ҳәм қураллары дурыс таярланыўы керек. Тийкарынан, машқалалық лекция: машқалалық мәселе, сораўлар, қысқаша бағдарлама, лекция текстти, тирек сөзлер, жоба, тийкарғы әдебиятлар дизими, лекция текстинен турады. Оның прозалық шығармалары бойынша машқалалық лекцияға қойылатуғын талаплар: терең мазмунға, шебер қурылған машқалалық сораўларға, оқыў режесиндеги саатларға сәйкес сапалы болыўы тийис.

Академиялық лицейлерде Т.Қайыпбергеновтың дөретиўшилигин оқытыўда ҳәрекетшең лекция түринен пайдаланыў методикалық мәселелердиң бири. Оқыўшыларға бул лекция түринен пайдаланыў әдебиятшы муғаллимнен илимий теориялық ҳәм методикалық излениўшилик талап етеди. Усы лекцияны әмелге асырыў ушын оқыўшылар сабаққа толық ҳәм қызығыўшылық пенен қатнасыўы керек. Себеби, лекция олардың қатнасында орынланады. Т.Қайыпбергеновтың прозалық шығармаларын оқытыў бойынша лекцияны баслаўдан алдын компьютер жәрдеминде өтилежақ тема ҳәм сабақ мақсети таныстырылады, ўазыйпалар атап өтиледи.

Сабақтың мақсети, тийкарынан, Т.Қайыпбергеновтың дөретиўшилик шеберлигин, көркем дөретпелерин оқытыў арқалы оқыўшыларда миллий идеялар, ўатанға сүйиўшилик, адамгершилик сезимлерди сиңдирип барыў, олардың тил байлығы, сөйлеў мәдениятын раўажландырып барыўдан ибарат.

Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебияты бойынша бағдарламада берилген жазыўшылардың дөретиўшилигин үйрениў ең әҳмийетли методикалық мәселелердиң бири. Әдебият сабақларында жазыўшылардың дөретиўшилигин оқытыў әдебиятшы муғаллимнен методикалық шеберлик талап етеди. Себеби, әдебияттаныў илиминде ең қызықлы, бирақ жүдә аз сөз етилип, кем изертленген мәселелердиң бири жазыўшылардың дөретиўшилик шеберлиги болып есапланады. Ҳәр бир жазыўшының сырлы ҳәм жумбақлы екенлигине, ҳәрбир қәлем ийесиниң ишки дүньясы, дөретиўшилик процесиндеги психологиялық кеширмелериниң бир-бирине ҳеш бир уқсамаслығы оқыўшыларға қызығыўшылық пайда етеди. Усы себепли де белгили әдебиятшы З.Қабдолов, К.Мәмбетов, Қ.Камалов, Ә.Пахратдинов, К.Алламбергенов, Қ.Оразымбетов ҳәм т. басқалардың мийнетлеринде айтылған. Мәселен, әдебиятшы З.Қабдолов жазыўшылардың дөретиўшилик ўақтындағы ҳалатларына байланыслы көплеген қызықлы ҳәм сырлы фактлерди келтиреди [11]. Оларға дыққат бөлсек: атақлы жазыўшы Э.Хеменгуей көкирек аўзына келетуғын кафедра-минбер алдында түргелип турып жазбаса иси келиспеген, ал биреўлер жерде дус төменине жатып алып жазған, тағы биреўлер үйлеринен қашып саяхатта ямаса дөретиўшилик үйлеринде жазады, гейпаралар өз үйлери, өз столынан басқа жерлерде иси жүриспейтуғынын айтады. Булардың барлығын оқыўшыларға қызықлы етип түсиндириў муғаллимниң оқытыў шеберлигине байланыслы әмелге асады.

Оқыўшыларға Т.Қайыпбергеновтың дөретиўшилик шеберлигин түсиндириў барысында төмендеги мағлыўматларды беремиз:

Белгили жазыўшы Т.Қайыпбергенов: «Мен «Қарақалпақнама»ны жазыўға отырғанда неликтен де

әўели өзиме сүйенип, өзимди көремен… набада өзим деп халқым ҳаққында надурыс бир нәрсе айтып саламан ба деген қәўип пенен ойланаман. Бул мениң кеўилим әл асмандалығынан дерек береди деп қорқаман» [12:31],- деген екен. Ал, және де ол: «Қорқақлық-бахытсызлықтың белгиси … орынсыз сөз сөйлеўдиң қорқынышы, әне, ҳақыйқый қорқыныш» [12:14], - деп жазады. Жазыўшының бул дөретиўшилик ҳаққында ойларын оқыўшыларға түсиндириў барысында буннан басқа да мысаллардан пайдаланыў керек. Бул мәселелерди түсиниўи арқалы оқыўшылар санасында жазыўшының ишки психологиялық, руўхыйлық ақыл-парасаты ҳаққында қызығыўшылығы артып барады. Нәтийжеде, олар бундай ой-пикирлердиң жазыўшыларға тийисли екенлигин билип барады. Соның ушын да жазыўшылардың дөретиўшилик шеберлигин оқыўшыларға қызықлы, қарама-қарсылықлы, көп түрли рәңбәрәң етип мысаллар арқалы түсиндириў зәрүр. Жазыўшылардың шеберлиги әпиўайы, қарапайым инсанлардан таланты, сезимталлығы, дөретиўшилик қыялы, йош, илҳам, өмир тәжирийбеси арқалы ажыралып турады. Бул сыпатлар көпшилик илимий мийнетлерде, әдебият теориясы бойынша изертлеўлерде биреўден-биреўге көшип пайдаланып жүрген дәстүрий түсиник. Биз де оларға сүйенемиз. Сондай-ақ, жазыўшылардың дөретиўшилик шеберлигинде булардан тысқары өмирди гүзетип барып, оны тынымсыз бақлай билиў, оқып излениў, дөретиўшилик саяхат ҳәм оның нәтийжелери, бийик ақыл-парасат сыяқлы ишки руўхый ҳәм әмелий тәреплери де бар екенлигин оқыўшыларға үйретиў шәрт.

Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебияты бағдарламасында берилген жазыўшылардың дөретиўшилик шеберлиги бойынша тереңирек үйретиў ушын илимге зәрүрли, дәлил ҳәм пикир пайда етиўге де белгили материаллар, яғный олардың еске түсириў ямаса күнделик дәптерлери, жазған мақалалары, бир-бирине жазған хатлары ҳәм т.б. керек. Бул материаллар қарақалпақ әдебиятында жүдә аз. Ал өзбек, қазақ, орыс, ингилис ҳәм т.б. шет ел жазыўшыларының бул тараўда жүдә көп мийраслары бар. Деген менен, әдебиятымыздағы бул қыйыншылық ҳәм кемисликлерге қарамастан, XX әсирдиң екинши ярымынан кейин өнимли дөретиўшилик мийнет ислеп, бираз табыслы шығармалар берген Т.Қайыпбергенов, И.Юсупов, Ш.Сейитов, К.Мәмбетов, Қ.Камалов, Ә.Пахратдинов, К.Алламбергенов ҳәм тағы да басқалардың аз сандағы еске түсириў мақалалары, әдебий сын мийнетлери ҳәм олардың өз шығармаларына да тийкарланып жазыўшылық шеберлигин ҳәм дөретиўшилик психологиялық, минез-қулық белгилерин оқыўшыларға сабақ барысында түсиндириў керек. Жазыўшының дөретиўшилигин үйрениў барысында ең дәслеп сөз шебериниң таланты ҳаққында гүрриңлесиў өткерип, оларға сабақ барысында сөз зергериниң таланты, еске түсириўлери туўралы айтып бериў зәрүр.

Т.Қайыпбергенов талант ҳаққында былайынша баҳа береди: «Жазыўшының мийнети әпсанадағы дозақты еслетеди, оның отлы гүрсисине айрықша талантлар ғана төтепки бере алады». Тағы да ол: «Мен қалай жазыўшы болдым? Бул басқалар түўе өзимде де жумбақ», - деп жазады. «… жазыўшы болыў айрықша шыдамлылықты талап етеди. Бул шыдам сенде қәлиплескен ойлардың шығымлылығы, сол ойларды өз ўақтында қағазға түсириў ушын столда отыра билиў шыдамлылығы» [12:136].

Т.Қайыпбергенов және де өзиниң ишки дөретиўшилик шеберлигине байланыслы былай дейди: «Қай ис туўралы, я күйиниш, я сүйиниш болсын, мениң айтыўым тийисли пикирлер бәрҳа соңынан, жекке жүргенимде я үйге келип жалғыз өзим кроватқа созылып жатқанымда есиме түседи… ишимде пысқыған ҳәўирди сыртқа шығарып жеңиллетейин десем, қасымнан мени түсинетуғын адам таппай столға отыраман да жазаман. Оқыған киси түсинетуғын қылыўға тырысып қайта-қайта жазаман. Өширемен, көширемен, өширемен, көширемен … Бир күнлери жазғанларым бир шығармаға арқаў болып шыға келеди. Сөйтип жазыўшы болған усайман» [12:136]. Муғаллим оқыўшыларға жазыўшының образлар дөретиўдеги, идеяларды көркем сәўлелендириўдеги дөретиўшилик шеберлиги ҳаққында мысаллар арқалы түсиник бериў керек. Сондай-ақ, жазыўшылардың дөретиўшилик шеберлигиндеги шығармаларды қайта ислеў, дөретиўшилердиң бирнеше вариантларын жаратыў арқалы оны кем-кемнен жетилистирип барыў өнери ҳаққында айтылған пикирлер оқыўшылар ушын қызығыўшылық пайда етеди. Бул қубылыс ҳәрбир қәлем ийесинде, ҳәтте оның ҳәрбир дөретпесинде ҳәрқыйлы өтеди. Сонлықтан, Т.Қайыпбергенов: «Шексиз ақылдың кәни Лев Толстой «Сон» деген гүрриңин 29 мәрте көширип, ал гениал эпопеясы «Урыс ҳәм парахатшылықты» 15 рет қайта баслап жазғанын, сонда да баспаға берггеннен кейин мулт кеткен қатарларын еслеп, қатты өкингенин оқығанымда ишеклериме қоз түскен сыяқланды» [12:245] -деп жазады. Демек, жазыўшының дөретиўшилигиндеги шеберликти сабақ барысында түсиндириў ҳәрбир әдебиятшы муғаллимниң баслы ўазыйпасы. Нәтийжеде оқыўшыларға қарақалпақ әдебияты бағдарламасында берилген жазыўшының дөретиўшилигин үйрениў арқалы ўатанға болған сүйиўшилик, улыўма инсаныйлық, ҳадаллық, мийнет сүйгишлик, ҳүжданлық, қыйыншылықты жеңе билиў сезимлерин өзлериниң санасында қәлиплестирип, көркем әдебиятқа болған қызығыўшылығын арттырып барады.

Булардан басқа Т.Қайыпбергеновтың дөретиўшилигин оқытыў бойынша пикирлер ортаға тасланады, оқыўшылар тәрепинен таярланған материаллар, исленген конспектлер көрип шығылады. Нәтийжеде, олар жазыўшының прозалық ҳәм драмалық шығармалары ҳаққында нелерди билетуғыны анықланады. Олардың таярлап келген материалларынан үзиндилер келтирип өтиледи. Оқыўшылардың Т.Қайыпбергеновтың дөретпелери бойынша түсиниклери муғаллим тәрепинен қадағаланып барылады. Оқытыўшы менен биргеликте компьютерден пайдаланып слайдларды, киши баянатларды таярлайды. Оқыўшылардың жазыўшының дөретпелери бойынша билдирген пикирлери тәртиплестириледи. Зәрүрли оқыў материалы менен таныстырыў әмелге асырылады. Буның ушын электрон лекция текстти алынып, тийкарғы жерлери экраннан көрсетиледи. Буны оқыўшылардың өзлери алдын ала таярлаған Т.Қайыпбергеновтың дөретпелери оқытыў тийкарында көрсеткени мақул.

Академиялық лицейлерде оның прозалық шығармаларын оқытыўда тийкарғы идеялар, мәселелер оқыўшыларға түсиндириледи. Буның ушын оқыўшылар лекция материаллары менен белгили дәрежеде танысып, оның электрон вариантларынан көширме алған, әдебиятлар дизимин таярлаған болыўы керек. Бирақ, Т.Қайыпбергеновтың прозалық шығармаларын оқытыўда оқыўшылар тәрепинен алып барылмастан оқытыўшы ҳәм оқыўшы лекциясы келип шығыўы тийис. Оқыўшылар 2 – 3 минутлық киши баянатлар менен қатнасады. Жобаға сәйкес оның прозалық шығармалары бойынша оқыўшылар тәрепинен бир киши баянат жасалады. Оқытыўшы Т.Қайыпбергеновтың прозалық шығармаларын оқытыў барысында исленген ҳәрбир баянатты толықтырып,

илимий мазмуны тереңлеседи. Нәтийжеде, оқыўшылардың жазыўшының прозалық шығармаларына болған түсиниги, қызығыўшылығы артып, пикирлеў қәбилети, жазба билим көнликпелери қәлиплесип барады.

Т.Қайыпбергеновтың "Маман бий әпсанасы" романын оқытыўда мүйешлер методынан орынлы пайдаланыў керек. Бунда оқыўшылардың қызығыўшылығын арттырыў мақсетинде дөретпе бойынша бир неше мәселелер ортаға тасланады.

- Т.Қайыпбергеновтың "Бахытсызлар" романының сюжети.
- Т.Қайыпбергеновтың "Түсиниксизлер" романында турмыс шынлығы қалай сүўретленген?
- "Маман бий әпсанасы" романында қайсы дәўир ўақыялары көбирек берилген? Оқыўшылар бул сораўларға өз пикирлерин билдирип барады. Көбирек жуўап бериўге ҳәрекет етеди. Пикирлерди бийкарлаўға жол қойылмайды. Ҳәрбир пикирди есапқа алыў, барлық пикирлердиң ишинен ең жақсысы таңлап алынады. Оқыў барысында киши топарларда ямаса сабақ барысында өткерилиўи мүмкин. Бул метод оқыўшылардың Т.Қайыпбергеновтың "Қарақалпақ дәстаны" бойынша түсиниги арттырады. Олардың сабаққа қызығыўшылығы күшейеди, пикирлеў қәбилети раўажланады. Т.Қайыпбергеновтың "Қарақалпақ дәстаны"на байланыслы сабақта оқыўшылардың қатнасында кластер методын қолланыўға болады. Бул метод оқыўшылардың романның мазмунына, образларына, көркемлигине түсинигин арттырыў мақсетинде қолланылады.

Кластер методының талапларына муўапық оқыўшылар топарларға бөлинеды. Олардың Т.Қайыпбергеновтың "Қарақалпақ дәстаны" бойынша қандай пикирлери болса, соларды тахтаға ямаса дәптерге жазады. Бул дөретпени оқытыўда сабақ түрлеринен, лекция ҳәм методлардан орынлы пайдаланыў сабақтың нәтийжели болыўына алып келеди. Буннан басқа «Инсерт», «Зиг-заг», «үш басқышлы интервю» методларды оқытыў барысында қолланыў зәрүрли методикалық мәселелерден есапланады.

Солардың ишинде «үш басқышлы интервью» технологиясын өткериў барысында оқыўшыларды А, Б, В, Г топарларына бөлип, ҳәр бири Т.Қайыпбергеновтың драматургия бойынша бир-бирине мағлыўмат береди. Сораў-жуўап өткериледи.

А топардың сораўы: Т.Қайыпбергеновтың «Мың тиллаға баҳаланған гелле» драмасы қандай ўақыяларды сүўретлеген?

Б топардың жуўабы: Бул драмада Т.Қайыпбергеновтың дөретиўшилик шеберлиги анықланады. Онда Айдос бийдиң ел-халқы ушын ислеген қаҳарманлық іслери үлкен мақтаныш пенен сүўретленеди.

В топардың сораўы: Т.Қайыпбергеновтың «Мың тиллаға баҳаланған гелле» трагедиясындағы қаҳарман образларына сыпатлама бериң.

Г топардың жуўабы: Т.Қайыпбергенов бир неше драмалық шығармалар жазды. Оның «Мың тиллаға баҳаланған гелле» драмасы тарийхый темадағы ўақыяларды сүўретлеген. Бундағы Айдос бий, Бегис, Мыржық, Қумар, Доспан образлары әдеўир табыслы көркем сүўретленген. Барлық ўақыялар Айдос бий образы әтирапында берилген.

Нәтийжеде, Т.Қайыпбергеновтың «Мың тиллаға баҳаланған гелле» трагедиясы бойынша бир неше сораўлар бериледи. Бул сораўларға жуўаплар алынады. Үйге тапсырмалар бериледи. Онда Т.Қайыпбергеновтың «Мың тиллаға баҳаланған гелле» дөретпесиниң сюжети ҳәм композициясы, қаҳарман образларына сыпатлама жазып келиў тапсырылады.

Улыўмаластырып айтқанда, Т.Қайыпбергеновтың дөретиўшилигин оқытыўда сабақ түрлеринен ҳәм интерактив усылларды методикалық жақтан дурыс пайдаланыў арқалы оқыўшылардың әдебият сабағына, пәнге қызығыўшылығы арттырады, және де оқыў искерлигине белсендилик пенен қатнасады. Нәтийжеде, оқыўшылар оқыў материалларын беккем өзлестиреди, олардың тереңнен ойлаў ҳәм еркин пикирлеўи раўажланады, қарым-қатнас жасаў мәденияты қәлиплеседи. Оқыўшылардың Т.Қайыпбергеновтың дөретиўшилиги бойынша түсиниги артып, олардың санасында адамгершилик, ўатанға сүйиўшилик, бири-бирине ҳүрмет сезимлери қәлиплесип барады.

Әдебиятлар

1. Голиш Л.В. Технологии обучения на лекциях и семинарах /Учебное пособийе//. Под обшей редакцийей академика С.С.Гулямова. - Т.: ТГЭУ, 2005.
2. Ғуломова Н. Адабиёт дарсларида илғор педагогик технологияларидан фойдаланиш. -Тошкент: «РТМ», 2003.
3. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчисининг психологияси. –Тошкент: «Ўзбекистон», 1999.
4. Зуннунов А.С., Хотамов Н., Есонов Ж., Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. -Т.: «Ўқитувчи», 1992.
5. Пахратдинов Ә. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. –Нөкис: «Билим», 2004.
6. Султонов Б., Тилегенов А., Бойназаров Ф. Янги педагогик технология асослари. -Тошкент: «Фалсафа ва ҳуқуқ институти», 2007.
7. Толипов Ў.Қ., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. –Тошкент: 2006.
8. Тухлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. –Тошкент: 2010.
9. Юсупов Қ. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. –Ташкент: "Сано-стандарт", 2018.
10. Юсупов К. Методика преподавания каракалпакской литературы в академических лицеях. –Нукус: «Каракалпакстан». 2019, -С. 17.
11. Қабдалов З. Сөз өнери. Алма-Ата. «Мектеп», 1982,12-17-б.
12. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақнама. -Нөкис: «Қарақалпақстан» 1985, 31-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қорақалпоқ адабиётини ўқитиш масалаларига, хусусан, Т.Қаипбергенов ижодини ўқитишга бағишланган. Мақола муаллифи муаммоли, образ характерига эга бўлган маъруза турларидан қорақалпоқ адабиётининг машҳур шоир ва ёзувчилари ижодларини ўрганиш борасида фойдаланиш бўйича тавсиялар беради.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам методики преподавания каракалпакской литературы, и частности творчества Т.Каипбергенова. автор статьи даёт рекамендации как организавать проблемную, обзорную и другие виды лекций при изучении творчества известных каракалпакских писателей и поэтов.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of methods of teaching Karakalpak literature, and the creative work of T.Qayipbergenov, in particular. The author of the article gives recommendations how to organize the problem, review and other types of lecture in the study of the creative work of the famous Karakalpak writers and poets.

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

ФОРМИРОВАНИЕ КОНСТРУКТИВНЫХ СПОСОБОВ РЕАГИРОВАНИЯ В КОНФЛИКТНЫХ СИТУАЦИЯХ

Г.Д.Бердиева – *преподаватель*
Каршинский государственный университет

Таянч сўзлар: зиддият, зиддиятли вазиятлар, ижтимоий гуруҳ, ички қарама-қаршилик, конструктив усул, ҳиссий барқарорлик, ўзини ўзи бошқариш, хулқ-атвор, ижтимоий норма, ассимиляция, модель, ролли ўйинлар, интерфаол таълим, психологик таълим.

Ключевые слова: конфликт, конфликтные ситуации, социальная группа, внутренний конфликт, конструктивный метод, эмоциональная устойчивость, самоуправление, поведение, социальная норма, ассимиляция, модель, ролевые игры, интерактивное обучение, психологическое воспитание.

Key words: conflict, conflict situations, social group, internal conflict, constructive method, emotional stability, self-management, behavior, social norm, assimilation, model, role-playing games, interactive training, psychological education.

Конфликт – чрезвычайно распространенное явление общественной жизни. Известно, что конфликтуют не только люди. Конфликты происходят между отдельными представителями биологических сообществ и между видами, в общественной жизни – между людьми, социальными группами, классами, государствами [5].

Переходя из детского мира во взрослый, подросток и юноша не принадлежит полностью ни к тому, ни к другому. Специфичность его социальной ситуации и жизненного мира проявляется и в психике, для которой типичны внутренние противоречия, неопределенность уровня притязаний, повышенная застенчивость и одновременно агрессивность, конфликтность, склонность принимать крайние позиции и точки зрения. Немаловажным фактором в формировании конструктивных способов реагирования в конфликтных ситуациях подростков, является их эмоциональная устойчивость. В.И. Долгова определяет эмоциональную устойчивость как результат эмоциональной саморегуляции деятельности и системное качество личности [2]. Процесс превращения изначально асоциального субъекта в социальную личность, владеющую принятыми в обществе моделями поведения, воспринявшую социальные нормы и роли. Понимание процесса усвоения социальных норм, формирования социальных установок и убеждений, обучения принятым в обществе нормам поведения и общения, вариантам жизненного стиля, вхождения в группы и взаимодействия с их членами, как социализация имеет смысл, если изначально индивид понимается как несоциальное существо, и его несоциальность должна в процессе воспитания в обществе не без сопротивления преодолеваться. Социализация предполагает активное участие индивида в освоении культуры человеческих отношений, в формировании определенных социальных норм, ролей и функций, в приобретении умений и навыков, способов реагирования в конфликтных ситуациях необходимых для их успешной реализации [4].

Цель исследования: теоретически обосновать и экспериментально проверить модель формирования конструктивных способов реагирования в конфликтных ситуациях

Объект исследования: способы реагирования в конфликтных ситуациях

Предмет исследования: формирование конструктивных способов реагирования в конфликтных ситуациях

Гипотеза исследования: способы реагирования в конфликтных ситуациях могут измениться в сторону конструктивных, если в формирующей программе будут использованы методы ролевой игры и интерактивное психологическое просвещение.

Задачи исследования:

1. Изучить состояние проблемы в психолого-педагогической литературе.
2. Выявить психологические детерминанты выбора способов реагирования в конфликтных ситуациях
3. Разработать модель формирования конструктивных способов реагирования в конфликтных ситуациях
4. Обосновать методы и методики экспериментального исследования конфликтного поведения
5. Дать характеристику выборки и проанализировать результаты экспериментального исследования.
6. Составить программу формирования конструктивных способов реагирования в конфликтных ситуациях
7. Проанализировать результаты опытно-экспериментального исследования формирования конструктивных способов реагирования в конфликтных ситуациях
8. Разработать психолого-педагогические рекомендации по формированию конструктивных способов реагирования в конфликтных ситуациях

Этапы исследования:

1. Поисковый – выявление проблемы, изучение потребностей образовательного учреждения в психолого-педагогическом сопровождении, анализ психолого-педагогической литературы, постановка целей и задач исследования.
2. Теоретико-аналитический – определение конфликта и конфликтного поведения в психолого-педагогической литературе, выявление психологических детерминант выбора способов реагирования в конфликтных ситуациях, составление психолого-педагогической модели формирования конструктивных способов реагирования в конфликтных ситуациях.
3. Экспериментальный – организация исследования способов реагирования в конфликтных ситуациях подростков, разработать и реализовать программу формирования конструктивных способов реагирования в конфликтных ситуациях, анализ и интерпретация результатов исследования способов реагирования в конфликтных ситуациях, психологопедагогические рекомендации по обучению способам реагирования в конфликте.
4. Обобщающий – обобщение результатов экспериментального исследования.

Методы исследования:

– теоретические – анализ литературы, синтез, обобщение, схематизация, моделирование;

– эмпирические – формирующий эксперимент, тестирование по методикам – тест «Конфликтная ли вы личность?», адаптирована Н.В. Гришиной, тест «Стиль конфликтного поведения», тест «Оценка собственного поведения в конфликтной ситуации»; – статистические методы – критерий Вилкоксона (Т-критерий).

База исследования: факультет психологии, Челябинский государственный педагогический университет студенты в количестве 27 человек.

Анализ проблемы привел нас к обобщению основных точек зрения на конфликт и конфликтное поведение, в современной психолого-педагогической литературе (табл. 1).

Таблица 1

Основные подходы к понятию конфликт и конфликтное поведение

Аллахвердян конфликт продуктивный (конструктивный) – конфликт, позитивно влияющий на структуру, динамику и результативность социально-психологических процессов и служащий источником самоусовершенствова- ния и саморазвития личности [3:23].

Гидденс Э. конфликт – реальная борьба между действующими людьми или группами, независимо от того, каковы истоки этой борьбы, ее способы и средства, мобилизуемые каждой из сторон [4:39].

Волков Б.С. – Конфликтное поведение-результат внутренних и внешних противоречии между обществом, микросредой и самим человеком, между потребностью в самоутверждении и возможностью ее удовлетворения, между самооценкой и оценкой группы, между требованиями группы и собственными установками, убеждениями, т.е. к.п. выступает как склонность человека к конфликту при взаимодействии личностных факторов и факторов внешней среды [4:33].

Гришина Н.В. - Конфликт (от лат. conflictus - столкновение) - в широком смысле направленное на преодоление противоречия столкновение, противостояние двух начал, проявляющееся в активности сторон. Философская традиция рассматривает К. как частный случай противоречия, его предельное обострение. Понятие «К.» включает в себя широкий спектр разноуровневых явлений, традиционно различаемых на основании сторон К. В социальных науках социальный К. - это процесс или ситуация, в которой одна из сторон находится в состоянии противостояния или открытой борьбы с другой, поскольку ее цели воспринимаются как противостоящие собственным [1:25].

Илийчук В.И. Конфликтность – переменная черта личности, которая аккумулируется ее природными задатками и социальным опытом [1:18].

Карпенко Л.А. Конфликт – [лат. conflictus– столкновение] – столкновение противоположно направленных целей, интересов, позиций, мнений или взглядов оппонентов или субъектов взаимодействия. В основе любого К. лежит ситуация, включающая либо противоречивые позиции сторон по какому-либо поводу, либо противоположные цели или средства их достижения в данных обстоятельствах [2:11].

Косер Л. Конфликт – борьба, возникшая из-за дефицита власти, статуса или средств, необходимых для удовлетворения ценностей и притязаний, и предполагающая нейтрализацию, ущемление или уничтожение целей соперников [4:41].

Леонов Н.И. Конфликт -— наиболее острый способ развития и завершения значимых противоречий, возникающих в процессе социального взаимодействия, заключающийся в противодействии субъектов взаимодействия и сопровождающийся их негативными эмоциями по отношению друг к другу.

Майерс Д. Конфликт – [от лат. conflictus – столкновение] – столкновение противоположных целей, мотивов, точек зрения интересов участников взаимодействия. По сути дела, это взаимодействие людей, либо преследующих взаимоисключающие или недостижимые одновременно обеими конфликтующими сторонами цели, либо стремящихся реализовать в своих взаимоотношениях несовместимые ценности и нормы.

Петровская Л.А. – Конфликт можно определить как «предельное обострение противоречий»а также, что такое трудно разрешимое противоречие связано с острыми эмоциональными переживаниями [5:65].

Радугин А.А. Конфликтное поведение – характеризует вторую, основную стадию развития конфликта. Конфликтное поведение - это действия, направленные на то, чтобы прямо или косвенно блокировать достижение противостоящей стороной ее целей, намерений, интересов [1:56].

Славина Л.С. Конфликтное поведение – действие, направленное на то, чтобы прямо или косвенно блокировать достижение целей противостоящей стороны, ее намерений или интересов [1:57].

Творогова Н.Д. Конфликт – система противодействующих тенденций в поведении человека, приобретающая патологический характер. В психоаналитических и психодинамических теориях рассматриваются конфликты актуальные, первичные, ядерные [2:36].

В нашем исследовании в качестве рабочих определений взяты понятия конфликта и конфликтного поведения, определенные Е.П. Ильина, они в большей мере приближены к особенностям юношеского возраста в них учитываются эмоциональное состояние человека находящегося в конфликте, результат внутренних и внешних противоречии между обществом, микросредой и самим человеком, между потребностью в самоутверждении и возможностью ее удовлетворения, между самооценкой и оценкой группы, между требованиями группы и собственными установками, что является основными проблемами в студенческом возрасте.

Проанализированный нами тест «Оценка собственного поведения в конфликтной ситуации» показал:

Стили конфликтного поведения

Рис. 1. Распределение стратегий собственного поведения в конфликтной ситуации по тесту «Оценка собственного поведения в конфликтной ситуации» на констатирующем этапе эксперимента

Условные обозначения:

1.Жесткий тип решения конфликтов
2.Демократический стиль
3.Компромиссный стиль
4.Уход
5.Мягкий стиль решения конфликтов

Как видно из рис. 1, что высокий уровень стратегии «жесткий тип решения конфликтов и споров» выявлен у 27% (3 человека) испытуемых, так как на вопросы теста они дали такие ответы, которые характеризуют высокий уровень стратегии «жесткий тип решения конфликтов и споров», таким людям свойственно до последнего стоять на своем, защищать свою позицию, они всегда, во что бы то ни стало, стремятся выиграть и считают, что правы всегда и во всем. Средний уровень – у 23% (3 человека) испытуемых, так как на вопросы теста они дали такие ответы, которые характерны для среднего уровня стратегии «жесткий тип решения конфликтов и споров», это говорит о том, что у данных испытуемых желание оказаться всегда правым в конфликтной ситуации несколько ниже, чем у подростков с высоким уровнем стратегии «жесткий тип решения конфликтов и споров», но все же повышенное стремле-

ние доказать правоту своей позиции в ситуации конфликта имеет место быть. Низкий уровень стратегии «жесткий тип решения конфликтов и споров» выявлен у 50% (7 человек) испытуемых, так как на вопросы теста они дали такие ответы, которые характерны для низкого уровня стратегии «жесткий тип решения конфликтов и споров», свидетельствует о незначительном стремлении яростно отстаивать свою точку зрения в конфликтной ситуации.

По стратегии «демократичный стиль решения конфликтов и споров» высокий уровень показателей выявлен у 12% (2 человека) испытуемых, так как на вопросы теста они дали такие ответы, которые характерны для высокого уровня стратегии «демократичный стиль решения конфликтов и споров», это говорит о том, что данные испытуемые придерживаются позиции, что всегда можно договориться, в конфликтной ситуации они стараются найти альтернативу, которая удовлетворит потребности обеих сторон. Средний уровень показателей выявлен у 76% (9 человек) испытуемых, так как они дали такие ответы на вопросы теста, которые характерны для среднего уровня стратегии «демократичный стиль решения конфликтов и споров», данные испытуемые по возможности стараются искать альтернативу в ситуациях конфликта. Низкий уровень – у 12% (2 человека) испытуемых, так как на вопросы теста они дали такие ответы, которые характерны для низкого уровня стратегии «демократичный стиль решения конфликтов и споров», таким подросткам очень сложно искать альтернативное решение в сложившейся ситуации конфликта.

По стратегии «компромисс» высокий уровень показателей выявлен у 40% (5 человек) испытуемых, так как на вопросы теста они дали такие ответы, которые характерны для высокого уровня стратегии «компромисс», сторонники данной стратегии обычно сразу согласны на компромиссное решение в конфликтной ситуации. Средний уровень – у 53% (7 человек), так как на вопросы теста они дали такие ответы, которые характерны для среднего уровня стратегии «компромисс», данным испытуемым не всегда легко принять решение пойти на компромисс в конфликте. Низкий уровень показали 7% (1 человек) испытуемых, так как на вопросы теста они дали такие ответы, которые характерны для низкого уровня стратегии «компромисс», что свидетельствует о проблемах, возникающих при принятии компромиссного решения, у данного числа испытуемых.

По стратегии «уход» 12% (2 человека) испытуемых показали высокий уровень, так как на вопросы теста они не дали таких ответов, которые характерны для высокого уровня стратегии «уход», таким подросткам присуще умение не доводить конфликт до открытого столкновения. У 30% (4 человека) испытуемых выявлен средний уровень показателей, так как на вопросы теста они дали такие ответы, которые характерны для среднего уровня стратегии «уход», эти испытуемые чаще всего стараются не обострять ситуацию конфликта. Низкий уровень показали 58% (7 человек) испытуемых, так как на вопросы теста они дали такие ответы, которые характерны для низкого уровня стратегии «уход», этот факт подтверждает то, что данные подростки только иногда могут прибегать к стратегии «ухода» в конфликтной ситуации.

По стратегии «мягкий стиль решения конфликтов и споров» у 12% (2 человека) испытуемых был выявлен высокий уровень показателей, так как на вопросы теста они дали такие ответы, которые характерны для высокого уровня стратегии «мягкий стиль решения конфликтов и споров», что указывает на полную готовность испытуемых отказаться от своей точки зрения в пользу противника. У 45% (6 человек) - средний уровень, так как на вопросы теста они дали такие ответы, которые характерны для среднего уровня стратегии «мягкий стиль решения конфликтов и споров», и это говорит о том, что подростки зачастую в конфликтной ситуации занимают сторону противника. Низкий уровень был выявлен у 43% (5 человек) испытуемых, так как на вопросы теста они дали такие ответы, которые характерны для низкого уровня стратегии «мягкий стиль решения конфликтов и споров», данные подростки менее склонны к принятию чужой точки зрения в ситуации конфликта.

Работа по профилактике и преодолению конфликтного поведения, на наш взгляд должна носить не узкофункциональный, а общий, личностно-ориентированный характер, сфокусированный на тех факторах среды и характеристиках развития, которые в каждом возрасте могут стать причиной конфликтности. Работу следует осуществлять на уровне всех структурных компонентов конфликтности, с ориентацией на ее возрастные и половые «пики» и индивидуальные «зоны уязвимости» для каждого.

Литература

1. Вишнякова Н.Ф. Конфликтология. - Минск: Университет, 2002.
2. Долгова В.И. Психолого-педагогическая коррекция тревожности как фактора эмоциональной устойчивости студентов-психологов (научно-методические рекомендации). В.И.Долгова, О.А.Шумакова. – Челябинск: АТОКСО, 2010.
3. Долгова В.И., Шумакова О.А. Инновационная культура будущего педагога: проблемы формирования и развития: монография. -М.: КДУ, 2009.
4. Иванова Л.В. Развитие творческой активности как предпосылки успешной социализации студентов. // «Вестник» ЧГПУ. 2013.
5. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. СПб. -Питер: 2001.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада зиддиятли вазиятларда юзага келувчи ҳолатлар, зиддиятли вазиятларда мулоқат олиб боришнинг конструктив усуллари, уларни ўрганиш натижалари ва асосий тушунчалар ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются ситуации, возникающие в конфликтных ситуациях, конструктивные методы общения в конфликтных ситуациях, результаты их изучения и основные понятия.

SUMMARY

This article discusses situations that arise in conflict situations, constructive methods of communication in conflict situations, the results of their study and basic concepts.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПО ПРОБЛЕМЕ САМОРЕАЛИЗАЦИИ УЧАЩИХСЯ

Г.Ж.Оразбаева - *старший преподаватель*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: шахс, ўқувчилар, психолог-олимлар, мустақилликни ривожлантириш.
Ключевые слова: личность, самореализация, учащиеся, учёные-психологи.
Key words: personality, self-realization, students, scientists-psychologists.

Актуальность проблемы профессиональной самореализации учащихся – будущих педагогов обусловлена кардинальным обновлением социально-экономической и политической сфер жизни общества Республики Узбекистан и глобальными изменениями в мировом сообществе. Проблема самореализации субъекта обучения приобретает все большую актуальность во многих науках о человеке: педагогике, психологии, социологии, этике, философии и т.д.

Методологические ориентиры исследования формирования самореализации учащихся включают в себя разноплановые психолого-педагогические и методологические подходы, при этом в контексте исследования процесса формирования самореализации учащихся невозможно учесть все аспекты выявленной совокупности методологических ориентиров.

Под самореализацией в нашем исследовании мы понимаем одну из высших потребностей человека, направленную на реализацию им своих сил и способностей, постоянный рост своих возможностей, на повышение качества своей деятельности посредством собственных усилий, сотворчества, содеятельности с педагогами средней общеобразовательной школы и поддержки со стороны родителей. Пока в существующей ныне практике личность учащегося воспринимается не в ее самобытности и целостности, а через призму успеваемости.

Великие мыслители Ближнего и Среднего Востока – Абу РайханБеруни, Абу Али ибн Сина, Абу Юсуф аль-Кинди, НасирХосров, Абу Наср аль-Фараби, Омар Хайям, Мухаммад ибн Муса аль-Хорезми и многие другие учёные-просветители отводили особую роль в воспитании и образовании подрастающего поколения, учителю, семье, обучаемому а именно его самостоятельной подготовке, саморазвитию.

Изучением самореализации личности занимались представители различных научных школ. Однако до сих пор не существует единой концепции самореализации. Методологическая сторона проблемы изучения самореализации личности состоит в недостаточной определенности этого понятия. На современном этапе развития представлений о самореализации невозможно даже классифицировать это понятие по форме – является ли это явлением, процессом, потребностью, свойством, средством, состоянием или чем-то иным.

В зарубежной психологии проблема реализации человеком своей сущности и духовного становления личности осуществляли (А. Адлер, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл, К. Хорни, Э. Эриксон, К. Юнг и др.). В концепциях образования, сложившихся в русле гуманистической психологии (А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл и др.) утверждается, что непрерывное развитие и самореализация есть основа человеческого существования. Человек – это активное, устремленное в будущее творческое существо, он сам выбирает свою судьбу в соответствии со своими смыслами и ценностями, что даёт ему свободу. В процессе его развития подвергается преобразованию субъективный мир человека. При этом каждый сам выбирает направление изменений. Причём самореализация личности рассматривается учеными как самоактуализация (самоосуществление), т.е. психический рост и созревание, пробуждение и проявление скрытых возможностей человека.

По мнению американского психолога А. Маслоу, человек в процессе самореализации (самоутверждения, саморазвития, самоактуализации) непрерывно движется к идеалу возможного совершенства. Чем совершеннее результаты его деятельности, тем глубже личность переживает процесс самореализации. Самореализация для творческого человека – это труд ради того, чтобы достичь совершенства в том, что он призван делать. А.Маслоу рассматривает личность в контексте его теории мотивации [1].

Учёный утверждает, что потребность в самоактуализации (самореализации) относится к высшему уровню иерархии потребностей. Он выделяет пять групп потребностей, представляющих собой блоки частных потребностей и запросов человека:

- физиологические потребности,
- социальная защищённость,
- потребность в социальных связях,
- потребность в уважении и самоуважении,
- потребность в самоактуализации (желании человека самоосуществиться, быть тем, чем он может быть).

Психолог и терапевт К. Роджерс считает стремление человека реализовать себя, проявить свои потенциальные возможности главным побудительным мотивом творчества, присутствующим в каждом индивиде и ожидающим подходящих условий для освобождения и проявления. В связи с этим, К. Роджерс выделяет два типа обучения:

- информационное, обеспечивающее простое знание фактов,
- значимое учение, дающее действенные знания, необходимые им для самоизменения и саморазвития.

Учёный считает приоритетным направлением личностное развитие, развитие адекватной и гибкой «Я-концепции», формирующейся в процессе взаимодействия объекта с окружающей средой и являющейся интегральным механизмом саморегуляции его поведения. По мнению К. Роджерса, личность полнее всего проявляет себя в опыте, который включает все то, что происходит с человеком в данный момент и доступно сознанию.

Следовательно, педагог должен увидеть в поле личного опыта учащегося те проблемы, которые важны для его развития. К. Роджерс исходит из того, что источник и движущие силы развития и личностного роста находятся в самом человеке. Поэтому главная задача обучения состоит в том, чтобы помочь ученику понять себя, разобраться в своих проблемах и мобилизовать свои внутренние силы и возможности для их решения и саморазвития. Учёный обозначил факторы, обуславливающие самореализацию (Схема 1).

Схема 1.1

Факторы, обуславливающие самореализацию (по К. Роджерсу)

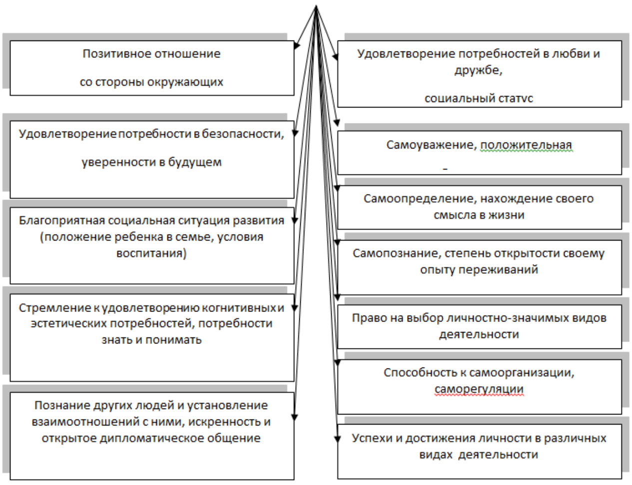

Существенный вклад в развитие идеи самореализации и выявления условий её осуществления внесли следующие учёные (А. Адлер, Э. Фромм, К. Хорни, Э. Эриксон, К. Юнг и др.). Так, австрийский психолог А.Адлер определил индивидуальный характер самореализации. По его мнению, люди тянутся вперёд и всегда находятся в движении к личностно значимым целям, которые выбираются индивидуально. Следовательно, люди в постоянном стремлении к совершенству способны планировать свои действия и определять собственную судьбу [1:84].

По мнению американского психолога Карен Хорни, самореализация –это выражение реального собственного «Я»; это целенаправленная внутренняя сила, общая для всех людей, но уникальная и творческая, побуждающая человека к реализации заложенных в нем возможностей; это рост и осознание понимания себя самого. К условиям самореализации она отнесла систему ценностей, которая вырастает из стремления к самореализации. Человек не может раскрыть свой потенциал, если не доверяет себе, не активен, не продуктивен, если не строит взаимоотношения с людьми в духе взаимности. Необходима та атмосфера, которая дает личности ощущение внутренней безопасности и свободы, позволяющие иметь свои собственные мысли и чувства и выражать именно себя [1:103].

В трудах российских и узбекских психологов и педагогов (Б.Г. Ананьева, Л.С.Выготского, А.Н.Леонтьева, С.Л.Рубинштейна, Б.М. Теплова и др.) интересующая нас проблема рассматривается в сочетании личностного и деятельностного начал в жизни человека. Методологией для объяснения самореализации личности выступает деятельностный подход, позволяющий освещать данный процесс с точки зрения формирующей предметной деятельности.

Исследуя природу личности и обозначая индивидуальность как основу личности, Б.Г. Ананьев приходит к выводу, что одним из важных индикаторов человеческой индивидуальности является активность созидающей, творческой деятельности, реализация в ней всех великих возможностей исторической природы человека [1; 110]. Согласно данному подходу мы можем выделить направление характеристики самореализации через понимание природы личности и индивидуальности, как ее основы.

Психолог Л.А.Коростылева самореализацию определяет как осуществление возможностей развития «Я» посредством собственных усилий, содеятельности, сотворчества с другими людьми (близким и дальним окружением), социумом и миром в целo [3:52].

В работах психологов (Д.И. Фельдштейн, И.С. Кон, Э.Эриксон, Л.И. Бажович и др.) подчёркивается значение старшего подросткового и раннего юношеского возраста для развития самосознания как важнейшего новообразования этого возраста. Они отмечают, что в юношеском возрасте возникают более устойчивое и более или менее верное представление о своем «Я» как о некотором индивидуальном целом, отличном от других людей. Возникает новая форма обобщенного самосознания. Актуализируется потребность познать себя, свою индивидуальность, формируются способность к самоосмыслению, самоанализу, более или менее адекватная самооценка, которая становится одним из компонентов саморегуляции личности. Формируется новый тип саморегуляции – самоконтроль. В связи с этим активизируется потребность в самореализации. Таким образом, в данном возрастном периоде наблюдаются такие самопроявления личности, которые способствуют более успешной самореализации.

В русле рассуждений о деятельностной форме творческой активности индивида интересно мнение Г.И.Щукиной, считающей, что активность учащегося, сопровождая весь процесс становления личности, проявляется в творческой деятельности и развивается, продвигаясь по различным уровням (Схема 2).

Схема 2

Уровни развития активности учащегося (по Г.И.Щукиной)

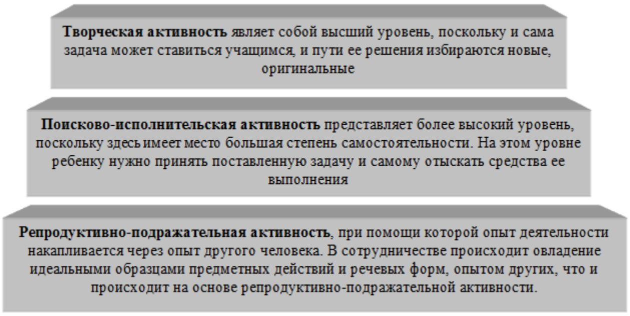

Следовательно, мы можем выделить направленность процесса самореализации на деятельностное осуществление человеком своих возможностей, что закономерно приведет его от репродуктивно-подражательного через поисково-исполнительский к творческому уровню активности.

Исследователи неоднократно отмечают, что в начале юношеского периода происходит важнейший этап в развитии самопознания, человек как бы рождается второй раз, сам для себя, как нечто уникальное. Качественные изменения в самосознании и самопознании в начале этого периода связаны с развитием мышления. Изменения в мышлении, обращенность подростков на свое «Я» приводят к возникновению второго уровня самопознания, к развитию рефлексии, рефлексии как направленности мышления на самого себя. Рассматривая рефлексию как внутреннюю рефлексию одного из способов существования, отметим её связанность в этом значении с самореализацией. Рефлексию можно рассматривать как механизм самореализации. Если самореализация – процесс претворения в жизнь своих внутренних возможностей и способностей, то рефлексия – механизм, его обеспечивающий и направляющий.

Характерным для полноценно развитой личности,

способной самореализоваться, также является четкое проявление жизненных и социальных установок, а также её интегрированная, цельная психологическая организация, единство которой обеспечивается единством изменяющихся и развивающихся, но значительных жизненных целей.

Несмотря на то, что, понятие «самореализация учащегося», как самостоятельное направление педагогических исследований возникло в науке сравнительно недавно, термин «самореализация» присутствует во многих педагогических исследованиях. Однако в большинстве из них его содержание не раскрывается и часто используется как само собой разумеющееся понятие.

В настоящее время во многих исследованиях самореализация выделяется как главное направление поиска и описания прогрессивных педагогических идей, технологий. Так, идея самореализации обозначена: в парадигме личностно ориентированного образования и обучения (Е.В. Бондаревская, В.В.Сериков, И.С.Якиманская и др.); как ведущее направление в теории о единстве профессионального и личностного развития (Л.М.Митина); как главная цель в организации эвристического обучения (А.В. Хуторской).

Самореализация безгранична и востребована в любом возрасте, является процессом и результатом слияния уникальной личности и объективного мира, которое происходит в результате разнообразной учебной деятельности. К признакам процесса самореализации они относят: направленность, в которой важное значение имеют мотивы деятельности и ценностные ориентации, и расширение сферы деятельность (М.Ю.Коваленко,Т.Н.Розова).

Данный феномен определяется как незавершённый динамический процесс активного восхождения человека на высшие уровни бытия, мотивированного и осознанного самопроявления и саморазвития своих духовных и физических возможностей в различных сферах жизнедеятельности [Т.Н.Розова].

На основании анализа психолого-педагогических исследований, мы можем сделать вывод о том, что самореализация учащихся является индивидуальным процессом; осуществляется личностью изнутри во вне; инициируется внутренней потребностью индивида; проявляется в деятельностной форме активности; имеет внутренний и внешний планы; содержит в основе потенциал личности и ее сущностные силы; отслеживается самим субъектом в динамике процесса.

Все перечисленные выше положения позволяют нам уточнить сущность понятия «самореализация учащихся». Мы рассматриваем самореализацию учащихся в качестве сознательного целенаправленного процесса взаимодействия субъектов с внешним миром, раскрывающего возможности обучаемых в деятельностной форме активности путем её трансформации из репродуктивно-подражательной через поисково-исполнительскую в творческую.

Литература

1. Каган М.С. Философская теория ценностей - СПб. Петрополис, 1997,- С.204.
2. Васина Е.А. Ценностные ориентации современного юношества- СПб. Изд. « Политехн. ун-та», 2007, -С. 132.
3. Коростылева Л.А. Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере. СПб. Речь, 2005, - С.222.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўқувчининг ўзини ўзи англаш муаммолари сифатида кўплаб инсонлар хаққидаги фанларда кўриб чиқилган: педагогика, психология, социология, этика, фалсафа, каби фанларда тобора долзарб бўлиб бормоқда. Узини англаш, масаласи илғор педагогик ғоялар ва технологияларни изланишга ва тавсифлашга ундайди.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы о проблемах самореализации учащегося, как субъекта обучения и приобретает всё большую актуальность во многих науках о человеке: педагогике, психологии, социологии, этике, философии. Самореализация выделяется как главное направление поиска и описания прогрессивных педагогических идей, технологий.

SUMMARY

The article deals with the problems of students, self-realization of the subject of learning is becoming increasingly relevant in many human Sciences: pedagogy, psychology, sociology, ethics, philosophy. Self-realization stands out as the main direction of search and description of progressive pedagogical ideas and technologies.

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ БИЛИШ ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК – ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Н.Т.Тошева – *педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори*
Бухоро давлат университети

Таянч сўзлар: бошланғич таълим, ўқувчининг билиш фаолияти, ўқитувчи фаолияти, педагогик технологиялар, субъект, таълим жараёни, билиш имкониятлари, ўқув вазияти, дидактик ёндашувлар, психологик ёндашув, психологик-педагогик хусусиятлар.

Ключевые слова: начальное обучение, познавательная деятельность ученика, деятельность учителя, педагогические технологии, субъект, процесс обучения, возможности познания, учебная ситуация, дидактический подход, психологический подход, пихолого-педагогические свойства.

Key words: primary education, the process of sdudent`s cognition, pedagogical technologies, subject, the process of education, the opportunities of cognition, academic situation, didaktic approach, psychological approach, psychological-pedagogical peculiarities.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармонида кўзда тутилган 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг “Ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишлари” [2] бўйича узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш,

меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мос юқори малакали кадрлар тайёрлаш сиёсатини давом эттириш алоҳида долзарблик касб этмоқда.

Бинобарин, бугунги кунда Ўзбекистон таълим тизимида "Бошланғич таълим концепцияси", Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017.06.04 қабул қилинган 187-сон "Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида"ги Қарори ҳамда бошланғич таълим учун ўқув дастурлари ва замонавий ўқув-методик мажмуалардан кенг кўламда фойдаланишни тақозо этади [3].

Бу борада, Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси [2] да умумий ўрта таълим сифатини тубдан ошириш,ёш авлоднинг ижодий ва интеллектуал салоҳиятини қўллаб-қувватлаш ва рўёбга чиқариш каби йўналишлар белгиланган бўлиб, бу ўз навбатида мазкур жараённи тадқиқ этиш ва таҳлилий йўналишга эга бўлган дидактик тизим сифатида кўриб чиқиш, шахсга йўналтирилган таълим технологияларини такомиллаш-тириш каби тадқиқотларни амалга ошириш зарур.

Таълим жараёнини ташкил этишда ўқитиш ва ривожлантиришнинг ўзаро алоқадорлик муаммоси мавжуд бўлиб, бу бир қатор дидактик вазифаларнинг ечимини излашни талаб қилади. Бунда, ўқув-билув вазияти ва билиш жараёнини ривожлантиришнинг ўзаро алоқадорлиги кабилар шулар жумласига киради.

Маълумки, педагогика фанида ривожланиш ва ўқитишнинг ўзаро алоқадорлиги ўзига хос тарихий тараққиёт йўлига эга. Дастлаб педагоглар ўқувчиларнинг ривожланиши ўз-ўзидан амалга ошади, деган фикрни илгари сурганлар. Кейинчалик эса, таълимнинг ривожланишга бўлган таъсирини аниқлаганларидан сўнг улар бу таъсирнинг автоматик характерга эга эканлигини таъкидлаганлар. Ўқишнинг кенг қамровлилиги ва кўп қирралилиги билан кўрсатилган муаммо таълим ва ривожланишнинг ўзаро алоқадорлиги тарзида тушунила бошланди.

Бу борада Э.Ғозиев, Р.Сафарова, П.Мусаев, Б.Адизов, Б.Абдуллаева, Г.Нажмиддиноваларнинг ишларида бу масала юзасидан салмоқли фикр-мулоҳазалар ўз ифодасини топган. Шу билан бир қаторда, улар ўқувчиларни ўқитиш ва ақлий ривожлантириш муаммоси бўйича шахсий нуқтаи назарларини ўз таълимотларида илгари сурганлар [4;6;7].

Таъкидлаш жоизки, фаолият шахсни ривожлантирувчи асосий воситадир. Мазкур қонуниятни икки йўналишда асослаш мумкин: а) фаолият шахснинг ривожланишини таъминлайди; б) фаолиятни ташкил этиш учун шахс тараққиётининг даражасини ҳисобга олиш керак.

Ушбу ёндашув асосида педагогика фанида таълимда фаолиятли, индивидуал, табақалашган ёндашув назарияси вужудга келди. Шахснинг ривожланиш жараёнида бир хиллик мавжуд эмас. Бунинг тасдиғи сифатида шахс ривожланишининг сензитив босқичида шахс танлаб олинган муайян йўналишда тараққий этади. Бошланғич синф ўқувчилари учун бу давр образли тафаккур қилиш асосида интеллектуал ривожланиш давридир. Бу асосан ўқув-билув жараёнида амалга ошади. Бу ўқув-билув жараёнида шахснинг бошқа жиҳатлари ривожланмайди деган хулосага келиш учун асос бўла олмайди. Биз бошланғич синф ўқувчилари учун етакчи бўлган ривожланиш йўналишини асослашга ҳаракат қиламиз. Бу даврда ривожланиш жараёни бошланғич синф ўқувчиларининг идентификацияси, яъни айнан ўхшатилиши, тенглаштирилиши билан чамбарчас боғлиқдир.

Интеллектуал ривожланишда ўз-ўзини ҳурмат қилишнинг асосини ўқувчиларнинг шахсий ижобий тажрибаси ташкил қилади. Бу ўқув-билув жараёнида намоён бўлади. Кузатишларимиз шуни кўрсатмоқдаки, аксарият бошланғич синф ўқувчиларида бундай тажриба мавжуд эмас. Ўз фаолияти натижасидан қониқмасликнинг ўзигина ўқувчилар ўз-ўзларини ҳурмат қилишларининг асосини ташкил эта олмайди. Бу йўналишда муҳим ўрин эгаллайдиган қонуниятлардан бири – бошланғич синф ўқувчиларида муайян ўқув вазиятларида билиш фаолиятининг ривожланиши, шахсий тенглик ҳамда ўз-ўзларини ҳурмат қилишларидир.

Ўз-ўзини ҳурмат қилиш ҳар бир шахснинг таҳлилий сифатидир. Мазкур сифатнинг таркибини таҳлил қилиш орқали биз ўқувчининг майллари, қадриятлари, таянадиган қоидалари ушбу таркибнинг асосини ташкил қилади. Бу ўқувчиларнинг жадал фаолиятлари орқали намоён бўлади. Ўқувчи билиш фаолияти жараёнидаги йўл қўйилган хатолар унинг кайфияти ва ривожланишига муайян таъсир кўрсатади.

Ўқувчиларнинг билиш фаолиятини ташкил этиш жараёнида ўқитувчи ўз олдига уларни қандай ривожлантириш керак, деган саволни қўйиши лозим. Ўқувчиларнинг билиш фаолиятларини ривожлантириш учун дастлаб фаолият майлларини ажратиш лозим. Мавжуд илмий манбаларнинг таҳлили ва амалга оширилган кузатишларимиз натижасида биз ўқувчилардаги билиш фаолияти қуйидаги таркибий қисмлардан иборат эканлигини асослашга ҳаракат қилдик:

- билим олишга қизиқишлари, майллари;
- ўқув мақсадлари;
- ҳиссиётлар: шахсий безовталик ва ҳиссий барқарорлик;
- ютуқларни қўлга киритиш ва мулоқот қилишга бўлган эҳтиёж;
- интеллектуал лаёқатлилик ва мулоқотга киришувчанлик;
- шахсий тажрибалар ҳамда кўникмалар;
- билим ва шахсий тажрибанинг уйғунлиги.

Ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражасини жадаллаштириш – бугунги кунда педагогиканинг муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади. Унинг долзарблиги методик усуллар ва воситаларни излаш ҳамда ишлаб чиқиш зарурияти билан белгиланади. Ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражасини жадаллаштириш муаммосини ечиш учун ўқув материалларининг назарийлик даражасини кучайтириш билан бир қаторда, ўқувчиларга билиш методларини изчил тарзда ўргатиш талаб қилинади. Бу тадбир муайян ўқув вазиятларида амалга оширилади. Муайян ўқув вазиятларида ўқувчиларни ўзлаштиришга оид методлар ва усуллар билан қуроллантириш талаб қилинади. Бунинг натижасида ўқувчилар тафаккурининг ривожланиши билишга асосланган бошқа руҳий ҳолатларга таъсир кўрсатади.

Шахсга йўналтирилган таълим жараёнида ўқувчиларда мантиқий ҳамда танқидий фикрлашни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилади. Чунки, ўқувчиларнинг мантиқий ҳамда танқидий тафаккурлари

билиш фаолияти жадаллигини таъминлаш имконини беради. Бунинг натижасида ўқувчилар муайян ўқув вазиятларида ўқув материалларини муваффақиятли ўзлаштириш имкониятига эга бўладилар. Бу эса, уларнинг ақлий ривожланишларини жадаллаштириб, билиш имкониятларини кенгайтиришга асос бўлади.

Бугунги кунда синф-дарс тизимини кучайтириш йўлларини излашга йўналтирилган педагогик фаолият кенгаймоқда. Бунда ўқувчиларнинг оқилона билиш фаолияти асосий ўрин эгаллайди. Бунга ўқитишнинг мужассамлашган методлари ва воситаларини ишлаб чиқиш йўли билан эришиш мумкин. Мазкур методик тизим ўқувчиларнинг билиш фаолиятларини бошқариш вазифасини бажариши керак. Шу билан бир қаторда, мазкур воситалар ўқувчиларда ўқув ишини фаол тарзда бажариш кўникмаларини фаоллаштиришга ҳам хизмат қилиши лозим. Бундай ўқув-методик мажмуалар замонавий педагогик жараённинг муайян шароитларига кўпроқ мослаштириш керак. Шунингдек, ўқув вазиятларини танлашда замонавий педагогик тадқиқотларнинг натижаларини амалиётда жорий этиш ҳамда ўқитувчи фаолиятини иновациялашга таяниш зарурдир.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017, 48 -б.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармонида кўзда тутилган 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси.

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдаги “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 187-сонли қарори.

4. Сафарова Р., Мусаев У.Қ., Мусаев П. ва бошқ. Ўзбекистон Республикасида умумий ўрта таълим стратегияси муаммолари ва таълим мазмунининг янги моделлари, уларни татбиқ этиш йўллари. –Т.: “Фан”, 2005, 255-б.

5. Абдуллаева Б.А., Сафарова Р.Г. ва бошқ. Бошланғич таълим концепцияси. // Бошланғич таълим ж. –Т.: 1998, №6. 12-18-б.

6. Адизов Б.Р. Бошланғич таълимни ижодий ташкил этишнинг назарий асослари: Пед. фан. док. дисс... –Т.: 2003, 320-б.

7. Нажмиддинова Г. Бошланғич синф ўқувчилари ўқув-билув фаолиятини шакллантиришнинг дидактик асослари: Пед. фан. ном... дисс... –Т.: ЎзПФИТИ, 2005, 140-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада бошланғич синф ўқувчиларининг билиш фаолятини ривожлантириш имконияти ва кейинги босқичларда замин ярата олиши, ўқувчи билиш фаолиятининг асосий субъекти сифатида намоён бўлиши таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются возможности развития познавательной деятельности учеников начальной школы, анализируется процесс развития данной деятельности учащихся, определеяются её основные педагогические направления.

SUMMARY

The article deals with the opportunities to develop students’ cognitive activity in primary schools, the analysis of the process of developing this activity and to determine it’s main pedagogical directions.

M A Z M U N Í

BAS MAQALA

Пазылов А.К. Улыўма орта билимлендириў системасында руўхый тәрбияны шөлкемлестириў ҳәм әмелге асырыў мәселелери 3

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

Абдалиева П.И. Қарақалпақ фольклоры тийкарында киши жастағы балалардың пикирлеўин раўажландырыўы 5
Абдувалитов Н. Бошланғич синф ўқувчиларининг матнни ўқиш ва тушуниш сифатини pirls асосида баҳолаш усуллари 6
Алламбергенов Е.К. «Шәрияр» дәстанында билимлендириў мәселелери 8
Алламбергенов Е.К. «Шәрияр» дәстанында ҳуқықый тәлим ҳәм тәрбия мәселелери 10
Әлеўов Ө., Пахратдинова Т. Киши жастағы балаларды санаўға үйретиў машқалалары 12
Есназарова З., Тилеўмуратова З., Рзаева Ж.К. Абу Райхан Берунийдиң философиялық көз-карасларында билиўдиң гейпара мәселелери ҳаққында 13
Хакимжонов Б. Ўзбекистон тарихи фанини ўқитиш асосида ўқувчиларнинг миллий қадриятларга қизиқишларини ривожлантиришнинг педагогик талаблари 15
Холматова С. Ўқувчилар интеллектуал-маънавий савиясининг ўсишида китобхонлик маданиятининг реал имкониятлари ва истиқболлари 17
Ismatov A.I., Isroilova F. Kichik maktab yoshidagi o’quvchilarda vatanparvarlik tuyg’usini shakllantirishning pedagogik asoslari 19
Каримова Г.Қ. Таълим-тарбия жараёнида педагогик мониторингнинг аҳамияти 20
Курбанбаева А.Ж. Халық педагогикасында жасларға адамды емлеў тәжрийбелерин үйретиў дәстүрлери 22
Маматов Д.Н., Балтабаев Ж.О. Замонавий ахборот-коммуникация технологиялари асосида масофавий таълим дастурларини ташкил этиш 24
Mambetniyazov M.T. Web texnologiyalardıń rawajlanıw basqıshları hám túrleri 26
Отепбергенов Ж.С. Талабаларда когнитив компетентликни ривожлантиришда чизма-тасвирий моделлардан фойдаланиш самарадорлиги 28
Очилов А.О., Сададдинов У.У. Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги соҳасида педагогик таълим мазмуни 30
Пазылов Т.А. Аўызеки әдебият ҳәм адамзат тәрбиясы 32
Сарсенбаева З.Ж. Лингвомаданий компетенция мазмуни ва уни такомиллаштиришнинг аҳамияти 33
Тлеумбетова Қ.Д. Интеллект – креативлик қәбилеттиң раўажланыўының әҳмийетли тийкары сыпатында 36
Тлеубаева Г.С. Талабалар математик иқтидорининг ривожланишини таъминловчи педагогик технологиялар 38
Толеубаева А.О. Специфические стратегии для развития понимания прочитанного 40
Турдимамбетов И.Р., Никадамбаева Х.Б. Инновацион ғояларни ишлаб чиқишда илмий тадқиқот методларнинг аҳамияти 43
Турманов И., Утешбаева В., Қаниярова У., Уснатдинова Э. Зависимости износостойкости пряжи из свм волокон от угла самоистирания по методу петли 45
Zarımbetova G. Xalıq pedagogikasında balalalardı tárbiyalawda dene tárbiyasınıń áhmiyeti 46

Tálim - tárbiya teoriyası hám metodikası

Abdukarimov N.A., Tuychiyev S.S. Bo‘lajak jismoniy madaniyat va sport o‘qituvchilarining ma’naviy-axloqiy tarbiyasini shakllantirish 48
Ажиева М.Б., Кувватова Г. «Галогенлар» мавзусини ўқитишда дидактик материаллардан фойдаланиш 49
Ахмедов Ф.Қ., Атамуродов Ш.Ў. Бошланғич синф ўқувчиларига жисмоний тарбия ва спорт тадбирлари орқали миллий қадриятларни сингдириш усуллари 51
Asqarov M., Koshkarbaeva R., Tursınbaeva A. Matematikanı oqıtıwda qáteler ústinde islew usılları 53
Арзиева Б.И. Мектеп оқыўшыларының ҳуқықый мәдениятын қәлиплестириўде ҳуқық пәнлерин оқытыўдың әҳмийети 55
Айназарова А.Ж. Болалар соғломлаштириш оромгоҳларида кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий фазилатларини шакллантиришнинг концептуал, ижтимоий, ҳуқуқий асослари 57
Есбергенова Г.Б. Немис тили дарсларида нутқни ривожлантиришда она тилининг таъсири 60
Гакаме Ю.Д., Ажиева М.Б. Педагогические способы экзистенциального развития младших школьников 62
Ганиев Т.С. Мектеп оқыўшыларында тарийхый билимлерди қәлиплестириў усыллары 64
Жиемуратова Г.Ө., Ходжаева Г.А. География сабақларын оқытыўда өзбетинше тапсырмаларды пайдаланыўдың әҳмийети 66
Ibragimova L. Kishi jastag’ı balalardıń kórkemlik xızmetin rawajlandırıwda erteklerdiń áhmiyeti 68
Ilyasova Z.U. Baslawısh klass oqıwshıların kitap oqıwǵa qızıqtırıw barısındaǵı wazıypalar 69
Мырзамбетов П.Ш., Калжанов П., Авезбаев А.Х. Жас спортшының өзин-өзи қадағалаў күнделиги өзгешеликлери 70
Otajonova M.R., Saburova G.G., Yavidov B.Ya. Astronomiya mashg‘ulotlari samaradorligini tarixiy-moliyaviy ramzlarni namoyish etish orqali oshirish 72
Пардабоев Ж.Э. Ўқувчилар тадқиқотчилик ва касбий кўникмаларини танқидий фикрлаш орқали ривожлантириш 77
Пардабоев Ж.Э., Утаева Н. Ўқувчилар касб – хунар кўникмаларини ривожлантиришда робототехниканинг ўрни 78
Рахимов Б., Хакимжанов Б., Турдиева Р. Роль непрерывного образования в подготовке научно-педагогических кадров в современных условиях вуза Республики Узбекистан 81
Рахимов С.Р. Мактабгача таълим тизими тарбиячиларини тайёрлашда мультимедиа воситаларидан фойдаланиш технологиялари 83
Ruzimov Sh. Lug’at mukammalligi-ta’lim-tarbiya garovi (yangi lug’atlar misolida) 84
Сапарбаев Т., Жанибеков М.Б., Таутанова Г.Б., Куткельдиева Э.О. Совершенствование методики преподавания физики на тему «Тепловое расширение твердых тел» 86
Сафин Д.А., Ерйигитов Д.Х. Бошланғич синф ўқувчилари жисмоний тарбияси шакллари 88
Сафоев Х.А. Футболчининг модели - унинг тактикаси сифатида 90
Турғунов Б.У., Исоқов Ж.З. Бошланғич синфларда жисмоний машғулотларни ташкил қилиш усуллари 91
Tursunbayeva Y.I., Saburova G.G., Yavidov B.Ya. Yupiter va uning yo‘ldoshlarini kuzatish metodikasi (Stellarium dasturi vositasida) 93
Уразимова Т.В. Роль декоративно-прикладного искусства каракалпакского народа в развитии художественно-творческих способностей студентов 96
Шомирзаев М.Х. Технология таълимида ўқувчиларни халқ ҳунармандчилиги касбларига йўналтиришни такомиллаштириш 98
Юсупов Қ.А. Академиялық лицейлерде Т.Қайыпбергенов дөретиўшилигин оқытыў методикасы 100

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

Бердиева Г.Д. Формирование конструктивных способов реагирования в конфликтных ситуациях 104
Оразбаева Г.Ж. Психолого-педагогический и методологический анализ по проблеме самореализации учащихся 107
Тошева Н.Т. Бошланғич синф ўқувчилари билиш фаолиятини ривожлантиришнинг педагогик – психологик хусусиятлари .. 109